МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 37 (76) № 2 2026

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Головний редактор:

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна

Петренко Ірина Миколаївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Біла Світлана Ярославівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Гриценко Галина Зеновіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Шарагіна Ольга Володимирівна, кандидат філологічних наук, директор навчально-наукового інституту філології та журналістики, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна

Zaur Aliyev, Dr. Associate Professor, Azerbaijan Tourism and Management University, Azerbaijan

Olga Bertelsen, Ph.D., M.D., D.D.S., History / Intelligence History, Associate Professor of Global Security and Intelligence, Department of Criminal Justice & National Security, Tiffin University, United States

Maja Wojciechowska, Professor, University of Gdańsk, Poland

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
(протокол 4 від 30 вересня 2026 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03995

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
(просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com, тел.: +38 (044) 529-05-16).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.
Періодичність: 4 рази на рік.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України
відповідно до Наказу МОН України № 928 від 11 червня 2026 року (додаток 15)
строком на три роки з 01 червня 2026 року по 31 травня 2029 року з присвоєнням категорії «Б».
Кластер: Гуманітарні науки та мистецтво.
Спеціальність: В9 Історія та археологія.

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2026

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Аніщук Н. В., Завальнюк І. В., Демченко О. П.
ПОСТАТЬ ЄВПРАКСІЇ-АДЕЛЬГЕЙДИ У КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ **1**

Біліченко Л. С.
БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УНР ТА УСРР (1918–1920 РР.) **7**

Василишин С. Ю.
АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС У РЕАЛІЗАЦІЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО (1924–1926 РР.) **13**

Horokhova H. I.
SOCIOCULTURAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S EDUCATION AND THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF CRIMEAN TATAR WOMEN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND EARLY 20TH CENTURY **22**

Доценко В. О., Захожай З. В., Жолоб М. П.
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СКІФІВ СПІВРОБІТНИКАМИ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XX СТ. – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТ.) **27**

Kitsak V. M.
EDUCATIONAL POLICY TOWARDS THE UKRAINIAN POPULATION IN POLAND, 1944–1953 ..... **33**

Коляда І. А.
УВІКОВІЧНЕНА ПАМ'ЯТЬ НА СТІНАХ: МУРАЛИ ЯК ТОПОНІМІЧНІ МАРКЕРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ **41**

Костилєва С. О.
РИНОК ТКАНИН І ШВЕЙНОЇ ФУРНІТУРИ НА НОВІЙ ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ **49**

Крупенко О. В., Мартиненко В. В.
ФОРМИ ОПОРУ СЕЛЯН ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ **58**

Лаврут О. О.
РОЗВІНЧУВАННЯ ДЕЯКИХ МІФІВ ПРО ШКІЛЬНУ ОСВІТУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РР. **64**

Левінець Р. П.
ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР (1946–1991 РР.) **69**

Михайлюк М. В.
СТРУКТУРА, КОМПЕТЕНЦІЯ ТА АНТИЄВРЕЙСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД В НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ (1941–1944) **81**

Мулява В. Д.
РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ У ПОВІТРЯНИХ СИЛАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ **93**

Попов В. Ж.
ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ В 1917–1920 РР. **101**

Тищук С. В.
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ Й СУЧАСНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ «ЗАПОВІТУ» Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ПЕРЕЯСЛАВІ **107**

Трубчанінов М. А.
РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОГО ПІДПРИЕМНИЦТВА В ГАЛУЗІ ШОВКІВНИЦТВА ТА ШОВКООБРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОРІЧЧЯ **114**

Щербина А. П., Кириленко С. О.
ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ: РЕГІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ, МЕРЕЖІ СОЛІДАРНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ **121**

Юрченко С. С.
НЕВІДОМІ СТОРІНКИ РОДИННОЇ ІСТОРІЇ ВСЕВОЛОДА ГОЛУБОВИЧА **129**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Березюк А. В.
ПРАКТИКИ МИРОТВОРЧОЇ ДИПЛОМАТІЇ СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ В МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ. **138**

Беспека В. Ю.
КОГНІТИВНИЙ ВПЛИВ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ США, КНР ТА РФ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ **146**

Бурачок Л. В., Лизень Є. В.
ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ В СИСТЕМІ НАТО В УМОВАХ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ (1949–1963 РР.): ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ДОБИ КОНРАДА АДЕНАУЕРА **155**

Данилюк І. В.
ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 РОКУ: СТРАТЕГІЇ АРГЕНТИНИ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ **166**

Зварич Р. В.
ПОЛІТИЧНІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У СПРАВАХ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ДО УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ **178**

Луценко Ю. В.
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ВІД ЗВИЧАЄВИХ НОРМ ДО СУЧАСНОЇ КОДИФІКАЦІЇ **183**

Мартинчук І. І., Михальчук Р. Ю.
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДИСКУСІЇ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В 1945 – ПОЧ. 1950-Х РР. ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ **189**

Pastushenko A. O.
CATHOLIC IDENTITY OF MARINERS ABOARD ENGLISH PROTESTANT SHIPS IN THE SECOND HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY **196**

Скиба І. І., Кентеш П. П., Фалач І. В.
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЦЕРКОВ В УГОРЩИНІ (1948–1989 РР.): ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ **204**

Топальський В. Л.
ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ У ВІЙСЬКУ ПОЛЬСЬКОМУ (1990–2025 РОКИ) **211**

Чумаковська А. Ю.
СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТАБОРОВОЇ ПРЕСИ ПОВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ: РОЛЬ РОМАНА РАХМАННОГО (ОЛІЙНИКА) (1946–1947 РР.) **218**

АРХЕОЛОГІЯ

Рибчинський Н.-М. О.
ФУНКЦІОНАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ У ФОРМІ СКАНСЕНУ **224**

ЕТНОЛОГІЯ

Yatyshchuk O. V.
REFLECTION OF THE PRINCIPLES OF FOLK PEDAGOGY IN WORKS OF UKRAINIAN FICTION **229**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Алексієвець Л. М., Галушка Р. Б., Петрик Ю. Б.
ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ США 1900–1950 РР. ЯК ІСТОРИКО-ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ РОДОВОДІВ ГАЛИЧАН **235**

Борчук С. М.
ТОПОНІМІКА ЯК ІНСТРУМЕНТ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР **241**

Кушнір С. А.
МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.) **250**

Якуба О. С.
УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ: ТОПОНІМІКА, ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВЩИНИ) **257**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Кізлова А. А.
ВНЕСОК ДЖАНЕТ АРНОЛЬД У ОРГАНІЗАЦІЮ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КОСТЮМА **265**

Тарасюк М. Ю.
ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ У ПРАЦІ З АНАТОМІЇ «DE HUMANI CORPORIS FABRICA» **275**

АНТРОПОЛОГІЯ

Zulyak I. S., Klish A. B., Paliukh A. Ya.
DIGITALIZATION OF MUSEUMS AND THE TRANSFORMATION OF CULTURAL ANTHROPOLOGY **282**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Дунайна І. Г.
МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ ГЕОРГІЯ АНТОНЕНКА, КАТЕРИНИ НІКІТАЄВОЇ ТА КАТЕРИНИ УСТИМЕНКО В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» **292**

Іващук Л. А.
ПОСТАТЬ ГАЛИНИ ГОРДАСЕВИЧ У СВІТЛІ АРХІВНИХ РОЗВІДОК **299**
Сердобольська О. Ю., Федченко Є. Е.
УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОМУ МИСТЕЦЬКОМУ ПРОСТОРІ: ВОЛОДИМИР БАРАНОВ-РОССІНЕ ТА ХАНА ОРЛОФФ **306**
Щепанський В. В.
«ДВІЧІ У ШАМАНА»: ТЕКСТ НАУМА ГЕККЕРА 1898 РОКУ ЯК ЕТНОГРАФІЧНИЙ ДОКУМЕНТ СИБІРЯКОВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ **313**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **321**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Anishchuk N. V., Zavalniuk I. V., Demchenko O. P.
THE FIGURE OF EUPRAXIA-ADELHEID IN THE CONTEXT OF GENDER HISTORY **1**

Bilichenko L. S.
BESSARABIAN QUESTION IN THE FOREIGN POLICY OF THE UNR AND THE USSR (1918–1920)..... **7**

Vasylyshyn S. Yu.
ADMINISTRATIVE RESOURCES IN IMPLEMENTING THE LANGUAGE POLICY OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: EVIDENCE FROM THE TERNOPIL VOIVODESHIP (1924–1926)..... **13**

Horokhova H. I.
SOCIOCULTURAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S EDUCATION AND THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF CRIMEAN TATAR WOMEN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND EARLY 20TH CENTURY **22**

Dotsenko V. O., Zakhozhai Z. V., Zholob M. P.
RESEARCH INTO THE HISTORY OF THE SCYTHIANS BY THE STAFF OF THE DEPARTMENT OF EARLY IRON AGE ARCHAEOLOGY OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NAS OF UKRAINE (MID-20TH CENTURY – FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY) **27**

Kitsak V. M.
EDUCATIONAL POLICY TOWARDS THE UKRAINIAN POPULATION IN POLAND, 1944–1953..... **33**

Koliada I. A.
IMMORTALIZED MEMORY ON THE WALLS: MURALS AS TOPONYMIC MARKERS OF HISTORICAL MEMORY IN CONTEMPORARY UKRAINE **41**

Kostyleva S. O.
THE MARKET FOR FABRICS AND SEWING ACCESSORIES IN THE NEW ZAPORIZHIAN SICH **49**

Krupenko O. V., Martynenko V. V.
FORMS OF PEASANT RESISTANCE AGAINST SOVIET POWER DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933..... **58**

Lavrut O. O.
DISPELLING SOME MYTHS ABOUT SCHOOL EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S..... **64**

Levinets R. P.
EVOLUTION OF THE LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE STATE SECURITY BODIES OF THE UKRAINIAN SSR (1946–1991) **69**

Mykhailiuk M. V.
STRUCTURE, COMPETENCE AND ANTI-JEWISH ACTIVITIES OF THE SECURITY POLICE AND SD IN THE GERMAN OCCUPATION ZONE OF UKRAINE (1941–1944) **81**

Muljava V. D.
DEVELOPMENT OF MILITARY TRADITIONS IN THE AIR FORCE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE STATE OF THE WAR FOR THE INDEPENDENCE OF UKRAINE..... **93**

Popov V. Zh.
ACTIVITIES OF CULTURAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN CITIES, 1917–1920..... **101**

Tyshchuk S. V.
THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND CONTEMPORARY ACTIVITIES OF THE TARAS SHEVCHENKO "TESTAMENT" MUSEUM IN PEREIASLAV **107**

Trubchaninov M. A.
THE DEVELOPMENT OF RURAL ENTREPRENEURSHIPIN THE SILK PRODUCTION AND PROCESSING SECTORIN UKRAINE DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY **114**

Shcherbyna A. P., Kyrylenko S. O.
THE VOLUNTEER MOVEMENT IN CHERNIHIV REGION DURING THE FULL-SCALE WAR: REGIONAL PRACTICES, NETWORKS OF SOLIDARITY, AND SOCIAL MOBILIZATION **121**

Yurchenko S. S.
UNKNOWN PAGES OF THE FAMILY HISTORY OF VSEVOLOD HOLUBOVYCH **129**

WORLD HISTORY

Bereziuk A. V.
PRACTICES OF PEACEMAKING DIPLOMACY OF THE HOLY SEE IN INTERNATIONAL CONFLICTS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY **138**

Bespeka V. Yu.
COGNITIVE INFLUENCE IN THE MILITARY-POLITICAL STRATEGIES OF THE UNITED STATES, CHINA, AND THE RUSSIAN FEDERATION: A HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS **146**

Burachok L. V., Lyzen Ye. V.
THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY IN THE NATO SYSTEM IN THE CONDITIONS OF THE COLD WAR (1949–1963): FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE FOREIGN POLICY COURSE OF THE ERA OF KORNAD ADENAUER **155**

Danyliuk I. V.
THE 1982 FALKLANDS WAR: ARGENTINA AND UNITED KINGDOM STRATEGIES **166**

Zvarych R. V.
THE POLITICAL TRIALS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC CONCERNING MEMBERSHIP IN UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS **178**

Lutsenko Yu. V.
HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF WAR CRIMES IN INTERNATIONAL LAW: FROM CUSTOMARY NORMS TO MODERN CODIFICATION **183**

Martynchuk I. I., Mykhalchuk R. Yu.
DOMESTIC POLITICAL DEBATES IN GREAT BRITAIN FROM 1945 TO THE EARLY 1950S REGARDING EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES **189**

Pastushenko A. O.
CATHOLIC IDENTITY OF MARINERS ABOARD ENGLISH PROTESTANT SHIPS IN THE SECOND HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY **196**

Skyba I. I., Kentesh P. P., Falach I. V.
STATE POLICY TOWARD THE CHURCHES IN HUNGARY (1948–1989): MAIN STAGES AND CHARACTERISTICS **204**

Topalskyi V. L.
RESTORATION OF MILITARY TRADITIONS IN THE POLISH ARMY (1990–2025) **211**

Chumakovska A. Yu.
THE FORMATION OF THE NATIONAL-DEMOCRATIC ASSOCIATION OF UKRAINIAN JOURNALISTS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN DP PRESS IN POSTWAR GERMANY: THE ROLE OF ROMAN RAKHMANNY (OLIINYK) (1946–1947) **218**

ARCHEOLOGY

Rybchynskyi N.-M. O.
FUNCTIONAL MODELING OF MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL HERITAGE REVITALIZATION THROUGH THE OPEN-AIR MUSEUM FORMAT **224**

ETHNOLOGY

Yatyshchuk O. V.
REFLECTION OF THE PRINCIPLES OF FOLK PEDAGOGY IN WORKS OF UKRAINIAN FICTION **229**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Aleksiievets L. M., Halushka R. B., Petryk Yu. B.
U.S. POPULATION CENSUSES OF 1900–1950 AS A HISTORICAL AND GENEALOGICAL SOURCE FOR RECONSTRUCTING THE GENEALOGIES OF GALICIANS **235**

Borchuk S. M.
TOPONYMICS AS A TOOL FOR MEMORIALIZATION OF NATIONAL MEMORY: THEORETICAL DIMENSION **241**

Kushnir S. A.
MEMOIRS AS A SOURCE FOR STUDYING THE LEISURE OF THE UKRAINIAN URBAN POPULATION IN EASTERN GALICIA (LATE 19TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY) **250**

Yakuba O. S.
UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF MEMORY POLICY: TOPONYMICS, DECOMMUNIZATION AND REGIONAL DIMENSION (ON THE EXAMPLE OF KHARKIV REGION) **257**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Kizlova A. A.
JANET ARNOLD'S CONTRIBUTION TO THE ORGANIZATION OF RESEARCH IN COSTUME HISTORY **265**

Tarasiuk M. Yu.
VISUALISATION AS A TOOL FOR SCIENTIFIC INQUIRY IN THE ANATOMICAL TREATISE "DE HUMANI CORPORIS FABRICA" **275**

ANTHROPOLOGY

Zulyak I. S., Klish A. B., Paliukh A. Ya.
DIGITALIZATION OF MUSEUMS AND THE TRANSFORMATION OF CULTURAL ANTHROPOLOGY **282**

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Dunayna I. H.
ARTWORKS BY HEORHII ANTONENKO, KATERYNA NIKITAIEVA AND KATERYNA USTYMENKO IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREIASLAV" **292**

Ivashchuk L. A.
THE FIGURE OF GALINA HORDASEVYCH IN THE LIGHT OF ARCHIVE RESEARCH **299**

Serdobolska O. Yu., Fedchenko Ye. E.
UKRAINIAN-JEWISH IDENTITY IN THE TRANSNATIONAL ART SPACE:
VOLODYMYR BARANOV-ROSSINÉ AND CHANA ORLOFF **306**
Shchepanskyi V. V.
“TWICE AT THE SHAMAN’S”: NAUM HEKKER’S 1898 TEXT AS AN ETHNOGRAPHIC
DOCUMENT OF THE SIBIRYAKOV EXPEDITION **313**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS **321**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 340.15 (477.83/86): [929.731:316.346.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.1

Аніщук Н. В.
https://orcid.org/0000-0001-9857-2485
Національний університет «Одеська юридична академія»

Завальнюк І. В.
https://orcid.org/0000-0002-4324-9135
Національний університет «Одеська юридична академія»

Демченко О. П.
https://orcid.org/0009-0004-2566-5567
Академічний фаховий коледж
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОСТАТЬ ЄВПРАКСІЇ-АДЕЛЬГЕЙДИ У КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено дослідженню постаті Євпраксії-Адельгейди у контексті гендерної історії – нового напряму історії та гендерних досліджень, що вивчає минуле з точки зору гендеру. Підкреслюється, що у вітчизняній гендерній історії значну увагу приділено висвітленню життєдіяльності видатних жінок у різні історичні епохи, які прославилися своїм впливом на розвиток політичної влади, культурного життя, що призвело до руйнування гендерних стереотипів у різних сферах суспільства.

Метою статті є висвітлення постаті Євпраксії-Адельгейди у контексті гендерної історії. Зазначається, що Євпраксія-Адельгейда (XI–XII ст.) – давньоруська князівна, германська імператриця, яка змогла змінити традиційні уявлення про роль жінки за доби Середньовіччя. Вона стала одною із вельми цікавих та колоритних історичних постатей, якій досі приділяли обмаль дослідницької уваги.

У контексті гендерної історії постать Євпраксії-Адельгейди є унікальним для Середньовіччя прикладом прецеденту публічного захисту жінкою своєї тілесної та моральної гідності перед патріархальним суспільством. Вона стала чи не першою серед дружин європейських правителів, яка відкрито виступила проти домашнього, психологічного та сексуального насильства у шлюбі, вивівши приватну трагедію на рівень глобальної європейської політики.

Ключовим аспектом постаті Євпраксії-Адельгейди у контексті гендерної історії було руйнування гендерних стереотипів патріархального суспільства доби Середньовіччя. Підкреслюється, що з ім'ям Євпраксії-Адельгейди пов'язана деконструкція образу «покірної дружини». Їй вдалося зруйнувати міф про покору дружини чоловіку: вона довела, що середньовічна жінка могла стати самостійним політичним гравцем, захищаючи свою гідність. Рішення Євпраксії-Адельгейди не мовчати про подружнє насильство було безпрецедентним для жінки XI століття.

Надано висновки з порушеної проблеми. Доводиться, що Євпраксія-Адельгейда кинула виклик середньовічним гендерним нормам. Для сучасної гендерної історії Євпраксія-Адельгейда є однією з перших задокументованих «протофеміністичних» постатей європейського Середньовіччя. Вона довела, що навіть в умовах тотального патріархального контролю жінка здатна вибороти право на захист своєї гідності, честі та тілесної автономії.

Ключові слова: *Євпраксія-Адельгейда, Євпраксія Всеволодівна, гендерна історія, права жінок, гендерна рівність, гендерні стереотипи.*

© Аніщук Н. В., Завальнюк І. В., Демченко О. П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Проблема прав жінок, рівноправ'я статей – це одна з складних правових проблем, що з'явилася ще за давніх часів, і яка досі в багатьох країнах, зокрема і в Україні, на сучасному етапі законотворчості є вельми актуальною справою. Безперечно, що для кращого розуміння сучасного правового становища жінок в Україні нам потрібно торкнутися історії становлення та розвитку прав жінок. І важливу роль у цьому процесі має допомогти гендерна історія – новий напрям історії та гендерних досліджень, що вивчає минуле з точки зору гендеру. У вітчизняній гендерній історії значну увагу приділено висвітленню життєдіяльності видатних жінок у різні історичні епохи, які прославилися своїм впливом на розвиток політичної влади, культурного життя, що призвело до руйнування гендерних стереотипів у різних сферах суспільства. До таких жінок відноситься, зокрема, Євпраксія-Адельгейда (XI–XII ст.), яка змогла змінити традиційні уявлення про роль жінки за доби Середньовіччя. Вона стала одною із вельми цікавих та колоритних історичних постатей, якій досі приділяли обмаль дослідницької уваги. А в українській середньовічній історії залишилася як яскрава і драматична постать [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, дає підстави стверджувати, що у вітчизняній гендерній історії проблема рівноправ'я жінок і чоловіків у шлюбі в Середньовічній Європі (на прикладі життя Євпраксії-Адельгейди) не знайшла гідного освітлення. У тій чи іншій мірі її торкалися такі вітчизняні вчені як В. Арістов, М. Василєв, М. Кеда, О. Ісаюк, І. Назарко, Ю. Семенюк, М. Слабошпицький, І. Чугуєва, К. Шполянська та ін.

Доцільність даної наукової статті полягає в тому, що на сьогодні у вітчизняній гендерній історії маловідомою залишається неординарна постать Євпраксії Всеволодівни (1071–1109). Будучи онукою Ярослава Мудрого, донькою великого князя київського Всеволода Ярославича, дружиною германського імператора Генріха IV, Євпраксія одна із перших у світі продемонструвала приклад всім жінкам в утвердженні рівних з чоловіками прав.

У контексті гендерної історії постать Євпраксії-Адельгейди є унікальним для Середньовіччя прикладом прецеденту публічного захисту жінкою своєї тілесної та моральної гідності перед патріархальним суспільством. Вона стала чи не першою серед дружин європейських правителів, яка відкрито виступила проти домашнього, психологічного та сексуального насильства у шлюбі, вивівши приватну трагедію на рівень глобальної європейської політики.

Постановка завдання. Метою дослідження є висвітлення постаті Євпраксії Всеволодівни у контексті гендерної історії. Для досягнення цієї мети було приділено увагу вирішенню наступних завдань:

проаналізувати родослівну лінію сім'ї Ярослава Мудрого в аспекті укладення шлюбів з членами королівських європейських прізвищ;

надати загальну характеристику правового становища жінок у шлюбі у феодальній Європі;

висвітлити життєпис Євпраксії-Адельгейди як приклад боротьби жінок за рівні з чоловіками права.

Виклад основного матеріалу. Сім'я Ярослава Мудрого мала родинні зв'язки з членами королівських європейських прізвищ. Сам Ярослав був одружений на доньці шведського короля Олафа. Його син Всеволод – князь Ростовський та Суздальський уклав шлюб з грецькою принцесою, донькою Костянтина Мономаха. Його брат, Ізяслав, князь Новгородський і всіх земель до західних кордонів Київської Русі, одружився на польській княжні. Княжни також перебували у шлюбі з іноземцями. Добронега, сестра Ярослава, стала польською королевою; доньки – Анна, Єлизавета та Анастасія – королевами Франції, Норвегії та Угорщини. Анну та Єлизавету у Франції та Норвегії пам'ятають і до сьогодення. І все ж жодна з них не могла порівнятися славою з онучкою Ярослава, донькою Всеволода – Євпраксією (1071–1109 р.р.), яку вивезли із Києва до Німеччини тринадцятирічною дівчиною. Вона змалку прилучилася до західної культурної і духовної традиції: її мати, друга дружина князя Всеволода, була католичкою, мала багато родичів у королівських родинах Угорщини, Польщі, Норвегії, Франції, Візантії.

Керуючись вищими державними інтересами зміцнення зв'язків із Європою, Євпраксію просватали саксонському маркграфу Генріху Штаденському і вивезли із Києва до Німеччини. Було вирішено, що вона ростиме в родині маркграфа до повноліття і вже потім стане його дружиною. По якімсь часі перебування в домі Штаденів Євпраксію віддали до монастиря, хрестили за католицьким обрядом і надали ім'я в честь настоятельки монастиря Адельгейди. В стінах монастиря її навчили німецькій мові та звичаям цієї країни. Одержавши освіту й відповідне виховання, Євпраксія вступила до шлюбу. Та заміжжя її з маркграфом було недовгим. Через рік після одруження,

в 1087 р., Євпраксія–Адельгейда встигла стати вдовою, оскільки її чоловік несподівано помер.

Недовго пробула вдовою молода Євпраксія-Адельгейда. Вже через два роки вона стала дружиною германського короля та імператора Священої Римської імперії Генріха IУ (1050–1106 р.р.), із Франконської династії. Ініціатором одруження був імператор, який на той перід часу також був вдовцем. Імператор сподівався за допомогою цього шлюбу, спираючись на підтримку Русі, зміцнити свої позиції проти папства. Однак плани Генріха не виправдали його сподівань. Посланець імператора до «матері городів руських» – Києва навіть не був прийнятий на найвищому рівні. А шлюб із Євпраксією-Адельгейдою став невдалим. І винен у тому виявився сам імператор. Він перетворив Євпраксію фактично у рабиню, змушував її брати участь у так званих «чорних месах», ревнував дружину і, зрештою, ув'язнив [3].

Слід зазначити, що за доби Середньовіччя правове становище жінок у шлюбі та сім'ї було досить складним, нерівноправними з чоловіками. У Західній Європі вважалося нормальним явищем, коли чоловік ув'язнював дружину під так званим «домашнім арештом», не дозволяючи їй виходити без його дозволу на вулицю, підтримувати спілкування із друзями тощо. Жінок, незалежно від соціального походження, взагалі не розглядали як повноправних суб'єктів правовідносин. Вважалося, що дружина – це лише «живий товар», яким чоловік користується за своїм розсудом.

Не кращим було становище й жінок з княжих династій. За доби Середньовіччя жінки з княжих династій виступали «живим товаром» для скріплення міждержавних союзів. Для більшості таких жінок заміжжя було політично інструменталізованим. Їх особисті бажання не враховувалися при укладанні цих союзів. Така доля була й у Євпраксії-Адельгейди. Як і більшість доньок давньоруських князів, Євпраксію змалечку готували до ролі «політичного товару». Її видали заміж задля скріплення міжнародних союзів.

Не було гендерної рівності й у сім'ї імператора Генріха IV. Опинившись у шлюбі з Генріхом IV, Євпраксія-Адельгейда зазнала жорстокого поводження, примусу до оргій та фактичного ув'язнення у Вероні. Він, людина глибоко аморальна й розбещена, надзвичайно жорстоко поводився з дружиною. Німецькі хроністи, які добре знали про всі речі розгульного життя імператора, не могли навіть описувати все, щоб «не зазнати руйнівної сили розтління». Вони обходилися здебільшого загальними словами: Генріх намагався зробити з дружини повію [7].

На жаль, Євпраксія-Адельгейда, перебуваючи у шлюбі з Генріхом IV, зазнала сексуального насильства у шлюбі та патріархального тиску. Життя з Генріхом IV перетворилося на політичне та фізичне ув'язнення. Євпраксія-Адельгейда до глибини душі зненавиділа чоловіка й почала боротьбу за свою людську гідність. Проте замість традиційної для того часу християнської покори та мовчання, Євпраксія обрала шлях активного спротиву.

Євпраксія-Адельгейда стала однією з перших жінок у європейській історії, яка відкрито заговорила про сексуальне насильство у шлюбі. Їй вдалося зруйнувати міф про покору дружини чоловіку: вона довела, що середньовічна жінка могла стати самостійним політичним гравцем, захищаючи свою гідність. Рішення Євпраксії-Адельгейди не мовчати про подружнє насильство було безпрецедентним для жінки XI століття.

Слід зазначити, що Євпраксія-Адельгейда як дружина імператора прагнула брати особисту участь у політичних процесах, відверто симпотизуючи папістам і намагаючись посилити вплив своєї Батьківщини в Європі. Дізнавшись про це, германський правитель ув'язнив Євпраксію-Адельгейду у замку у Вероні, не дозволивши брати участь у «чоловічих іграх». Вона намагалася пояснити Генріху, що жінка – це людина, яка має такі ж права, як і чоловік. Імператор не змінив свого ставлення до Євпраксії-Адельгейди.

За допомогою маркграфині Тосканської, яка ворогувала з Генріхом IV, Євпраксії-Адельгейді пощастило втекти з-під варти. Вона написала скаргу Папі Римському Урбану II, звинувачуючи свого чоловіка в дискримінаційному ставленні до неї. Письмові свідчення про свавілля чоловіка Адельгейда подала спочатку на розгляд на церковний собор, що відбувся 1094 року у місті Констанца. Подробиці знущань були зачитані привселюдно, а діяння імператора засуджені [4].

В 1095 р. Папа Римський викликав Генріха IV на відкритий суд, який відбувся у місті П'яченці. Суд проходив на площі, на якій були присутніми чотири тисячі єпископів із Італії, Німеччини та Франції і тридцять тисяч слухачів [8]. На ньому виступила Євпраксія-Адельгейда, яка на всю Європу сказала, що Генріх IV давно втратив людську подобу й назавжди потонув у брудних хвилях блуду та всіх можливих гріхах. Імператор вимушений був прилюдно покаятися у своїх гріхах. Це був перший в світі судовий процес, на якому

розглядалися взаємини подружжя в присутності такої великої кількості людей.

Отже, втеча Євпраксії-Адельгейди з-під варти та її публічний виступ на церковних соборах у Констанці (1094) і П'яченці (1095) зруйнували середньовічне уявлення про безмежну владу чоловіка над тілом дружини. Сміливим кроком стало те, що вона надала публічне свідчення: оприлюднила факти сексуального насильства та збочень свого чоловіка-імператора. Церковний собор офіційно визнав її не грішницею чи «блудницею», а безневинною жертвою насильства, відпустивши їй усі вимушені гріхи.

Виступ Євпраксії-Адельгейди на церковному Соборі у П'яченці (1095 р.) перед тисячами духовних та світських осіб став революційним з погляду гендерної історії. Вона детально описала знущання та сатанинські обряди чоловіка. Це був безпрецедентний випадок, коли голос жінки став легітимним юридичним аргументом проти правителя імперії. За нормами середньовічної моралі, цей вчинок Євпраксії був рівнозначний цивільному самогубству і вимагав великої мужності [5]. Ім'я Адельгейди-Євпраксії виявилося назавжди заплямованим. Те, що середньовічна мораль прощала чоловікам, не було подаровано жінці [10].

Чоловік вирішив розправитися з Євпраксією-Адельгейдою, оскільки її свідчення допомогли Папі Римському Урбану II остаточно анафемствувати Генріха IV. Рятуючи своє життя, спочатку вона перебувала у тосканської маркграфині Матільди, згодом перебралася до Угорщини, до своєї престарілої тітки, яка колись була угорською королевою Анастасією Ярославною. Її поява викликала переполох. Боячись імператора Священої Римської імперії, біглу Євпраксію-Адельгейду надто холодно прийняли в Угорщині. Вона вважалася неймовірно великою грішницею. Євпраксія не знайшла собі місця на угорській землі. Виснаженій і змученій душею, психологічно пригніченій, їй не залишалося нічого окрім того, як повернутися до Києва. Посольство від великого князя Святополка прибуло до Угорщини і забрало її додому, де вона не була майже сімнадцять літ.

Євпраксія-Адельгейда повернулася до Києва після смерті Генріха IV у 1106 році. На батьківщині Євпраксію-Адельгейду також зустріли недоброзичливо, доволі холодно, оскільки вважали її вчинок ганебним. В той період часу суспільство жило за певними стереотипами, згідно з якими дружина повинна бути покірною своєму чоловікові. Родичі Євпраксії звинуватили її в прилюдному опозоренні Генріха IV. Адже германський імператор був засуджений папським судом і відлучений від престолу, а потім і взагалі помер вигнанцем [8].

Рідне місто Київ сторонилося князівни, вважаючи її безнадійно осквернену. Доведена до відчаю, Євпраксія-Адельгейда знайшла притулок у монастирі. Тут вона прийняла чернецтво в Андріївському (Янчиному) монастирі. Життя втратило для неї будь-який сенс. Тихо і непомітно прожила тут останні роки свого життя і померла 9 червня 1109 р. У Київо-Печерській лаврі поховано коронованої імператрицю Священної Римської імперії німецької нації Адельгейду, уроджену Євпраксію Всеволодівну, внучку Ярослава Мудрого [2].

Слід зазначити, що давньоруські літописи (зокрема «Повість временних літ») практично повністю проігнорували європейську драму Євпраксії-Адельгейди, згадавши лише її повернення та постриг у черниці у 1106 році. Це свідчить про намагання патріархальної еліти Київської Русі приховати «незручний» прецедент бунту жінки проти свого чоловіка-суверена.

Отак тихо і майже непомітно для сучасників відійша з цього світу багатостраждальна київська княжна, дружина імператора Священної Римської імперії Євпраксія-Адельгейда, яка безумовно заслуговувала на кращу долю, аніж та, що була вготована їй високими політичними міркуваннями батька. Цікаво, що офіційного розлучення не було, тому Євпраксія залишалася імператрицею до 1106 року, до смерті Генріха IV [6].

Пам'ять про Євпраксію-Адельгейду увічнена переважно в історичних дослідженнях та літературних творах. Німецькі дослідники середньовіччя називають Євпраксію зрадницею, аморальною та безсоромною жінкою, яка висунула проти Генріха IV наймерзенніші звинувачення. Однак, існує інша думка, яка підкреслює, що Євпраксія, попри всі страждання, знайшла в собі сміливість публічно сповідатися у пережитому [9].

Пам'ять про Євпраксію-Адельгейду увічнена в історичному романі Павла Загребельного «Євпраксія», в якому розповідається про складну долю київської князівни, яка стала германською імператрицею. Образ Євпраксії показано як трагічну постать, жертву великої політики та символ духовної сили жінки.

Висновки. Для сучасної гендерної історії Євпраксія-Адельгейда є однією з перших задокументованих «протофеміністичних» постатей європейського Середньовіччя. Вона довела, що навіть в умовах тотального патріархального контролю жінка здатна вибороти право на захист своєї гідності, честі та тілесної автономії. Вчинок

Євпраксії-Адельгейди значною мірою вплинув на подальше життя Західної Європи. За часів феодалізму мало хто з жінок, особливо з королівської родини, так наполегливо боролись за рівні права з чоловіками, за право бути творцем власної долі. Євпраксія-Адельгейда – одна з перших жінок у світі, яка сміливо заявила про права жінок і почала боротьбу за свою людську гідність. Вся середньовічна Західна Європа була шокована, багато людей не знали, як віднестися до події пов'язаної з тим, що глава церкви підтримав звинувачення проти імператора, доводячи правоту Євпраксії-Адельгейди.

Отже, у контексті гендерної історії постать Євпраксії-Адельгейди є унікальним прикладом жіночої суб'єктності, спротиву насильству та руйнування тогочасних патріархальних норм. Євпраксія-Адельгейда – одна із перших у світі борців за права жінок. Вона вимусила змінити ставлення людства щодо місця та ролі жінок у суспільстві. Євпраксія-Адельгейда показала, що жінка вправі відстоювати свою честь. Проте жінкам знадобилося боротися ще багато століть, поки в XX ст. офіційно світова спільнота визнала їх рівноправними з чоловіками в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Список літератури:

1. Арістов В. Євпраксія. Киянка, яка була римською імператрицею. Локальна історія: веб-сайт. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/ievpraksiia-kiianka-iaka-bula-rimskoiu-imperatritseiu/ (дата звернення: 1 серпня 2026 р.)

2. Василєв М. Чому було забуто імператрицю Адельгейду? День: веб-сайт. URL: https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/chomu-bulo-zabuto-imperatrytsyu-adelheydu (дата звернення 4 серпня 2026 р.).

3. Ісаюк Олеся. Євпраксія: сповідь про насильство. ZBRUC: веб-сайт. URL: https://zbruc.eu/node/108567 (дата звернення 3 серпня 2026 р.).

4. Кеда М., Чугуєва І. Вінценосне розлучення: кейс Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни. Наша версія: веб-сайт. URL: https://nasha-versiya.com.ua /вінценосне-розлучення-кейс-євпраксії (дата звернення 4 серпня 2026 р.)

5. Князівна Євпраксія: як онука Ярослава Мудрого стала секс-рабинею. Українки: веб-сайт. URL: https://ukrainky.com.ua/knyazivna-yevpraksiya-yak-onuka-yaroslava-mudrogo-stala-seks-rabyneyu/ (дата звернення: 3 серпня 2026 р.)

6. Семенюк Ю. В українській історії була єдина імператриця: якою була її доля. 24 тренди: веб-сайт. URL:https://24tv.ua/trends24/yevpraksiya-shho-treba-znati-pro-yedinu-ukrayinsku-imperatritsyu_n2901827(дата звернення: 3 серпня 2026 р.)

7. Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Кліо (Події і люди української історії). К. : Махаон, 2003. С. 49–51.

8. Народжені Україною. Меморіальний альманах. (Гол. ред. Онопрієнко О.) У 2-х т. К. : ЄВРОІМІДЖ, 2002. Т. 1. С. 604.

9. Шполянська К. Наймогутніший сексуальний скендал часів Русі: чому постриглася в черниці Євпраксія Всеволодівна. URL: https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-02-22/5899060-nayguchnishiy-seksualniy-skandal-chasiv-rusi-chomu-postriglasya-v-chernitsi-evpraksiya-vsevolodivna (дата звернення 2 серпня 2026 р.).

10. Як онуку Ярослава Мудрого перетворили на рабиню – і чи стала вона вільною. 5 ua: веб-сайт. URL: https://www.5.ua/svit/yak-onuku-yaroslava-mudroho-peretvoryly-na-rabyniu-i-chy-stala-vona-vilnoiu-238341.html (дата звернення 1 серпня 2026 р.)

Anishchuk N. V., Zavalniuk I. V., Demchenko O. P. THE FIGURE OF EUPRAXIA-ADELHEID IN THE CONTEXT OF GENDER HISTORY

This article examines the figure of Eupraxia-Adelheid within the context of gender history – a new field of historical and gender studies that explores the past from a gender perspective. It is emphasized that domestic gender history devotes significant attention to highlighting the lives and activities of prominent women across various historical eras – women who gained renown for their influence on the development of political power and cultural life, thereby helping to dismantle gender stereotypes in various spheres of society.

The aim of this article is to examine the figure of Eupraxia-Adelheid within the context of gender history. It highlights that Eupraxia-Adelheid (11th–12th centuries) – a Rus' princess and German empress – challenged traditional perceptions of the role of women in the Middle Ages. She stands out as a fascinating and distinctive historical figure who has hitherto received scant scholarly attention.

In the context of gender history, the figure of Eupraxia-Adelheid represents a unique medieval precedent of a woman publicly defending her bodily and moral dignity against a patriarchal society. She was arguably

the first among the wives of European rulers to openly speak out against domestic, psychological, and sexual abuse within marriage, thereby elevating a private tragedy to the level of pan-European politics.

A key aspect of the figure of Eupraxia-Adelheid in the context of gender history was the subversion of the gender stereotypes prevalent in medieval patriarchal society. The deconstruction of the "submissive wife" image is closely linked to her name; she succeeded in shattering the myth of a wife's submission to her husband, demonstrating that a medieval woman could become an independent political actor while defending her dignity. Eupraxia-Adelheid's decision not to remain silent about spousal abuse was unprecedented for a woman of the 11th century.

Conclusions regarding the issue at hand are presented. It is argued that Eupraxia-Adelheid challenged medieval gender norms. From the perspective of modern gender history, Eupraxia-Adelheid stands as one of the earliest documented "proto-feminist" figures of the European Middle Ages. She demonstrated that, even under conditions of total patriarchal control, a woman is capable of asserting her right to defend her dignity, honor, and bodily autonomy.

Keywords: *Eupraxia-Adelheid, Eupraxia Vsevolodivna, gender history, women's rights, gender equality, gender stereotypes.*

Дата першого надходження статті до видання: 06.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 31.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94"1918/1920"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.2

Біліченко Л. С.
https://orcid.org/0009-0000-9204-8295
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УНР ТА УСРР (1918–1920 РР.)

У статті досліджується бессарабське питання у зовнішній політиці УНР та УСРР. Встановлено, що бессарабське питання у 1918–1920 роках полягало в анексії Бессарабії Румунією на тлі розпаду Російської імперії. На початку 1918 року румунські війська увійшли до регіону, і «Сфатул Церій» (Рада Країни) проголосувала за об'єднання з Румунією, що Радянська Росія не визнала. Це спричинило тривалий конфлікт інтересів, де Румунія зміцнювала кордони за підтримки Антанти.

На початку січня 1919 р. в окупованих румунами частинах Бессарабії почалося повстання тамтешнього населення проти окупантів. Бессарабське повстання викликало з боку румунського уряду жорстокі репресії задля його подавлення. Рятуючись від цих репресій під наступом карних румунських загонів, хвиля повстанців хлинула на український лівий берег Дністра, а весь правий його берег був зайнятий румунами. І з того моменту, коли боротьба між бессарабськими повстанцями та румунськими військами охоплювала район Дністра і розпочалася українсько-румунські прикордонні відносини.

У свою чергу, радянська влада не визнали анексії Бессарабії та розпочала терор проти румунського населення в Одесі. 7 лютого 1919 р. Народний секретаріат з міжнаціональних справ УСРР послав на ім'я голови мирної конференції та урядові Великої Британії ноту протесту на захоплення Румунією Бессарабії. У планах українського уряду теж не було завдання допомагати бессарабським повстанцям.

Натомість Директорія УНР звернулася за допомогою до румунських властей щодо евакуації з Італії українських військовополонених через Румунію. Задля укріплення двосторонніх дипломатичних зв'язків з Румунією з метою захисту від радянської Росії, Директорія УНР у червні 1919 р. відправила у королівство Надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Костем Мацієвичем. Після повалення Директорії УНР 10 листопада 1920 р. Надзвичайна дипломатична місія та військовий відділ продовжував свою діяльність на території Румунії. Зокрема, вона опікувалася справами національного освітнього руху української меншості в Румунії.

Щодо позиції радянського уряду з Бессарабського питання, то ні РСФРР, ні УСРР, ні пізніше СРСР не визнавали анексію території Бессарабії та Буковини.

Ключові слова: *Бессарабія, зовнішня політика, УНР, УСРР, Румунія.*

Постановка проблеми. Перші контакти України з Румунією були започатковані у роки гетьманування Івана Мазепи. Зокрема, унікальні книги, надруковані у Києво-Печерській Лаврі – «Часослов» (1682 р.) та, відповідно, «Житія Святих» (1689 р.) за вказівкою І. Мазепи доходять не тільки до столиці середньовічної Молдови міста Ясси, а й до Бухареста, що, за умов проведення релігійної служби та організації церковного життя у Молдові та Валахії тих часів староукраїнською мовою мало величезне духовно-просвітницьке значення.

11 (24) січня 1918 р. УНР проголосило незалежність, яка була визнана і підписана одразу ж Німеччиною. Як наслідок 27 січня (9 лютого) був підписаний мирний договір УНР з країнами Четверного союзу, згідно з яким Київ отримував Холмщину. У той же час румунські війська почали захоплювати територію Бессарабії та вести мирні переговори з країнами Четверного союзу. 5 березня 1918 р. у Буфті під Бухарестом був підписаний мирний договір між Румунією та країнами Четверного союзу, згідно якого румунський уряд забов'язувався підтримувати перевізку військ держав Четверного союзу через Молдавію та Бесарабію.

Подальша окупація території України німецько-австрійськими військами створив перевіс на

© Біліченко Л. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

сторону румунських військ у Бессарабії. Окупація німецько-австрійськими військами Лівобережжя Дніпра а також захоплання Одеси 14–15 березня 1918 р. відрізало Бесарабію від Радянської Росії. Радянські війська, червоногварційці та партизанські загони вимушені були відступити.

У листопаді 1918 р. через державний переворот владу в Україні захоплює Директорія УНР. На початку січня 1919 р. в окупованих румунами частинах Бессарабії почалося повстання тамтешнього населення проти окупантів. Однак надалі, повстанці не домоглися поставлених перед собою завдань і Бессарабія залишилася у складі Румунії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, в яких розкривається бессарабське питання у зовнішній політиці УНР та УСРР протягом 1918–1920 рр. Окремі аспекти зазначеного питання можна знайти у наукових працях І. Аппатова, І. Макана [1], М. Ковальчук [2], Рендюк [3], І. Срібняка, Я. Попенка [4] та М. Шепєлева [7].

Зокрема, стаття С. Й. Аппатова та І. М. Макана «Українсько-румунські відносини: історія та сучасність» [1] (опублікована в «Українському історичному журналі», 1999, № 5, с. 87–100) присвячена етапам дипломатичних та політичних взаємин між двома державами. Автори досліджують історичний контекст та ключові виклики 1990-х років.

Дослідники М. Ковальчук [2], Рендюк [3], І. Срібняк, Я. Попенко [4] та М. Шепєлев [7] акцентували свою увагу на українсько-румунських відносинах періоду Української революції 1917–1921 рр. Зокрема автори досліджували питання встановлення та розвитку українсько-румунських відносин у 1917–1923 роках, відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р. та діяльність військового відділу надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії в 1920 р.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити Бессарабське питання у зовнішній політиці УНР та УСРР протягом 1918–1920 рр.

Виклад основного матеріалу. У січні 1918 року територію Бессарабії зайняла румунська армія. Річ у тім, що попри вкрай невдалі дії румунської армії та зовнішньополітичні «метання» офіційного Бухаресту під час Першої світової війни (приєднання до Антанти та воєнні дії на її боці, підписання сепаратної мирної угоди з Німеччиною та її денонсація, після цього – чергове військово-політичне зближення з Францією та Великобританією) Румунія зуміла не зіпсувати стосунки з останніми та ще й отримала значні «дивіденди». За мовчазної згоди Антанти Румунія приєднала до свого складу Бессарабію, а також ще деякі порубіжні території, з чим – в силу своєї внутрішньополітичної слабкості – була змушена погодитись УНР [4, с. 160].

9 квітня бессарабський парламент «Сфатул Церій» («Рада Країни») більшістю голосів ухвалив рішення про приєднання Бессарабії до Румунського королівства на засадах автономії.

Радянська влада не визнали анексії Бессарабії. Так, радянський уряд у листі до Революційного Комітету 8 армії писав наступне: «Верховна Колегія боротьби з Бессарабською та Румунською контрреволюцією, утворена Радою Народних Комісарів у Петрограді, вислухала доповідь Ваших делегатів товаришів Кучміна та Жельвакова, які доповідали нам про стан Вашої армії. З почуттям гордості ми дізналися, що незважаючи на всі позбавлення, які довелося Вам перенести, 8-а армія з боєм вийшла з Румунії до Бессарабії. Ми дізналися про боєздатність Вашої армії, що збереглася, і особливо про її революційний підйом, яким завжди відрізнялася 8-ма армія, як і про її бажання йти проти Української та Румунсько-Бесарабської контрреволюції. Ми дізналися також про Ваші потреби та необхідність негайної грошової допомоги. Верховна Колегія випросила для Вашої армії перший кредит 30 мільйонів рублів, який буде переведено на південь для Вашого постачання. З нашого боку ми негайно відправили до Вас товаришів делегатів Жельвакова та Кучміна, до яких приєднався і товариш Силіан з важливим і невідкладним дорученням. Вони повинні були поставити Вас протягом останніх подій, з розпочатою фактичною хвилею проти Румунського контрреволюційного уряду, а також і з висилкою Румунського посла з Петрограда з конфіскуванням румунського золотого фонду, що перебуває в Москві і з оголошенням генерала Щербачова та його спільників поза законом. Делегати повинні були окрім цього показати Вам всю небезпеку, яка загрожує російській революції від Румунського контрреволюційного наступу, який має підтримку Щербачова та гайдамаків. Товариші Жедьваков, Кучмин і Силіан повинні були представити Вам і план оперативних дій, оскільки за повної дезорганізації 6-ї, 4-ї та 9-ї армій, єдино регулярною силою є Ви, які повинні врятувати революцію, розгромивши румунських контрреволюційних

генералів. Вам було віддано завдання рухатися до Одеси та Києва. Наша Колегія прибула на південь із Севастополя, де ми взялися за підвищення боєздатності Чорнофлоту і для вербування соціалістичної армії намагалися знестися в Вами по радіотелегафу, проте всі наші спроби виявилися марними. На ту саму спробу натрапили й спроби Румчерода. Прибувши сюди до Одеси, я дізнався, що Ваші загони відбивають румунів у Бендерах, але потім вони знялися і попрямували до Києва, а Бендери були взяті назад Румунами та гайдамаками. Товариші! Київ уже у наших руках. Там уже панує Українська Радянська влада. Українська Центральна Рада ліквідована, а Ваш революційний ентузіазм потрібен півдню, потрібний для того, щоб врятувати Одесу, потрібний для того, щоб відкинути Румунську контрреволюційну армію та розгромити її ядро» [5, арк. 2].

На початку січня 1919 р. в окупованих румунами частинах Бессарабії почалося повстання тамтешнього населення проти окупантів. Бессарабське повстання викликало з боку румунського уряду жорстокі репресії задля його подавлення. Рятуючись від цих репресій під наступом карних румунських загонів, хвиля повстанців хлинула на український лівий берег Дністра, а весь правий його берег був зайнятий румунами. І з того моменту, коли боротьба між бессарабськими повстанцями та румунськими військами охоплювала район Дністра і розпочалася українсько-румунські прикордонні відносини. Треба зазначити, що українські військові частини, які були розташовані на лівому березі Дністра, зайняли цілком з'ясовану позицію щодо бессарабських повстанців: дбаючи про непорушення добросусідських відносин між Україно та Румунією та уникаючи всього того, що цим відносинам пошкодити може, українські війська обеззброювали тих повстанців, які переходили до лівого берега Дністра, та інтернували їх углиб України. Однак, окремі одиниці повстанців, уникаючи огляду, зберігали при собі зброю та час від часу починали стрілянину з українського берега по румунським частинам на правому березі Дністра. Ця стрілянина викликала цілком організований обстріл лівого берега румунськими військами. Таким чином, була обстріляна румунами ціла низка українських сіл, зруйновані хати, вбиті люди.

Така стрілянина годинами то притихала, то виникала знов. Українська влада, як центральна так і місцева, вживала всіх заходів аби захистити права місцевої придністровської людності, уникнути всіх непорозумінь та зберегти добросусідські відносини між Румунією та Україною. З цією метою, до румунського наддністрянського командування українською місцевою владою надсилалися ноти та окремі представники, які роз'яснювали румунській владі дійсне становище речей. Також було зроблено пропозицію від України, утвердити комісію для розгляду прикордонних непорозумінь Так, в Кам'янці-Подільському була утворена комісія для ліквідації всіх прикордонних конфліктів, які виникли (та які можуть виникнути) на всьому протязі українсько-румунського кордону. На чолі комісії було поставлено професора Дмитра Дорошенка. Також в комісію входили професори Білецький, Уріленко, Шменкевич, Ченявський, секретар Короліцький та представник десятого корпусу сотник Зембіцький. Румунський уряд у відповідних нотах виявив своє задоволення тими засобами, які були вжиті українським урядом, підкреслив і своє бажання підтримувати добросусідські відносини та пообіцяв нічого не вживати без повідомлення Центральної Кам'янецької комісії [6, арк. 4].

У свою чергу, радянська влада розпочала терор проти румунського населення в Одесі. У свою чергу італійський консул в Одесі відправив дев'ять телеграм однакового змісту всім союзним консулам в Одесі, у яких зазначалося наступне: «Союзні міністри ознайомлені з ультиматумом, адресованим Румчеродом румунському урядові. Ми повинні протестувати енергійним способом проти зайнятого положення, яке зовсім не рахується зі станом переговорів, роз-початих нами за проханням самого Румчерода. Ми протестуємо, головним чином, проти арешту румунів та нелюдського ставлення до них. Ми розраховуємо, що кожен із наших консулів приєднається усією силою свого авторитету. Стосовно Бессарабії, варто нагадати, що втручання румунських військ являє собою військову операцію без політичного характеру. Кампанія несе у собі лише гуманітарну ціль, аби гарантувати постачання провіантом російських та румунських військ і громадянського населення» [5, арк. 6].

У відповідь, Народний комісар по іноземних справах Чічерін надіслав телеграму голові Ради Міністрів Румунії у якому зазначив: «Ваша заява, оголошена в європейській пресі, про те, що представники Бессарабії урочисто оголосили про приєднання Бессарабії до Румунії і що на підставі цього Ви відтепер вважаєте Бессарабію невід'ємною частиною Румунського Королівства, є не тільки викликом Російської Федерації перед Радою України, але й кричущим порушенням у Вашій угоді. Приєднання останньої до Румунії, є також насильством

над Бессарабським населенням, яке одноголосно і відкрито висловило свій протест проти румунської окупації. Насильницьке приєднання до Румунії не знищує єдності та солідарності трудових мас Бессарабії та Росії» [5, арк. 16].

Уряд Великої Британії та Франції підготували пропозицію щодо мирного врегулювання конфлікту, згідно з яким:

– Румунське військове командування відмовляється від будь-якого втручання у внутрішнє та політичне життя Бессарабії. Вони не можуть проводити арешти та не можуть виконувати функції, які належать тільки місцевим властям;

– поліція у містечках повинна була складатися з місцевої поліції [5, арк. 10].

З метою урегулювання Бессарабського питання, французький уряд відправив у Бухарест свою місію. Одночасно з появою в румунській столиці місії французького генерала Пайо, у всіх румунських газетах з'явилася новина, що Червона Армія з району Кам'янки обстріляла румунські частини і це змусило румунського начальника дивізії району Сороки відкрити стрілянину проти червоних частин лівим побором Дністра [5, арк. 53].

У той же час Радянські уряди Росії та України не могли не звернути уваги румунського уряду на те, що переслідувані червоними частинами раніше білогвардійські, а тепер українські частини армії Директорії УНР вільно переходять Дністер і рятуються на території, зайнятій румунськими військами.

За свідченнями червоноармійця, який повернувся з полону, в ніч на 24 травня румунські війська пропустили через Дністер кінний полк українців чисельністю півтораста осіб, а також нез'ясовану кількість поляків, які передбачали форсувати Дністер у районі Рибниці. За іншим повідомленням, що стосується початку червня, румунськими частинами наводився пантонний міст через річку Дністер у районі Режків. За третім повідомленням в районі Овідіополь зосередилися нез'ясовані піхотні та кінні частини із залишків добровольчої армії, які свого часу втікали на територію, зайняту румунськими військами.

5 січня 1919 р. повстанський Бессарабський національний союз на засіданні постановив:

– зібрати національне революційне військо та скинути з народу румунське ярмо;

– організацію війська доручається членам союзу: І. С. Дунгеру, І. С. Бабичу і Лисаку;

– організація повинна завершитися до 14 січня 1919 р., а 18–19 січня 1919 р. повстанська армія повинна перейти до обезброювання Румунії у районі Хотина та подальший наступ на території решти Бессарабії;

– командувачем призначається В. Є Доленюк, а начальником штабу І. С. Бабич;

– прохати Подільського губернського комісара не перешкоджати, а надавати допомогу усім бессарабцям, які знаходилися в Україні;

– прохати того ж комісара надати військо для підтримання порядку на звільненій від румунів території;

– із свого складу союз обрав Директорію: голова Директорії І. Ф. Лискун, члени: Мотрюк, Лисак, Дунгер, Кодак. По мірі пересування військ Директорія повинна була провести референдум та відкрити дипломатичні переговори з Україною та іншими державами про приєднання Бессарабії до тої, чи іншої держави, враховуючи волю бессарабського народу [6, арк. 6].

7 лютого 1919 р. Народний секретаріат з міжнаціональних справ УСРР послав на ім'я голови мирної конференції та урядові Великої Британії ноту протесту на захоплення Румунією Бессарабії. У ноті зазначалося, що: «…На останньому з'їзді бессарабських селян та робітників одноголосно був прийнятий протест та відхилені домагання румунського уряду на Бессарабію. Враховуючи це, вважаю захоплення Бессарабії прямою анексією. Робітничо-селянська влада України зобов'язалася активно підтримувати бессарабських робітників та селян» [5, арк. 30].

Своєю чергою Х. Раковський звернувся до всіх іноземних консулів з наступною промовою: «Шановні консули, до цього часу уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки знаходився з Вами в офіційних відносинах та надавав Вам права та привілеї. Однак уряд ще не має ніякого офіційного підтвердження, чи дійсно Ви акредитовані при Вашому урядові. Через це даємо Вам десятиденний термін, тобто до 11 квітня 1919 р., аби Ви надали нам відповідь від Вашого уряду на наступні питання:

– чи згоден Ваш уряд на офіційне визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки?

– чи є Ви офіційними представниками у виконанні Вами поставлених завдань?

– чи готовий Ваш уряд забезпечити представникам УСРР можливість проїзду в межах території Вашої держави?» [5, арк. 2].

Тут варто зазначити, що з моменту затвердження більшовицької влади в Україні та за її межами розпочалася міжнародна ізоляція радянського уряду в перші роки після Жовтневої революції,

у тому числі й УСРР як частини СРСР. І тільки в 20-х рр. деякі уряди почали на дипломатичному рівні визнавати СРСР.

У планах українського уряду теж не було завдання допомагати бессарабським повстанцям. Натомість Директорія УНР звернулася за допомогою до румунських властей щодо евакуації з Італії українських військовополонених через Румунію [6, арк. 7].

Задля укріплення двосторонніх дипломатичних зв'язків з Румунією з метою захисту від радянської Росії, Директорія УНР у червні 1919 р. також відправила у королівство Надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Костем Мацієвичем [6, арк. 8].

Після повалення Директорії УНР 10 листопада 1920 р. Надзвичайна дипломатична місія та військовий відділ продовжував свою діяльність на території Румунії. Зокрема, вона опікувалася справами національного освітнього руху української меншості в Румунії [4, с. 178].

Щодо позиції радянського уряду з Бессарабського питання, то ні РСФРР, ні УСРР, ні пізніше СРСР не визнавали анексію території Бессарабії та Буковини. 1 травня 1919, за часів Громадянської війні в Росії, радянські уряди Росії та України поставили ультиматум Румунії, вимагаючи вивести її війська з території Бессарабії, а наступного дня Голова Ради Народних Комісарів УСРР Християн Раковський пред'явив претензію на вивід румунських військ із території Буковини також. Спільними планами передбачалося провести військову операцію з метою повернення цих регіонів силоміць, проте події в Україні завадили втіленню цього плану в життя [8, pp. 113–114].

Висновки. Таким чином, 1918 року Румунія в умовах розпаду Російської та Австро-Угорської імперій анексувала територію Бессарабії та Буковини. У листопаді 1918 р. через державний переворот владу в Україні захоплює Директорія УНР. На початку січня 1919 р. в окупованих румунами частинах Бессарабії почалося повстання тамтешнього населення проти окупантів. Однак надалі, повстанці не домоглися поставлених перед собою завдань і Бессарабія залишилася у складі Румунії. Однак ні УСРР, ні пізніше СРСР не визнавали анексію території Бессарабії та Буковини.

Список літератури:

1. Аппатов С., Макан І. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 90.

2. Ковальчук М. Відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 115–127. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_4_115

3. Рендюк Т. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917–1923 роках: етапи, постаті. *Україна дипломатична*. 2018. Вип. 19. С. 96–113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrdip_2018_19_10

4. Срібняк І., Попенко Я. Діяльність військового відділу надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, 1920 Р. (за матеріалами caw). Русин. 2019. С. 157–178.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф – 4. Оп. 1. Спр. 10.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф – 717. Оп. 1. Спр. 1.

7. Шепєлев М. «Великої Румунії» концепція. Геополітика: енциклопедія. Київ : Знання України. 2012. С. 121–125.

8. Richard K. Debo, Survival and Consolidation: The Foreign Policy of Soviet Russia, 1918–1921, McGill-Queen's Press. 1992. ISBN 0773508287. P. 113–114.

Bilichenko L. S. BESSARABIAN QUESTION IN THE FOREIGN POLICY OF THE UNR AND THE USSR (1918–1920)

The article examines the Bessarabian issue in the foreign policy of the UNR and the Ukrainian SSR. It is established that the Bessarabian issue in 1918–1920 consisted in the annexation of Bessarabia by Romania against the backdrop of the collapse of the Russian Empire. In early 1918, Romanian troops entered the region, and the "Sfatul Tseri" (Council of the Country) voted for unification with Romania, which Soviet Russia did not recognize. This caused a long conflict of interests, where Romania strengthened its borders with the support of the Entente.

In early January 1919, an uprising of the local population against the occupiers began in the Romanian-occupied parts of Bessarabia. The Bessarabian uprising caused brutal repression by the Romanian government in order to suppress it. Fleeing from these repressions under the onslaught of Romanian punitive detachments, a wave of rebels poured onto the Ukrainian left bank of the Dniester, and its entire right bank was occupied by Romanians. And from that moment on, when the struggle between the Bessarabian rebels and Romanian troops covered the Dniester region and Ukrainian-Romanian border relations began.

In turn, the Soviet authorities did not recognize the annexation of Bessarabia and began terror against the Romanian population in Odessa. On February 7, 1919, the People's Secretariat for Interethnic Affairs

of the Ukrainian SSR sent a note of protest to the chairman of the peace conference and the government of Great Britain against the seizure of Bessarabia by Romania. The Ukrainian government also did not plan to help the Bessarabian rebels.

Instead, the UNR Directory appealed to the Romanian authorities for help in evacuating Ukrainian prisoners of war from Italy through Romania. In order to strengthen bilateral diplomatic relations with Romania for the purpose of protection from Soviet Russia, the UNR Directory in June 1919 sent an Extraordinary Diplomatic Mission to the kingdom headed by Kost Maciewicz. After the overthrow of the UNR Directory on November 10, 1920, the Extraordinary Diplomatic Mission and Military Department continued their activities on the territory of Romania. In particular, it took care of the affairs of the national educational movement of the Ukrainian minority in Romania..

Regarding the position of the Soviet government on the Bessarabian issue, neither the RSFSR, nor the Ukrainian SSR, nor later the USSR recognized the annexation of the territory of Bessarabia and Bukovina.

Keywords: *Bessarabia, foreign policy, UNR, Ukrainian SSR, Romania.*

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(438):37.014.5:342.725:323.1(161.2)(438.3)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.3

Василишин С. Ю.
https://orcid.org/0009-0002-9926-6871
Гуманітарний відділ Копичинецької міської ради

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС У РЕАЛІЗАЦІЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО (1924–1926 РР.)

У статті досліджено механізми реалізації мовної політики Другої Речі Посполитої у сфері шкільної освіти Тернопільського воєводства у 1924–1926 рр. У центрі уваги перебувають нормативно-правові засади мовного регулювання, адміністративні процедури визначення мови навчання та роль органів державного управління в трансформації українського шкільництва. Проаналізовано зміни, започатковані прийняттям закону від 31 липня 1924 р., який створив правові передумови для поширення двомовної моделі шкільництва та посилення державного контролю за мовним складом навчального процесу. Особливу увагу приділено діяльності воєводських і повітових органів шкільної адміністрації, практиці розгляду батьківських декларацій, визначенню статусу шкіл, кадровій політиці та інспекційному контролю. Показано, що адміністративний ресурс був важливим механізмом перетворення загальних законодавчих положень на конкретні рішення щодо функціонування українських шкіл. Встановлено, що формально нормативний характер процедур не виключав можливості їх вибіркового застосування на місцевому рівні, що впливало на співвідношення польської та української мов у шкільній освіті. Обґрунтовано положення про те, що мовна політика польської держави в Тернопільському воєводстві реалізовувалася не лише через безпосереднє законодавче обмеження сфери функціонування української мови, а й через систему адміністративних практик, які поступово змінювали інституційні умови функціонування українського шкільництва. Зроблено висновок, що 1924–1926 рр. стали важливим етапом переходу від законодавчого унормування мовного питання до його системної адміністративної імплементації на регіональному рівні.

Ключові слова: *мовна політика, Друга Річ Посполита, Тернопільське воєводство, українське шкільництво, адміністративний ресурс, мовне законодавство, двомовне шкільництво, батьківські декларації, шкільна адміністрація, асиміляція.*

Постановка проблеми. Після ухвалення Закону від 31 липня 1924 р. про державну мову та Закону про організацію шкільництва (так званого закону Грабського) мовна політика Другої Речі Посполитої перейшла від нормативного регулювання до практичного адміністративного впровадження. Саме на локальному рівні визначалося, наскільки законодавчі положення щодо функціонування польської й української мов у системі освіти відповідали реальній практиці. Тернопільське воєводство, де українське населення становило більшість у багатьох повітах, стало одним із ключових регіонів реалізації цієї політики. Тут мовне питання швидко набуло не лише освітнього, а й політичного та безпекового значення.

Архівні матеріали свідчать, що державні органи використовували широкий спектр адміністративних інструментів для впливу на мовний режим шкільництва. До цього процесу були залучені воєводська адміністрація, староства, Кураторія Львівського шкільного округу, повітові шкільні інспектори, органи поліції та Міністерство внутрішніх справ. Їхня діяльність не обмежувалася контролем за виконанням законодавства, а включала постійний моніторинг громадських настроїв, перевірку декларацій батьків, організацію шкільного плебісциту, підготовку інструкцій для місцевої адміністрації та інформаційне забезпечення центральних органів влади. Матеріали Державного архіву Тернопільської області демонструють, що мовна політика фактично реалізовувалася через адміністративний механізм багаторівневого державного управління, у якому освітні установи стали одним із головних об'єктів державного контролю.

© Василишин С. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення адміністративних механізмів реалізації мовної політики Другої Речі Посполитої у шкільній сфері Тернопільського воєводства спирається на напрацювання дослідників історії освіти, державного управління та польсько-українських відносин. Вагомий внесок у дослідження організаційно-управлінських засад функціонування шкільництва Тернопільського воєводства зробив М. Галай [1; 2; 3; 4]. У його працях розглянуто структуру органів управління освітою, механізми функціонування шкільної адміністрації на воєводському та повітовому рівнях, особливості формування шкільної мережі та кадрової політики. Ці дослідження дають змогу реконструювати інституційне середовище, у межах якого здійснювалося практичне втілення державної мовно-освітньої політики, однак проблема використання адміністративного ресурсу саме як інструменту мовної політики у 1924–1926 рр. потребує окремого розгляду.

Важливе концептуальне значення для осмислення політики польської держави щодо українського населення має монографія О. Рудої, присвячена національно-освітній політиці в Галичині у 1920–1930-х рр. [6]. Дослідниця розглядає освітню політику як складову ширшої стратегії державного регулювання національних відносин, аналізуючи нормативні рішення польської влади, трансформацію шкільної мережі та реакцію українського суспільства. Її висновки створюють підґрунтя для розгляду мовної політики не лише як сукупності законодавчих приписів, а як процесу їх адміністративної імплементації на місцевому рівні.

Окремий напрям становлять історико-правові дослідження, присвячені законодавчому статусу української мови у міжвоєнній Польщі. У них переконливо показано, що саме мовні закони 1924 р. визначали правовий режим використання української мови в адміністративних установах, органах місцевого самоврядування, судочинстві та системі освіти. Разом із тим автори наголошують, що формально проголошені права значною мірою залежали від практики їх застосування місцевою адміністрацією, яка володіла широкими дискреційними повноваженнями [5].

Важливе значення для осмислення мовної політики Другої Речі Посполитої має дослідження Єви Вожняк. Авторка аналізує діяльність польської держави у сфері мовного регулювання, зосереджуючись на законодавчому визначенні сфер обов'язкового використання польської мови, офіційній державній та адміністративній номенклатурі, а також процесах зміни й «реполонізації» топоніміки. На особливу увагу заслуговує висновок дослідниці про відсутність послідовної та системної концепції мовної політики польської влади, наслідком чого стало правове диференціювання мовного режиму на різних територіях Другої Речі Посполитої та непослідовність офіційної термінології [7]. Для нашого дослідження особливо продуктивним є підхід Вожняк, який дозволяє розглядати мовну політику не лише як сукупність законодавчих норм, а як систему адміністративно-правових практик, через які держава визначала допустимі сфери функціонування окремих мов. Така постановка проблеми створює методологічну основу для аналізу Тернопільського воєводства у 1924–1926 рр., де мовне законодавство реалізовувалося через конкретні рішення органів шкільної адміністрації, процедури визначення мови навчання та інституційний контроль за українським шкільництвом.

Отже, сучасний стан наукової розробки проблеми дозволяє констатувати, що нормативні засади мовної політики польської держави та загальні тенденції трансформації українського шкільництва вже отримали достатнє висвітлення, тоді як механізми їх реалізації на рівні воєводської, повітової та шкільної адміністрації залишаються менш дослідженими. Недостатньо з'ясованим є питання про те, яким чином формально нейтральні адміністративні процедури – реєстрація батьківських декларацій, визначення статусу школи, кадрові рішення, інспектування та адміністративний контроль – фактично впливали на мовний склад освітнього простору Тернопільського воєводства. Саме ця дослідницька лакуна визначає предмет запропонованої статті та зумовлює необхідність розглядати адміністративний ресурс як самостійний інструмент реалізації мовної політики Другої Речі Посполитої у 1924–1926 рр.

Виклад основного матеріалу. Реалізація мовної політики Другої Речі Посполитої на території Тернопільського воєводства не обмежувалася виконанням законодавчих норм, ухвалених у 1924 р. Практичне запровадження нової моделі організації шкільництва забезпечувалося розгалуженою системою адміністративних інституцій, до якої входили Міністерство релігійних віросповідань і народної освіти, Міністерство внутрішніх справ, Кураторія Львівського шкільного округу, воєводська адміністрація, староства, повітові шкільні інспектори та органи державної поліції. Саме їхня взаємодія визначала реальний зміст мовної політики на місцевому рівні.

Архівні матеріали засвідчують, що Кураторія Львівського шкільного округу виконувала не лише функції освітнього управління, а й координувала діяльність інших державних установ щодо контролю над мовною ситуацією у школах. Циркуляри, що надходили до повітових шкільних рад і директорів державних навчальних закладів, містили не лише розпорядження щодо організації навчального процесу, а й вимоги систематично збирати інформацію про діяльність українських громадських організацій, духовенства та окремих учителів. Таким чином, освітня адміністрація поступово набувала ознак інституції політичного моніторингу [8, арк. 21].

Особливу увагу Кураторія Львівського шкільного округу приділяла діяльності греко-католицького духовенства, яке активно підтримувало вимоги українських громад щодо навчання рідною мовою. У спеціальному листі до повітових шкільних рад, дирекцій державних шкіл та інших освітніх установ адміністрація вимагала негайно повідомляти про всі випадки агітації катехитів або священників на користь української мови навчання. Фактично кожен подібний випадок мав документуватися та передаватися до вищих адміністративних інстанцій. Подібна практика свідчить, що державний контроль поширювався далеко за межі навчального процесу і охоплював релігійну сферу як важливий чинник формування громадської думки [8, арк. 21].

Архівні документи дозволяють простежити й інший важливий напрям адміністративної діяльності – використання статистичної інформації як підстави для прийняття управлінських рішень. Донесення старост містили докладні відомості про національний склад населення окремих громад, кількість дітей шкільного віку, конфесійну структуру та можливість відкриття українських або утраквістичних шкіл. Так, у донесенні Кам'янка-Струмилівського старости від 12 лютого 1925 р. зазначалося, що у 49 із 63 громад українці становили понад чверть населення, а у 37 громадах кількість українських дітей перевищувала законодавчо встановлений мінімум для відкриття школи з українською мовою навчання. Водночас наявність щонайменше двадцяти польських дітей у 35 громадах розглядалася адміністрацією як достатня підстава для організації утраквістичних шкіл, що фактично звужувало можливості функціонування однонаціональних українських навчальних закладів [9, арк. 2].

Показово, що навіть за наявності формальних підстав для відкриття української школи остаточне рішення залежало не лише від виконання законодавчих критеріїв, а й від адміністративної оцінки ситуації на місцях. Старости регулярно інформували воєводське управління про політичні настрої населення, діяльність українських організацій, реакцію місцевого духовенства та можливі прояви громадського спротиву. Унаслідок цього мовне питання дедалі більше виходило за межі освітньої політики й інтегрувалося до системи адміністративного управління прикордонним регіоном.

Характерним прикладом такого підходу є донесення перемишлянського старости до прокуратури щодо протестів жителів села Полюхів Великий проти впровадження польської мови викладання. Сам факт передачі матеріалів до органів прокуратури свідчить, що конфлікти навколо мови навчання трактувалися владою не лише як освітній спір, а як питання публічного порядку та державної безпеки. Залучення правоохоронних органів до розв'язання мовних конфліктів демонструє розширення компетенції адміністративного апарату та поступове перетворення освітньої політики на складову системи внутрішнього управління [9, арк. 3].

Отже, аналіз документів Державного архіву Тернопільської області переконує, що адміністративний ресурс у мовній політиці Другої Речі Посполитої мав комплексний характер. Його основу становила взаємодія освітніх, адміністративних та правоохоронних органів, які забезпечували не лише виконання чинного законодавства, а й постійний моніторинг суспільно-політичної ситуації. Саме така модель державного управління забезпечувала трансформацію мовної політики із суто освітнього напряму діяльності в один із ключових інструментів інтеграційної та асиміляційної політики польської держави.

Архівні матеріали свідчать, що після набуття чинності законодавством 1924 р. контроль за реалізацією мовної політики був покладений не лише на органи освітнього управління, а й на систему державної адміністрації та правоохоронні структури. Старости, воєводські урядовці та підрозділи державної поліції фактично стали повноправними учасниками процесу визначення мовного статусу початкових шкіл. Такий підхід засвідчує, що польська влада розглядала мовне питання не виключно як освітню проблему, а як складову внутрішньої політики держави та один із чинників забезпечення політичної стабільності у східних воєводствах.

Одним із характерних прикладів такого підходу є донесення перемишлянського старости

до прокуратури при окружному суді в Золочеві щодо подій у селі Полюхів Великий. Документ засвідчує, що протести місцевої громади проти запровадження польської мови навчання стали предметом розгляду не лише органів шкільної адміністрації, а й прокуратури. Сам факт передачі матеріалів до органів юстиції демонструє кримінальзацію суспільних конфліктів навколо мовного питання та прагнення держави розв'язувати їх адміністративно-правовими методами. Таким чином, реалізація мовної політики супроводжувалася використанням інструментів, характерних для системи охорони публічного порядку, що істотно розширювало компетенцію місцевої адміністрації у сфері освіти [9, арк. 3].

Водночас староства виконували функції збору та аналітичного опрацювання статистичних матеріалів, необхідних для визначення мовного статусу шкіл. У донесенні Кам'янка-Струмилівського старости від 12 лютого 1925 р. детально проаналізовано національний склад населення, кількість дітей шкільного віку та можливості застосування положень закону про організацію шкільництва. Особливу увагу приділено населеним пунктам, де чисельність українських дітей перевищувала встановлений законом мінімум, однак одночасна наявність польських дітей дозволяла адміністрації рекомендувати відкриття утраквістичних шкіл. Отже, статистика використовувалася не лише як інформаційний ресурс, а й як інструмент адміністративного моделювання мережі навчальних закладів відповідно до державної політики [9, арк. 19–19 зв.]

Архівні документи також демонструють численні випадки перевищення службових повноважень місцевими чиновниками під час легалізації батьківських декларацій. Зокрема, у матеріалах щодо села Чистилів наведено факти нічних обходів помешкань селян представниками поліції та гмінної адміністрації, психологічного тиску на осіб, які підтримали українську мову навчання, а також організації слухань у віддалених населених пунктах, що ускладнювало участь батьків у процедурі підтвердження декларацій. Подібні адміністративні практики істотно виходили за межі законодавчо визначеної процедури проведення шкільного плебісциту та свідчили про використання органів влади для впливу на результати волевиявлення населення [8, арк. 25–26].

Не менш показовою була ситуація у селі Бобулинці Бучацького повіту. Скарги місцевих жителів щодо перешкод у легалізації шкільних декларацій набули такого розголосу, що стали предметом розгляду Міністерства внутрішніх справ. У листі міністра до тернопільського воєводи наголошувалося на неприпустимості зловживань службовим становищем та адміністративного втручання у процедуру підтвердження декларацій. Сам факт реагування центрального органу влади свідчить про усвідомлення урядом існування проблем у діяльності місцевої адміністрації, хоча це не призвело до зміни загальної моделі реалізації мовної політики [8, арк. 37–37 зв.].

Особливе місце в адміністративному механізмі посідали органи державної поліції. Таємний наказ Тернопільської окружної команди державної поліції № 157 засвідчує, що правоохоронні органи були змушені реагувати на численні повідомлення про незаконне втручання жандармерії у збір мовних декларацій. У документі визнавалася наявність випадків перевищення повноважень окремими поліцейськими та наголошувалося на необхідності дотримання встановлених процедур. Водночас сам характер цього документа демонструє, що поліція була інтегрованою складовою адміністративного механізму реалізації мовної політики та здійснювала постійний нагляд за перебігом кампанії.

Аналіз документів дозволяє зробити висновок, що адміністративний ресурс польської держави у мовній сфері мав комплексний характер. Його основу становило поєднання статистичного контролю, поліцейського нагляду, адміністративної верифікації декларацій, використання дисциплінарних механізмів та залучення органів юстиції до розгляду конфліктів навколо мови навчання. У результаті процедура, яка формально мала забезпечувати реалізацію мовних прав населення, на практиці перетворилася на багаторівневий процес державного контролю за функціонуванням українського шкільництва.

Архівні документи переконливо засвідчують, що після запровадження мовного законодавства 1924 р. польська адміністрація дедалі більше сприймала український рух за національну школу як організовану суспільно-політичну кампанію, що виходила за межі суто освітньої діяльності. Особливу увагу державних органів привертала діяльність товариства «Рідна школа», яке здійснювало координацію місцевих ініціатив, забезпечувало правовий супровід батьківських декларацій, організовувало інформаційні кампанії та формувало мережу громадських комітетів. Саме тому адміністративний контроль був спрямований не лише на школи, а й на інституції, які забезпечували суспільну підтримку українського шкільництва.

Матеріали фонду свідчать, що українська сторона намагалася максимально використовувати чинне законодавство для захисту права на навчання рідною мовою. У виданні «Українська школа гине!», поширюваному товариством «Рідна школа», населення закликали до фінансової підтримки приватного шкільництва, активної участі у громадських акціях та документування випадків порушення мовних прав. Особливе значення надавалося збору інформації про діяльність місцевої адміністрації та органів шкільної влади, яку планувалося використовувати під час парламентських дебатів і для інформування міжнародної громадськості про становище української освіти в Польщі [8, арк. 1–16].

Новий етап організаційної діяльності простежується в документах 1932 р., коли при Головній управі товариства «Рідна школа» було створено спеціальний реферат «Правнича Оборона», а в повітах – плебісцитові комітети. Архівні матеріали засвідчують, що кампанія мала чітко визначену організаційну структуру: кожен повіт відповідав за проведення плебісциту, ведення документації, перевірку декларацій та підготовку звітів для центрального керівництва у Львові. Водночас діяльність цих структур відразу стала предметом постійного адміністративного нагляду з боку воєводської влади та старост [10, арк. 18, 18 зв.].

Інструкція «Правничої Оборони» демонструє високий рівень організаційної дисципліни українського громадського руху. У документі передбачалося створення системи паралельної звітності, незалежної від державної адміністрації: місцеві та повітові комітети повинні були вести персоніфікований облік усіх поданих декларацій із зазначенням прізвищ батьків та віку дітей, а після завершення кампанії передати узагальнені звіти до Головної управи «Рідної школи». Така практика свідчить про прагнення українських організацій формувати власну доказову базу щодо реальних мовних потреб населення та зіставляти її з офіційною статистикою державних органів [10, арк. 18, 18 зв.].

У відповідь воєводська адміністрація вдалася до посилення контролю за діяльністю громадських організацій. Розпорядження тернопільського воєводи від 7 листопада 1932 р. передбачало встановлення адміністративного та поліцейського нагляду за повітовими плебісцитовими комітетами, рефератом «Правнича Оборона» та особами, які брали участь у проведенні кампанії. Таким чином, об'єктом державного контролю стали вже не лише школи або батьківські декларації, а вся організаційна інфраструктура українського освітнього руху [10].

Особливий інтерес для адміністрації становила діяльність місцевих активістів. У донесеннях старост систематично фіксувалися прізвища організаторів плебісциту, священників, учителів та студентів, які проводили інформаційну роботу в селах і координували збір декларацій. Зокрема, у матеріалах Бережанського староства згадуються священники І. Гінько, П. Стікало, Р. Добровольський, а також студенти М. Пажава та І. Нестерович, яких адміністрація розглядала як ключових учасників кампанії. Фактично державні органи створювали персоніфіковані інформаційні досьє на осіб, які забезпечували функціонування українського освітнього руху [10, арк. 3].

Аналогічний характер мали матеріали Чортківського староства. У них фіксувалися не лише факти агітації за проведення шкільного плебісциту, а й прізвища місцевих організаторів, кількість зібраних декларацій та участь духовенства в кампанії. Адміністрація прагнула встановити повний контроль за перебігом акції, тоді як українська сторона використовувала передбачені законом механізми для розширення мережі україномовного навчання. Це свідчить, що боротьба за мову викладання набувала ознак організованого правового протистояння між державним адміністративним апаратом і громадянським суспільством [10, арк. 38, 38 зв.].

Отже, документи Державного архіву Тернопільської області дозволяють стверджувати, що адміністративний ресурс польської держави був спрямований не лише на регулювання діяльності навчальних закладів, а й на системний контроль за українськими громадськими організаціями, які забезпечували реалізацію мовних прав населення. У відповідь українське суспільство створило власну мережу правової, організаційної та інформаційної підтримки шкільного плебісциту. Саме взаємодія цих двох моделей – централізованого державного адміністрування та організованої громадської самооборони – значною мірою визначала розвиток мовної політики у Тернопільському воєводстві в міжвоєнний період.

Одним із ключових інструментів реалізації мовної політики польської держави після ухвалення законодавства 1924 р. стала процедура подання та легалізації батьківських декларацій щодо мови навчання дітей. Формально ця процедура мала забезпечити врахування волі місцевого населення при визначенні мовного статусу школи. Проте аналіз документів Державного

архіву Тернопільської області свідчить, що саме на етапі адміністративної верифікації декларацій найбільш виразно проявився адміністративний ресурс держави. Участь у цьому процесі брали не лише органи шкільного управління, а й староства, гмінні адміністрації, державна поліція та воєводська влада, що фактично перетворило процедуру підтвердження підписів на багаторівневий механізм адміністративного контролю.

Характерним прикладом є матеріали щодо подій у селі Чистилів Тернопільського повіту. У депутатському зверненні до міністрів релігійних віросповідань і народної освіти та внутрішніх справ повідомлялося про систематичне залякування українського населення під час легалізації декларацій. Зокрема, представники місцевої адміністрації та поліції здійснювали нічні обходи господарств селян, які підтримали навчання українською мовою, намагаючись психологічним тиском змусити їх відкликати свої підписи або відмовитися від участі в офіційній процедурі. Такі дії свідчать про використання адміністративного апарату не для забезпечення реалізації закону, а для впливу на результати волевиявлення населення [8, арк. 35–36].

Не менш показовою була організація самої процедури перевірки декларацій. Архівні матеріали засвідчують, що опитування батьків із Чистилова проводилося не за місцем їхнього проживання, а в сусідній Ігровиці, розташованій приблизно за 14 км. Така практика суттєво ускладнювала участь селян у слуханнях, особливо в умовах весняних польових робіт, і фактично створювала додаткові адміністративні бар'єри для реалізації їхніх мовних прав. Важливо, що ці дії здійснювалися за участю заступника шкільного інспектора Блонського та місцевого вчителя С. Міллера, що свідчить про координацію між освітньою адміністрацією та місцевими органами влади [8, арк. 25–26].

Матеріали щодо села Бобулинці демонструють ще радикальніші форми адміністративного втручання. У документах зазначено, що підтвердження документів, необхідних для отримання земельних парцел, ставилося у пряму залежність від відмови селян від декларацій за українську мову навчання. Зафіксовано випадки, коли комендант поліції та керівник місцевої школи вимагали відкликати вже подані заяви й підписати декларації на користь польської школи. Таким чином, адміністративні процедури, не пов'язані безпосередньо зі сферою освіти, використовувалися як засіб впливу на мовне волевиявлення населення, що свідчить про міжвідомчий характер адміністративного ресурсу [8, арк. 35–36].

Про системний характер адміністративних перешкод свідчать і документи 1933 р. Зокрема, житель села Прошова Василь Пастух звернувся до Тернопільського воєводського управління зі скаргою на відмову місцевого війта посвідчити підписи на плебісцитових листах. У зверненні заявник просив офіційно роз'яснити посадовій особі її обов'язки щодо безоплатного засвідчення підписів, наголошуючи, що саме необґрунтована відмова органу місцевої влади перешкоджає реалізації передбаченого законом права громади на визначення мови навчання. Цей випадок демонструє, що навіть технічна процедура посвідчення підписів могла перетворюватися на ефективний інструмент адміністративного блокування громадської ініціативи [11, арк. 89–89 зв.].

Особливої уваги заслуговує правова аргументація українських громад. У низці колективних звернень заявники прямо посилалися на чинне розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 19 лютого 1925 р. № 1254, наголошуючи, що посвідчення підписів повинно здійснюватися безоплатно і без будь-яких додаткових адміністративних обмежень. Отже, українське населення використовувало не лише політичні чи громадські механізми захисту своїх прав, а й активно апелювало до норм польського законодавства, намагаючись змусити місцеву адміністрацію діяти в межах власних повноважень. Саме ця обставина засвідчує високий рівень правової культури організаторів шкільної кампанії та поступову трансформацію боротьби за українську школу у сферу адміністративно-правового протистояння.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що процедура легалізації батьківських декларацій виконувала подвійне призначення. Формально вона була механізмом реалізації положень мовного законодавства, однак на практиці перетворилася на інструмент державного адміністративного контролю над процесом визначення мовного статусу школи. Використання поліцейського нагляду, адміністративних перепон, бюрократичних процедур та непрямих форм тиску свідчить, що польська влада прагнула впливати не лише на організацію шкільної мережі, а й на сам процес формування та документального оформлення волі місцевого населення.

Комплексний аналіз документів Державного архіву Тернопільської області дозволяє стверджувати, що реалізація мовної політики Другої Речі Посполитої здійснювалася не окремими

адміністративними рішеннями, а через цілісну багаторівневу систему державного управління. Її основу становила взаємодія центральних органів влади, Кураторії Львівського шкільного округу, Тернопільського воєводського управління, старост, повітових шкільних інспекторів, органів місцевого самоврядування та державної поліції. Кожна з цих інституцій виконувала визначені функції, однак лише їхня скоординована діяльність забезпечувала практичне впровадження мовного законодавства на місцевому рівні.

Документи фонду 231 свідчать, що Міністерство внутрішніх справ здійснювало загальне нормативне та адміністративне керівництво кампанією, надсилаючи воєводам циркуляри щодо порядку проведення шкільного плебісциту, легалізації декларацій та реагування на конфліктні ситуації. Воєводські управління, у свою чергу, трансформували ці розпорядження у конкретні адміністративні доручення для старост, органів поліції та освітньої адміністрації, забезпечуючи єдину практику застосування законодавства на території воєводства [8].

Кураторія Львівського шкільного округу виступала головною інституцією освітнього адміністрування. Її діяльність не обмежувалася методичним керівництвом школами. Архівні документи демонструють, що Кураторія здійснювала постійний контроль за перебігом мовної кампанії, збирала інформацію від повітових інспекторів, координувала виконання міністерських розпоряджень та вимагала від місцевих органів влади регулярної звітності щодо діяльності українських громадських організацій, духовенства й учительства. Таким чином, освітня адміністрація одночасно виконувала функції інформаційно-аналітичного центру державної мовної політики [8, арк. 21].

На рівні повітів ключову роль відігравали старости. Саме вони акумулювали інформацію про демографічну ситуацію, кількість дітей шкільного віку, національний склад населення, діяльність українських організацій та перебіг плебісцитової кампанії. Показово, що у звітних документах статистичні показники майже завжди поєднувалися з політичними характеристиками конкретних громад. Поряд із даними про кількість українських або польських дітей містилися оцінки громадської активності, впливу духовенства, діяльності товариства «Рідна школа» та можливих проявів «антидержавної агітації». Це свідчить, що адміністративна статистика виконувала не лише облікову, а й управлінську функцію, стаючи основою для ухвалення рішень щодо мовного статусу шкіл [9].

Важливою складовою адміністративного ресурсу були органи державної поліції. На відміну від традиційних уявлень про їхню роль як інституцій підтримання громадського порядку, архівні матеріали демонструють значно ширше коло повноважень. Поліцейські підрозділи здійснювали спостереження за діяльністю українських громадських організацій, контролювали проведення плебісциту, перевіряли інформацію про місцевих активістів, а також брали участь у перевірці батьківських декларацій. Таємні накази та службове листування підтверджують, що правоохоронні органи були інтегровані до єдиної системи реалізації мовної політики, виконуючи як контрольні, так і інформаційно-аналітичні функції [8].

Особливого значення в адміністративній моделі набували органи місцевого самоврядування. Війти, гмінні секретарі та інші посадові особи забезпечували посвідчення підписів, підтвердження особи заявників та оформлення необхідної документації. Саме на цьому рівні, як свідчать архівні документи, найчастіше виникали конфлікти між населенням і представниками влади. Відмови у посвідченні підписів, затягування процедур, вимоги додаткових документів або перенесення місця розгляду декларацій істотно впливали на практичну реалізацію мовних прав українського населення [11].

Отже, адміністративний ресурс у мовній політиці Другої Речі Посполитої являв собою не сукупність окремих адміністративних заходів, а цілісну систему державного управління. Її функціонування забезпечувалося вертикальною координацією між центральними органами влади та місцевою адміністрацією, постійним інформаційним обміном між освітніми, адміністративними і правоохоронними структурами, а також використанням адміністративних процедур як механізму практичного впливу на реалізацію мовного законодавства. Саме така модель дозволяла державі поєднувати формальне дотримання правових норм із широкими можливостями адміністративного регулювання мовних відносин у сфері початкової освіти.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що мовна політика Другої Речі Посполитої у Тернопільському воєводстві реалізовувалася не лише через законодавче регулювання, а насамперед за допомогою розгалуженої системи адміністративного управління. Аналіз архівних документів Державного архіву Тернопільської області засвідчує, що після ухвалення законів 31 липня 1924 р. державна влада

сформувала багаторівневий механізм контролю за мовним режимом початкової освіти, який охоплював Міністерство внутрішніх справ, Міністерство релігійних віросповідань і народної освіти, Кураторію Львівського шкільного округу, Тернопільське воєводське управління, староства, повітових шкільних інспекторів, органи місцевого самоврядування та державну поліцію.

Встановлено, що визначальною особливістю реалізації мовної політики була інтеграція освітнього адміністрування із загальною системою державного управління. Органи шкільної адміністрації виконували не лише освітні функції, а й здійснювали інформаційно-аналітичний супровід мовної політики, координували діяльність місцевих органів влади, збирали відомості про громадські настрої, діяльність українських організацій, духовенства та вчительства. У свою чергу, староства й воєводська адміністрація використовували статистичні матеріали, поліцейські донесення та службові рапорти як підставу для ухвалення управлінських рішень щодо мовного статусу конкретних навчальних закладів.

Архівні матеріали дають підстави стверджувати, що процедура подання та легалізації батьківських декларацій, яка відповідно до законодавства мала гарантувати реалізацію мовних прав населення, на практиці перетворилася на один із головних інструментів адміністративного контролю. Документи фіксують випадки створення штучних процедурних перешкод, перенесення місць проведення слухань, відмов у посвідченні підписів, використання адміністративного та психологічного тиску, а також залучення органів поліції до контролю за перебігом плебісцитової кампанії. Це свідчить, що адміністративний апарат був орієнтований не лише на виконання законодавчих норм, а й на вплив на практичні результати визначення мови навчання.

Водночас дослідження показало, що українське суспільство не залишалося пасивним об'єктом державної політики. Матеріали фонду 231 демонструють існування добре організованої системи громадського захисту українського шкільництва, важливу роль у якій відігравало товариство «Рідна школа». Створення мережі плебісцитових комітетів, діяльність реферату «Правнича Оборона», ведення власного обліку декларацій, підготовка юридичних консультацій та численні звернення до центральних органів влади свідчать про використання українськими організаціями легальних правових механізмів для захисту права на навчання рідною мовою.

Отже, архівні документи дозволяють переосмислити характер мовної політики польської держави у міжвоєнний період. Її ефективність забезпечувалася не стільки змістом законодавчих актів, скільки функціонуванням цілісної адміністративної системи, яка поєднувала нормативне регулювання, статистичний облік, інформаційний моніторинг, діяльність освітніх установ, місцевої адміністрації та правоохоронних органів. Саме через повсякденні адміністративні практики держава здійснювала контроль над процесом функціонування українського шкільництва у Тернопільському воєводстві.

Список літератури:

1. Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства в системі управління освітньою галуззю Другої Речі Посполитої періоду 1919–1939 років. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених*. Львів, Видавництво Львівської політехніки, 2011. С. 38–42.

2. Галай М. Освітня політика Другої Речі Посполитої в сфері початкової освітиу1932–1939 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства). *Гуманітарний журнал*. 2012. Вип. 2–3. С. 135–144.

3. Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 281–286.

4. Галай М. Становлення та розвиток шкільництва в Тернопільському повіті у контексті освітньої політики Другої Речі Посполитої: 1919–1932 роки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 1. С. 115–118.

5. Марковський В. Я. Законодавство та судова практика Другої Речі Посполитої щодо статусу української мови у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2014. 23 с.

6. Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції. Монографія. Львів, 2019. 802 с.

7. Woźniak E. Linguistic policy of Second Polish Republic in interwar period. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.2015.URL: http://rcin.org.pl/ijp/Content/57762/PDF/1-7-20.pdf

8. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 231 («Тернопільське воєводське управління (1909–1939 рр.)»). Оп. 1. Спр. 621. 134 арк.

9. ДАТО. Ф. 231 («Тернопільське воєводське управління (1909–1939 рр.)»). Оп. 1. Спр. 620.35 арк.
10. ДАТО. Ф. 231 («Тернопільське воєводське управління (1909–1939 рр.)»). Оп. 1. Спр. 1912.38 арк.
11. ДАТО. Ф. 231 («Тернопільське воєводське управління (1909–1939 рр.)»). Оп. 1. Спр. 1913.115 арк.

Vasylyshyn S. Yu. ADMINISTRATIVE RESOURCES IN IMPLEMENTING THE LANGUAGE POLICY OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: EVIDENCE FROM THE TERNOPIL VOIVODESHIP (1924–1926)

This article examines the mechanisms through which the linguistic policy of the Second Polish Republic was implemented in the field of school education in the Tarnopol Voivodeship in 1924–1926. Particular attention is paid to the legal and regulatory framework governing language use, administrative procedures for determining the language of instruction, and the role of state administrative bodies in the transformation of Ukrainian schooling. The study analyses the changes initiated by the Act of 31 July 1924, which established the legal foundations for the expansion of bilingual schooling and strengthened state control over the linguistic composition of the educational process. Special attention is devoted to the activities of voivodeship- and county-level educational authorities, the examination of parents' declarations concerning the language of instruction, the determination of school status, personnel policy, and administrative inspection. The study demonstrates that administrative capacity constituted a significant mechanism through which general legislative provisions were translated into concrete decisions concerning the functioning of Ukrainian schools. It establishes that, despite the formally regulatory character of these procedures, their selective application at the local level affected the balance between Polish and Ukrainian as languages of instruction. The article argues that the Polish state's linguistic policy in the Tarnopol Voivodeship was implemented not only through direct legislative restrictions on the sphere of functioning of the Ukrainian language, but also through a system of administrative practices that gradually transformed the institutional conditions of Ukrainian schooling. It is concluded that the period of 1924–1926 represented an important stage in the transition from the legislative regulation of the language question to its systematic administrative implementation at the regional level.

Keywords: *language policy, Second Polish Republic, Tarnopol Voivodeship, Ukrainian schooling, administrative capacity, language legislation, bilingual schooling, parents' declarations, educational administration, assimilation.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

UDC 94(447.75):305:37
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.4

Horokhova H. I.
https://orcid.org/0000-0003-1764-6003
Donetsk State University of Internal Affairs

SOCIOCULTURAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S EDUCATION AND THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF CRIMEAN TATAR WOMEN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND EARLY 20TH CENTURY

This article analyzes the sociocultural aspects of the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women in the second half of the 19th century and the early 20th century. It examines the historical preconditions for the emancipation of Crimean Tatar women and the characteristics of the transformation of traditional views on their social role. The main thesis of this study is that the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women have become important factors in the sociocultural modernization and national revival of the Crimean Tatar people.

This paper analyzes the main trends in the development of women's education, highlights Ismail Gasprinsky's reformist views on the education and upbringing of girls, and substantiates the importance of establishing specialized educational institutions for women and introducing new educational methods. It is shown that his educational activities contributed to raising women's educational level, shaping a new model of their social role, and expanding opportunities for their participation in public life.

Special attention is given to issues related to the protection of the rights of Crimean Tatar women and the promotion of women's rights to education, civic engagement, and cultural development. The article highlights the role of the newspaper "Terjiman", the book "Kadynlar", and the activities of Zuhra Akchurina-Gasprinska and Shefika Gasprinska in spreading enlightenment ideas, developing women's education, and establishing the Crimean Tatar women's movement.

The scientific novelty of this study lies in its comprehensive examination of the sociocultural aspects of the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women in the second half of the 19th century and the early 20th century, based on an analysis of the enlightenment, educational, journalistic, and civic activities of Ismail Gasprinsky. The practical significance of these findings lies in the possibility of using the research materials when studying the history of the Crimean Tatar people, the history of Ukraine, gender history, the history of education, cultural heritage, and sociocultural processes.

It has been demonstrated that the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women became important components of the sociocultural modernization of Crimean Tatar society in the second half of the 19th century and the early 20th century. This is demonstrated by an analysis of Ismail Gasprinsky's enlightenment, educational, journalistic, and civic activities; his views on the role of women in society; as well as the development of women's education, periodicals, and civic engagement among Crimean Tatar women.

This study has demonstrated the central thesis regarding the crucial importance of the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women in the process of the national revival and sociocultural modernization of the Crimean Tatar people.

Keywords: *Ismail Gasprinsky, Crimean Tatars, Crimean Tatar women, women's education, women's rights, social status, social role, women's emancipation, national revival, sociocultural transformations, "Terjiman".*

Formulation of the problem. The issue of the status of women in Muslim society played a significant role in I. Gasprinsky's educational and civic activities. He consistently advocated for the need to improve women's social and educational standing, viewing this as an integral part of the overall cultural renewal of the Muslim

© Horokhova H. I., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

community [9, p. 219–220]. The spread of his ideas helped galvanize public opinion in Crimea regarding the need to reform gender relations, which led to the emergence of a movement to expand women's social and educational rights within the Muslim community.

Thanks to I. Gasprinsky's active civic engagement, significant changes took place in public consciousness regarding the role of Muslim women. In a short period of time, considerable progress was made, particularly in the field of education. One of the key achievements was the widespread enrollment of girls in school, accompanied by the opening of educational institutions aimed at fostering a female intellectual elite [9, p. 220].

It is no exaggeration to say that the ideas of women's emancipation pioneered by I. Gasprinsky became not only a serious challenge to the established traditions of patriarchal society but also a powerful force for change. They contributed to the emergence of a new generation of Crimean Tatar women – educated, socially active, capable of leadership and shaping public opinion – who later played a significant role in the national revival of the Crimean Tatar people [12, p. 1].

Analysis of recent research and publications. The issues of the development of women's education, the protection of the rights of Crimean Tatar women, and I. Gasprinsky's pivotal contribution to these processes are addressed in the works of V. Hankevych, S. Shendrikova, L. Dinikova, A. Bobko, N. Malinovska, and E. Mustafayeva.

In their article "The Emergence of the First Crimean Tatar Women's Periodical", V. Hankevych and S. Shendrikova examine the magazine "Alemi Nisvan", highlighting its significance for the history of the Crimean Tatar people, journalism, and the cultures of related Turkic-speaking peoples of the Russian Empire. The authors analyze the role of the press as a tool for spreading ideas of women's emancipation and shaping public opinion regarding the rights of Muslim women [1].

L. Dynikova and A. Bobko, in their work "I. Gasprinsky as a Driving Force Behind the Emancipation of Crimean Women", examine the broader context of I. Gasprinsky's activities, emphasizing his educational journalism, the founding of the newspaper "Terjiman", and the implementation of educational initiatives for girls. Researchers show that I. Gasprinsky's journalistic writings contributed to the formation of national consciousness and the spiritual development of Crimean Tatar women, laying the groundwork for further progressive changes in society [9].

In her work "Excerpts from the History of Crimean Tatar Women in the Nation-Building Processes of Crimea, 1905–1017", N. Malynovska examines the active participation of Crimean Tatar women in the national movement, education, and public life. The author emphasizes that their activities in education, women's committees, and political processes contributed to the development of national identity and democratic values in Crimean Tatar society [12].

S. Mustafayeva examines I. Gasprinsky's influence on the development of education and cultural life among Crimean Tatar women, demonstrating how his educational activities created the conditions for women's active participation in social processes and contributed to their emancipation. Thus, her analysis complements existing knowledge about the role of the press, journalism, and the activism of Crimean Tatar women in the national movement [14].

It should be noted that the thinker's work – in particular, his numerous innovations in journalism, education, and cultural life – had a significant impact on the development of women's education, the protection of Crimean Tatar women's rights, and the transformation of their social status. However, the sociocultural aspects of the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women in the second half of the 19th and early 20th centuries – particularly I. Gasprinsky's contribution to these processes – have been studied only partially.

Task statement. The purpose of this article is to conduct a comprehensive study of the sociocultural aspects of the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women in the second half of the 19th century and the early 20th century, based on an analysis of Ismail Gasprinsky's enlightenment, educational, journalistic, and civic activities.

Outline of the main material of the study. To understand just how radical these changes were, we need to examine what life was like for a Crimean Tatar woman before the educational reforms began.

Throughout the 18th and 19th centuries, the situation of Crimean Tatar women was characterized by a lack of legal status and social isolation. Women led a largely secluded lifestyle, and their social interactions were generally limited to family and domestic contacts, a situation dictated by the prevailing traditional patriarchal norms [12, p. 1].

In the context of addressing social issues related to the status of women in Muslim society, I. Gasprinsky sought to launch a specialized periodical devoted entirely to the topics of women's education and spiritual development. In his view, such a publication could serve as an important tool in implementing a broad educational program, which was clearly part

of the overall process of reviving the spirituality and self-awareness of the Turkic-Muslim peoples [1, p. 1].

In the early 20th century, Bakhchisaray became one of the leading centers of the movement for the emancipation of Muslim women. Following the proclamation of the 1905 Manifesto, which abolished prior censorship, the city saw the launch of the first specialized women's magazine in the Muslim world – "Alemi Nisvan" ("The World of Women"), published in the Crimean Tatar language. I. Gasprinsky initiated the creation of this periodical, and his daughter, Shefika Gasprinskaya, took on the role of editor [10, p. 53]. The magazine became a unique platform for discussing issues of women's education, social rights, and the role of women in Muslim society, reflecting the pioneering nature of the Gasprinsky family's educational activities [12, p. 1].

Undoubtedly, the magazine "Alemi Nisvan" played an important role in the spiritual development of Crimean Tatar women. The articles published in it provide a better understanding of the essence of women's issues and help define women's place in Crimean Tatar society in the early 20th century. In this context, there is a need for a more detailed analysis of the publication's concept.

Founded on the initiative of I. Gasprinsky, the magazine was intended to inform Muslim women about their rights, educational opportunities, living conditions, and health, and also aimed to promote their spiritual development. In addition, it was intended to provide practical advice on household management, hygiene, and child-rearing. Significant attention was to be devoted to the topic of women's work – primarily needlework, weaving, carpet-making, and sericulture – accompanied by illustrations and diagrams. The plan was to familiarize readers with the lives of women in various countries, as well as to publish biographies of prominent women, accompanied by portraits and images. The magazine was to include sections on "basic knowledge", short stories, letters from readers with responses from the editors, information on scientific discoveries and inventions, news, as well as announcements and advertisements. According to the concept, the magazine was to be published weekly, and the annual subscription, including postage, was to cost three karbovanets [1, p. 3].

The significance of the magazine "Alemi Nisvan" extended far beyond the borders of Crimea – it was read in various regions of the Muslim world, particularly in Turkestan and Egypt. The publication quickly gained popularity as an important educational platform for addressing pressing issues of women's emancipation, the development of education, and a rethinking of women's roles in Muslim society. However, after some time, the Russian authorities banned further publication of the magazine without providing an official explanation. An attempt to restore it in 1917, against the backdrop of revolutionary events and political instability, proved unsuccessful [12, p. 1].

I. Gasprinsky's initiatives to introduce education for women met with resistance from the clergy. Despite this, he consistently championed the importance of women's education under difficult circumstances, viewing it as an integral part of the modernization of society and the spiritual development of the Turkic-speaking population.

I. Gasprinsky devoted considerable attention to the issue of the legal recognition of women's rights. He devoted a number of works to the topic of women's status, including "Arslan-kiz" ("The Lioness") [4], "Kadynlar" ("Women"), and numerous articles in the newspaper "Terjiman" [2; 3]. He also wrote novellas and short stories that addressed women's issues: "African Letters" [5], "The Land of the Amazons" [7], "The Rebellious One" [8], and "Poor Fatima" [6].

With the aim of establishing a new model of women's roles in society, I. Gasprinsky included a separate chapter titled "Great Women" in his book "Kadynlar", in which he wrote about outstanding women who led nations and became renowned political leaders, scientists, and figures in culture and the arts. In this way, he sought to demonstrate the social significance of women and inspire readers to rethink traditional notions about their place in life and the development of society.

Under the influence of I. Gasprinsky, an active women's rights movement began in Crimea. Thanks to I. Gasprinsky's personal efforts and the influence of his newspaper "Terjiman", attitudes toward Muslim women changed in a relatively short time. One of his major achievements was the active involvement of girls in education and, importantly, the opening of schools specifically for them. Each year, the number of educational institutions for women gradually increased, marking an important milestone in the process of educational emancipation [14, p. 194].

I. Gasprinsky not only closely monitored the establishment of schools for girls but also became directly involved in their organization and operation. On his initiative, a pioneering school for girls was founded in Bakhchisaray. Special attention in the educational process was given to aesthetic education and practical skills, particularly needlework. I. Gasprinsky's initiative was actively supported by his wife. For ten years, Zuhra Akchurina-Gasprinska headed the school and led a handicraft club there,

placing great emphasis on the artistic education of her students [14, p. 195].

The ideas of emancipation pioneered by I. Gasprinsky were later carried forward by his daughter Shefika, who became a worthy successor to her father's educational mission [13]. In 1917, the first women's rally was held in Bakhchisaray, during which Shefiku Gasprinska was elected chairwoman of the Muslim Women's Committee [12; 14].

She initiated the creation of the Crimean Tatar women's movement "Executive Committee of Muslim Women of Crimea", which played an important role in shaping a new model of women's participation in society. The committee's main objectives were to fight for equal rights for Muslim women, to protect motherhood and childhood, and to ensure their full integration into social, cultural, and professional spheres [12, p. 2].

This movement, which originated from an initiative by Shefika Gasprinska, was directly linked to her father's educational legacy [11, p. 68]. Thus, I. Gasprinsky made a decisive contribution to reforming the status of Muslim women by establishing a tradition of a democratic approach to gender equality within the Crimean Tatar national movement [9, p. 222]. It was precisely thanks to his consistent educational and organizational efforts that the process of women's emancipation in Crimea gained momentum, which over time contributed to the gradual consolidation of women's legal and social status within the Muslim community.

Conclusions. This study provides grounds for asserting that the development of women's education and the protection of the rights of Crimean Tatar women in the second half of the 19th and early 20th centuries became important components of the sociocultural modernization and national revival of Crimean Tatar society. The gradual transformation of traditional notions about women's social roles was linked to the spread of Enlightenment ideas, the development of women's education, and the expansion of opportunities for women to participate in public and cultural life.

Ismail Gasprinsky's significant contribution to these processes has been established. His enlightenment, educational, and journalistic activities helped to promote the ideas of women's education, emancipation, and the elevation of women's social status. The newspaper "Terjiman", the book "Kadynlar", and the magazine "Alem-i Nisvan" became important vehicles for spreading these ideas, helping to shape public opinion regarding the education, rights, and social role of Crimean Tatar women.

It has been proven that I. Gasprinsky's educational and enlightenment initiatives laid the groundwork for the revitalization of the women's movement and the gradual involvement of Crimean Tatar women in public life. These developments were further advanced by the work of Shefika Gasprinska, who played a role in organizing the women's movement and advocating for women's social and civil rights. Taken together, these developments contributed to the emergence of a new model of the social role of Crimean Tatar women as educated, culturally active, and socially conscious individuals.

Thus, the findings of this study confirm the vital importance of women's education, enlightenment, and the protection of women's rights for sociocultural transformation in Crimean Tatar society. Ismail Gasprinsky's work in this area became one of the factors contributing to the establishment of new societal perceptions of women and their role in the processes of cultural development and national revival among the Crimean Tatars.

Future research should focus on an in-depth study of the history of Crimean Tatar women's education and the women's movement, drawing on archival materials, periodicals, and journalistic works, as well as on an examination of the transformation of the social status and public role of Crimean Tatar women in the first quarter of the 20th century.

Bibliography:

1. Ганкевич В. Ю., Шендрикова С. П. Виникнення першого кримськотатарського жіночого періодичного видання. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/373beb7b-8126-473f-88d1-7cb457c33293/content (дата звернення: 07.08.2026).

2. Гаспринський І. Молла Аббас. Вибрані літературні твори: кримськотатарська проза українською. 2-ге вид. Київ : «Майстер книг», 2024. 256 с.

3. Гаспринський І. Рання публіцистика: 1879–1886 рр. Харків : Фоліо, 2023. 285 с.

4. Гаспринський І. Арслан-Киз. Французькі листи. Повісті та оповідання. Харків, 2023. Т. 1. С. 276–303.

5. Гаспринський І. Африканські листи. Французькі листи. Повісті та оповідання. Харків, 2023. Т. 1. С. 191–209.

6. Гаспринський І. Бідна Фатьма. Французькі листи. Повісті та оповідання. Харків, 2023. Т. 1. С. 374–375.

7. Гаспринський І. Країна Амазонок. Французькі листи. Повісті та оповідання. Харків, 2023. Т. 1. С. 210–240.

8. Гаспринський І. Непокірлива. Французькі листи. Повісті та оповідання. Харків, 2023. Т. 1. С. 361–364.

9. Динікова Л. Ш, Бобко А. М. Публіцистика І. Гаспринського як рушійна сила емансипації жінок Криму. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 27. Том 3. С. 218–222. DOI: https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.3.41

10. Іванець А., Когут А. Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / упоряд. Іванець А., Когут А. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ : К. І. С., 2019. 448 с.

11. Кочубей Ю. Визначна подія. *Слово і час*. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 2004. № 6. С. 68–71. Рец. на кн. Кримського А. Література кримських татар. Сімферополь : Доля, 2003. 200 с.

12. Малиновська Н. Уривки з історії кримських татарок у націотворчих процесах Криму 1905–1917 років: гендерний аналіз комеморацій в Україні. VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному і практичному вимірах». Рівне, 2019. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/7699/2/Malynovska_N.pdf (дата звернення: 07.08.2026).

13. Малиновська Н. Шефіка Гаспринська – жінка, яка творила історію Криму. *Гендер в деталях*, 2021. URL: https://genderindetail.org.ua/post/shefika-hasprynska/ (дата звернення: 09.08.2026).

14. Мустафаєва Є. І. Питання жіночої освіти в педагогічній системі І. Гаспринського. *Науковий вісник МДПУ імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка*. 2008. № 1. С. 190–197.

Горохова Г. І. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ЖІНОК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано соціокультурні аспекти розвитку жіночої освіти та захисту прав кримськотатарських жінок у другій половині XIX – на початку XX століття. Розкрито історичні передумови емансипації кримськотатарських жінок та особливості трансформації традиційних поглядів на їхню соціальну роль. Основна теза дослідження полягає в тому, що розвиток жіночої освіти та захист прав кримськотатарських жінок стали важливими чинниками соціокультурної модернізації й національного відродження кримськотатарського народу.

Проаналізовано основні напрями розвитку жіночої освіти, висвітлено реформаторські погляди Ісмаїла Гаспринського на навчання та виховання дівчат, обґрунтовано значення створення спеціалізованих жіночих навчальних закладів і впровадження нових освітніх методик. Показано, що його просвітницька діяльність сприяла підвищенню освітнього рівня жінок, формуванню нової моделі їхньої соціальної ролі та розширенню можливостей для участі в громадському житті.

Окрему увагу приділено питанням захисту прав кримськотатарських жінок, утвердженню права жінок на освіту, суспільну активність і культурний розвиток. Висвітлено роль газети «Терджиман», книги «Кадинлар», а також діяльності Зухри Акчуріної-Гаспринської та Шефіки Гаспринської у поширенні просвітницьких ідей, розвитку жіночої освіти та становленні кримськотатарського жіночого руху.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному висвітленні соціокультурних аспектів розвитку жіночої освіти та захисту прав кримськотатарських жінок у другій половині XIX – на початку XX століття на основі аналізу просвітницької, освітньої, публіцистичної та громадської діяльності Ісмаїла Гаспринського. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів дослідження під час вивчення історії кримськотатарського народу, історії України, гендерної історії, історії освіти, культурної спадщини та суспільно-культурних процесів.

Доведено, що розвиток жіночої освіти та захист прав кримськотатарських жінок стали важливими складовими соціокультурної модернізації кримськотатарського суспільства у другій половині XIX – на початку XX століття. Це доведено результатами аналізу просвітницької, освітньої, публіцистичної та громадської діяльності Ісмаїла Гаспринського, його поглядів на роль жінки в суспільстві, а також розвитку жіночої освіти, періодичної преси й громадської активності кримськотатарських жінок.

Проведене дослідження дало змогу довести основну тезу про визначальне значення розвитку жіночої освіти та захисту прав кримськотатарських жінок у процесі національного відродження й соціокультурної модернізації кримськотатарського народу.

Ключові слова: *Ісмаїл Гаспринський, кримські татари, кримськотатарські жінки, жіноча освіта, права жінок, соціальний статус, соціальна роль, емансипація жінок, національне відродження, соціокультурні трансформації, «Терджиман».*

Дата першого надходження статті до видання: 10.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94:001.32:902:[001.891(=221.16)»-6/-2»](477)»1950/2025»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.5

Доценко В. О.
https://orcid.org/0000-0003-1131-1675
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Захожай З. В.
https://orcid.org/0000-0003-2860-5135
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

Жолоб М. П.
https://orcid.org/0000-0003-0745-8412
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СКІФІВ СПІВРОБІТНИКАМИ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XX СТ. – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТ.)

Метою дослідження є узагальнення понад 80-річної наукової діяльності відділу археології раннього залізного віку Інститут археології НАН України у сфері дослідження скіфської історії. Застосовано принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Використано порівняльно-історичний і проблемно-хронологічний підходи. Наукова новизна полягає у комплексному осмисленні інституційної історії відділу як провідного центру скіфознавчих студій в Україні. Уперше в узагальненому вигляді простежено еволюцію наукових пріоритетів відділу – від повоєнних розкопок пам'яток Лісостепу до масштабних досліджень курганів скіфської еліти та городищ. Узагальнено внесок кількох поколінь дослідників у розроблення методики розкопок некрополів, формування уявлень про локальні варіанти скіфської культури та переоцінку меж і політичної структури Скіфії. Показано значення ідеї протослов'янської належності частини населення Середнього Подніпров'я, що суттєво вплинула на сучасні інтерпретації етнокультурних процесів раннього залізного віку. Відділ археології раннього залізного віку протягом більш ніж восьми десятиліть залишається ключовим осередком дослідження скіфських старожитностей. Його співробітники здійснили масштабні польові роботи у степовій і лісостеповій зонах, відкрили та дослідили визначні пам'ятки, розробили концептуальні підходи до вивчення соціальної, військової та духовної культури скіфів. Сформована наукова школа забезпечила спадковість традицій і водночас модернізацію методів дослідження. Узагальнення досвіду діяльності відділу сприяє збереженню інституційної пам'яті української науки та поглибленню цілісного бачення давньої історії України в контексті сучасних історичних викликів.

Ключові слова: *скіфи, науковці, відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, українська археологія, польові дослідження.*

Постановка проблеми. Дослідження історії скіфів посідає одне з ключових місць у вітчизняній археології та давній історії України, оскільки саме скіфська доба стала важливим етапом формування соціальних, політичних і етнокультурних процесів у Північному Причорномор'ї та Лісостепу. Водночас у сучасній історіографії недостатньо узагальненими залишаються питання інституційного розвитку українського скіфознавства та внеску окремих наукових колективів у формування його методологічних засад і концептуальних підходів. Особливої уваги потребує вивчення діяльності відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, який наразі відіграє провідну роль у дослідженні скіфських старожитностей. Саме в межах цього структурного підрозділу було закладено основи української школи скіфознавства, здійснено масштабні

© Доценко В. О., Захожай З. В., Жолоб М. П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

польові дослідження, сформульовано низку концепцій, що суттєво вплинули на уявлення про етнокультурну структуру Скіфії, її територіальні межі та характер взаємодії кочового й осілого населення. Актуальність статті зумовлена також потребою осмислення наукової спадщини провідних українських археологів у контексті сучасних історичних викликів, зокрема переоцінки ролі автохтонного чинника в давній історії України та утвердження національного наукового наративу. Узагальнення досвіду та результатів діяльності співробітників відділу археології раннього залізного віку сприятиме не лише збереженню інституційної пам'яті української науки, а й подальшому розвитку досліджень скіфської проблематики на новому теоретичному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представлене дослідження ґрунтується на біографічних матеріалах, опублікованих у привітальних дописах співробітників відділу археології раннього заліза Інституту археології НАН України, що були підготовлені з нагоди ювілеїв провідних археологів цього структурного підрозділу і надруковані у фахових наукових журналах «Археологія» та «Археологія і давня історія України» [Мурзін, 1996; Могилов, Каравайко, 2019; Бессонова, Скорий, 2021; Отрощенко, Болтрик, 2023; Скорий, 2023; Скорий, Симоненко, 2024]. Також було використано історичну довідку, розміщену на офіційному сайті Інституту археології, присвячену особливостям діяльності відділу на різних етапах його функціонування [Історія відділу археології ранньої залізної доби].

Постановка завдання. Метою статті є короткий огляд більш ніж 80-річного періоду наукової діяльності співробітників відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України у сфері дослідження скіфської історії, що розпочався 1944 р. і триває дотепер.

Виклад основного матеріалу. Головним осередком дослідження історії скіфів в Україні розпочинаючи із 1944 р. став відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, який спершу називався «Відділ археології скіфо-сарматських племен».

Початок його роботи пов'язаний із польовими дослідженнями пам'яток Лісостепу – Шарпівського, Макіївського, Хотівського городищ.

Важливо віхою в історії відділу, що консолідувала зусилля всіх співробітників, стала робота над великим за обсягом розділом, що стосувався скіфо-сарматському періоду, колективної монографії «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957 р.). Ця праця стала основою для багатьох наступних, найбільш узагальнюючих досліджень у галузі археології раннього залізного віку, створених співробітниками відділу.

1949 р., після п'ятирічного керівництва відділом І. В. Фабриціус, структурний підрозділ очолив О. І. Тереножкін, який на посаді завідувача перебував упродовж наступних 33 років. Археолог не тільки розробив чітку систему поглядів на основні проблеми скіфського періоду у Східній Європі, але й створив київську школу фахівців з археології раннього залізного віку.

Перший досвід розкопок скіфських курганів О. І. Тереножкін та співробітники відділу (Є. Ф. Покровська, В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко) отримали під час дослідження могильників в зоні спорудження Молочанського водосховища у 1951–1952 рр. Тоді й була відпрацьована методика розкопок підкурганних поховань, основні правила ведення польової документації, котрі згодом широко стали застосовуватися при дослідженні поховальних старожитностей українськими археологами [Історія відділу археології ранньої залізної доби].

У той час коли О. І. Тереножкін робив перші кроки у вивченні старожитностей України, чи не найголовнішим завданням скіфознавців стало детальне дослідження локальних варіантів скіфської культури та її витоків, оскільки виникало дедалі більше сумнівів, що межі поширення останньої відповідають території розселення власне скіфських іраномовних племен.

Один з таких локальних варіантів культури скіфського типу існував у лісостепових районах Дніпровського Правобережжя, які привертали найбільшу увагу О. І. Тереножкіна. Саме тут він здійснив широкі розвідки та розкопки на багатьох археологічних об'єктах відповідного часу, одним з головних наслідків котрих стало виокремлення чорноліської археологічної культури передскіфської доби. Незабаром стало ясно, що виокремлено не просто чергову групу археологічних пам'яток, а зроблено відкриття набагато вагоміше – виявлено ланку, що з'єднала місцеву культуру скіфського типу із старожитностями доби бронзи.

Таким чином, з'явилися достатні підстави для твердження про глибокі місцеві корені та етнокультурну спадковість населення даного регіону від комарівсько-тшинецьких племен до зарубинецьких включно. Зважаючи на цей археологічно доведений ним висновок, а також дані лінгвістики, О. І. Терсножкін переконливо сформулював тезу про протослов'янську належність автохтонного

населення Дніпровського лісостепового Правобережжя за скіфської доби, чим ґрунтовно підтримав на новому науковому рівні висновки Л. Нідерле про знаходження прабатьківщини слов'ян у Середньому Подніпров'ї. Ця ідея О. І. Тереножкіна, викладена у серії статей, докторській дисертації та великій монографії, має величезне значення для розуміння давньої історії України. Зокрема у скіфознавстві вона стала одним з основних чинників, що похитнув традиційну історичну побудову, згідно якої Скіфія являла собою величезне політичне об'єднання у межах Степу та Лісостепу, заселених прийшлими іраномовними племенами.

Одним з виходів із такої ситуації для частини фахівців стало намагання зменшити розміри Скіфії до території степової частини Надчорномор-щини та пояснити наявність проявів скіфської культури у північніших районах лише поверховим культурним впливом, що зводився, на їхню думку, до так званої скіфської тріади, тобто окремих елементів звіриного стилю, озброєння та кінської вузди. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська вважали, що поняття скіфська тріада має досить штучний характер, оскільки скіфський вплив у Лісостепу, на їхній погляд, був набагато глибшим, що простежується у різних компонентах матеріальної культури та поховальних обрядах місцевого населення. Вони наголошували, що це є ознакою тісного та тривалого співіснування носіїв власне скіфської культури з автохтонними племенами Лісостепу, яке виникло та розвивалося в межах одного політичного утворення. Тобто Скіфія в їхній уяві була могутньою державою, що простягалася з півдня на північ від узбережжя Чорного моря до кордону Лісостепу та Лісу й була заселена різними за походженням племенами та народами, об'єднаними під владою скіфів-номадів. Входили до цієї протодержави і протослов'яни Середнього Подніпров'я, яких О. І. Тереножкін пов'язував із скіфами-орачами Геродота [Мурзін, 1996, с. 5–6].

Слід сказати, що упродовж 1950-х – 1960-х рр. розкопки в Степу для співробітників відділу стали більше виключенням, ніж правилом. Ситуація розпочала змінюватися лише на початку 1970-х рр. Тоді одним із стратегічних завдань українського скіфознавства стали масштабні польові роботи на території Північного Причорномор'я [Історія відділу археології ранньої залізної доби].

Важливу роль у відділі завжди відігравали жінки-науковці. Так, 1975 р., після закінчення університету, на роботу до Інституту археології була направлена О. Є. Фіалко. Невдовзі дослідниця стала своєрідним рекордсменом з часу, який співробітники відділу проводили у польових умовах. Специфічним тестом на витривалість стало її річне випробування нелюдськими умовами праці на розкопках Бердянського кургану, відомого рекордною глибиною своєї поховальної споруди. Тоді бердянську експедицію археологи нарекли між собою «полярною», адже вона тривала протягом 1977–1978 рр. без зимових канікул. О. Є. Фіалко єдина витримала весь період роботи експедиції, провівши в надзвичайно складних умовах один рік та два тижні. Наголосимо, що більша частина того тривалого сезону припала на холодну пору року з пронизуючими приазовськими вітрами без снігу. На тендітні дівочі плечі лягло оформлення польової документації та опис численних артефактів з цієї унікальної пам'ятки [Отрощенко, Болтрик, 2023, с. 7].

Варто відзначити, що у цей же проміжок часу розпочалася наукова кар'єра С. С. Бессонової, яка 1979 р. під керівництвом О. І. Тереножкіна захистила дисертаційне дослідження, присвячене вельми складній проблемі – релігії скіфського суспільства. Ставши співробітником Інституту археології України, вчена працювала на розкопках у різних «новобудовних» експедиціях у Дніпропетровській, запорізькій, Київській, Черкаській, чернівецькій областях, а також неодноразово поверталась до степового Криму, звідки починалась її польова біографія. Важливим науковим досягненням С. С. Бессонової упродовж 1980–1981 рр. стали розкопки одного з найбільших скіфських курганних некрополів на Керченському півострові – Актаського могильника, матеріали якого згодом були опубліковані у вигляді колективної монографії [Скорий, 2023, с. 5–6].

Після смерті у 1981 р. О. І. Тереножкіна відділ очолив його учень – Є. В. Черненко, який пов'язав свою долю з Інститутом археології ще 1960 р., ставши аспірантом. Поштовхом до зацікавлення молодого науковця скіфськими старожитностями стала знахідка великого фрагмента металевого лускатого панцира в одному з курганів поблизу с. Кірово на Дніпропетровщині. Є. В. Черненко дуже захотів вивчати саме скіфський обладунок, що не знайшло схвалення у його наукового керівника – О. І. Тереножкіна. Врешті Є. В. Черненко зібрав дуже репрезентативний каталог знахідок скіфського обладунку і переконав свого наукового керівника дозволити написати кваліфікаційну роботу про скіфів. Праця над дисертацією за темою «Історія скіфського захисного обладунку» завершилися 1966 р. її блискучим захистом. Двома роками пізніше вийшла друком монографія

Є. В. Черненка «Скіфський обладунок». Вона стала справжнім бестселером і настільною книжкою скіфознавців на всі часи. Молодий науковець отримав заслужений авторитет і повагу колег.

Є. В. Черненко багато років був активним польовим дослідником. На його рахунку значна кількість досліджених скіфських курганів в різних регіонах України. На початку 1960-х рр. археолог працював в Керченській експедиції, згодом у розкопках скіфських пам'яток Нікопольщини, протягом 1968–1970 рр. керував Червонознаменською експедицією. у 1971 р. Є. В. Черненко спільно з Б. М. Мозолевським досліджував видатну поховальну пам'ятку скіфської еліти – курган Товста Могила. Саме він промовив сакральну фразу «Це пектораль, Борисе!», коли в дромосі пограбованого основного поховання відкрилася чудова, неперевершена археологічна знахідка – нагрудна прикраса скіфського вождя, видатний витвір скіфо-античного мистецтва IV ст. до н. е. [Скорий, Симоненко, 2024, с. 5–6].

Розкопки поховальних пам'яток скіфської еліти став особливим розділом в історії відділу, в якому великими літерами вписано ім'я Б. М. Мозолевського, адже дослідник керував розкопками таких курганів як Хомина, Чабанцова, Денисова Могили.

Б. М. Мозолевський ставши очільником відділу 1986 р., перебував на цій посаді до 1993 р. [Історія відділу археології ранньої залізної доби]. Ще 1979 р. вчений видав ґрунтовне дослідження – монографію «Товста Могила», на основі якої 1981 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію. Скіфські царські кургани стали темою його подальших наукових пошуків. У 1988 р. Б. М. Мозолевський опублікував матеріали, які стосувалися царського Мелітопольського кургану, дослідженого ще в 50-і роки його вчителем О. І. Тереножкіним. За декілька років він зібрав відомості про всі степові кургани царського рангу, об'їхав їх, склав каталог і вперше виокремив декілька осередків подібних пам'яток, з них два нові – біля Висуні в пониззі Інгула і біля Білогорська в Криму. Важливе значення мають дослідження Б. М. Мозолевського щодо локалізації Герроса – місцевості з могилами скіфських царів, яку згадував Геродот. Він пов'язав появу могильників скіфських царів у Нижньому Подніпров'ї із переміщенням сюди політичного центру Скіфії, який раніше знаходився на території Приазов'я.

Друга велика наукова ціль Б. М. Мозолевського – дослідження з етнічної географії Скіфії, його докторська дисертація, яку він не встиг завершити. З нагоди 70-річчя дослідника ця праця була підготовлена до друку зусиллям колег. Цю роботу вирізняють серед інших глибоке знання археологічних джерел, багато з яких розкопані власноруч, місцевості, зокрема гідрографії регіону. Наразі наукові праці Б. Мозолевського стали класикою скіфознавства [До 75-річчя Бориса Мозолевського, 2011, с. 142].

Загалом, слід наголосити, що 1980–1990-ті рр. ознаменувалися в житті відділу активними польовими археологічними дослідженнями як у степовій, так і в лісостепової зонах Північного Причорномор'я. До найбільш важливих досліджень цього часу належать розкопки низки курганів скіфської еліти, таких як Чортомлик, Соболева, Бабина, Водяна Могили, Великого Рижанівського кургану.

Упродовж 1993–2002 рр. відділом керував В. Ю. Мурзін. Одразу після закінчення Харківського державного університету, у 1973 р., він був прийнятий до аспірантури Інституту археології. В. Ю. Мурзіну довірили ключову для скіфської археології тему дисертації «Степова Скіфія VII–V ст. до н. е.», яка під науковим керівництвом В. А. Іллінської була успішно захищена в грудні 1979 р. В. Ю. Мурзін одразу виявив свої організаторські здібності під час польових досліджень. Уже 1978 р. він очолив одну з експедицій Інституту археології на Полтавщині. Всього за плечами науковця нараховувалося понад 40 польових сезонів, переважна більшість яких була пов'язана із дослідженням скіфських старожитностей. Серед них участь у роботі на Бердянському кургані, а також керівництво двома найбільшими археологічними проєктами в північнопричорноморському Степу та Півдні Східноєвропейського Лісостепу: остаточне дослідження кургану Чортомлик і багаторічні розкопки на Більському городищі [Бессонова, Скорий, 2021, с. 6].

Помітні зміни в житті відділу розпочалися на XXI ст. Це стосувалося як розширення наукової тематики, ареалу проведення польових робот, так і принципових кадрових змін [Історія відділу археології ранньої залізної доби]. У 2002 р. завідувачем відділу став С. А. Скорий [Могилов, Каравайко, 2019, с. 142]. В різні роки науковець брав участь в дослідженнях поховальних та поселенських пам'яток на території Українського Лісостепу (у Київській, Черкаській, Вінницькій та Полтавській областях). Найбільш суттєвими археологічними роботами археолога стали розкопки садиби кінця VI – початку V ст. до н. е. на Мотронинському городищі, спільні з Я. Хохоровським дослідження ділянок оборонних споруд

цього ж городища, а також розкопки садиби V ст. до н. е. в селищі Лисовий Кут у межах Великого укріплення Більського городища [Вітаємо з ювілеєм Сергія Анатолійовича Скорого, 2009, с. 107].

Наразі робота відділу продовжується активно тривати, у його складі працює 11 наукових співробітників, переважна більшість з яких спеціалізується на дослідженні саме історії скіфів.

Висновки. Отже, упродовж більш ніж восьми десятиліть відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України залишається провідним науковим осередком дослідження історії та археології скіфів на теренах України. Починаючи з моменту свого формування у повоєнний період, відділ зосередив зусилля на системному вивченні пам'яток скіфської доби, поєднуючи масштабні польові дослідження з ґрунтовним теоретичним осмисленням отриманих матеріалів. Визначальну роль у становленні українського скіфознавства відіграла діяльність О. І. Тереножкіна та сформованої ним київської наукової школи, представники якої заклали методологічні засади дослідження скіфських старожитностей, розробили концепцію локальних варіантів скіфської культури та обґрунтували ідею глибокої автохтонної спадковості населення Лісостепу. Ці напрацювання суттєво вплинули на переосмислення уявлень про етнокультурну структуру Скіфії та її політичну організацію. У подальші десятиліття співробітники відділу здійснили низку знакових відкриттів, пов'язаних із дослідженням курганів скіфської еліти, поселенських комплексів та оборонних споруд, що значно розширило джерельну базу та поглибило знання про соціальну, військову й духовну культуру скіфського суспільства. Вагомим є також внесок науковців відділу у вивчення релігійних уявлень скіфів, їхнього озброєння та етнічної географії. На сучасному етапі відділ археології раннього залізного віку продовжує активно розвивати традиції українського скіфознавства, поєднуючи класичні археологічні методи з новими підходами та розширюючи тематичні й територіальні межі досліджень. Таким чином, його діяльність залишається важливою складовою розвитку вітчизняної археологічної науки та формування цілісного бачення давньої історії України.

Конфлікт інтересів: Доценко В. О. є головним редактором журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався уповноваженим редактором, який не перебував у підпорядкуванні автора та не мав конфлікту інтересів. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

Список літератури:

1. Бессонова С., Скорий С. До ювілею В'ячеслава Юрійовича Мурзіна. *Археологія і давня історія України*. 2021. № 4 (41). С. 5–10. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/22cd0470-6e71-47cc-950d-e4afe26f0475/content

2. Вітаємо з ювілеєм Сергія Анатолійовича Скорого. *Археологія*. 2009. № 4. С. 105–108.

3. До 75-річчя Бориса Мозолевського. *Археологія*. 2011. № 2. С. 141–142.

4. Історія відділу археології ранньої залізної доби. URL: https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-rannogo-zaliznogo-viku/istoriya (дата звернення: 04.02.2026).

5. Могилов О., Каравайко Д. До 70-річчя Сергія Анатолійовича Скорого. *Археологія*. 2019. № 4. С. 140–143.

6. Мурзін В. Ю. О. І. Тереножкін – видатний дослідник скіфської культури. *Археологія*. 1996. № 4. С. 4–9.

7. Отрощенко В., Болтрик, Ю. Амазонка скіфської археології (до ювілею Олени Євгеніївни Фіалко). *Археологія і давня історія України*, 2023. № 2 (47). С. 7–10.

8. Скорий С. Світла людина і великий трудівник. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 2 (47). С. 5–6.

9. Скорий С., Симоненко О. Вченому і Вчителю (слово пошани до 90-річчя з дня народження професора Черненка). *Археологія і давня історія України*. 2024. № 2. (51). С. 5–9.

Dotsenko V. O., Zakhozhai Z. V., Zholob M. P. RESEARCH INTO THE HISTORY OF THE SCYTHIANS BY THE STAFF OF THE DEPARTMENT OF EARLY IRON AGE ARCHAEOLOGY OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NAS OF UKRAINE (MID-20TH CENTURY – FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY)

The purpose of the study is to summarize more than eighty years of scholarly activity of the Department of Early Iron Age Archaeology of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in the field of Scythian history research. The study is based on the principles of historicism, systematicity,

and scholarly objectivity. Comparative-historical and problem-chronological approaches have been applied. The scientific novelty lies in a comprehensive reinterpretation of the institutional history of the Department as a leading center of Scythian studies in Ukraine. For the first time, the evolution of the Department's research priorities has been traced in a generalized form – from postwar excavations of the Forest-Steppe sites to large-scale investigations of Scythian elite burial mounds and fortified settlements. The contribution of several generations of scholars to the development of excavation methods for necropolises, the formation of ideas about local variants of Scythian culture, and the reconsideration of the boundaries and political structure of Scythia has been summarized. The significance of the idea of the Proto-Slavic affiliation of a part of the population of the Middle Dnipro region is demonstrated, as it substantially influenced modern interpretations of ethnocultural processes in the Early Iron Age. For more than eight decades, the Department of Early Iron Age Archaeology has remained a key center for the study of Scythian antiquities. Its staff have conducted extensive fieldwork in the steppe and forest-steppe zones, discovered and investigated outstanding sites, and developed conceptual approaches to the study of the social, military, and spiritual culture of the Scythians. The established scholarly school has ensured continuity of traditions while simultaneously modernizing research methods. The generalization of the Department's experience contributes to preserving the institutional memory of Ukrainian scholarship and to deepening a comprehensive vision of the ancient history of Ukraine in the context of contemporary historical challenges.

Keywords: *Scythians, scientists, Department of Early Iron Age Archaeology of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Ukrainian archaeology, field research.*

Дата першого надходження статті до видання: 12.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

UDC 37.014(438):323.1(=161.2)"1944/1953"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.6

Kitsak V. M.
https://orcid.org/0000-0002-7180-0588
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

EDUCATIONAL POLICY TOWARDS THE UKRAINIAN POPULATION IN POLAND, 1944–1953

This article examines the educational policy of the Polish communist authorities towards the Ukrainian population in Poland between 1944 and 1953. It focuses on transformations in the organization of Ukrainian schooling, the legal and regulatory framework governing its operation, and the administrative mechanisms of state control. The study traces the relationship between educational policy and the resettlement of the Ukrainian population in 1944–1946, as well as Operation Vistula (1947), both of which fundamentally altered the conditions in which Ukrainian communities existed and effectively dismantled the institutional network of Ukrainian-language schooling. Particular attention is paid to the initial attempts to restore Ukrainian schools in 1944–1945, the subsequent practices of restricting and closing them, and the consequences of the spatial dispersal of the Ukrainian population for access to education in the Ukrainian language. The period from 1947 to 1952 is examined separately, when, despite the absence of an explicit legal ban on Ukrainian-language schooling, a situation of regulatory uncertainty emerged that effectively prevented its restoration. The article demonstrates that, during this period, the school functioned not only as an educational institution but also as an important instrument of state ethnic policy, socialization, and assimilation of the Ukrainian population. It is established that the 1952 decision to introduce Ukrainian-language teaching points did not entail the restoration of a comprehensive Ukrainian schooling system; rather, it provided for the limited incorporation of Ukrainian-language instruction into the Polish state education system. The study argues that educational policy in 1944–1953 was closely intertwined with the state's deportation and demographic policies and was aimed at weakening the institutional mechanisms through which Ukrainian national identity could be reproduced.

Keywords: *educational policy, Ukrainian minority, Polish People's Republic, Ukrainian schooling, assimilation, Operation Vistula, school closures, language rights, denationalization.*

Formulation of the problem. The educational policy towards the Ukrainian population in post-war Poland, despite the substantial body of research devoted to deportations, Operation Vistula, and the national policy of the Polish People's Republic, has not yet been sufficiently examined within the broader contexts of the history of education and state ethnic policy. Ukrainian schooling has predominantly been studied either as a consequence of deportations or as part of the broader history of the Ukrainian minority. At the same time, schools played an important role in preserving language, national identity, and cultural memory and therefore inevitably became subject to state control as the authorities, after 1944, embarked on a course towards the ethnic homogenization of Polish society.

In 1944–1953, educational policy towards Ukrainians differed substantially from the practices of the interwar period. Whereas restrictions on Ukrainian schooling had previously been implemented primarily through legislative mechanisms and Polonization, the post-war period saw the introduction of deportations, administrative pressure, and demographic restructuring. As a result, Ukrainians effectively lost the opportunity to educate their children in their native language, even in the absence of an explicit legal prohibition. Schooling thus became one of the instruments through which the state pursued a policy aimed at weakening the Ukrainian cultural environment.

Analysis of recent research and publications. The historiography of educational policy towards the Ukrainian population in Poland in 1944–1953 has developed at the intersection of studies of Polish-Ukrainian relations, deportations, national policy, and the history of education. Of particular

© Kitsak V. M., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

importance are the documentary publications of E. Misiło and the studies of I. Hałagida, K. Miroszewski, E. Mach, A. F. Majewicz, and T. Wicherkiewicz, which examine the mechanisms of resettlement, state control, and the position of national minorities in post-war Poland]. Ukrainian schooling itself has been examined by G. Pawlikowski, who analyzes its functioning in the Lublin region in 1944–1946, while T. Pron' focuses on the legal framework of the resettlement of the Ukrainian population. The work of B. Techmańska and other studies of post-war Polish education also make it possible to consider schooling as an instrument of ideological influence and socialization. At the same time, a systematic analysis of educational policy towards Ukrainians in 1944–1953 as an element of state ethnic policy, closely connected with deportations, administrative control, and assimilation practices, remains insufficiently developed. This historiographical gap determines the relevance of the present study.

Task statement. The aim of the article is to analyze the educational policy of the Polish communist authorities towards the Ukrainian population in 1944–1953, with particular attention to its legal and regulatory foundations, administrative mechanisms, and relationship with deportation policy. Special emphasis is placed on the discrepancy between official declarations of civic equality and the actual functioning of Ukrainian schooling, as well as on the role of education in the processes of denationalization of the Ukrainian population.

Outline of the main material of the study. In Polish-Ukrainian relations, the school was not merely an educational institution but also an important space of national interaction and conflict. As one scholar of the Second Polish Republic observed, the school "brought together, as if in a focus, the national problems" of the Polish-Ukrainian borderland [18]. This observation remains relevant to the period 1944–1953, although the nature of educational policy had changed considerably. Whereas during the interwar period schools served as instruments of Polonization and state integration, after 1944 they were increasingly used to weaken the Ukrainian cultural and national environment.

Polish state educational policy towards Ukrainians after 1944 did not emerge in a vacuum. To a considerable extent, it was shaped by the legacy of the interwar period, when Ukrainian schooling had already undergone significant structural changes. One of the key stages was the 1924 educational reform ("Lex Grabski"), which introduced a system of bilingual, or utrakvist, schools. Despite the official declaration of equality between the Polish and Ukrainian languages, the practical outcome was a reduction in the network of Ukrainian schools and the expansion of Polish-language education. While 3,662 Ukrainian primary schools operated in the Ukrainian territories incorporated into Poland in 1918, only 144 remained after the reform [15]. At the same time, in the 1929/1930 academic year, there were 790 public schools with Ukrainian as the language of instruction, 24 secondary schools, and one teacher-training seminary. The Ukrainian university in Lviv, despite the Sejm's 1922 decision to establish it, was never opened [5].

Thus, the post-war communist authorities began developing their educational policy in a context of an already weakened Ukrainian school network and a reduced institutional base. At the same time, the policy pursued in 1944–1953 was not simply a continuation of the interwar model. Whereas legislative and administrative measures had previously been the principal instruments of state intervention, after 1944 they were supplemented by deportations, changes in the ethnic and demographic structure of the population, and control over its spatial settlement. This combination of measures fundamentally altered the conditions under which Ukrainian education could function.

At the time the Polish communist administration was established in the summer of 1944, approximately 700,000–800,000 Ukrainians and Lemkos lived in the Zakerzonnia region, according to various estimates. The largest Ukrainian communities were concentrated in Chełm Land, the Przemyśl region, Lemkivshchyna, and the San River area. Religious, cultural, and educational institutions continued to support the internal life of these communities. These territories subsequently became a major focus of post-war policies aimed at transforming the ethnic and demographic structure of the Polish-Ukrainian borderland.

Despite extensive wartime destruction, some elements of the Ukrainian educational network remained operational or were partially restored between 1939 and 1944. This was particularly the case with rural primary schools and parish-based educational centres supported by Greek Catholic clergy during the German occupation. The continued existence of these institutions provided the basis for the first appeals by the Ukrainian population to the Polish authorities in the summer of 1944 to restore schools with Ukrainian as the language of instruction.

Thus, at the initial stage, the Polish authorities were not dealing with a completely dismantled

Ukrainian educational system. Some school facilities and teaching resources remained, while local communities continued to demand its restoration. The subsequent decline of Ukrainian schooling was primarily associated with changes in state ethnic policy and with administrative and demographic measures aimed at reshaping the ethnic structure of post-war Poland.

The Polish communist administration began adopting its first measures concerning Ukrainian schooling even before the final institutional consolidation of the Polish Committee of National Liberation. These measures sought to provide temporary arrangements for the educational needs of the population in territories coming under the control of the new authorities. At the same time, the initiative to restore Ukrainian schools came primarily from local Ukrainian communities, which sought to re-establish educational institutions after the disruptions caused by the war.

In August 1944, the Lublin School District authorities and the Education Department of the Polish Committee of National Liberation received a number of collective petitions from residents of Chełm Land requesting the establishment of schools with Ukrainian as the language of instruction. On 17 August, a delegation of Ukrainians from Hrubieszów County submitted such a request; on 21 August, a similar appeal was made by residents of Hrubieszów; and on 27 August, the authorities received a petition signed by 230 residents of the county [4]. The scale of these appeals indicates that the restoration of Ukrainian schooling was viewed by local communities not as a secondary concern but as an important condition for the reconstruction of social life after the war.

The state administration responded by issuing a circular of 17 August 1944 by Franciszek Krzemen-Ojakoberta, the Lublin school superintendent, followed by an order of the Education Department of the Polish Committee of National Liberation (PKWN) dated 5 September 1944, which established procedures for opening and operating Ukrainian schools [4]. Preserved in the holdings of the State Archive in Lublin (Chełm branch) and the Archives of Modern Records, this document effectively became the sole regulatory basis for Ukrainian schooling during the first post-war academic year [16].

By 30 September 1944, the Lublin School District had considered 26 applications to establish Ukrainian educational institutions. Eighteen were approved: 15 Ukrainian-language and 3 bilingual schools, located primarily in Hrubieszów, Włodawa, and Krasnystaw counties [16]. However, the authorization contained a crucial proviso: the schools could operate only "until the completion of the resettlement of the Ukrainian population". Thus, from the outset, Ukrainian schooling was treated as a temporary phenomenon without prospects for stable development, directly linking its existence to the forthcoming resettlement policy.

Formal legalization did not create favourable conditions for the expansion of Ukrainian schooling. At the same time, state authorities introduced administrative measures that restricted the development of the Ukrainian educational network. According to H. Pawlikowski, the actions of central and local authorities were aimed at limiting this process. One mechanism was personnel policy: Polish teachers were frequently appointed to managerial positions in Ukrainian schools despite the availability of Ukrainian teaching staff. Documents of the Lublin School District confirm such appointments of school principals and teachers [16].

Systematic inspections of Ukrainian schools constituted another instrument of state control. Official documentation indicates that these inspections concerned not only the organization of teaching but also the broader activities of Ukrainian communities. The development of Ukrainian schooling was further constrained by shortages of Ukrainian-language textbooks, curricula, and other educational materials.

Nevertheless, demand for education in Ukrainian remained strong. For local communities, the school was not merely a place of instruction but also one of the few institutional spaces in which cultural continuity and national identity could be maintained. This largely explains the continued efforts of the Ukrainian population to defend its right to restore and preserve Ukrainian schooling [18].

A turning point came with the signing of the 9 September 1944 agreement between the Polish Committee of National Liberation (PKWN) and the government of the Ukrainian SSR on population resettlement. Although the agreement officially declared resettlement to be voluntary, its implementation involved considerable administrative coercion. This is evidenced, in particular, by a secret instruction transmitted to the Polish side on 22 September 1944. It prescribed measures against those who refused to leave their places of residence, including the closure of Ukrainian schools, restrictions on the activities of the Greek Catholic Church, and exclusion from access to land reform [1].

Thus, the closure of Ukrainian schools was not merely a consequence of deportation but also one

of the means through which the resettlement policy was implemented. Depriving Ukrainian families of the opportunity to educate their children in their native language increased administrative pressure and created additional incentives to leave Poland.

As the resettlement campaign expanded, the Ukrainian school network rapidly contracted. Reports by district education inspectors document the successive closure of schools in areas affected by resettlement. By mid-1946, Ukrainian schooling in Chełm Land had virtually ceased to exist. Fear of deportation also affected family behaviour: some parents concealed their children's Ukrainian identity or chose not to enrol them in Ukrainian schools [16]. Under these conditions, schools gradually lost their role as stable institutions of socialization and increasingly reflected the consequences of state ethnic policy.

The fate of the Markian Shashkevych School in Przemyśl provides a particularly illustrative example. At the beginning of the 1945/1946 academic year, it had 397 pupils and was headed by Ivan Paidyak. Yet on 1 October 1945, only one month after the start of classes, the school was closed due to the mass deportation of the Ukrainian population from Przemyśl and surrounding villages to the Ukrainian SSR [8]. This case demonstrates how directly the survival of Ukrainian educational institutions depended on the state's resettlement policy.

The episode also highlights a fundamental feature of educational policy at the time. Ukrainian schools were not closed because of a shortage of pupils or educational resources, but as a result of the deliberate transformation of the region's ethnic and demographic structure. The destruction of the Ukrainian school network was therefore not an incidental consequence of deportation but an integral outcome of the broader resettlement process.

Operation Vistula, carried out between April and August 1947, marked the final stage of this policy and fundamentally altered the conditions for Ukrainian schooling. Whereas the 1944–1946 resettlements led to the closure of schools in areas of traditional Ukrainian settlement, after 1947 their restoration was made difficult by the very nature of the deported population's dispersal.

During Operation Vistula, approximately 140,000–150,000 Ukrainians were deported from south-eastern voivodeships to the northern and western regions of Poland, including the Olsztyn, Szczecin, Wrocław, Poznań, and Gdańsk voivodeships [7]. The crucial issue was not only relocation itself but also the manner in which the deportees were resettled. A decision of the Political Bureau of the Polish Workers' Party of 29 March 1947 stipulated that Ukrainians should be dispersed so as not to form compact settlements and should live no closer than 100 kilometres from the state border [2]. In this way, the state disrupted not only established patterns of settlement but also the local social networks that sustained Ukrainian communities.

The consequences for Ukrainian education were immediate. The spatial dispersal of the population deprived communities of the number of pupils and parental support necessary to sustain separate Ukrainian-language schools. After 1947, educational policy therefore became closely intertwined with the demographic restructuring of the country: changes in settlement patterns effectively prevented the restoration of the Ukrainian school network.

One of the most significant consequences was the near-complete cessation of education in Ukrainian. According to researchers, Ukrainian-language instruction was virtually absent in 1946–1952 [19]. Importantly, this was not the result of a formal legislative ban. Rather, it resulted from the combined effects of administrative decisions, deportations, population dispersal, school closures, and the absence of state support for Ukrainian-language education.

Ukrainian schooling thus disappeared not because of state inaction but because policies were implemented that made its functioning practically impossible without an explicit legal prohibition. This represents an important feature of post-war policy towards Ukrainians: administrative and demographic mechanisms proved more decisive than formal legal restrictions.

The contrast with other national minorities is particularly revealing. Education in native languages was restored for the Jewish population shortly after the end of the war, for the Czech minority in 1947, and for the German minority in 1950. Ukrainians gained a comparable opportunity only following the decisions adopted in 1952, apart from the brief existence of Ukrainian schools in 1944 [20, p. 75]. This chronology indicates that the authorities approached Ukrainian schooling primarily through the prism of security, control, and the restructuring of the borderland rather than as a conventional means of safeguarding minority cultural rights.

The elimination of Ukrainian schools did not end the transmission of the Ukrainian language and cultural traditions, but it substantially altered the ways in which these were maintained. In the absence of formal educational institutions, some of their functions were assumed by families and religious communities. Where Greek Catholic or Orthodox clergy remained

active, Ukrainian language and religious traditions continued to be transmitted through catechetical instruction and parish life.

However, the suppression of the Greek Catholic Church in 1946 and the arrests of Bishop Josaphat Kotsylovsky and Auxiliary Bishop Hryhoriy Lakota significantly restricted these possibilities for cultural reproduction [9]. State policy thus weakened two principal institutions through which the Ukrainian community transmitted its identity to younger generations: the school and the Church.

Under these conditions, Ukrainians adopted various strategies of adaptation. Dispersed resettlers sometimes concealed their origins during official registration or avoided using Ukrainian in public. Eyewitness accounts indicate that some parents even deliberately reduced their use of Ukrainian at home, fearing potential repercussions for their children [17]. Such practices should be understood less as a rejection of Ukrainian identity than as attempts to protect families under conditions of administrative surveillance and social stigmatization.

At the same time, the new authorities officially proclaimed different principles. The Manifesto of the Polish Committee of National Liberation of 22 July 1944 identified the reconstruction of the education system and free education at all levels among its priorities [10]. In practice, however, the declared principle of equal access to education increasingly diverged from national policy. While rebuilding the education system, the authorities gradually moved away from the multinational model of pre-war Poland and towards an ethnically homogeneous state. Within this transformation, Ukrainian schools became institutions whose continued existence increasingly conflicted with the new direction of state policy.

A key contradiction of post-war educational policy was therefore the gap between declarations of equal educational access and their implementation with regard to particular national groups. Post-war Poland did not de jure define itself as a multinational state and gradually developed a model of an ethnically homogeneous political community. As a result, the issue of national minorities increasingly shifted from the legal sphere to administrative and demographic policy [12].

This contradiction was particularly evident in educational policy towards Ukrainians. Between 1947 and 1952, no specific legal act directly prohibited education in Ukrainian. This, however, did not provide a genuine opportunity to organize it. The absence of clear legal mechanisms left the future of Ukrainian schooling largely dependent on local administrative decisions and the actions of other state institutions. Thus, the authorities did not formally prohibit Ukrainian-language education while simultaneously failing to create the conditions necessary for its functioning.

This model differed from interwar practices, when restrictions on Ukrainian schooling relied largely on explicit legislative and administrative measures. In the early post-war years, restrictions were imposed primarily through indirect means: deportations, population dispersal, the closure of Ukrainian educational institutions, and the lack of state support. The effective disappearance of Ukrainian-language education was therefore not the result of a direct legal prohibition but of a combination of administrative and demographic measures.

After Operation Vistula, Ukrainian children resettled to the so-called "Recovered Territories" were incorporated into the general Polish education system. Between 1947 and 1953, this system increasingly aimed to shape the "new human being" in accordance with socialist ideology [11]. Schools performed not only educational but also political and socializing functions, fostering loyalty to the new state order.

Under these conditions, national identity was increasingly marginalized as an independent cultural value. The school became a major institution for integrating children into the new political and cultural environment. For the Ukrainian population, this meant not simply a transition to Polish-language education but a gradual weakening of the institutional mechanisms through which Ukrainian cultural identity could be reproduced.

For children displaced from Ukrainian villages and small towns, this educational model had particularly significant consequences. Instruction in Polish, the absence of Ukrainian history and culture from the school environment, and the involvement of children in state-sponsored youth organizations created conditions in which Ukrainian identity gradually lost its place in everyday life. The school thus became one of the mechanisms of assimilation, as the marginalization of the Ukrainian language and cultural narratives occurred not through an explicit prohibition, but through the lack of institutional space for their reproduction.

Particular attention should also be paid to the position of Ukrainian teachers. During the deportations of 1944–1947, some teachers were displaced together with their communities, while others were deprived of opportunities to continue working in their profession. Under the new circumstances, professional activity often required adaptation to a Polish-language

educational environment and restraint in the public expression of Ukrainian identity. The dissolution of Ukrainian schools therefore resulted not only in the loss of educational institutions but also in the weakening of the local Ukrainian pedagogical and cultural milieu.

An additional factor was state surveillance of educated and socially active members of the Ukrainian community. Teachers, clergy, and other community activists were regarded by the security authorities as potentially influential individuals capable of maintaining internal networks within the Ukrainian population. Some were included in the files of the Office of Public Security (Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, UBP) and placed under surveillance [17]. During the repressive measures undertaken in 1947, some teachers and members of the Greek Catholic clergy were detained in the Central Labour Camp in Jaworzno [13–14]. Ukrainian educators therefore became objects not only of educational policy but also of the broader security policy of the post-war Polish state.

A certain shift in the state's approach became apparent in April 1952, when the Political Bureau of the Central Committee of the Polish United Workers' Party adopted a decision concerning the "stabilization of the Ukrainian population resettled in 1947 as part of Operation 'Vistula' in their places of settlement in the 'Recovered Territories'". One of its provisions concerned the establishment of Ukrainian-language teaching centres (*punkty nauczania języka ukraińskiego*), which began operating in the 1952/1953 academic year [19].

The establishment of these centres did not signify a departure from the previous assimilationist policy. Rather, it represented an adjustment of that policy. The authorities were compelled to acknowledge that, despite deportation and spatial dispersal, Ukrainians had retained a sense of communal belonging, family and social ties, as well as a continuing demand for the transmission of the Ukrainian language to younger generations. The limited restoration of Ukrainian-language education enabled the state to regulate this process while simultaneously responding, albeit only partially, to the cultural needs of the Ukrainian community.

The Ukrainian-language teaching centres introduced in 1952/1953 did not restore a separate Ukrainian educational system. There were no autonomous Ukrainian schools in Poland; instead, Ukrainian-language instruction was provided within the framework of Polish state educational institutions [19]. Thus, this development did not constitute the restoration of national schooling but rather the reintroduction of the Ukrainian language into the Polish educational system as a separate subject.

This model had clear limitations. Ukrainian did not become a language of instruction or everyday school communication but remained an additional component of the curriculum. Consequently, schools continued to operate within the Polish state educational system, while opportunities for the comprehensive cultural reproduction of the Ukrainian community remained restricted.

Within this context, the Ukrainian population occupied a distinctive position. Following the deportations and Operation "Vistula", Ukrainians remained subject to enhanced state surveillance, while educational initiatives were placed under administrative supervision. The implementation of Ukrainian-language teaching centres took place within the Polish educational system, where their activities were monitored by educational authorities, while the Ukrainian community as a whole remained under the scrutiny of the security services [6].

Thus, 1952 marked an important yet limited turning point in the policy toward Ukrainian schooling. The authorities permitted the teaching of the Ukrainian language but did not restore the Ukrainian school as an autonomous institution. Rather, this represented a controlled compromise intended to partially accommodate the cultural needs of the Ukrainian population without altering the fundamental model of its integration into Polish society.

Conclusions. The study demonstrates that the educational policy pursued by the Polish communist authorities toward the Ukrainian population in 1944–1953 constituted an integral component of a broader strategy aimed at the formation of an ethnically homogeneous state. Its development proceeded through three interconnected stages: the short-lived and partial institutionalization of Ukrainian schooling in 1944–1945; its near-complete dismantling as a result of the deportations of 1944–1946 and Operation "Vistula" in 1947; and the limited and tightly controlled restoration of Ukrainian-language instruction following the decision of the Political Bureau of the Central Committee of the Polish United Workers' Party in 1952. None of these stages, however, entailed recognition of the Ukrainians' right to a comprehensive system of national education.

An analysis of the normative framework and administrative practices reveals a substantial discrepancy between official declarations of civic equality and the actual policies implemented by the state. A distinctive feature of the period was the

use not only of direct administrative measures but also of a regulatory vacuum as an instrument of ethnic policy. The absence of a formal legal ban on Ukrainian schooling was accompanied by the absence of effective legal guarantees for its functioning. This combination created conditions in which education in Ukrainian could be effectively dismantled without the adoption of explicitly discriminatory legislation. In this respect, schooling became one of the mechanisms of demographic and cultural engineering, while the closure of Ukrainian educational institutions was directly linked to the implementation of resettlement policies and the disintegration of Ukrainian communities.

The study also demonstrates that after Operation "Vistula", the destruction of Ukrainian schooling resulted not only from the physical dismantling of the existing educational network but also from the deliberate dispersal of the Ukrainian population, which made the maintenance of national schools structurally difficult. Educational policy was reinforced by restrictions on religious institutions, the persecution of Ukrainian intellectuals, and state control over teaching personnel. Taken together, these measures substantially weakened the institutional mechanisms through which Ukrainian national identity could be reproduced. Even after 1952, the state did not restore a Ukrainian-language school system but merely permitted the establishment of individual Ukrainian-language teaching centres within Polish schools, a model fundamentally different from education conducted in the native language.

A comparative analysis of the position of Ukrainians and other national minorities in the Polish People's Republic indicates the distinctive status of the Ukrainian question within the state's post-war ethnic policy. Whereas other minorities were granted opportunities to organize education in their respective languages considerably earlier, educational policy toward Ukrainians was for an extended period determined primarily by considerations of state security rather than by the protection of cultural rights. Consequently, education performed not so much a social or cultural function as a mechanism of integration, assimilation, and political control.

Overall, the findings support the interpretation of educational policy toward the Ukrainian population in 1944–1953 as a key component of Poland's post-war state ethnic policy. Its strategic objective was not the reform or modernization of Ukrainian schooling but the restriction of the institutional capacity of the Ukrainian national community to reproduce itself through control over the language of instruction, the teaching environment, and the socialization of younger generations. This perspective makes it possible to reconsider the role of education in post-war Polish-Ukrainian relations, viewing the school not merely as an element of social policy but as one of the principal instruments of state governance of ethnocultural processes.

Bibliography:

1. Пронь Т. Продовження строків дії Люблінської угоди про евакуацію українського населення з Польщі і польських громадян з України від 9 вересня 1944 р. *Вісник Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка: сер.: Історія*. 2012. Вип. 113. С. 39–43.

2. Akcja "Wisła". Dokumenty / red. E. Misiło. Warszawa, 1993. 583 s.

3. Cień akcji "Wisła". *Zjednoczenie Łemków*. URL: https://www.lemkounion.pl/prasa-i-dokumenty/cien-akcji-wisla/

4. Drozd R. Postulaty ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. URL: https://uitp.org.pl/postulaty-ludnosci-ukrainskiej-w-polsce-w-latach-1944-1989/

5. Education in Poland. URL: https://education.stateuniversity.com/pages/1209/Poland-HISTORY-BACKGROUND.html

6. Hałagida I. Prowokacja "Zenona". URL: https://przystanekhistoria.pl/download/166/72724/HalagidaProwokacjaZenona.pdf.

7. Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polskich 1947–1957. Warszawa : IPN, 2002. (Seria "Monografie", t. 1). URL: https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/12357

8. Historia szkoły im. Markiana Szaszkewycza w Przemyślu URL: https://szaszk.edu.pl/historia-szkoly/

9. Iwaneczko D. Biskup Jozafat Kocyłowski (1876–1947). *Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego*, z. 2, Przemyśl 1996. S. 132–134.

10. Kształtowanie się systemu oświaty w Polsce w latach 1944–1948. *Historykon*. URL: https://historykon.pl/ksztaltowanie-sie-systemu-oswiaty-w-polsce-w-latach-1944-1948/

11. Mach E. Rozwój i transformacja polskiego szkolnictwa po II wojnie światowej. URL: https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/f7d5f58b-38cc-4b7c-a127-5838c1552ff5/content

12. Majewicz A. F., Wicherkiewicz T. Minority Rights Abuse in Communist Poland. *Acta Slavica Iaponica*. Sapporo: Hokkaido University. URL: https://src-h.slav.hokudai.ac.pl/publictn/acta/16/alfred/alfred.html

13. Miroszewski K. Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947–1949). Katowice: Wydawnictwo Naukowe “Śląsk”, 2001.
14. Misiło E. Obóz Jaworzno – zbrodnia nieukarana: Polacy i Ukraińcy w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno (1947–1949). Jesionowo: Fundacja Archiwum Ukraińskiego, 2022. 1016 s.
15. Mosiichuk T. Działalność oświatowa UNDO w Galicji Wschodniej (1925–1939). *Rocznik Muzeum Historii Polski*. 2020. T. 34. URL: http://mhprl.pl/wp-content/uploads/2020/03/Rocznik_34_9_Mosiichuk.pdf.
16. Pawlikowski G. Szkolnictwo ukraińskie na Lubelszczyźnie w latach 1944–1946. *Państwo i Społeczeństwo*. 2009. T. IX. № 1. URL: https://repozytorium.uafm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/ff4d6ab8-013c-4393-a2e7-406276f4540c/content
17. Semczyszyn M. Przesiedleńcy z akcji “Wisła” na Pomorzu Zachodnim. *Przystanek Historia IPN*. URL: https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/oun-upa/80911,Przesiedlency-z-akcji-Wisla-na-Pomorzu-Zachodnim.html
18. Spór polsko-ukraiński o szkolnictwo w II Rzeczypospolitej. Akcja plebiscytowa i antyszkolna. URL: https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/oswiata/110907
19. Szkolnictwo i oświata w języku ukraińskim w Polsce po II wojnie światowej. *Żywi w naszej pamięci*. URL: https://ukrainskanekropolia.org/szkolnictwo-i-oswiata-w-jezyku-ukrainskim-w-polsce-po-ii-wojnie-swiatowej/
20. Techmańska B. Inne czy takie same? Indoktrynacja w szkołach dla mniejszości żydowskiej w okresie stalinizmu. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. № 58. 2021. S. 173–187.

Кіцак В. М. ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПОЛЬЩІ У 1944–1953 рр.

У статті досліджено освітню політику польської комуністичної влади щодо українського населення в Польщі у 1944–1953 рр. У центрі уваги перебувають зміни в організації українського шкільництва, нормативно-правові засади його функціонування та адміністративні механізми державного контролю. Простежено взаємозв’язок освітньої політики з переселенням українського населення у 1944–1946 рр. та операцією «Вісла» 1947 р., які докорінно змінили умови існування українських громад і фактично зруйнували мережу національного шкільництва. Проаналізовано перші спроби відновлення українських шкіл у 1944–1945 рр., практику їх обмеження та ліквідації, а також наслідки просторового розпорошення українського населення для доступу до освіти рідною мовою. Окрему увагу приділено періоду 1947–1952 рр., коли за відсутності прямої законодавчої заборони українського шкільництва склалася ситуація нормативної невизначеності, що фактично унеможливлювала його відновлення. Показано, що школа в цей період була не лише освітньою установою, а й важливим інструментом державної етнополітики, соціалізації та асиміляції українського населення. Встановлено, що рішення 1952 р. про запровадження пунктів навчання української мови не означало відновлення повноцінної системи українського шкільництва, а передбачало обмежену інтеграцію української мови до польської державної освітньої системи. Обґрунтовано висновок, що освітня політика 1944–1953 рр. була тісно пов’язана з депортаційними та демографічними заходами держави й спрямовувалася на послаблення інституційних механізмів відтворення української національної ідентичності.

Ключові слова: *освітня політика, українська меншина, Польська Народна Республіка, шкільництво, асиміляція, операція «Вісла», ліквідація шкіл, мовні права, денаціоналізація.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 75.052:711.4:316.7(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.7

Коляда І. А.
https://orcid.org/0009-0001-7852-2103
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

УВІКОВІЧНЕНА ПАМ'ЯТЬ НА СТІНАХ: МУРАЛИ ЯК ТОПОНІМІЧНІ МАРКЕРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті теоретично обґрунтовано та концептуалізовано мурали як специфічну форму візуальних топонімічних маркерів сучасної України. Проаналізовано роль монументального вуличного мистецтва у процесі символічної організації міського простору, комеморації, репрезентації історичної пам'яті, а також у формуванні локальної та національної ідентичності. Доведено, що в умовах деколонізації, декомунізації та повномасштабного вторгнення РФ трансформація міського середовища не обмежується лише вербальним перейменуванням вулиць, а супроводжується активним виникненням нових візуальних знаків. Розкрито семіотичну та функціональну відмінність між традиційним топонімом та муралом: якщо офіційна назва називає місце, то мурал візуально означує його, надає символічного змісту та закріплює за локацією певні історичні чи культурні наративи. Досліджено функціонування трьох рівнів історичної пам'яті у стінописах: національного, регіонального та особистісного. Висвітлено тематику українських муралів, зокрема присвячених козаччині, Українській революції 1917–1921 рр., Революції Гідності та видатним постатям.

Окрему увагу приділено феномену «воєнного муралізму» як оперативному інструменту меморіалізації. Визначено три ключові функції воєнних муралів: фіксація подій війни й документація злочинів, артивізм і мобілізація суспільства, а також персоніфіковане вшанування полеглих Героїв. Проаналізовано серію робіт британського художника Бенксі як приклад інтеграції світового авангарду в контекст національної трагедії. Окреслено проблемні аспекти збереження, правового статусу та етичного узгодження стінописів.

Ключові слова: *мурали, візуальний топонімічний маркер, міський простір, комеморація, політика пам'яті, декомунізація, воєнний муралізм, російсько-українська війна, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. Сучасне місто є не лише просторовою сукупністю архітектурних об'єктів, транспортних комунікацій та адміністративно визначених територій, а й складним соціокультурним текстом, у якому матеріальне середовище взаємодіє з історичною пам'яттю, колективними уявленнями, політичними наративами та ідентичністю спільноти. Людина сприймає міський простір не тільки через його функціональні характеристики, а й через систему знаків, символів та образів, які дозволяють їй орієнтуватися в ньому, співвідносити окремі локації з певними подіями та постатями, а також формувати уявлення про «своє» і «чуже», «важливе» і «другорядне», «минуле» і «сучасне». У цьому контексті особливого значення набуває проблема символічного маркування міського простору.

Одним із традиційних засобів такого маркування є топонімія. Назви вулиць, площ, районів, населених пунктів та інших географічних об'єктів виконують не лише номінативну й навігаційну функції. Вони є носіями історичної та культурної інформації, фіксують у просторі певні образи минулого, репрезентують суспільні цінності та можуть бути інструментом формування колективної ідентичності.

Особливої актуальності ця проблематика набуває в сучасній Україні, де трансформація символічного простору є невід'ємною складовою суспільно-політичних процесів останніх десятиліть. Після Революції Гідності, початку російської агресії у 2014 р., реалізації політики декомунізації, а особливо після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 р.

© Коляда І. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

український публічний простір зазнав масштабного переосмислення. Перейменування вулиць, площ і населених пунктів, демонтаж пам'ятників, які виступали візуальними носіями комуністичної ідеології радянського доби, переоцінка радянської культурної спадщини та поява нових меморіальних об'єктів є проявами значно ширшого процесу зміни символічної карти незалежної держави Україна.

Мурал принципово відрізняється від твору мистецтва, розміщеного в музеї чи галереї. Він є просторово локалізованим: його існування нерозривно пов'язане з конкретною стіною, будівлею, вулицею, районом і містом. Водночас його зміст часто апелює до історії конкретної території, локальної спільноти, видатної особи, травматичного досвіду, культурної спадщини або сучасних суспільних подій. У результаті виникає специфічний зв'язок між образом і місцем, коли певний образ починає асоціюватися з конкретною міською локацією, а сама локація набуває нового символічного значення [3, с. 39].

Саме ця обставина дає підстави поставити питання про можливість розгляду муралів як особливого різновиду візуальних топонімічних маркерів. Якщо традиційний топонім за допомогою слова називає та ідентифікує місце, то мурал за допомогою образу може його візуально означувати, наділяти певним змістом та закріплювати за ним конкретну історичну або культурну асоціацію [21, с. 93].

У цьому контексті актуальним є дослідження взаємодії двох способів символічної організації простору – вербального та візуального. Традиційна топонімія використовує мовний знак, тоді як муральне мистецтво – візуальний знак, який може включати образ, колір, композицію, символ, текст та інші семіотичні компоненти. Відтак виникає необхідність розглядати сучасний український міський простір не лише як систему назв, але й як систему візуальних маркерів, які формують своєрідну символічну карту міста [37].

Актуальність такого підходу посилюється умовами російсько-української війни (2014–2026 рр.). У сучасному українському суспільстві мурали дедалі частіше присвячуються військовослужбовцям, загиблим захисникам і захисницям України, цивільним жертвам війни, історичним постатям, волонтерам, культурним діячам, символам українського спротиву та національного відродження. Вони стають засобом не лише естетичного оформлення міського середовища, а й документування колективного досвіду, меморіалізації та трансляції цінностей.

Таким чином, проблема дослідження полягає у необхідності наукового осмислення того, яким чином мурали, будучи об'єктами мистецтва, беруть участь у символічній організації міського простору та формуванні пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження муралів у сучасному науковому дискурсі охоплює його естетичні, соціокультурні та комеморативні виміри. Фундаментальні теоретичні засади аналізу стінописів як інструментів соціальної трансформації, субверсії та політики прямої дії закладено у працях Бенксі [38], В. Еллсворт-Джонса [39] та С. Райта [41]. Водночас політико-ідеологічний контекст монументального вуличного мистецтва в умовах постсоціалістичного переходу детально висвітлено у монографії М. Великоні [6].

В українському науковому дискурсі монументальне вуличне мистецтво тривалий час розглядалося переважно крізь призму мистецтвознавчого та культурологічного підходів. Зокрема, формотворення, пластичне моделювання та художньо-образні особливості вітчизняного стріт-арту, а також творчість дуету «Interesni Kazki» (О. Бордусова та В. Манжоса) детально досліджено у працях Ю. Шеменьової [37] та Б. Гаврилюка [7]. Вагомий внесок у концептуалізацію соціокультурного механізму трансформації символічного простору зробив О. Гриценко [8], визначивши мурали важливою складовою формування місцевої пам'яті та дерадянізації міського середовища.

Новий етап осмислення муралів пов'язаний із практиками деколонізації та повномасштабним вторгненням РФ (з лютого 2022 р.). У дослідженнях Г. Бітаєвої [3, 4], І. П'ятницькової та В. Франкової [21] висвітлено імплементацію світового художнього досвіду, а також функціонування муралів як оперативної форми комеморації у публічному просторі українських міст. Окрему увагу міжнародної наукової спільноти привернула інтервенція британського художника Бенксі в український урбаністичний контекст, чий феномен у координатах рекламації простору та відтворення воєнної трагедії дослідив П. Ґофф [40]. Окрім теоретичних розвідок, широкий емпіричний пласт висвітлено у краєзнавчих і медійних публікаціях («Хмарочос», «Локальна історія», «Суспільне» тощо), які фіксують локальні кейси створення муралів у Києві, Львові, Дніпрі, Бучі, Херсоні, Луцьку та інших містах.

Попри наявність праць, присвячених пластичним особливостям, комеморативній та політичній функціям стріт-арту, поза увагою науковців

досі залишається системне осмислення муралів саме як візуальних топонімічних маркерів. Більшість дослідників сприймають їх як тимчасові мистецькі об'єкти, не враховуючи їхньої здатності легітимізувати нові просторові знаки, доповнювати вербальну топоніміку та формувати стійку картографію пам'яті в умовах сучасної російсько-української війни.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне обґрунтування та концептуалізація муралів як специфічної форми візуальних топонімічних маркерів сучасного українського міського простору, а також визначення їхньої ролі у просторовій ідентифікації, меморіалізації, формуванні локальної та національної ідентичності й трансформації символічного простору України в умовах деколонізації та російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі мурали стали характерною та невід'ємною частиною урбаністичного середовища незалежної України, перетворившись із засобів естетизації міського простору на потужній інструмент комеморації та формування візуального дискурсу національної ідентичності. Найбільшими осередками присутності муралів у публічному просторі традиційно виступають Київська, Івано-Франківська, Львівська, Дніпропетровська та Харківська області.

Значна частина українських стінописів належить до історичного жанру або містить його виразні елементи. Візуальна мова муралів спрямована на привернення уваги суспільства до доленосних історичних подій і постатей як загальнодержавного, так і регіонального рівнів, актуалізацію гострих проблем у контексті сучасної історії України, а також на переосмислення минулого українського народу. Домінуючими наскрізними темами у цьому вимірі є боротьба за незалежність, свободу, соборність та тяглість поколінь.

Детальний аналіз виявлених муралів дає змогу простежити в них наявність трьох ключових рівнів функціонування історичної пам'яті: національного, регіонального (локального) та особистісного. Для переважної більшості об'єктів характерним є синергетичне поєднання цих рівнів, що сприяє подвійному підсиленню комеморативного ефекту та консолідації суспільства.

За ретроспективним спрямуванням найбільшу кількість українських муралів присвячено подіям доби козаччини, Української революції 1917–1921 рр., Революції Гідності (2014 р.) та російсько-українській війні (2014–2026 рр.).

Аналіз муралів на козацьку тематику засвідчує, що географія їх поширення давно вийшла за межі історичних ареалів проживання козацтва, що підтверджує остаточне закріплення відповідного періоду в колективній пам'яті як одного з ключових державотворчих міфів. Поряд із традиційними сюжетами спостерігається й художнє переосмислення образу козака. Оригінальним прикладом імплементації фольклорно-історичного персонажа у сучасний міський простір став стінопис З. Шевчука «Козак Мамай на місяці» у м. Кропивницькому, де народного героя зображено у космічному скафандрі на стіні дев'ятиповерхового будинку в мікрорайоні Космонавтів [24].

Культивування теми Української революції 1917–1921рр. у публічному просторі активізувалося з нагоди відзначення її сторіччя, коли мурали слугували засобом швидкого реагування пам'яті. Показовим у цьому контексті є мурал «Крути» (2019 р., художник А. Пальваль, м. Київ), де на тлі залізничної станції у повний зріст зображено учасників бою 29 січня 1918 року. Попри вагоме значення для візуалізації героїчного спротиву, композиція відтворює не реальних учасників подій, а акторів художнього фільму «Крути 1918», що демонструє складну взаємодію екранного мистецтва, стріт-арту та історичної дійсності [14].

Подібна тенденція опосередкованого відтворення минулого притаманна й іншим монументальним об'єктам цієї серії, створеним для вшанування ключових постатей тогочасного державотворення – Михайла Грушевського, Павла Скоропадського та Симона Петлюри. Зображення лідерів Революції у столичному просторі сформували своєрідний пантеон, проте кожен із цих артефактів також пройшов крізь призму сучасної художньої адаптації. Зокрема, мурал Михайлу Грушевському (2015 р., вул. Січових Стрільців, художник творчої групи Kailas-V), присвячений 150-річчю голови Центральної Ради, постає не у формі суворого архівного знімка, а як стилізована графічна інтерпретація, розрахована на швидке візуальне зчитування сучасним містянином [20]. Своєю чергою, монументальний портрет Гетьмана Павла Скоропадського (2015 р., вул. Старовокзальна, Kailas-V), локалізований біля Центрального залізничного вокзалу, став інструментом реабілітації гетьманату в публічній дискусії та подолання радянських ідеологічних штампів [19]. Завершує цей монументальний триптих мурал Симону Петлюрі (2019 р., вул. Олександра Архипенка, художники А. Пальваль та Р. Партола), створення якого збіглося з 140-річчям Головного

Отамана УНР. У цій роботі знову яскраво прослідковується вторинна медіатизація образу: за основу стінопису було взято не історичну світлину, а сучасне живописне полотно художника Артура Орленова [27].

Більшість муралів, присвячених Революції Гідності, мають виражений комеморативний характер і спрямовані на вшанування Небесної Сотні. Зокрема, у м. Тернополі (2014 р., художниця Т. Крамар) на муралі «Героям Майдану» постатям журналіста, медика та мітингувальника надано рис Т. Шевченка, І. Франка та Лесі Українки, що метафорично поєднує різні епохи боротьби за українську державність [18]. Іншим прикладом є іконографічний за стилістикою мурал С. Радкевича «Святі мужі Волині» у м. Луцьк, виконаний у формі людини-мішені на честь загиблих майданівців-волинян [35].

Окрім узагальнених сюжетів, у стріт-арті сформувався персоніфікований історичний вимір. На особистісному рівні райтери найчастіше зверталися до постатей Т. Шевченка, Б. Хмельницького, М. Грушевського, С. Нігояна (у сквері Небесної сотні в Києві) [33], Р. Гурика (в Івано-Франківську) та Кузьми Скрябіна. Понад десять стінописів в Україні присвячено саме Тарасу Шевченку, серед яких вирізняється робота А. Буняка у м. Львові: зображення митця у стилі гурту «The Beatles» із гаслом «Зніміть з мене вже той кожух» закликає до відходу від радянських канонів сприйняття його постаті [11]. На локальному рівні створювалися мурали, присвячені діячам, важливим для місцевих громад, як-от промисловцю І. Харитоненку в Сумах [32], скульптору І. Бровді у Мукачеві [30], засновникові гардинно-швейного промислу М. Горовіц у м. Коломиї чи режисеру І. Миколайчуку в м. Чернівцях [8].

Окремого наукового аналізу потребує масив муралів, створених після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну (з лютого 2022 р.), оскільки їхня тематика, візуальна мова та функціональне призначення набули якісно нових рис. У публічному просторі утвердилися мурали, присвячені Збройним Силам України, цивільному спротиву та метафоричним образам України-матері чи незламної дівчини-України.

За функціональною спрямованістю воєнні мурали класифікуються за трьома основними напрямами.

Перший напрям охоплює фіксацію подій війни та художню документацію воєнних злочинів, прикладом чого є мурал у Бучі іноземні митці створили серію з чотирьох муралів, що слугують візуальним нагадуванням про російську окупацію та насильство над цивільним населенням [1], а звільненню м. Херсона присвячено роботу К. Качеровського з гаслом «Росія тут НІКОЛИ» [23]. Водночас події війни набувають і персоналізованого висвітлення, зокрема на муралі в м. Києві із зображенням зоозахисниці Анастасії Тихої, яка пішки евакуйовувала собак з інвалідністю з охопленого боями м. Ірпеня.

Другим напрямом виступає артивізм та мобілізація суспільної думки, де мурали перетворюються на інструмент привернення уваги до критичних питань, зокрема до долі військовополонених. На підтримку захисників «Азовсталі» та гарнізону «Маріуполь» створено стінописи в мм. Києві, Ужгороді, Нововолинську, Кривому Розі та Львові. Київський мурал із зображенням закованих у кайдани рук на тлі колючого дроту та закликом «Fight for them like they fought for us» слугує яскравим прикладом громадянського артивізму, що транслює прагнення до справедливості та звільнення бранців [28].

Третім напрямом є меморіалізація та вшанування пам'яті полеглих воїнів як пряма відповідь на потребу суспільства у швидкій фіксації трагічних утрат. Цей шар містить як узагальнені філософські образи, зокрема стінописи «Дівчина із соколом у руці» у м. Дніпрі [9] чи «Дорога в Рай» у м. Стрию [15], так і персоніфіковані портретні зображення конкретних полеглих бійців.

Особливою сторінкою в історії українського воєнного стріт-арту стала таємна інтервенція всесвітньо відомого анонімного британського художника Бенксі (Banksy) восени 2022 року. Його серія з семи робіт, створених у Києві та найбільш постраждалих від російської агресії населених пунктах Київщини (Бородянці, Ірпені, Гостомелі, Горенці), піднесла український муралізм до рівня глобального культурного та політичного дискурсу [10]. Твори Бенксі демонструють глибоку інтеграцію світового трафаретного авангарду в контекст національної трагедії та боротьби. Зокрема, у м. Бородянці на стіні зруйнованого бомбардуваннями будинку робота «Дзюдоїст» із зображенням маленького хлопчика, який метає через стегно дорослого чоловіка у кімоно, виступає візуальною алегорією на російського диктатора та метафорою боротьби України, де вирішальними є дух, спритність і справедливість, а не фізична перевага. Зображення крихких дівчат-гімнасток у мм. Бородянці та Ірпені на руїнах знищених цивільних споруд створюють вражаючий контраст між красою і життям та брутальною

руйнівною силою війни. У м. Києві на майдані Незалежності робота «Діти на протитанковому їжаку» фіксує трагічну нормалізацію війни у свідомості наймолодшого покоління, водночас підкреслюючи незламність повсякденного життя. Доповнюють цей ряд стінопис «Жінка в протигазі та бігуді» у м. Гостомелі, який висвітлює трагікомізм воєнного побуту українців, а також роботи «Дідусь у ванні» у Горенці та «Вантажівка з боєголовкою» у м. Києві, що є художнім осмисленням крихкості людського життя та загрози ракетного чи ядерного знищення [10].

Отже, мистецтвознавчий та комеморативний ефект робіт Бенксі полягає у тому, що він перетворив руїни українських міст на міжнародний музей просто неба, привернувши увагу світової спільноти до воєнних злочинів РФ, та надав цим муралам функції «меморіалів у реальному часі», закарбовуючи травму перших місяців вторгнення [10].

Паралельно з цим персоніфіковані воєнні мурали створюються в населених пунктах по всій території України, де ініціаторами їх виникнення найчастіше виступають побратими або родичі загиблих за узгодженням із місцевими громадами. Серед найбільш репрезентативних постатей новітньої пантеонної комеморації у стрітарті постає Олександр Маціївський, розстріл якого після слів «Слава Україні!» викликав потужний суспільний резонанс і зумовив появу серії муралів у мм. Києві (зокрема на будівлі Верховної Ради України, створеного французьким художником) [16], Рівному, Кривому Розі, Одесі, смт. Володимирець, а також за кордоном, зокрема на Берлінському мурі [36]. Важливе місце посідає і постать Дмитра Коцюбайла («Да Вінчі»), легендарного командира батальйону «Вовки Да Вінчі» та Героя України, чиї портретні зображення у військовому спорядженні або поруч із символом підрозділу зафіксовані на муралах у мм. Києві, Харкові, Дніпрі та на Івано-Франківщині, що виконує функцію канонізації образу новітнього національного героя [17, 26, 31, 34, 36].

Поява муралів із зображенням генерала Валерія Залужного маркує швидке реагування вуличного мистецтва на актуальний контекст повномасштабної російсько-української війни. Образ колишнього головнокомандувача ЗСУ став одним із ключових візуальних символів сучасного збройного спротиву, створивши власну суперечливу та динамічну історію у міському просторі столиці.

Перший масштабний стінопис із зображенням Валерія Залужного з'явився у травні 2024 року у Святошинському районі Києва (вул. Михайла Котельникова, 51). Створений художником Валерієм Кучером (авторка проєкту – Євгенія Фуллен) за рекордні 13 годин, він сягав понад 120 м² та став найбільшим зображенням генерала в Україні [2]. Утім, доля цього монументального артефакту висвітлила складнощі функціонування стріт-арту в закритих та спеціалізованих міських зонах. Стінопис розмістили на фасаді закладу для дітей з особливими ментальними потребами, через що великий наплив охочих зробити фото змушував людей перелазити через паркан і створював зайве навантаження на вихованців. Через це вже навесні 2025 року мурал замалювали, аби згодом перенести його на іншу, більш відповідну локацію [2].

Подальша трансформація образу Залужного у вуличному мистецтві показала прагнення художників включити його постать до ширшого історичного контексту боротьби за українську державність. У червні 2025 року на підпірній стіні Дніпровської набережної в Києві з'явився новий масштабний стінопис. На ньому Залужного зображено не самостійно, а у складі пантеону діячів різних епох – поряд із київським князем Святославом Хоробрим, гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним та ідеологом українського націоналізму Дмитром Донцовим [22].

У цій композиції генералу відведено центральне місце: він зображений у військовому однострої без знаків розпізнавання, а візуальна дистанція між ним та іншими постатями підкреслює задум авторів показати його як наступника давніх військових і державотворчих традицій. Стінопис на набережній демонструє, як сучасне монументальне мистецтво поєднує постать сучасного воєначальника з історичними символами спротиву, перетворюючи міський простір на майданчик для формування новітніх національних смислів.

Прикладом локальної народної меморіалізації, що виникає за низової ініціативи у житлових масивах міст, є мурал «За дитячим світом» у Дніпровському районі міста Києва, створений у грудні 2022 року (з ініціативи друга – побратима С. Буженецького). Арт-об'єкт присвячений пам'яті двох близьких друзів-киян, які віддали життя у боях за Україну: 23-річному бійцю територіальної оборони, випускнику історичного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова Денису Рачінському (позивний «Сталкер») та 24-річному бійцю батальйону «Азов Київ» Даніелю Герліані (позивний «Гімалай») [29]. Композиція стінопису поєднує портретні зображення воїнів із фіксацією їхніх позивних та карбуванням зверху комеморативного гасла «Навіки слава». Подібні об'єкти

демонструють низовий рівень формування міської пам'яті, де просторова фіксація руйнує знеособленість воєнної статистики та перетворює звичайний житловий квартал на сакралізоване місце шани конкретним полеглим землякам.

Попри високий потенціал муралів як засобів збереження пам'яті, розвиток цього напряму монументального мистецтва супроводжується низкою проблемних аспектів. Першочерговою є проблема фізичної збереженості об'єктів, які під дією погодних чинників та ультрафіолету швидко втрачають первинний вигляд і можуть зникнути. По-друге, в Україні наразі відсутні єдина державна статистика та чітко розроблена нормативно-правова база, яка б регулювала статус муралыв як об'єктів культурної спадщини чи пам'ятних знаків.

Зрештою, інтенсивний розвиток воєнної комеморації в урбаністичному просторі породжує дискусії щодо експертизи цінності муралів, дотримання етичних норм та необхідності комплексного узгодження сюжетів із громадою й фахівцями. Це дозволить уникнути хаотизації міського простору та забезпечить належний рівень художнього виконання при вшануванні пам'яті про загиблих Героїв.

Таким чином, мурали в Україні еволюціонували від локального вуличного мистецтва до функціонального інструменту національної комеморації. Вони виступають засобом оперативної реакції суспільства на події російсько-української війни, заповнюють лакуни в колективній пам'яті та формують сучасний пантеон героїв у публічному просторі українських міст і сіл.

Висновки. Сучасний міський простір України є складною системою символів, де історія, пам'ять та ідентичність репрезентуються через взаємодію вербальної та візуальної топонімії. Процеси декомунізації та деколонізації довели, що переосмислення символічної географії держави не обмежується лише перейменуванням вулиць – воно супроводжується появою нових візуальних образів та меморіальних об'єктів. У цьому контексті особливе місце посідають мурали як візуальні топонімічні маркери. Якщо офіційний топонім називає місце, то мурал візуально означує його, формуючи символічний зміст території. В умовах російсько-української війни ця функція стає критично важливою: меморіальні мурали перетворюються на «стіни, що говорять». Вони матеріалізують колективну пам'ять, фіксують наративи про героїзм, спротив та солідарність і трансформують буденне міське середовище на локальні місця пам'яті.

Список літератури:

1. Американські художники намалювали мурал на місці розстрілу в Бучі. Раніше там був меморіал (фото). Хмарочос. 2024. 16 квіт. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/16/amerykanski-hudozhnyky-namalyuvaly-mural-na-misczi-rozstrilu-v-buchi-foto/

2. Баранівська Т. Мурал із зображенням Залужного перенесуть в інше місце. Суспільне Київ. 2024. 15 трав. URL: https://suspilne.media/kyiv/746385-mural-iz-zobrazennam-zaluznogo-perenesut-v-inse-misce/

3. Бітаєва Г. Мистецтво муралу як динамічне художнє явище сучасного українського соціуму. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2022. № 18(1). С. 79–86. DOI: https://doi.org/10.31500/1992-5514.18(1).2022.260428

4. Бітаєва Г. Український мурал: імплементація світового художнього досвіду та національна специфіка втілення. *Науковий журнал «Художня культура. Актуальні проблеми»*. 2025. № 21(1). С. 217–226. DOI: https://doi.org/10.31500/1992-5514.21(1).2025.333505

5. В Івано-Франківську створили гігантський мурал 19-річного Героя Небесної сотні. 5.ua. 2016. URL: https://www.5.ua/suspilstvo/v-ivanofrankivsku-stvoryly-hihantskyi-mural-nosii-126939.html

6. Великоня М. Зображення незгоди: політичні графіті та вуличне мистецтво постсоціалістичного переходу. Одеса : Гельветика, 2023. 316 с.

7. Гаврилюк Б. Муралізм Олексія Бордусова «Aec» та Володимира Манжоса «WaOne», «Interesni Kazki». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 49, т. 1. С. 61–70. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/49-1-10

8. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України / Український центр культурних досліджень. Київ : К.І.С., 2014. 352 с.

9. Дівчина із соколом у руці. У Дніпрі створили мурал на честь загиблих українських військових. Суспільне. Дніпро. 2023. URL: https://suspilne.media/dnipro/597819-divcina-z-sokolom-u-ruci-u-dnipri-stvorili-mural-na-cest-zagiblih-ukrainskih-vijskovih/

10. Знаменитий вуличний художник Бенксі створив сім муралів в Україні (фото). HOCHU.ua. 2022. 15 листоп. URL: https://hochu.ua/ukr/cat-razvitie/vazhno-znat/article-112301-znamenitii-vulicnii-xudoznik-benksi-stvoriv-sim-muraliv-v-ukrayini-foto/

11. «Зніміть з мене кожух». У Львові створили мурал, де Шевченка зобразили у стилі The Beatles. Локальна історія. URL: https://localhistory.org.ua/news/u-lvovi-stvorili-mural-de-shevchenka-zobrazili-u-stili-the-beatles/

12. Карнаух Н., Ярмоловська А. У Львові відкрили 30-метровий мурал, присвячений Маріуполю. Суспільне. Львів. 2022. URL: https://suspilne.media/lviv/295258-u-lvovi-vidkrili-30-metrovij-mural-prisvacenij-mariupolu/

13. Мурал Івана Миколайчука. «Талановиті особистості з нами» у Чернівцях. KAILAS-V art&marketing. URL: https://kailas-v.com/mural-ivana-mikolajchuka-u-chernivtsjah

14. Мурал, що оживляє історію: Мурал «Крути». Місто Кия. URL: https://mistokyia.ua/interesting-places/murals/mural-kruty

15. Мурал-присвяту військовим відкрили у Стрию. Новини Стрий. Drohobych.com.ua. URL: https://drohobych.com.ua/mural-prysviatu-vijskovym-vidkryly-u-stryiu-novyny-stryj/

16. На будівлі Верховної Ради в Києві з'явився мурал, присвячений Олександру Мацієвському. Радіо Свобода. 2023. 30 квіт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-mural-matsiyevskyy-verkhovnam-rada/32386001.html

17. На Івано-Франківщині відкрили мурал, присвячений Герою України Дмитру Коцюбайлу. Суспільне. Івано-Франківськ. 2023. 1 листоп. URL: https://suspilne.media/ivano-frankivsk/607811-na-prikarpatti-vidkrili-mural-prisvacenij-dmitru-kocubajlu-da-vinci/

18. Навігатор по муралах: Тернопіль. Рубрика. URL: https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralah-ternopil/

19. Новий мурал у Києві: фасад будинку біля вокзалу прикрасив портрет українського гетьмана. NV. 2015. 14 груд. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/novij-mural-u-kijevi-fasad-budinku-bilja-vokzalu-prikrasiv-portret-ukrajinskogo-getmana-foto-85680.html

20. Нові мурали Києва: круки на Рейтарській та Грушевський. Тексти.org.ua. 2015. 25 листоп. URL: https://texty.org.ua/fragments/63357/Novi_muraly_Kyjeva_kruky_na_Rejtarskij_ta-63357/

21. П'ятницькова І., Франкова В. Мурали як форма комеморації у публічному просторі міст України. Літопис Волині. 2025. Чис. 33. С. 118–123. DOI: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.19

22. Пономаренко Б. У Києві знову створили мурал із генералом Залужним у компанії з князем, гетьманом та філософом. Інформатор Київ. 2025. 3 черв. URL: https://kiev.informator.ua/uk/u-kiyevi-znovu-stvorili-mural-iz-generalom-zaluzhnim-u-kompaniji-z-knyazem-getmanom-ta-filosofom

23. Поя А. У Херсоні художник створив мурал «росія тут НІКОЛИ!». Фото. Українська правда. Життя. 2023. 30 січ. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/30/252619/

24. Сучасний козак Мамай: перший мурал у Кропивницькому створила суддя «OMI». OMI studio. URL: https://omi.net.ua/uk/news/show?id=165

25. Ткачук О. Про що пише місто: історії стінописів Коломиї. Глузд. URL: https://gluzd.org.ua/articles/pro-shcho-pyshe-misto-istorii-stinopysiv-kolomyi/

26. У Києві відкрили мурал на честь легендарного командира Дмитра Коцюбайла «Да Вінчі». Вечірній Київ. 2024. 23 верес. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/103120/

27. У Києві з'явився мурал із зображенням Симона Петлюри. РБК-Україна (Styler). 2019. 22 трав. URL: https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/kieve-poyavilsya-mural-izobrazheniem-simona-1558529535.html (дата звернення: 19.08.2026).

28. У Києві з'явився мурал на підтримку захисників «Азовсталі». ТиКиїв. URL: https://tykyiv.com/news/u-kiievi-ziavivsia-mural-na-pidtrimku-zakhisnikiv-azovstali/

29. У Києві з'явився новий мурал, присвячений двом загиблим захисникам України. ВК («Великий Київ»). 2024. 13 трав. URL: https://bigkyiv.com.ua/u-kyyevi-zyavyvsya-novyj-mural-prysvyachenyj-dvom-zagyblym-zahysnykam-ukrayiny/

30. У Мукачеві створили мурал пам'яті скульптора і художника Івана Бровді. Укрінформ. 2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3751535-u-mukacevi-stvorili-mural-pamati-skulptora-i-hudoznika-ivana-brovdi.html

31. У Рівному створили мурал на честь Героя України Олександра Мацієвського. Суспільне. Новини. 2023. 12 трав. URL: https://suspilne.media/rivne/474135-u-rivnomu-stvorili-mural-na-cest-geroa-ukraini-oleksandra-macievskogo

32. У середмісті Сум з'явився новий мурал. Sumy Today. Культура. URL: https://sumy.today/news/culture/23604-u-seredmisti-sum-ziavyvsia-novyi-mural.html

33. У Сквері Небесної сотні створили барельєф із портретом Сергія Нігояна. Фото. Українська правда. Життя. 2015. 10 лип. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2015/07/10/197005/

34. У Харкові створили мурал із зображенням Героя України Дмитра «Да Вінчі» Коцюбайла. Укрінформ. 2023. 15 груд. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3799821-u-harkovi-zavivsa-mural-na-cest-dmitra-kocubajla.html

35. У центрі Луцька намалювали велике графіті, присвячене Героям Майдану. Фото. Волинь. Post. URL: https://www.volynpost.com/news/28708-u-centri-lucka-namalyuvaly-velyke-grafiti-prysviachene-geroiam-majdanu-foto

36. Французький художник створив у Києві мурал із зображенням розстріляного воїна Олександра Мацієвського. Укрінформ. 2023. 30 квіт. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3702816-u-kievi-zavivsa-mural-iz-zobrazenam-rozstrilanogo-voina-oleksandra-macievskogo.html

37. Шеменьова Ю. В. Мурали України у світовому стрітарті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості : дис.... докт. філос. : 023. Київ, 2021. 437 с.

38. Banksy. Wall and Piece. London : Century, 2005. 240 p.

39. Ellsworth-Jones W. Banksy: The Man Behind the Wall. London : Aurum Press, 2012. 336 p.

40. Gough P. Banksy in Ukraine: Street Art, War and the Reclaiming of Public Space. Journal of Urban Cultural Studies. 2023. Vol. 10, no. 2. P. 145–168.

41. Wright S. Banksy's Graffiti: Subversion, Political Commentary, and the Re-framing of Urban Canvas. Street Art & Urban Creativity Scientific Journal. 2020. Vol. 6, no. 1. P. 22–31.

Koliada I. A. IMMORTALIZED MEMORY ON THE WALLS: MURALS AS TOPONYMIC MARKERS OF HISTORICAL MEMORY IN CONTEMPORARY UKRAINE

The article theoretically substantiates and conceptualizes murals as a specific form of visual toponymic markers in contemporary Ukraine. It analyzes the role of monumental street art in the symbolic organization of urban space, commemoration, representation of historical memory, as well as in shaping local and national identity. It is proven that under the conditions of decolonization, decommunization, and the full-scale Russian invasion, the transformation of the urban environment is not limited solely to the verbal renaming of streets, but is accompanied by the active emergence of new visual signs.

The semiotic and functional distinction between a traditional toponym and a mural is revealed: while an official name designates a location, a mural visually signifies it, endows it with symbolic meaning, and anchors specific historical or cultural narratives to the location. The functioning of three levels of historical memory in murals – national, regional, and personal – is examined. The thematic scope of Ukrainian murals is highlighted, particularly those dedicated to the Cossack era, the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the Revolution of Dignity, and prominent figures.

Special attention is paid to the phenomenon of «wartime muralism» as an operational tool of memorialization. Three key functions of wartime murals are identified: capturing war events and documenting crimes, artivism and social mobilization, and personalized commemoration of fallen Heroes. The series of works by the British artist Banksy is analyzed as an example of integrating world avant-garde into the context of national tragedy. Problematic aspects regarding the preservation, legal status, and ethical coordination of murals are outlined.

Keywords: *murals, visual toponymic marker, urban space, commemoration, politics of memory, decommunization, military muralism, Russo-Ukrainian War, national identity.*

Дата першого надходження статті до видання: 19.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 339.166:677+687(477.64)«17»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.8

Костилєва С. О.
https://orcid.org/0000-0002-0909-7887
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

РИНОК ТКАНИН І ШВЕЙНОЇ ФУРНІТУРИ НА НОВІЙ ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

В статті реконструйовано окремі механізми функціонування ринку тканин і швейної фурнітури на Новій Запорозькій Січі. Зроблено висновок, що він був самостійним і важливим сегментом внутрішнього січового ринку, який забезпечував потреби населення у матеріалах для пошиття, ремонту й оздоблення одягу, а також сприяв функціонуванню місцевого ремісничого виробництва. Його розвиток ґрунтувався на розгалуженій системі міжрегіональних торговельних зв'язків, що поєднували Запорожжя з Гетьманщиною, російськими губерніями, Кримським ханством та Османською імперією. Різні напрямки постачання були взаємодоповнювальними: з Гетьманщини та центральних районів Російської імперії переважно надходили тканини повсякденного використання, тоді як Кримське ханство й Османська імперія були важливими постачальниками дорогих матерій, декоративних тканин і швейної фурнітури. Водночас наявна джерельна база не дає підстав говорити про жорстку спеціалізацію окремих торговельних напрямів або кількісно визначити внесок кожного з них у загальну структуру товарообігу. Ринок тканин і швейної фурнітури мав багаторівневу структуру, яка охоплювала міжрегіональне постачання, внутрішнє переміщення товарів, гуртову й роздрібну торгівлю, діяльність постійних крамниць і участь різних категорій торговців – від запорозьких козаків до професійних купців. Обіг текстильних товарів відбувався в межах достатньо розвинених економічних відносин, для яких були характерні кредитні операції, використання найманих прикажчиків, функціонування постійних торговельних закладів та застосування правових механізмів захисту майнових інтересів. Джерела засвідчують широкий асортимент текстильної продукції, що перебувала в обігу на території Запорозької Січі. Поряд із полотном, хрящем, китайкою, строкаткою, крашениною та різними видами сукна важливу складову товарного ринку становили нитки, галуни, тасьма, шовкові шнури, позументи та інші вироби швейної фурнітури. Їх регулярна присутність у різних групах джерел дає підстави розглядати швейну фурнітуру не як допоміжний додаток до тканин, а як окрему категорію товарів із власною сферою використання та системою товарного обігу.

Ключові слова: *ранньомодерна доба, XVIII ст., козацтво, текстиль, швейна фурнітура, зовнішній ринок, внутрішній ринок, товар, матеріальна культура, повсякдення, економіка, костюм, торговельна практика, правові умови.*

Постановка проблеми. Дослідження економіки Запорозької Січі традиційно зосереджувалися на питаннях зовнішньої торгівлі, господарської діяльності запорожців, митної політики та загальних характеристик товарообігу. Водночас внутрішній ринок окремих категорій товарів і досі залишається недостатньо вивченим. Одним із таких сегментів був ринок тканин і швейної фурнітури, що забезпечував не лише повсякденні потреби населення Запорожжя, а й функціонування місцевого ремісничого виробництва, передусім пошиття та ремонту одягу [6, с. 304; 12]. Особливого значення ця проблематика набуває з огляду на те, що тканини та швейна фурнітура були універсальним матеріалом для індивідуального пошиття, ремонту одягу, виготовлення військового спорядження, оздоблення костюма та задоволення інших побутових потреб. Дослідження цього сегмента ринку дає змогу глибше зрозуміти структуру внутрішнього ринку Запорозької Січі, характер міжрегіональних торговельних зв'язків, співвідношення місцевого виробництва й імпорту, а також особливості забезпечення матеріальної культури населення Запорожжя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика тканин і текстильних матеріалів

© Костилєва С. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

упродовж тривалого часу розглядалася переважно в контексті історії українського костюма, матеріальної культури та декоративно-ужиткового мистецтва. Основну увагу дослідники приділяли походженню тканин, особливостям їх використання у традиційному вбранні, технологіям виготовлення, художньому оздобленню та етнокультурним впливам. Значно менше уваги приділено економічним аспектам їхнього функціонування, зокрема товарному обігу, каналам постачання, організації торгівлі, масштабам імпорту та місцю тканин і швейної фурнітури у структурі внутрішнього ринку.

Подібна ситуація характерна і для досліджень економічної історії Запорозької Січі. У працях В. Голобуцького, М. Кириченка, Д. Яворницького, І. Шульги, В. Полторака та Г. Швидько докладно висвітлено торговельні зв'язки Запорожжя з Гетьманщиною, Росією, Кримським ханством та Османською імперією, проаналізовано напрями експорту й імпорту, особливості митної політики та функціонування січових ринків. Водночас тканини, нитки, галуни, позументи, шнури, тасьма та інші вироби швейної фурнітури розглядалися переважно як складові загального асортименту товарів, без спеціального аналізу їхнього місця у структурі внутрішнього ринку та ролі у забезпеченні господарського життя Запорозької Січі [6; 7; 8; 11; 13; 14]. Отже, попри вагомий доробок у галузі економічної історії Запорозької Січі та історії українського костюма, ринок тканин і швейної фурнітури як самостійний сегмент внутрішнього ринку досі не став предметом спеціального комплексного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є реконструкція окремих механізмів функціонування ринку тканин і швейної фурнітури на Новій Запорозькій Січі.

Виклад основного матеріалу. Джерела дають підстави простежити основні напрями надходження текстильної продукції та окреслити їхню спеціалізацію. Водночас наявна джерельна база дає змогу не говорити про повну спеціалізацію окремих торговельних напрямів, а лише простежити їхню взаємодоповнюваність у забезпеченні текстильного асортименту Запорозької Січі.

Провідне місце серед джерел, що характеризують постачання Запорожжя текстильними товарами, посідають документи 1755 р., які опублікувала Г. Швидько. Як зазначає дослідниця, матеріали Російського державного воєнно-історичного архіву відображають офіційно визначені потреби Запорозької Січі у товарах, необхідних для її повсякденного функціонування. До цього комплексу входять копії документів січової канцелярії, надіслані до Київської губернської канцелярії, серед яких особливе значення мають лист кошового отамана Григорія Федорова від 9 травня 1755 р. та «Реєстр товарів, поданий з Коша Запорозького», датований 12 березня того ж року [12, с. 9]. Обидва документи містять майже тотожний перелік товарів, необхідних для щорічного забезпечення Запорозької Січі [1; 2]. Водночас сам характер реєстрів свідчить насамперед про адміністративно сформульовані потреби Запорожжя й не може безпосередньо ототожнюватися з фактичними обсягами товарообігу.

Показовою є завершальна частина реєстру, де окремим пунктом передбачалося безмитне постачання полотна з Києво-Межигірського монастиря для духовного чину Запорозької Січі. Ця згадка дозволяє дає змогу, що поряд із загальними торговельними каналами існували й спеціальні механізми забезпечення окремих категорій населення текстильними матеріалами, врегульовані адміністративними рішеннями [2]. Поодинокість такого свідчення не дає змоги оцінити масштаби подібної практики, однак воно розширює уявлення про різноманітність форм постачання текстильних товарів.

Поряд із реєстрами 1755 р., які віддзеркалюють офіційно визначені потреби Запорозької Січі, важливим джерелом для реконструкції товарообігу є матеріали внутрішніх митниць. На відміну від програмних документів Коша, вони фіксують фактичне переміщення товарів через митний кордон і дають змогу простежити асортимент текстильної продукції, склад окремих товарних партій, коло постачальників та основні напрями її надходження. Разом із тим митна документація висвітлює лише ту частину торговельних операцій, що підлягала офіційному обліку, тому її дані потребують зіставлення з іншими групами джерел.

Перші документально зафіксовані поставки текстильних товарів простежуються вже 1763 р. (Наприклад, 8 квітня через Кременчуцьку митницю до Запорозької Січі пропустили запорозького канторжея Костянтина Манцелу, 11 березня 1764 р. – козака Кущівського куреня Леонтія Павлова. Протягом того ж року через митницю проходили й інші великі партії тканин, які перевозили як запорозькі козаки, так і купці Лівобережної України [6, с. 302–303]. Наведені матеріали демонструють регулярну фіксацію значних партій текстильної продукції в офіційній документації середини 1760-х рр. і дають підстави говорити

про функціонування сталих торговельних маршрутів між Запорожжям та сусідніми регіонами, хоча самі по собі вони не дають можливості повністю реконструювати масштаби всього товарообігу, а характеризують насамперед документально зафіксовану частину товарообігу, а не його повний масштаб.

Одним із найбільш інформативних комплексів джерел для реконструкції текстильного товарообігу є митні книги серпня 1769 р. Лише протягом кількох днів через Переволоченську та Кременчуцьку митниці ввезли десятки тисяч аршин тканин та інших товарів, необхідних для виготовлення й оздоблення одягу. Особливо інформативними є товарні партії, які перевезли Сергій Кравець та Іван Таран, які поєднували великі обсяги різних тканин із широким асортиментом швейної фурнітури [6, с. 303–304]. Водночас наявні джерела не дають можливості визначити співвідношення окремих категорій продукції в загальній структурі ринку, проте дозволяють простежити його функціональну різноманітність.

Не менш показовим є склад учасників цієї торгівлі. Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі істотно доповнюють інформацію митної документації. Якщо митні книги віддзеркалюють передусім надходження товарів на територію Запорожжя, то документи Коша – особливості їхнього подальшого обігу, організацію торгівлі та окремі механізми правового регулювання господарських відносин. Саме поєднання цих груп джерел дає змогу перейти від реконструкції торговельних маршрутів до аналізу функціонування внутрішнього ринку.

Одним із найінформативніших документальних комплексів у цьому контексті є судова справа ростовського купця Олексія Самаріна. Згідно з її матеріалами, 1767 р. він утримував у Кальміусі крамницю, що спеціалізувалася на торгівлі полотном. Після втечі прикажчика частина товару опинилась у розпорядженні паланкової старшини, що спричинило тривалий конфлікт між купцем, кальміуським полковником Іваном Засухою та писарем Мартином Височенком. Відповідачі стверджували, що придбали полотно у прикажчика, тоді як Самарін вимагав відшкодування через адміністрацію фортеці Св. Димитрія та Малоросійську колегію. Водночас Кіш наполягав на розгляді справи безпосередньо на Запорожжі. Особливу цінність цього комплексу документів становлять відомості про діяльність постійної крамниці, участь базарного отамана у з'ясуванні обставин справи й практику врегулювання торговельних спорів [3, с. 101]. Хоча ця справа стосується конкретного конфлікту, вона дає можливість простежити окремі елементи організації торгівлі тканинами, які рідко висвітлюються в інших видах джерел: що тканинами торгували через постійні торговельні заклади не лише на січовому базарі, а й у паланкових центрах, це передбачало використання найманих прикажчиків і усталені процедури захисту майнових прав. Водночас залучення до розгляду конфлікту як запорозьких, так і адміністративних інституцій Російської імперії демонструє складність правового регулювання міжрегіональної торгівлі. Разом із тим матеріали однієї судової справи не дозволяють поширювати ці спостереження на всю систему організації торгівлі. Сам факт судового спору навколо партії полотна свідчить, що цей товар мав істотне економічне значення для його власника, а також демонструє функціонування правових механізмів захисту торговельної власності.

Не менш показовим є реєстр майна запорозьких козаків, яке захопили ногайці 1752 р. Із документа випливає, що козак Медведівського куреня Федір Русий перевозив із Самари до Кальміуса 500 аршин доброго полотна та китайку вартістю 50 руб., які були втрачені під час нападу [4, с. 491]. На відміну від митних книг, цей документ фіксує не ввезення товарів, а їх переміщення всередині Запорозьких Вольностей, що дає змогу доповнити уявлення про внутрішній обіг текстильної продукції. Документ засвідчує, що полотно та китайка перевозилися як самостійні товарні позиції між окремими районами Запорожжя й становили цінну частину майна, втрату якого було зафіксовано в офіційному документі. Хоча це джерело не дає змоги оцінити масштаби такого товарообігу.

Подібні спостереження випливають і з матеріалів судово-слідчих справ 1760 р. У листі коменданта фортеці Святої Єлизавети Григорія Толстого до кошового отамана Олексія Білицького зафіксовано конфлікт, пов'язаний зі стягненням боргу за продане сукно. Документ свідчить, що тканини були предметом не лише гуртової торгівлі, а й кредитних відносин, коли розрахунок відбувався після передачі товару покупцеві [5, с. 543–544]. Це дає змогу говорити про використання текстильних товарів у різних формах комерційної практики, хоча самі судові матеріали не дають можливості оцінити поширеність таких операцій.

Окремі документи дають змогу простежити й попит на дорогі імпортні тканини. Так, у листі Петра Калнишевського та Івана Глоби до Романа Щербини, Василя Кривошиї та Григорія Павленка від 28 січня 1762 р. міститься прохання допомогти

придбати парчу [10, с. 167]. Це свідчення саме по собі не характеризує масштаби споживання дорогих тканин, однак у поєднанні з іншими джерелами дає змогу припустити наявність стійкого попиту на окремі види престижної текстильної продукції, насамперед серед заможної частини запорозького суспільства.

Поряд із Гетьманщиною важливими напрямами надходження тканин і швейної фурнітури були різні регіони Російської імперії, Кримське ханство та Османська імперія. Наявні джерела не дають підстав говорити про абсолютно чіткий розподіл асортименту між окремими напрямами, однак дають можливість простежити відмінності у товарній номенклатурі, що надходила з різних регіонів.

І. Георгі зазначав підкреслював забезпеченість запорозького ринку різноманітними товарами завдяки їх надходженню з сусідніх земель та діяльності місцевих торговців [6, с. 282–283]. Аналогічну картину доповнює повідомлення перекладача Ф. Семенова від 17 червня 1755 р., де описано маршрут суден із Егейського моря, Варни, Месемврії та Очакова до Запорозької Січі через Дніпро й Підпільну. Серед товарів, що перевозилися цим шляхом, названо зокрема бавовняну тканину й «турецькі матерії» [11, с. 174]. У сукупності ці свідчення узгоджуються з припущенням про відносну сталість чорноморського напряму постачання, який був одним із джерел надходження текстильної продукції до Запорозької Січі.

Повідомлення сучасників узгоджуються і з висновками істориків. За спостереженнями Д. Яворницького, з Кримського ханства та Османської імперії до Запорожжя різноманітні тканини й фурнітура, тоді як головними центрами торгівлі були Перекоп, Кафа й Козлов [14, с. 413–415]. Аналізуючи азово-чорноморську торгівлю доби Нової Січі, В. Полторак також дійшов висновку, що січовий базар виконував функції великого транзитного центру, де свою продукцію реалізовували грецькі, турецькі та вірменські купці, а самі запорожці нерідко приховували від імперських адміністративних установ реальні масштаби цієї торгівлі [11, с. 169]. Таким чином, документальні свідчення та історіографія взаємно доповнюють одне одного.

Загалом чорноморська торгівля забезпечувала надходження до Запорозької Січі широкого асортименту текстильної продукції, значна частина якої належала до дорогих імпортних товарів. Саме поєднання різних груп джерел дає підстави розглядати Кримське ханство та Османську імперію як важливий напрям постачання, хоча ступінь його переважання над іншими торговельними напрямами встановити неможливо.

Важливим чинником функціонування ринку тканин і швейної фурнітури було також державне регулювання торгівлі. Незважаючи на широкі міжрегіональні зв'язки Запорозької Січі, умови ввезення текстильних товарів значною мірою визначалися митною політикою Російської імперії.

Матеріали 1755 р. свідчать, що Кіш прагнув зберегти пільгові умови торгівлі, обґрунтовуючи необхідність безмитного ввезення товарів докладними переліками тканин та інших матеріалів, необхідних для забезпечення населення Запорожжя [12]. Самі ці документи демонструють, що питання митного режиму розглядалося адміністрацією Коша як один із важливих чинників забезпечення населення необхідними товарами.

Однак, як зазначає І. Шульга, неодноразові звернення запорозької адміністрації щодо звільнення експортно-імпортних операцій від мит не були задоволені. Збереження митних зборів, безперечно, впливало на умови здійснення торгівлі, хоча за наявними джерелами складно оцінити його конкретний економічний ефект для окремих категорій товарів [13, с. 89]. Г. Міллер відзначив, що безмитно зокрема за кордон із Січі продавали полотно [9, с. 55].

Водночас матеріали митних книг засвідчують, що в 1760-х рр. до Запорозької Січі надходили значні партії текстильних товарів. Сам факт регулярної фіксації таких поставок дає змогу припустити, що навіть спроби уряду Російської імперії змінити сформовану систему чорноморської торгівлі не дали очікуваного результату. 1759 р. обердиректор Комерц-колегії Шемякін запропонував перенести центр транзитної торгівлі до Черкеська, однак цей проєкт так і не був реалізований. Натомість уже в наступні роки російські поміщики зверталися до запорозької старшини з проханнями придбати кримську вибійку та інші східні тканини [6, с. 283–285; 11, с. 170]. Водночас, як зауважував В. Полторак, частина чорноморської торгівлі, велася поза офіційним контролем, а запорозькі купці нерідко приховували від російської адміністрації реальні масштаби торгівлі з Османською імперією та Кримським ханством [11, с. 169]. Ця обставина додатково вказує на те, що офіційна документація віддзеркалює лише частину торговельних процесів і потребує зіставлення з іншими видами джерел.

Сам факт збереження основних торговельних маршрутів, попри наміри їх адміністративного

переорієнтування, дає змогу говорити про достатню стійкість міжрегіональних економічних зв'язків. Водночас наявні джерела не дають змоги однозначно визначити, наскільки суттєво урядові заходи впливали на реальні масштаби товарообігу, тому радше йдеться про збереження основних напрямів торгівлі, ніж про їхню повну незмінність. Окремі різноманітні напрями міжрегіональної торгівлі виконували взаємодоповнювальні функції у забезпеченні Запорозької Січі текстильними товарами.

Реконструкція каналів постачання дає змогу перейти до аналізу асортименту текстильних товарів, що перебували в обігу на території Запорозької Січі. У документах фіксуються не лише тканини для повсякденного використання, а й дорогі імпортні матерії, декоративні матеріали та широкий асортимент швейної фурнітури. Водночас характер наявної джерельної бази не дає змоги повною мірою реконструювати кількісне співвідношення окремих видів товарів.

Важливе місце серед документів, що характеризують текстильний асортимент Запорозької Січі, посідають реєстри товарів середини XVIII ст. Уже матеріали 1755 р. засвідчують, що серед продукції, яку планували регулярно завозити з Гетьманщини до Запорожжя, значилися 20 тис. аршин полотна, 20 тис. аршин хрящу, 4 тис. штук китайки, 4 тис. аршин сукна різного кольору, а також 2 тис. аршин різних матерій. Окремо згадуються просте сукно з овечої шерсті й мереживо [1; 2]. Уже цей перелік свідчить, що в офіційних потребах Коша відображено не окремі випадкові позиції, а досить широкий набір текстильних матеріалів різного призначення.

Особливу цінність становлять доповнення до цих реєстрів, укладені восени 1755 р. Якщо у весняному документі увага переважно зосереджувалася на тканинах, необхідних для забезпечення повсякденних потреб, то жовтневі відомості демонструють помітне розширення асортименту. До них включено 54 тис. штук китайки, 10 тис. штук різних матерій, 5 пудів шовку та шовкових ниток, 40 тис. штук шовкових шнурків, 10 пудів золотих і срібних шнурів, 50 пудів простих ниток і шнурків, 10 тис. штук крашенини, а також значні обсяги кольорового сукна [2]. Такі зміни свідчать насамперед про деталізацію товарного переліку та віддзеркалюють різні функціональні сегменти текстильного ринку. Водночас різниця між весняним і жовтневим реєстрами навряд чи може розглядатися як безпосередній показник динаміки попиту, бо вона могла бути зумовлена особливостями укладання самих документів.

Матеріали внутрішніх митниць підтверджують, що значна частина асортименту, зафіксованого у реєстрах, відповідала практиці торговельного обігу. У документах регулярно згадуються різні сорти полотна, хрящу, московської строкатки, китайки, крашенини та сукна. Особливо показовою є митна книга від 10 серпня 1769 р., у якій поряд із 50 тис. аршин товстого хрящу зазначено 10 кінців китайки, 2200 аршин крашенини, парчу, штоф [6, с. 302–304]. Відомості митних книг узгоджуються зі свідченнями сучасників. І. Георгі зазначав, що в торгових рядах Запорозької Січі продавалися різні шовкові тканини й сукна [6, с. 282], тобто асортимент охоплював як тканини повсякденного використання, так і дорогі декоративні. Це свідчення важливе насамперед тому, що підтверджує різноманітність текстильного асортименту, зафіксованого в адміністративній документації.

Д. Яворницький, аналізуючи зовнішню торгівлю Запорожжя, зазначав, що з Османської імперії та Кримського ханства імпортувалися надходили строкатка, сукно, сап'ян, бавовна, шовкові матерії – мусулбес, мамса, киндяк, ваба, китайка. Окрім того, з Криму надходили дорогі шовкові тканини, насамперед термалама [14, с. 156–163]. У сукупності ці відомості дають підстави говорити про співіснування на внутрішньому ринку Запорозької Січі різних за походженням, вартістю та призначенням текстильних товарів. Саме різноманітність асортименту, а не можливість його кількісного ранжування, є тим аспектом, який найпереконливіше простежується за наявними джерелами.

Полотно послідовно згадується в реєстрах товарів, митній документації та судових матеріалах, що дає змогу простежити різні аспекти його обігу на території Запорозької Січі. Водночас наявні джерела віддзеркалюють різні сторони функціонування ринку – потреби в постачанні, фактичне переміщення товарів або майнові правовідносини, – тому не дають змоги безпосередньо визначити питому вагу полотна серед усіх текстильних товарів. Проте саме його систематична присутність у документах різного походження свідчить про важливу роль цієї тканини у функціонуванні внутрішнього ринку.

Уже в офіційних реєстрах 1755 р. полотно посідає чільне місце серед товарів, необхідних для забезпечення Запорожжя. Згідно з поданими Кошем відомостями, з території так

званої Малоросії (Гетьманщини) до Січі планували щороку завозити 20 тис. аршин полотна на сорочки [1; 2]. Сам характер цього запису свідчить, що полотно належало до тих видів продукції, потреба в яких чітко усвідомлювала адміністрація Коша.

Матеріали внутрішніх митниць демонструють, що полотно регулярно надходило до Запорозької Січі через торговельні канали. У 1763–1769 рр. через Кременчуцьку митницю перевезли значні партії вузького білого полотна, виготовленого в російських губерніях. Так, 8 квітня 1763 р. Костянтин Манцела перевозив полотно, закуплене на території Гетьманщини (у документі – «Малоросії»), 11 березня 1764 р. Леонтій Павлов доставив до Січі 10 тис. аршин білого полотна, виготовленого в російських губерніях, 25 травня того ж року лубенський купець Дмитро Москов ввіз іще 2 тис. аршин, а в серпні 1769 р. Сергій Кравець перевозив 4500 аршин тонкого білого полотна [6, с. 302–303]. Ці відомості дають змогу говорити не лише про окремі випадки ввезення, а про сталість поставок, хоча їхня повнота та регулярність, безумовно, залежали від характеру документування митних операцій.

Не менш показовими є документи Архіву Коша Нової Запорозької Січі, у яких полотно регулярно фігурує у справах про торговельні суперечки, майнові втрати та пограбування, як уже згадувані справи Олексія Самаріна та Федора Русого [3, с. 101; 4, с. 491]. Таким чином, полотно постає у джерелах не лише як предмет торгівлі, а й як об'єкт майнових відносин. Саме така багатопланова репрезентація в різних групах джерел є найпереконливішим свідченням його важливого місця у структурі текстильного товарообігу, тоді як визначення реальної частки полотна серед інших тканин виходить за межі можливостей наявної джерельної бази.

Не менш послідовно у документах представлений і хрящ. Уже реєстри 1755 р. засвідчують, що обсяги його запланованого постачання були такі самі, як і полотна, – по 20 тис. аршин щорічно [1; 2]. Уже сама поява цих двох тканин у реєстрі з однаковими кількісними показниками свідчить про їхню важливість у системі забезпечення Запорожжя, хоча не дає підстав автоматично ототожнювати заплановані обсяги із фактичними масштабами споживання.

Митні матеріали доповнюють цю картину відомостями про великі партії хрящу, що перевозилися до Запорозької Січі. Так, у серпні 1769 р. один купець перевіз через Переволоченську митницю 50 тис. аршин товстого хрящу, а ще через два дні козак Іван Таран доставив близько 40 тис. аршин цієї тканини [6, с. 303–304]. Тож хрящ міг транспортуватися дуже значними партіями, однак самі по собі такі відомості віддзеркалюють окремі зафіксовані епізоди торговельної діяльності й не дають змоги реконструювати загальні масштаби його обігу. Водночас хрящ як один із текстильних товарів стабільно фігурував у торговельному асортименті Запорозької Січі. У поєднанні з полотном він репрезентує ту частину ринку, яка була пов'язана з забезпеченням повсякденних потреб.

Поряд із полотном і хрящем джерела регулярно фіксують іншу групу текстильних товарів, до якої належать китайка, строкатка, крашенина та різні сорти сукна. Ця група демонструє ширшу варіативність текстильного асортименту як за походженням, так і за сферою використання. Саме регулярна присутність цих тканин у реєстрах, митних книгах та окремих судових документах дає змогу простежити функціональну диференціацію текстильного ринку Запорозької Січі.

Особливе місце серед цієї групи посідає китайка. Уже в реєстрі товарів, поданому Кошем до Київської губернської канцелярії 12 березня 1755 р., передбачалося щорічне ввезення до Запорозької Січі 4000 штучок китайки на каптани. У жовтневих доповненнях до реєстру обсяги цієї позиції були суттєво збільшені й становили вже 54 тис. штук [2]. Сам факт такого перегляду свідчить про важливість китайки серед текстильних товарів, які враховувалися під час планування постачання. Водночас різниця між окремими редакціями реєстру не може автоматично розглядатися як кількісний показник зміни попиту, бо вона могла бути пов'язана зі зміною принципів обліку або деталізації потреб.

Матеріали внутрішніх митниць підтверджують, що китайка була складовою реального товарообігу. 11 березня 1764 р. козак Кущівського куреня Леонтій Павлов перевозив через Кременчуцьку митницю 20 тюків китайки різних кольорів, а 10 серпня 1769 р. через Переволоченську митницю було ввезено ще 10 кінців блакитної китайки разом із великими партіями інших текстильних товарів [6, с. 302–303]. Це дає змогу говорити про її стабільну присутність у торговельних потоках, хоча характер митної документації не дає можливості визначити масштаби її обігу порівняно з іншими видами тканин.

Додатковий аспект функціонування китайки розкривають документи Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Так, у реєстрі майна козака

Медведівського куреня Федора Русого, якого вбили ногайці 1752 р., серед утраченого майна поряд із полотном окремо зазначено китайку вартістю 50 руб. [4, с. 491]. Подібні матеріали важливі не стільки для кількісної характеристики торгівлі, скільки для розуміння того, що китайка була цінним майном, яке перевозилося разом з іншими товарами й мало самостійну економічну вартість.

Регулярно в митних книгах представлена також строкатка. Так, 1764 р. Леонтій Павлов перевозив 2 тис. аршин московської строкатки, а в серпні 1769 р. до Запорожжя було ввезено ще 1500 аршин московської та 132 аршини двійчастої строкатка [6, с. 302–304]. Для цього виду тканини показовими є не лише обсяги окремих поставок, а й сама поява в документах різних її різновидів, що вказує на певну внутрішню диференціацію товарного асортименту.

Подібну динаміку джерела демонструють і щодо крашенини. Якщо у весняному реєстрі 1755 р. вона ще не належала до основних товарних позицій, то в жовтневих доповненнях уже згадується спочатку 1000, а згодом 10 тис. штук крашенини. Надалі митні книги фіксують її фактичне ввезення: 10 серпня 1769 р. – 2200 аршин різнокольорової крашенини, а через два дні Іван Таран перевозив ще 1450 аршин цієї тканини [2; 6, с. 303–304]. Сукупність цих відомостей свідчить, що крашенина входила до числа товарів, які стабільно були присутні як у плануванні постачання, так і в практиці торгівлі.

Не менш різноманітно джерела висвітлюють обіг сукна. Реєстри 1755 р. передбачали щорічне ввезення 4000 аршин сукна різного кольору, тоді як у жовтневих доповненнях окремо згадуються просте й кольорове сукно [2]. Митні книги підтверджують надходження різних його видів – суздальського серм'яжного, простого, «лавочного», кольорового, а також окремих відрізів сукна іноземного походження. Судові документи, своєю чергою, демонструють використання сукна як предмета комерційних операцій. Так, у справі Андрія Правосудненка предметом стягнення став борг за 36 ліктів синього сукна, проданого з відстроченням платежу. Інший документ повідомляє, що у 1760 р. козак Джереліївського куреня Петро Купка вирушив до Кальміуса з двома валками сукон на продаж загальною вартістю 233 руб. [5, с. 543; 7, с. 504–505]. Таким чином, різні комплекси джерел віддзеркалюють не лише асортимент сукна, а й різні форми його економічного функціонування – від планування поставок і транспортування до кредитних відносин та спеціалізованої торгівлі.

Отже, джерела послідовно фіксують як тканини повсякденного призначення, так і матеріали для пошиття верхнього одягу, дорогі імпортні матерії та широкий спектр допоміжних текстильних виробів. Найбільш переконливо вони висвітлюють регулярність присутності окремих товарів у торговельному обігу, різноманітність їхнього походження й функціонального призначення, а також різні економічні практики, у яких ці товари використовувалися. Водночас наявна джерельна база не дає достатніх підстав для однозначного ранжування тканин за масштабами поширення чи питомою вагою в структурі ринку, натомість дозволяє простежити його високу товарну диференціацію та складність організації.

Поряд із тканинами важливу складову внутрішнього ринку Запорозької Січі становила швейна фурнітура. Найповніше уявлення про асортимент швейної фурнітури дають реєстри 1755 р. Якщо в березневому переліку основну увагу приділено тканинам, то жовтневі доповнення демонструють істотне розширення товарного асортименту. Серед виробів, необхідних для забезпечення Січі, окремо зазначено 5 пудів шовку та шовкових ниток, 40 тис. штук шовкових шнурків, 10 пудів золотих і срібних шнурів, 50 пудів простих ниток і шнурків, а також значні обсяги шовкових і простих ниток [2]. Сам характер цих записів заслуговує на окрему увагу. Якщо тканини обліковували переважно в аршинах або штуках, то нитки, шнури й галуни – у пудах, мотках або окремих виробах. Це свідчить, що їх розглядали не як допоміжний додаток до тканин, а як самостійний товар із власною системою обліку та реалізації.

Реальне функціонування цього сегмента ринку підтверджують митні книги другої половини XVIII ст. Найповніший перелік містить запис Переволоченської митниці від 10 серпня 1769 р. У складі однієї товарної партії було ввезено 400 мотків ниток різного кольору, дюжину широкої тасьми, 30 аршин нитяної тасьми, 7 пучків вузької тасьми, пуд галуна, 2000 шовкових шнурів різного кольору, золоту сітку вагою 40 золотників, а також 1000 аршин простих нитяних шнурків [6, с. 303]. Особливо показово, що більшість перелічених виробів не могла використовуватися самостійно. Галуни, шовкові шнури, позументи, золота сітка та декоративна тасьма призначалися насамперед для оздоблення одягу, головних уборів, поясів, спорядження та інших предметів матеріальної культури. Натомість прості нитки, шнурки й тасьма були необхідні для повсякденного пошиття та ремонту одягу. Отже, сам склад товарних партій засвідчує

одночасне існування двох пов'язаних сегментів ринку – виробів повсякденного призначення та декоративної фурнітури.

Цей висновок підтверджують і повідомлення сучасників. І. Георгі, характеризуючи торгові ряди Січі, поряд із шовковими тканинами, полотном і сукном окремо згадував золоті та срібні позументи, які продавалися серед інших товарів першої необхідності [6, с. 282]. Д. Яворницький, аналізуючи імпорт із Османської імперії, поряд із китайкою, шовковими тканинами та бавовною називає галуни і шнурки серед звичайних предметів ввезення до Запорозької Січі [14, с. 414]. Отже, декоративна фурнітура була звичайною складовою товарного асортименту запорозького ринку, а не випадковим предметом розкішного імпорту. Саме ця категорія товарів найвиразніше демонструє, що текстильний ринок Запорожжя був значно складнішим, ніж проста сукупність тканин, і охоплював увесь комплекс матеріалів, необхідних для виготовлення, оздоблення та експлуатації одягу.

Висновки. Ринок тканин і швейної фурнітури був самостійним і важливим сегментом внутрішнього ринку Запорозької Січі XVIII ст., був самостійним і важливим сегментом внутрішнього січового ринку, який забезпечував потреби населення у матеріалах для пошиття, ремонту й оздоблення одягу, а також сприяв функціонуванню місцевого ремісничого виробництва. Його розвиток ґрунтувався на розгалуженій системі міжрегіональних торговельних зв'язків, що поєднували Запорожжя з Гетьманщиною, російськими губерніями, Кримським ханством та Османською імперією. Різні напрямки постачання були взаємодоповнювальними: з Гетьманщини та центральних районів Російської імперії переважно надходили тканини повсякденного використання, тоді як Кримське ханство й Османська імперія були важливими постачальниками дорогих матерій, декоративних тканин і швейної фурнітури. Водночас наявна джерельна база не дає підстав говорити про жорстку спеціалізацію окремих торговельних напрямів або кількісно визначити внесок кожного з них у загальну структуру товарообігу. Ринок тканин і швейної фурнітури мав багаторівневу структуру, яка охоплювала міжрегіональне постачання, внутрішнє переміщення товарів, гуртову й роздрібну торгівлю, діяльність постійних крамниць і участь різних категорій торговців – від запорозьких козаків до професійних купців. Обіг текстильних товарів відбувався в межах достатньо розвинених економічних відносин, для яких були характерні кредитні операції, використання найманих прикажчиків, функціонування постійних торговельних закладів та застосування правових механізмів захисту майнових інтересів. Джерела засвідчують широкий асортимент текстильної продукції, що перебувала в обігу на території Запорозької Січі. Поряд із полотном, хрящем, китайкою, строкаткою, крашениною та різними видами сукна важливу складову товарного ринку становили нитки, галуни, тасьма, шовкові шнури, позументи та інші вироби швейної фурнітури. Їх регулярна присутність у різних групах джерел дає підстави розглядати швейну фурнітуру не як допоміжний додаток до тканин, а як окрему категорію товарів із власною сферою використання та системою товарного обігу.

Перспективним напрямом є комплексна реконструкція інших сегментів непродовольчого ринку Запорозької Січі, що дасть змогу більш повно відтворити структуру її внутрішнього ринку, особливості функціонування торговельних мереж та місце Запорожжя у міжрегіональному економічному просторі Східної Європи XVIII ст.

Список літератури:

1. № 1 1755 р., травня 9. – Лист запорозького кошового отамана Григорія Федорова в Київську губернську канцелярію. URL: https://surl.li/wqpwfr

2. № 5 1755 р., березня 12. – Реєстр товарів, поданий з Коша Запорозького в Київську губернську канцелярію. URL: https://surl.li/wqpwfr

3. 208. 1767 р. – «Діло купца кріпости святаго Димитрія Ростовского Олексія Самарина якобы о последовавшихъ ему отъ [...] калмиуского полковника Ивана Засухи зъ старшиною [...] побоя, не дачею за взятій в лавки холст [...] и в протчемъ обидахъ. [...] зъ 9 д. – 24 арк. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*. Т. 1. Київ, 1998. С. 101

4. № 376 [Н. р. 1752 р., листопада 9. – Реестр страчених ногайцями запорозьких козаків і захопленого у них майна в 1750–1752 роках. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*. Т. 2. Київ, 2000. С. 490–493.

5. № 385 1760 р., серпня 24. – Лист коменданта фортеці Святої Єлизавети Григорія Толстого до кошового отамана Олексія Білицького про обвинувачення жителем слободи Пушкарівка Новослобідського полку Андрієм Правосудненком отамана Конелівського куреня Остапа Чорного і козаків у побитті та пограбуванні козака Незамаївського куреня Андрія Семеренка при стягненні з нього боргу. № 2320. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*. Т. 3. Київ, 2003.

6. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. Київ, 1961.
7. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
8. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя. (XVIII сторіччя). Харків ; Дніпропетровськ : Пролетар, 1931. 172 с.
9. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера. Москва, 1846.
10. Перелік документів Коша Нової Запорозької Січі, що зберігаються в архіві Санкт-Петербурзького філіалу Інституту російської історії РАН у збірці А. О. Скальковського, ф. 200, оп. 2. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*. Т. 1. Київ, 1998. С. 162–187.
11. Полторак В. М. Азово-чорноморська торгівля як чинник взаємин Війська Запорозького та Війська Донського доби Нової Січі (1734–1775 роки). *Записки історичного факультету*. Вип. 20. 2009. С. 167–182. DOI https://doi.org/10.18524/2312-6825.2009.20.65449
12. Швидько Г. Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України*. 1999. Вип. 4. С. 9–15. URL: https://surl.li/wqpwfr
13. Шульга І. Г. Запорозька Січ у складі українського внутрішнього ринку. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ, 1991. С. 87–91.
14. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Львів : Світ, 1990. URL: https://surl.li/kfvdxl

Kostyleva S. O. THE MARKET FOR FABRICS AND SEWING ACCESSORIES IN THE NEW ZAPORIZHIAN SICH

The article reconstructs selected mechanisms underlying the functioning of the market for fabrics and sewing accessories in the eighteenth-century Zaporizhian Sich. It concludes that the market for fabrics and sewing accessories constituted an independent and significant segment of the internal market of the Zaporizhian Sich, meeting the population's demand for materials used in the making, repair and embellishment of clothing, while also supporting local craft production. Its development was underpinned by an extensive network of interregional trade links connecting the Zaporizhian Sich with the Hetmanate, the provinces of the Russian Empire, the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. These supply routes complemented one another: the Hetmanate and the central provinces of the Russian Empire primarily supplied fabrics for everyday use, whereas the Crimean Khanate and the Ottoman Empire were major suppliers of luxury textiles, decorative fabrics and sewing accessories. At the same time, the available source base does not provide sufficient grounds to argue for a strict specialisation of particular trade routes or to quantify the contribution of each to the overall structure of commodity circulation. The market for fabrics and sewing accessories displayed a multi-layered structure encompassing interregional supply, the internal movement of goods, wholesale and retail trade, the operation of permanent shops, and the participation of various categories of traders, ranging from Zaporizhian Cossacks to professional merchants. The circulation of textile goods took place within a relatively well-developed system of economic relations characterised by credit transactions, the employment of hired commercial agents, the operation of permanent trading establishments, and the use of legal mechanisms to safeguard property rights. The sources attest to the wide range of textile products circulating within the territory of the Zaporizhian Sich. Alongside linen, khriashch, kytaika, pestriad, krashenyna, and various types of broadcloth, the market also included thread, galloons, braid, silk cords, passementerie and other forms of sewing accessories. Their regular appearance across different categories of sources justifies treating sewing accessories not merely as an ancillary complement to fabrics, but as a distinct category of commodities with its own sphere of use and system of commercial circulation.

Keywords: *early modern period, 18th century, Cossacks, textiles, sewing notions, foreign market, domestic market, commodities, material culture, everyday life, economy, costume, trade practices, legal framework.*

Дата першого надходження статті до видання: 08.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477) «1932/1933»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.9

Крупенко О. В.
https://orcid.org/0000-0002-0559-2522
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Мартиненко В. В.
https://orcid.org/0000-0001-7534-8800
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ФОРМИ ОПОРУ СЕЛЯН ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Статтю присвячено дослідженню форм опору українського селянства політиці радянської влади в період Голодомору 1932–1933 років. У центрі уваги перебувають різноманітні прояви індивідуального та колективного спротиву, що виникли як реакція селян на насильницьку колективізацію, надмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, репресії та інші заходи сталінського тоталітарного режиму. Проаналізовано причини, що зумовили поширення опору, його основні форми та особливості прояву в умовах посилення адміністративного і карального тиску. Особливу увагу приділено таким формам спротиву, як приховування зерна й продовольства, відмова від виконання хлібозаготівельних планів, саботаж колгоспних робіт, масовий вихід із колгоспів, втечі із сільської місцевості, поширення антирадянських настроїв, стихійні виступи та інші способи протидії політиці влади.

Наголошено, що більшість форм селянського опору мали переважно пасивний характер і були спрямовані насамперед на збереження життя, сім'ї та мінімальних засобів існування. Водночас радянська влада розцінювала будь-які прояви непокори як «контрреволюційну діяльність», «саботаж» або «куркульський опір», що ставало підставою для застосування репресивних заходів, кримінального переслідування, конфіскації майна, депортацій та інших форм покарання. Показано, що політика державного терору була спрямована не лише на придушення реального опору, а й на залякування селянства та остаточне утвердження командно-адміністративної системи в українському селі. Зроблено висновок, що навіть в умовах масового голоду українське селянство не втратило здатності до різних форм спротиву, які стали важливим свідченням прагнення зберегти людську гідність, господарську самостійність і традиційний спосіб життя.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, саботаж, опір населення, селяни, тоталітарна система, репресивні заходи, хлібозаготівля.*

Постановка проблеми. У віковій історії українського народу було чимало трагічних подій, які залишили глибокий слід у його долі. Проте найжахливішою сторінкою стала трагедія Голодомору 1932–1933 років. За своїми масштабами та наслідками він перевершив багато інших лих, що випали на долю українців. Комуністичний тоталітарний режим довгий час замовчував факти масових убивств, намагався приховати чітко спланований злочин проти людства, назавжди знищити пам`ять про нього. Мільйонні жертви не визнавалися, а масові смерті називалися «продовольчими труднощами» [1].

За цим приховувалася головна мета сталінського режиму – це ліквідація української нації, в першу чергу економічно самостійного селянства, яке чинило опір більшовицькій агресії. Для цього застосовувалися різні методи й засоби, зокрема насильницьке вилучення продуктів харчування, репресії, терор, депортації. Як результат – колосальні жертви, які через відсутність статистики не дозволяють і на сьогодні назвати їх точну кількість. Через використання різних методів дослідження, а також урахування або ігнорування окремих чинників і статистичних даних, науковці дійшли різних результатів щодо кількості жертв. За відмінними оцінками, втрати внаслідок Голодомору становлять від 3 до 7 мільйонів осіб. Називають і більші цифри. Свідченням цього є результати міжнародної науково-практичної

© Крупенко О. В., Мартиненко В. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» 2016 року, головним питанням якої були демографічні втрати під час Голодомору-геноциду. Було прийнято рішення визнати, що втрати становили щонайменше 7 мільйонів в УСРР і 3 мільйони – за її межами, зокрема на Кубані, в Центрально-Чорноземній області, Поволжі та Казахстані [2]. В цьому питанні ще є багато білих плям, для вирішення яких потрібна тісна співпраця істориків та демографів, пошуки нових документів.

Голодомор завдав величезних не тільки демографічних, але й економічних, психологічних і моральних втрат, а його наслідки відчувалися ще багато десятиліть. Варто говорити не тільки про померлих, але й про потерпілих, які зазнали морально-психічних травм, фізичних ушкоджень. Сьогодні ця трагедія визнається одним із найстрашніших злочинів проти людяності ХХ ст. та є символом страждань українського народу. Розуміння суті й наслідків сталінського геноциду є вкрай важливим для нас і всього світу сьогодні, в умовах протистояння путінському тоталітарному режиму, російської злочинної війни, спрямованої на знищення української нації. рф так само використовує геноцидні методи, шантажуючи світ продовольчою кризою, голодом, убиває мирних жителів, грабує, депортує, тероризує. Тисячі військовополонених та цивільних українців у ворожих таборах катують голодом. Безперечно, в наші дні ця тема викликає не тільки історичний інтерес, але й має велику актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безсумнівним є факт, що основою для дослідження теми Голодомору загалом та проблеми супротиву насильницькій хлібозаготівлі залишаються архівні документи, спогади, щоденники очевидців. Ще більшої ваги вони набувають сьогодні, бо все менше залишається очевидців тих подій. До такої важливої дослідницької роботи долучаються як окремі науковці, так і спеціальні інституції, такі як Український інститут національної пам'яті, Національний музей Голодомору-геноциду, архівні установи [3]. Оприлюднені документи підтверджують, що голод був навмисно використаний більшовицькою владою як інструмент реалізації економічної політики в українському селі, придушення селянства та зміцнення радянського режиму в Україні.

Серед наукових праць заслуговує на увагу соціально-психологічне дослідження І. Реви [4], у якому проведено аналіз трансформацій українського суспільства у 20–30-х рр. ХХ ст. і запропоновані шляхи подолання психологічних та соціальних проблем сьогодні. У черговому виданні Л. Гриневич на основі маловідомих джерел по новому переосмислюються причини, підґрунтя та обставини голодомору-геноциду, форми протесту українських селян [5]. С. Водотика аналізує вплив масового опору селянства в роки суцільної колективізації і Голодомору 1932–1933 років на зміну марксистсько-сталінського (більшовицького) проєкту комуністичного штурму та його сутність [6]. У роботі Г. Махоріна [7] на основі архівних джерел аналізуються масштаби та форми опору селян у 1930–1933 рр., які мали характер внутрішньої війни проти більшовицького режиму.

Ці дослідження свідчать про розширення останнім часом тематичного діапазону праць, зокрема на регіональному рівні. Хоча маємо на сьогодні достатній масив напрацювань по темі Голодомору, залишається малодослідженою проблема форм супротиву населення проти вбивчої політики радянської влади.

Постановка завдання. Метою статті є спроба дослідити основні форми опору українського селянства політиці радянської влади в період Голодомору 1932–1933 років, з'ясувати причин їх виникнення, особливості прояву.

Виклад основного матеріалу. Протидія українських селян тоталітарній системі під час Голодомору 1932–1933 років мала різноманітний характер. Вона поєднувала різні методи та форми спротиву: від стихійних збройних бунтів і прихованого саботажу хлібозаготівель до непрямих дій та побутових засобів порятунку власних родин. Цьому процесу передувало ряд причин. Одна з перших насильницьких хлібозаготівельних кампаній проводилася на півдні України на початку 1928 року, незважаючи на вже значні масштаби голоду. Це викликало запеклий опір селян політиці влади. Зокрема, протягом цього року відбулося близько 150 виступів на селі. До цього додалося поширення антивладних листівок, зростання кількості терористичних актів на селі проти представників влади та активістів.

Нова хвиля селянських протестів і повстань прокотилася і в наступні роки. Одним із таких прикладів став виступ на Київщині, коли селяни взяли участь у нападі на сільську раду, їдальню кооперативу, побитті сільських активістів. Це стало відповіддю на непосильний план хлібозаготівель. Їхні вимоги зводилися до наступного: «Жодного кілограма хліба не дамо, а хто буде вимагати хліб – будемо вбивати. До голоду, як на Полтавщині, не допустимо, контрактації виконувати не будемо,

а хто посміє самовільно брати хліб – голови рубати будемо. У нас все забрали, нас голодними залишили, хай же дають нам їсти» [8, с. 153].

Поширеним стає явище, коли селяни силою відкривали хлібні склади, розбирали картопляні кагати, перехоплювали вагони та самовільно збирали врожай. Масовий вихід із колгоспів супроводжувався поверненням вилученого майна, нападами на хлібозаготівельників та організованими повстаннями, що невдовзі охопили всю територію України. Зокрема, в 1930 році в Україні відбулося більше 4 тис. виступів проти радянської влади, в яких взяло участь понад 1 млн осіб. Наймасштабнішим антиколгоспним повстанням було Павлоградське на Дніпропетровщині. В лютому 1930 року була викрита підпільна група, котра займалася його підготовкою і близько 20 її учасників заарештовади. Одному з керівників Кирилу Шопіну вдалося уникнути арешту та продовжити підготовку місцевих селян до нових виступів проти радянської влади. На придушення таких повстань влада змушена була скеровувати військові підрозділи.

Новий наступ на українське село розпочався у 1931 р., що не могло не викликати супротиву, що вилилося в 319 масових виступів і діяльність 28 повстанських загонів. Протягом вересня–жовтня 1931 року діяла підпільна повстанська організація «Вільне козацтво», яка нараховувала близько 200 активних учасників, на чолі з Степаном Мосолом та Іваном Заборовським. У їхній програмі зазначалося, що «Україна – єдина, неподільна, самостійна. Державний апарат мав бути створений за зразком Запорізької Січі». Повстанці вимагали скасування хлібозаготівель, повернення розкуркуленим землі. «Вільне козацтво» готувало загальне повстання для захоплення влади на території Корюківського, Сновського, Менського й Березнянського районів, де існували повстанські осередки. У вересні 1931 р. у селі. Олександрівка Корюківського району відбувся збройний виступ, у результаті якого було розгромлено сільську раду, колгоспні ремонтні майстерні, підпалений і обстріляний будинок голови сільради [9, с. 151].

Одним із найжахливіших заходів в історії репресивної політики ВКП(б) проти селянства стало впровадження режиму «чорних дошок» щодо колгоспів, сіл, районів та навіть окремих осіб. Він поєднав психологічний тиск, позбавлення їжі та повну блокаду населених пунктів, колгоспів і цілих районів України. Протягом 1932–1933 років «занесення на чорну дошку» офіційно визнали як репресивний захід. Його вже пов'язували не стільки з невиконанням колгоспниками показників заготівлі хлібу, а з особливими репресіями щодо сіл та окремих регіонів, які до того ж і чинили активний чи пасивний спротив політиці більшовиків. Важливо те, що під час формування списків для занесення сіл на «чорну дошку» враховували не лише рівень виконання плану хлібозаготівель, а й їхнє політичне минуле, починаючи з 1919 року. Зокрема, брали до уваги наявність серед уродженців села активних діячів УНР і повстанського руху, участь селян у «куркульських повстаннях» 1920–1921 років, а також їхнє негативне ставлення до колективізації та розкуркулення [10].

Ініціаторами застосування «чорної дошки» у 1931–1932 рр., як справедливо зазначають В. Марочко та В. Мовчан, виступали районні комітети КП(б)У, виконкоми, комсомольські осередки, сільради, спеціальні «трійки» з контролю за хлібозаготівлями чи сівбою, навіть редакції місцевих газет. Останнім відводилася неабияка роль у формуванні суспільної думки, як правило негативної про тих, хто був занесений на «чорну дошку» [11, с. 10]. Дослідники роблять висновки, що репресіям, пов'язаним із режимом «чорних дошок», були охоплені жителі практично половини районів та міськрад України, за виключенням Дніпропетровської області, де такий режим панував на території всіх без виключення адміністративних одиниць області.

Показово, що радянська каральна машина все активніше включалася у «процес» хлібозаготівель». Лише від 15 листопада до 15 грудня 1932 року в республіці заарештували 16 тисяч людей, серед яких були 409 голів колгоспів та 107 голів сільрад (108 осіб засудили до розстрілу). У перші дні січня 1933 року тільки в 153 районах УСРР заарештували ще 2709 осіб, з яких 56 стратили за звинуваченням у «контрреволюційному саботажі. Загалом, упродовж липня та серпня в УСРР було задокументовано 216 масових виступів, чисельність учасників яких у окремих випадках досягала тисячі осіб. Все це говорить про вражаючі масштаби селянського протестного руху. Зауважимо, що проти такої сталінської політики виступали не лише рядові селяни, а й голови та члени правлінь колгоспів, очільники сільських рад, партійні уповноважені районів, які направлялись на місця для пришвидшення хлібозаготівель. Як результат, було заарештовано 311 голів колгоспів, 702 членів правлінь, 13 партійних уповноважених [12].

Природнім, із боку селян, став їх вихід із колгоспів, що набув масового явища влітку 1932 року.

Лише за червень 14 055 осіб написали заяви про вихід зі 475 колгоспів і 111 районів України. У відповідь радянська влада посилила репресії, свідченням чого став «закон про п'ять колосків» – Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності».

Якщо в перші чотири місяці дії закону репресивні органи зазвичай переслідували поодиноких крадіїв, то з 22 листопада 1932 року, з початком спецоперації ДПУ УСРР, розпочалася масова фабрикація групових справ. Лише в листопаді 1932 року ДПУ ліквідувало 55 «контрреволюційних колгоспних груп», що «розбазарювали» хліб, 60 угруповань, які його розкрадали, та 19 осередків, що його приховували. Загалом, упродовж спецоперації (листопад 1932 – січень 1933 рр.) чекісти звітували про ліквідацію 757 таких груп [13, с. 158].

Ще однією формою спротиву селян надмірним хлібозаготівлям було приховування зернових. Збіжжя здебільшого ховали у спеціально облаштованих земляних ямах або в печах, грубах та інших побутових ємкостях. У своєму щоденнику за результатами поїздки по Україні Л. Каганович записав: «Одноосібники ховають у колгоспників, особливо тих колгоспів, котрі виконали хлібозаготівлі». На думку Г. Махоріна, це засвідчує солідарність між селянами-одноосібниками та колгоспниками. Додатковим доказом слугують визнані самою владою факти співчуття бідноти до заможних господарів, яких піддавали розкуркуленню та депортації до Сибіру [14, с. 53–54].

Поширення листівок, прокламацій та звернень слугувало дієвим інструментом агітації та однією з форм опору надмірним хлібозаготівлям. Значно радикальнішим виявом непокори ставали публічні заклики до повалення радянської влади, збройного повстання, силового спротиву та застосування зброї проти представників влади, виступи проти колективізації та хлібозаготівель.

Наведемо окремі приклади. Згідно із обвинувальним висновком «контрреволюційна організація у сільському господарстві України» на чолі із заступником завідувача сектором врожайності Академії сільськогосподарських наук УСРР В. А. Батієнком планувала повалення радянської влади шляхом збройного повстання. Осередки організації були «викриті» у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Одеській, Харківській областях. Для здійснення цієї мети організація нібито вела шкідницьку роботу в сільському господарстві, спрямовану на «спотворення усіх заходів партії з реконструкції сільського господарства, зриву посівної, збиральної і заготівельної кампаній, чим викликала незадоволення серед селян». «Повстанське ядро організації», за висновком ДПУ, підтримувало тісні зв'язки з московським центром і керувалось вказівками «ідеологів української самостійності». Мережа організації охоплювала нібито всю Україну і мала підтримку української еміграції в Польщі та Румунії. Заарештованим інкримінували боротьбу проти хлібозаготівель, «роздування» споживацьких настроїв серед колгоспників, спотворення хлібофуражних балансів, підривну діяльність у галузі тваринництва, активне руйнування тракторного парку [15, с. 171–172].

Висновки. Спротив українського селянства тоталітарному режиму в 1932–1933 роках набув загальнонаціонального характеру, поступово трансформуючись від відкритих масових виступів до прихованих форм непокори, ухилення від хлібозаготівель та саботажу. Оскільки селянський опір становив безпосередню загрозу реалізації сталінської аграрно-економічної моделі, радянська влада вдалася до надзвичайно жорстких репресивних заходів. Голодомор став одним із ключових інструментів цієї політики, спрямованим на придушення опору українського селянства, його залякування та остаточне підпорядкування села тоталітарній системі.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Список літератури:

1. Інформаційні матеріали до 92-х роковин Голодомору 1932–1933 років. URL:https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-92-h-rokovyn-golodomoru-1932-1933-rokiv (дата звернення: 18.07.2026).

2. Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». URL: https://holodomormuseum.org.ua/conferencia/mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/ (дата звернення: 18.07.2026).

3. Голодомор 1932–1933 років: геноцид українського народу. Збірникдокументів і матеріалів / І. П. Ящук, А. П. Загорулько, В. М. Щербатюк,Є. С. Дурнов, О. В. Шкуратенко, Д. І. Курас, Ю. В. Сокур, Н. О. Дорощук, В. З. Прус, М. А. Дзюба та ін.; за ред. В. М. Щербатюка, Д. І. Кураса. Київ : Видавництво «Фенікс», 2025. 272 с.; Голодомор-геноцид 1932–1933рр. на Вінниччині / Упорядники: В. Лациба (гол. ред.), М. Вижга (кер. групи упоряд.), В. Білоконь, К. Завальнюк, Н. Іванова, С. Калитко, Н.Камінська, П. Кравченко, І. Мельничук, В. Петренко, О. Струкевич. Вінницька обласна військова адміністрація; Вінницька обласна рада; Інститут історії України НАН України; Вінницька обласна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 528 с.; Станіславів і голодомор. Документальні свідчення про реакцію станіславівців на геноцид українського народу 1932–1933 років / Упоряд.: І. Монолатій, Л. Соловка. Державний архів Івано-Франківської області. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ» 2009. 64 с. (Моє місто); Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки / Авт. вступ. ст., упоряд. Н. Романець. Національний музей Голодомору-геноциду; Інститут дослідження Голодомору; Дніпровська міська рада; Комунальний заклад «Музей спротиву Голодомору»; Дніпровської міської ради. – Дніпро, 2020. – 608 с.; «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Український інститут національної пам'яті. Київ «Фенікс», 2018. 352 с.

4. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. К. : К.І.С., 2019. – 272 с.

5. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Т. ІІ: Початок форсованої колективізації, розкуркулення та масова депортація. Війна селянства проти радянської влади (липень 1929 – вересень 1930). Кн. 2/НАН України. Інститут історії України. Київ : HREC PRESS, 2025. 740 с.

6. Водотика С. Г. Вплив опору селянства часів суцільної колективізації і Голодомору на трансформацію більшовицького проекту побудови комунізму. Південний архів (історичні науки). 2024. 47: 21–31.

7. Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. 2017. 168 с.

8. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 153.

9. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 151.

10. Папакін Георгій «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні (1932–1933 рр.). URL: https://history.sumy.ua/research/article/qchornidoshkyqiakznariaddiaradianskohohenotsyduvukrainiv19321933rokakh/ (дата звернення: 15.08.2026).

11. Марочко, В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / НАН України. Інститут історії України. К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 10.

12. Цалик С. Блог історика: 1932 рік. Селянський опір Голодомору. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42162913 (дата звернення: 15.08.2026).

13. Романець Н. Р. Репресивна складова хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. в Україні: цілі, механізми, особливості. *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*, 2011. Вип. XXXI. С. 158.

14. Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. 2017. 168, с. 53–54.

15. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 172–173.

Krupenko O. V., Martynenko V. V. FORMS OF PEASANT RESISTANCE AGAINST SOVIET POWER DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

This article examines the forms of resistance by the Ukrainian peasantry against the policies of the Soviet authorities during the Holodomor of 1932–1933. It focuses on various manifestations of individual and collective resistance that emerged in response to forced collectivization, excessive grain procurements, dekulakization, repressions, and other measures of the Stalinist totalitarian regime. The study analyzes the causes behind the spread of resistance, its primary forms, and the specific ways it manifested amidst intensifying administrative and punitive pressure. Particular attention is paid to forms of resistance such as the concealment of grain and foodstuffs, refusal to fulfill grain procurement quotas, sabotage of collective farm work, mass withdrawal from collective farms, flight from rural areas, the spread of anti-Soviet sentiment, spontaneous protests, and other methods of opposing the authorities' policies.

It is emphasized that most forms of peasant resistance were predominantly passive in nature and aimed primarily at preserving life, the family, and the means of basic subsistence. At the same time, the Soviet

authorities regarded any acts of defiance as "counter-revolutionary activity", "sabotage", or "kulak resistance", which served as grounds for repressive measures, criminal prosecution, property confiscation, deportations, and other forms of punishment. It is demonstrated that the policy of state terror was aimed not only at suppressing actual resistance but also at intimidating the peasantry and definitively establishing the command-administrative system in the Ukrainian countryside. The conclusion is drawn that, even amidst mass famine, the Ukrainian peasantry did not lose the capacity for various forms of resistance; these acts served as significant evidence of their determination to preserve human dignity, economic independence, and their traditional way of life.

Keywords: *Holodomor-genocide, sabotage, popular resistance, peasants, totalitarian system, repressive measures, grain procurement.*

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 37(47+57)"1940/1980"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.10

Лаврут О. О.
https://orcid.org/0000-0002-6915-7474
Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

РОЗВІНЧУВАННЯ ДЕЯКИХ МІФІВ ПРО ШКІЛЬНУ ОСВІТУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РР.

У статті акцентовано, що протягом довгого часу перебування українських земель у складі різних імперій насаджувалась їх власна політика, викорінюючи українську національну ідентичність, культуру і мову. Насьогодні відбувається зворотній процес, спрямований на руйнування раніше створених міфів. Особливо це є актуальним в умовах війни України за власну територіальну цінісність та незалежність у боротьбі із російським агресором з метою захисту національної ідентичності, пам'яті, історії та майбутнього.

У роботі охарактеризовані деякі міфи, які приписувались шкільній освіті від другої половини 1940-х рр – 1980-х. Їх поява була обумовлена радянською ідеологією, яка протиставляла себе іншим, вип'ячувала досягнення суспільства, навіть, якщо це не відповідало дійсності. Влада демонструвала досягнення суспільства, створюючи певну «картину» для споживача: внутрішнього та зовнішнього. Першому давала зрозуміти яку модель поведінки він мав вибудовувати, до чого прагнути і кому бути вдячним. Другий – мав зрозуміти які переваги радянського способу життя існували.

Розглянуто питання про створення умов засобами шкільної освіти для розвитку національної культури, яка не задовльняла потреби титульної нації, що відбувалося фактично формально. Школа мала охопити усіх дітей відповідної вікової категорії. З одного боку, це носило позитивне забарвлення, оскільки мова йшла про навчання, зайнятість дітей, з іншого – саме школа була інструментом формування «радянської людини», продукуючи відповідні меседжі. Проте діти не могли бути ідеальними, як того вимагали ідеологічні настанови, тому спостерігалися порушення, відсів учнів та зниження якості освіти.

У статті зазначено і про увагу державних органів влади до кадрового потенціалу шкіл і його добробуту. Все ж, учителі часто самостійно облаштовували собі домашній затишок. Це впливало і на їх професійну діяльність. Адже, коли базові потреби особистості потребували уваги, інші залишаються на другому плані.

Ключові слова: *міф, радянський, політика, освіта, школа, учитель, учень.*

Постановка проблеми. Розвінчування міфів спрямоване на формування деколонізаторського і деімперського світогляду громадян. Адже протягом довгих років влада різних імперій і держав, у яких перебували українські землі формувала власну політику пам'яті і ставлення до народів, які входили до її складу. Саме ці представники перебували у «тіні» їх історії, або були «неспроможними», «молодшими братами», які нездатні, на погляд влади, здійснювати власну місію у розвитку своєї культури, створенні власної держави, власних героїв, свят. Процеси деміфологізації у нашій державі відбувалися у контексті суспільно-політичних змін, які проходили на тлі становлення громадянського суспільства: акцій, мітингів, демонстрацій, революцій, які притаманні уже сучасній Україні. Саме вони визначили поступ українського соціуму, спрямований на розвиток демократичних цінностей.

Зміст освіти має бути спрямований на очищення від хибних, чужих і фейкових наративів. Він повинен усувати імперські маркери із публічного простору, а культура – демонструвати справжність та самобутність нашої держави без стереотипів та нашарувань минулого. Це стосується і радянського періоду, від якого нам у «спадок» дійшли міфи різного напрямку. Тому, саме освіта повинна розвінчувати міфи, формуючи свідомість дітей, молоді і, можливо, переформатовуючи свідомість дорослих уже людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запропонована тематика знайшла відображення у наукових дослідженнях таких авторів: Ю. Каганова [1, с. 63–77; 2], І. Лікарчука [5], О. Лаврут

© Лаврут О. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

[3, с. 157–165] та ін. [4, с. 57–61]. Ю. Каганов охарактеризував механізми конструювання «радянської людини» від періоду «відлиги» до останніх років існування СРСР. Шкільна освіта, як зазначає автор, стала одним із найпотужніших інструментів формування «нової людини», яка нівелювала демократичні та людські цінності, використовуючи потужний арсенал пропаганди та маніпуляції. І. Лікарчук охарактеризував діяльність міністрів народної освіти, які були не лише представниками державних органів влади і виконавцями партійних настанов, а й вправними менеджерами і фахівцями. О. Лаврут зосередилась на питаннях діяльності педагогів і учнів в межах школи та поза нею, їх ставленні до тодійшньої дійсності, яке не відповідало очікуванням влади.

Постановка завдання. Метою статті є розвінчування деяких міфів про освіту радянського періоду другої повловини ХХ ст. Завдання полягають у виокремленні подій, явищ і процесів, які продукувалися як справжні і беззаперечні; наведенні контраргументації, характеризуючи це критично; окресленні перспектив подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Міф про розвиток національних культур. Школа не стала осередком підтримки та продукування української культури. Навпаки – інструментом, який сприяв русифікаторській політиці центральної влади, яка нівелювала інтереси титульної нації, збільшуючи кількість годин на вивчення російської мови та літератури, навчально-методичне забезпечення під прикриттям інтернаціоналізації, формування «радянського народу», вип'ячуючи «досягнення» російських вчених та державних діячів [9, арк. 275]. Прикладом такої цілеспрямованої політики став лист у 1957 р. М. Руденка до М. Хрущова про стан української мови і культури, який фактично формально заслухали на засіданні президії ЦК КПУ, де «зобов'язали органи республіки усунути недоліки» [5, с. 132]. До УРСР також надходили підручники від «старшого брата», у яких пропагувалась першовартісність російської культури [5, с. 81–82].

Міф про всеохопну шкільну освіту. У 1948/49 н.р. не було охоплено навчанням 7 500 дітей шкільного віку в Київській області, 5 730 учнів у Вінницькій області. 1 060 – у Чернігівській, 2 700 – у Харківській. Влада намагалась вирішити питання підвозу дітей до шкіл, часто в умовах бездоріжжя, ремонту транспорту, бюрократичні процедури, тому діти залишалися вдома. Певний час для таких школярів, а також малозабезпечених функціонували інтернати. Органи народної освіти, директорів шкіл та учителів несправедливо звинувачували у недостатній роботі із охоплення дітей школою, ліквідації другорічництва і відсіву учнів. У середині 1955 р. школу залишили більше 300 тис учнів, а не охоплених навчанням складало в УРСР понад 30 тис дітей, відсів – близько 250 тис осіб. Вони могли й прогулювати навчання, у чому звинувачували педагогів, батьків вихованців, місцеві органи влади, які тиснули один на одного, намагаючись зняти із себе власну відповідальність за це [5, с. 106]. На початок 1989/90 н.р. кількість тих, котрі вибули із денних загальноосвітніх шкіл збільшилась у 1,2 рази і в 2 рази – кількість другорічників, кількість яких за результатами 1988/89 н.р. склала 46,2 і 50,5 тис осіб відповідно [6, арк. 84].

Міф про найкращі умови у світі. Відбудовою шкіл займалися місцеві жителі і місцеві органи влади методом «народної відбудови». У 1950-х роках з'явились типові плани будівництва шкіл. Влада не встигала відновлювати заклади через відсутність належних матеріальних ресурсів [11, арк. 70]. Це впливало на навчання дітей у декілька змін – у 2–3 зміни, особливо у великих містах [11, арк. 275].

На початок 1989/90 н.р. – 21,1 тис загальноосвітніх шкіл працювало, у яких навчались 6,9 млн. учнів. У порівнянні з 1985/86 н.р. мережа шкіл збільшилась на 271 одиницю (1,3 %). Питома вага середніх шкіл у загальній кількості шкіл збільшилась з 43 % до 47 %. За рахунок нового будівництва за 9 місяців поточного року введені в дію загальноосвітніх шкіл на 147,2 тис учнівських місць, що складало 74 % річного плану. Нижчі показники були у Кіровоградській (28 %), Закарпатській (39 %), Харківській (44 %), Чернівецькій (47 %), Київській (50 %) областях. Кількість учнів у міських школах збільшилась у порівнянні з 1985/86 н.р. на 329 тис (7,5 %), у сільських – зменшилась на 79 тис (3,5 %). На початок 1989/90 н.р. 934 тис (20,5 %) учнів денних міських шкіл і 56 тис (2,6 %) сільських навчались у 2-гу і 3-тю зміни, в 1985/86 н.р. – 758 тис (17,5 %) і 59 тис (2,7 %) відповідно [6, арк. 84]. Формально наголошувалось на забезпеченні державою шкіл [9, арк. 9–12], проте протягом років батьки учнів мали «дарувати» закладам, учителям кошти або готову продукцію для потреб школи [5, с. 89].

Якість навчання. Залежить від багатьох чинників: об'єктивних та суб'єктивних. У радянському суспільстві намагалися приховати негативні явища, у тому числі і у освітній справі, зокрема

існуванні другорічників. У цьому звинувачували батьків, школу й обласні управління освіти, які «займалися бюрократією та окозамилюванням», особливо щодо виставлення оцінок та відсутності прозорої перевірки. Траплялися випадки, що ті, хто отримував «4» і «5» у школах не складали іспитів у вишах, навіть у автобіографіях робили купу помилок [5, с. 81]. Тому, недивно, що освітянських управлінців звинувачували у «ліберальному і злочинному ставленні до оцінювання якості знань та видачі атестатів зрілості» [8, арк. 96].

Міф про високий рівень педагогічної підготовки. Дефіцит педагогічних кадрів особливо гостро відчувався у повоєнний період. Кількість та якість учителів потребували уваги держави. Освітній рівень протягом періоду, що вивчається поліпшувався, проте траплялися випадки, коли особи без належної освіти викладали у старших класах або викладали предмети, які не відповідали їхньому фаху. Все ж, рівень вищої освіти у педагогів в УРСР був вищим у порівнянні із іншими республіками колишнього СРСР [9, арк. 112].

Турбота про учителів. Щодо ставлення до педагогів, то попри різноманітні гасла, прийняття відповідного нормативного забезпечення про їх рівень життя, вони залишалися категорією населення, яке власними силами вибудовувало собі і своїм сім'ям життя та побут. Ті квартири і будинки, які їм надавали як молодим фахівцям були далекими від ідеального стану: часто це були стіни, які потребували ще ремонту і вкладання власних коштів та фізичного ресурсу, що не всі могли собі дозволити. Влада демонструвала підтримку учителів шляхом заохочень, присвоєння категорій та нагороджень. Зокрема, у 1949 р. до нагородження обласними відділами народної освіти було висунуто 2,1 % від загальної кількості вчителів, які працювали. Такі нагороди давали і деякі моральні пільги [5, с. 83].

Учнівство – активні громадяни. Школярів розглядали як майбутніх будівників комунізму, вони фактично не жили власним життям, а проживали те, що планувала держава: навчити їх та виховати у відповідному дусі. За це діти мали бути вдячні їй. Все, що влада пропонувала, мало виконуватись під різними «соусами». Зокрема, шкільні ділянки, положення про які затверджені ще у 1952 р., розглядалися як навчально-практичні бази шкіл, «місцем запровадження новітніх досягнень і передового досвіду мічурінської агробіологічної науки». Під час оцінювання учнів на уроках біології враховувалась їх діяльність на цих ділянках. А отримані кошти від них йшли на придбання реманенту, посівного фонду, забезпечення інтернатів [5, с. 102]. Була розгорнута робота із шовківництва, бджільництва, кролівництва, птахівництва, вивчення та охорони природи свого краю. Учні ще змагалися за право участі в шкільних, районних, обласних та республіканських зльотах юннатів [5, с. 128].

Школярам демонструвалась повага і необхідність долучення до праці: на канікулах, у вихідні тв позакласній діяльності, що підтверджує тезу про створення всеохопної системи залучення дітей до продуктивної праці, яка була безоплатною або мізерною. Влада таким чином формувала повагу до будь-якої праці, що у майбутньому мало стати саме їй у пригоді [3, с. 157–165].

Поведінка учнівства мала бути зразковою. Школярі повинні були дотримуватися правил поведінки, адже у радянському суспільстві не мало бути місця негативу. Все ж, деякі учні її порушували, зривали уроки, вживали спиртні напої, влаштовували бійки, створювали організації, які мали антирадянське спрямування, іноді і проти самих педагогів, місцевих органів влади. Школярі були віруючими, відвідували церкви, богослужіння [4, с. 57–61]. У 1955 р., за даними Прокуратури УРСР, за різні злочини притягнуто до кримінальної відповідальності 4 560 неповнолітніх, з них 1 066 віком до 16 років, крім того, 853 осіб направлені в дитячі колонії. За порушення дисципліни і аморальні вчинки у 1955/1956 н.р. було виключено зі шкіл УРСР 4 412 учнів. Школярі були й учасниками опозиційного руху [5, с. 140–142].

У звіті про роботу Ровенського обласного відділення педагогічного товариства 1965 р. зазначалося про проведення 5 засідань президії обласної ради товариства, 2 нарад, науково-практичної конференції з теми: «Шляхи піднесення якості навчання і виховання учнів», пленуму, батьківську конференцію «Моральне виховання дітей в сім'ї», де зазначено про функціонування при всіх 128 середніх, 8-річних школах батьківських університетів і науково-педагогічної конференції з питань комуністичного виховання [7, арк. 11–12]. «Комсомольські збори здебільшого проходять скучно, не цікаво. Все це призводить до того, що шкільна молодь вдається до спотворених і часто соціально-шкідливих форм прояву романтики і активності» [5, с. 141].

Міф, що Міністерство народної освіти УРСР лише прославляло владу і було далеким від буденних справ школи. З одного боку, воно мало це здійснювати, оскільки представляло державні

органи влади і було одним із головних спікерів, здійснюючи відповідну пропагандистську та ідеологічну роботу. З іншого – до Міністерства приходили особи, які знали що таке освіта і їх діяльність не можна применшувати. Звісно, вони виступали представниками влади, тому їхнє ставлення до явищ, подій і процесів, що відбувалися у цій сфері були очевидними. Зокрема, міністр народної освіти УРСР М.П. Савчук на засіданні колегії Міністерства освіти УРСР 21 серпня 1948 р. говорив, що доповіді, які оголошуються на подібних зібраннях не відповідають реальному стану речей і знання номенклатури про ці справи – далекі від потреб закладів. Водночас він заявляв, що космополітизм і український буржуазний націоналізм – це дві пакості, які повзуть на череві перед англо-американським імперіалізмом [5, с. 79].

Він наголошував на несвоєчасному реагуванні Міністерства на стан шкільної освіти щодо навчально-методичного забезпечення, нерівномірного розподілу підручників: у одних містах їх бракувало, а у інших були переповнені. «Школи одержують не те, що потрібно, одержують як примусовий асортимент, мотлох. Зв'язок із школою паперовий, бюрократичний». Але й попри потужну видавничу справу і переважання кількості над якістю, остання бажала бути кращою: у Одесі 1 газета надходила на 3 школи [5, с. 80–84].

Висновки. Отже, розвінчення міфів є важливим чинником формування критичного мислення та відповідного погляду на історію. Сюжети про радянську школу другої половини ХХ ст. теж цього стосуються. Аспекти щодо всеохопності освітою, якості навчання, безмежної турботи держави про педагогів і учнів були викривленими і спотвореними. Перспективами нашого дослідження може бути вивчення інших міфологем шкільної освіти зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті–1991 рр.). Грані. 2018. Т. 21, № 1. С. 63–77.

2. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

3. Лаврут О. Праця учнів Української РСР другої половини ХХ століття: обов'язковість, примус чи престиж? *Етнічна історія європейських народів Європи*. 2020. Вип. 62. С. 157–165. DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.17

4. Лаврут О. О. Протестні настрої школярів урср у другій половині 1940-х–1970-х рр. 2025. Том 36 (75). № 4. С. 57–61. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/4.8

5. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: в 2-х тю Т. 2 (1943–2007 рр.). Київ : Видавець Ешке О. М., 2010. 592 с.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 582. Оп. 10. Спр. 2320. 86 арк.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5160. Оп. 1. Спр. 42. 114 арк.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 24. Спр. 6142. 196 арк.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 25. Спр. 3149. 275 арк.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 25. Спр. 3150. 112 арк..

11. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. Р 1. Оп. 31. Спр. 1939. 275 арк.

Lavrut O. O. DISPELLING SOME MYTHS ABOUT SCHOOL EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S

The article emphasizes that during the long period of Ukrainian lands being part of various empires, their own policies were imposed, eradicating the Ukrainian national identity, culture and language. Today, a reverse process is taking place, aimed at destroying previously created myths. This is especially relevant in the context of Ukraine's war for its own territorial values and independence in the fight against the Russian aggressor in order to protect national identity, memory, history and future.

The paper describes some myths that were attributed to school education from the second half of the 1940s to the 1980s. Their emergence was due to the Soviet ideology, which contrasted itself with others, exaggerated the achievements of society, even if this did not correspond to reality. The authorities demonstrated the

achievements of society, creating a certain "picture" for the consumer: internal and external. The first one was made to understand what model of behavior he had to build, what to strive for and to whom to be grateful. The second one was to understand what advantages the Soviet way of life had.

The issue of creating conditions through school education for the development of national culture, which did not satisfy the needs of the titular nation, which actually happened formally, was considered. The school was to cover all children of the appropriate age category. On the one hand, this had a positive connotation, since it was about education, children's employment, on the other hand, the school itself was an instrument for the formation of a «Soviet person», producing appropriate messages. However, children could not be ideal, as ideological guidelines required, so there were violations, dropouts of students and a decrease in the quality of education.

The article also notes the attention of state authorities to the human resources potential of schools and their well-being. Nevertheless, teachers often independently arranged for themselves home comfort. This also affected their professional activities. After all, when the basic needs of the individual required attention, others remain in the background.

Keywords: *myth, Soviet, politics, education, school, teacher, student.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477)"1946/1991":351.746.1
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.11

Левінець Р. П.
https://orcid.org/0009-0003-1115-8284
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР (1946–1991 РР.)

Статтю присвячено комплексному історико-правовому дослідженню еволюції нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки Української РСР у 1946–1991 роках. У статті проаналізовано особливості нормативного регулювання діяльності Міністерства державної безпеки УРСР, реформування системи державної безпеки після смерті Й. Сталіна, створення Комітету державної безпеки, розвиток його правового статусу в умовах конституційного оформлення радянської державності та трансформацію нормативної основи функціонування спеціальних служб у період перебудови.

Доведено, що протягом усього досліджуваного періоду визначальну роль у регулюванні діяльності органів державної безпеки відігравали союзні нормативні акти, відомче нормотворення та політичні рішення керівних органів КПРС, тоді як республіканське законодавство мало переважно похідний характер. Обґрунтовано, що поступовий перехід від закритої системи підзаконного регулювання до законодавчого визначення правового статусу органів державної безпеки став можливим лише наприкінці існування СРСР і завершився формуванням власної нормативної бази незалежної України.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі еволюції нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки Української РСР крізь призму взаємодії політичних і правових чинників, а також у визначенні основних закономірностей розвитку цієї системи в умовах трансформації радянської державності. Зроблено висновок, що нормативно-правове забезпечення діяльності органів державної безпеки було невід'ємною складовою механізму політичного управління радянської держави, а його подальша трансформація стала одним із головних чинників формування сучасної моделі правового регулювання діяльності спеціальних служб України.

Ключові слова: *органи державної безпеки, Комітет державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Українська РСР, нормативно-правове регулювання, радянська правова система, перебудова.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного переосмислення історико-правових засад функціонування органів державної безпеки Української РСР у контексті сучасних трансформацій системи національної безпеки України та розвитку історико-правової науки. Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених діяльності радянських спецслужб, переважна більшість із них зосереджується на питаннях політичних репресій, боротьби з дисидентським рухом, оперативної діяльності або організаційної структури органів державної безпеки. Водночас еволюція саме нормативно-правового регулювання їх діяльності, співвідношення союзного та республіканського нормотворення, а також роль партійно-державного механізму у формуванні правового статусу цих органів залишаються недостатньо дослідженими.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває в умовах сучасних викликів у сфері державної безпеки України, коли зростає потреба у глибокому розумінні історичних закономірностей розвитку спеціальних служб, їх інституційної спадковості та трансформації моделей правового регулювання. Дослідження нормативної основи діяльності органів державної безпеки УРСР дає змогу не лише простежити особливості функціонування радянської системи державного управління, а й визначити історичні передумови становлення національної системи забезпечення державної безпеки після проголошення незалежності України. У цьому контексті аналіз еволюції нормативно-правового регулювання діяльності

© Левінець Р. П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

органів державної безпеки має важливе наукове й практичне значення для подальшого розвитку історії держави і права, історії державних інституцій та дослідження генези сучасної системи забезпечення державної безпеки України.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження еволюції нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки Української РСР у 1946–1991 роках, визначення основних етапів його розвитку та з'ясування особливостей співвідношення союзного і республіканського нормативного регулювання в умовах трансформації радянської державності.

Виклад результатів дослідження. Історія радянської державності нерозривно пов'язана з історією формування, розвитку та функціонування органів державної безпеки, які протягом усього періоду існування СРСР посідали особливе місце в механізмі здійснення державної влади. Водночас історія цих органів є не лише історією інституційних трансформацій чи кадрових змін, а й історією специфічної моделі нормативно-правового регулювання, побудованої на поєднанні формальних правових механізмів із політико-партійними рішеннями, значна частина яких мала закритий характер. Саме тому правове забезпечення діяльності органів державної безпеки формувалося в умовах жорсткої централізації, багаторівневої ієрархії нормативних актів та пріоритету політико-ідеологічної доцільності над класичними принципами правової держави.

Українська РСР як одна із союзних республік пройшла упродовж 1946–1991 рр. кілька взаємопов'язаних етапів розвитку системи органів державної безпеки – від Міністерства державної безпеки сталінського періоду до Комітету державної безпеки доби так званого «розвиненого соціалізму», а згодом – до перших інституційних змін, що передували створенню власної системи державної безпеки незалежної України. Кожному із зазначених етапів відповідала власна нормативна модель організації та діяльності цих органів, що відображала характер політичного режиму, співвідношення союзного і республіканського регулювання, ступінь централізації державного управління, а також рівень відкритості чи закритості правового механізму їх функціонування.

Дослідження еволюції нормативно-правових засад діяльності органів державної безпеки Української РСР становить не лише історико-правовий, а й широкий суспільно-політичний інтерес. Аналіз трансформації нормативної основи їх функціонування дозволяє глибше зрозуміти закономірності розвитку радянської державної системи, особливості реалізації владних повноважень у тоталітарній та авторитарно-бюрократичній моделях управління, а також простежити генезу окремих інституційних і правових підходів, які в трансформованому вигляді вплинули на становлення національної системи забезпечення державної безпеки України після проголошення незалежності.

Перш ніж перейти до аналізу конкретних історичних етапів розвитку нормативного регулювання діяльності органів державної безпеки, доцільно окреслити методологічні засади дослідження. Поняття нормативно-правового регулювання в умовах радянської правової системи істотно відрізнялося від його класичного розуміння, сформованого в межах ліберально-демократичної правової традиції. Попри офіційне проголошення принципу верховенства закону та соціалістичної законності, практична діяльність органів державної безпеки визначалася значною мірою не законами у формальному розумінні, а системою внутрішньопартійних рішень, урядових постанов, відомчих наказів, інструкцій і положень, значна частина яких мала обмежений доступ або взагалі не підлягала офіційному оприлюдненню. Саме ці акти визначали компетенцію, організаційну структуру, порядок здійснення оперативної діяльності, кадрового забезпечення та внутрішнього контролю в системі органів державної безпеки.

Подібна модель нормотворення сформувала специфічну систему джерел правового регулювання, у межах якої конституційні положення переважно виконували функцію загальних політико-правових орієнтирів, тоді як безпосередня регламентація діяльності спеціальних органів здійснювалася на рівні підзаконних і відомчих нормативних актів. Особливого значення набували рішення Політбюро, а пізніше Президії Центрального Комітету КПРС, спільні постанови Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР, а також численні накази й інструкції Міністерства державної безпеки, Міністерства внутрішніх справ та Комітету державної безпеки, що нерідко мали грифи «таємно» або «цілком таємно». Унаслідок цього реальний механізм правового регулювання суттєво відрізнявся від його офіційної нормативної конструкції, а значний масив правових приписів залишався недоступним не лише для громадян, але й для значної частини державного апарату.

Специфіка так званої соціалістичної законності полягала в тому, що право не розглядалося як самостійна соціальна цінність або інструмент обмеження державної влади. Радянська правова доктрина виходила з його службового характеру, визначаючи право як один із засобів реалізації державної політики, забезпечення класових інтересів та досягнення стратегічних цілей соціалістичного будівництва. За таких умов принцип законності нерозривно пов'язувався з керівною роллю Комуністичної партії, а діяльність органів державної безпеки обґрунтовувалася передусім необхідністю захисту соціалістичного ладу, боротьби з внутрішніми та зовнішніми загрозами, охорони державної безпеки і протидії явищам, які на різних історичних етапах визначалися як «ворожа діяльність», «антирадянська агітація», «ідеологічна диверсія» або «посягання на основи соціалістичного державного устрою».

Характерною рисою радянської моделі правового регулювання було також особливе співвідношення між законами, указами, урядовими постановами, відомчими нормативними актами та партійними рішеннями. Формально найвищу юридичну силу мали Конституція СРСР, закони Союзу РСР та укази Президії Верховної Ради СРСР, однак на практиці більшість із них закріплювала вже прийняті політичні рішення, надаючи їм необхідної юридичної форми. Подальша конкретизація здійснювалася постановами Ради Міністрів СРСР, тоді як найбільш детальне регулювання порядку діяльності органів державної безпеки містилося у відомчих нормативних актах – наказах, інструкціях, положеннях і директивах. Саме цей рівень нормативного регулювання визначав повсякденну практику функціонування спеціальних служб і формував реальний зміст їх повноважень, що становить одну з найхарактерніших особливостей правового механізму функціонування органів державної безпеки в умовах радянської політичної системи.

Відлік досліджуваного періоду доцільно розпочати з березня 1946 р., коли в межах загальносоюзної адміністративної реформи, пов'язаної з переходом від воєнної до повоєнної моделі державного управління, було здійснено масштабну реорганізацію центральних органів влади СРСР. Одним із ключових елементів цієї реформи стало перетворення народних комісаріатів на міністерства, що мало не лише організаційне, а й політико-правове значення, оскільки символізувало прагнення радянського керівництва надати державному апарату більш усталених адміністративних форм. Саме в цих умовах Народний комісаріат державної безпеки СРСР було перейменовано на Міністерство державної безпеки СРСР. Формальною підставою для цього стали Закон Верховної Ради СРСР від 15 березня 1946 р. про перетворення Ради народних комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР [1] та наказ НКДБ СРСР № 00107 від 22 березня 1946 р. [2].

Відповідно до загальносоюзної практики нормативного регулювання вже 25 березня 1946 р. Президія Верховної Ради УРСР видала указ «Про перетворення Ради народних комісарів Української РСР на Раду міністрів Української РСР і народних комісаріатів Української РСР на міністерства Української РСР», на підставі якого Народний комісаріат державної безпеки УРСР було реорганізовано в Міністерство державної безпеки Української РСР [3]. Зазначені нормативні акти переконливо демонструють характерну для радянської федеративної моделі особливість правового регулювання, яку можна визначити як механізм нормативного дублювання. Його сутність полягала в тому, що союзні рішення практично без змін відтворювалися на республіканському рівні, тоді як власна нормотворча ініціатива союзних республік фактично була відсутня. У результаті нормативні акти Української РСР виконували переважно функцію юридичного оформлення вже прийнятих союзним керівництвом рішень, а не самостійного регулювання відповідних суспільних відносин.

Подальший розвиток нормативної основи діяльності органів державної безпеки був безпосередньо пов'язаний із кадровими та структурними змінами в системі МДБ СРСР. Важливим етапом стала реорганізація від 4 травня 1946 р., коли міністром державної безпеки замість В. Меркулова було призначено В. Абакумова, а очолюване ним раніше Головне управління контррозвідки «Смерш» було включене до структури Міністерства державної безпеки СРСР [4]. Це рішення мало значення не лише для організаційної побудови відомства, а й для подальшої централізації контррозвідувальної діяльності, концентрації оперативних функцій та посилення єдиної системи управління органами державної безпеки.

Міністерство державної безпеки Української РСР було організоване за типовою союзною моделлю та складалося зі структурних підрозділів, функціональна компетенція яких відповідала головним управлінням Міністерства державної безпеки СРСР. До його складу входили контррозвідувальні, оперативно-технічні, транспортні, обліково-архівні, слідчі та інші спеціалізовані

підрозділи, діяльність яких координувалася союзним центром [5]. Така модель організації забезпечувала не лише адміністративну єдність системи, а й максимальну уніфікацію нормативного регулювання на всій території Союзу РСР. Компетенція МДБ УРСР охоплювала широкий комплекс функцій, серед яких особливе місце займали контррозвідувальна діяльність, боротьба з підпільними структурами Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, забезпечення охорони державної таємниці, здійснення політичного нагляду, проведення оперативно-розшукових заходів, а також участь у депортаційних кампаніях, перевірці репатрійованих осіб, так званих фільтраційних заходах і масштабних спеціальних операціях у західних областях Української РСР.

Особливості функціонування Міністерства державної безпеки УРСР значною мірою визначалися специфікою післявоєнної суспільно-політичної ситуації, насамперед у західних регіонах України, де радянська влада тривалий час протистояла організованому збройному та підпільному руху. Саме ця обставина зумовила істотне розширення практики застосування спеціальних оперативних заходів, проведення агентурної роботи та реалізації комплексних карально-безпекових операцій, нормативна регламентація яких здійснювалася переважно відомчими актами закритого характеру.

Як слушно зазначає В. Окіпнюк, аналізуючи діяльність радянських органів державної безпеки в Україні в умовах тоталітарного режиму, їхній правовий статус визначався передусім підзаконними нормативними актами відомчого характеру, а не законами у власному розумінні цього поняття, що фактично виключало можливість ефективного зовнішнього контролю за діяльністю відповідних органів і підпорядковувало їх виключно політичному керівництву держави [5].

Абсолютне підпорядкування союзному центру залишалося однією з фундаментальних характеристик правового статусу Міністерства державної безпеки Української РСР. Незважаючи на формальне віднесення МДБ УРСР до союзно-республіканських міністерств, воно не володіло реальною нормотворчою автономією, а його керівництво призначалося, координувалося та перебувало під постійним контролем центральних органів державної влади й партійного керівництва СРСР. Такий механізм управління забезпечував повну уніфікацію державної політики у сфері безпеки та виключав можливість вироблення самостійних підходів до нормативного регулювання на рівні союзної республіки.

Правове забезпечення політичної безпеки в цей період ґрунтувалося на поєднанні кримінально-правових, адміністративних та відомчих механізмів державного примусу. Основу кримінально-правового переслідування становили положення статті 54 Кримінального кодексу УРСР 1927 р. (з урахуванням подальших змін), що передбачали відповідальність за контрреволюційні злочини [6]. Водночас важливе місце в системі забезпечення державної безпеки продовжували посідати позасудові форми застосування репресивних заходів, насамперед діяльність Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР, а також розгалужена система закритих наказів, інструкцій і директив, які регламентували порядок здійснення оперативно-розшукової діяльності, ведення слідства, застосування агентурного апарату та утримання осіб, взятих під варту. Характерною особливістю цього етапу було те, що навіть після формального згортання окремих надзвичайних репресивних механізмів, запроваджених у воєнний період, основні напрями діяльності органів державної безпеки й надалі регламентувалися переважно закритими відомчими наказами, директивами та інструкціями, що свідчило про збереження базових принципів функціонування радянської системи державної безпеки до смерті Й. Сталіна [5].

Смерть Й. Сталіна у березні 1953 р. стала одним із найважливіших рубежів у розвитку радянської державної системи, започаткувавши поступову трансформацію механізмів державного управління, у тому числі й у сфері забезпечення державної безпеки. Зміни, що відбулися в цей період, були зумовлені не лише боротьбою за політичне лідерство у вищому керівництві СРСР, а й усвідомленням необхідності перегляду окремих організаційних та правових засад функціонування карально-безпекового апарату, який у попередні десятиліття став одним із ключових інструментів реалізації політики сталінського режиму. Саме тому реорганізація органів державної безпеки після 1953 р. стала відображенням ширших політичних процесів, що поступово змінювали модель взаємовідносин між партійним керівництвом, державним апаратом та спеціальними службами.

Першим етапом цих перетворень стало об’єднання 7 березня 1953 р. Міністерства державної безпеки СРСР із Міністерством внутрішніх справ у єдине союзне Міністерство внутрішніх справ, яке спочатку очолив Л. Берія, а після його усунення – С. Круглов. Формально таке рішення

було спрямоване на централізацію державного управління та оптимізацію діяльності силових структур, однак у політичному вимірі воно відображало прагнення нового керівництва держави встановити контроль над надзвичайно впливовим апаратом державної безпеки. Ліквідація Міністерства державної безпеки як самостійного органу, попри її зовнішній централізаторський характер, водночас започаткувала процес поступового перегляду принципів організації діяльності органів державної безпеки та їх місця в системі державного управління. Проте ця модель проіснувала недовго. Арешт Л. Берії в червні 1953 р., його подальше засудження та страта фактично завершили перший етап післясталінських реформ і створили передумови для формування нової системи органів державної безпеки [7, с. 37].

Наступним визначальним кроком стало прийняття 13 березня 1954 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР, яким було утворено Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР [8]. Його створення ґрунтувалося на попередніх політичних рішеннях, зокрема постанові Президії ЦК КПРС від 8 лютого 1954 р. та постанові ЦК КПРС «Про роботу органів державної безпеки» від 12 березня 1954 р. [9]. Ці документи закріпили принципово нову модель організації державної безпеки, відповідно до якої функції забезпечення державної безпеки були відокремлені від системи Міністерства внутрішніх справ і передані спеціалізованому комітету, який формально підпорядковувався Раді Міністрів СРСР, однак фактично залишався під постійним політичним контролем керівництва Комуністичної партії.

Відокремлення Комітету державної безпеки від Міністерства внутрішніх справ мало важливе організаційно-правове значення. Насамперед було започатковано більш чітке розмежування між функціями забезпечення громадського порядку, що залишалися у віданні Міністерства внутрішніх справ, та діяльністю у сфері державної безпеки, контррозвідки, зовнішньої розвідки, охорони державної таємниці й боротьби з політичними загрозами, які були зосереджені у компетенції новоствореного Комітету державної безпеки. Водночас зазначене розмежування не означало принципової зміни характеру діяльності спеціальних служб, а радше відображало прагнення надати системі державної безпеки більш упорядкованої організаційної форми та підвищити ефективність її функціонування.

У межах Української РСР процес реформування відбувався синхронно із загальносоюзними змінами. Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, який із 1954 р. очолив В. Нікітченко, був організований за типовою союзною моделлю та входив до єдиної централізованої системи органів державної безпеки СРСР. Це зумовлювало відсутність самостійної політики у сфері державної безпеки на республіканському рівні, а нормативне регулювання діяльності КДБ УРСР здійснювалося переважно шляхом імплементації союзних нормативних актів і відомчих документів [9].

Важливим етапом розвитку нормативної основи діяльності новоствореного Комітету державної безпеки стало затвердження спільною постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1959 р. Положення про Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР і його органи на місцях. У цьому документі було визначено правовий статус, основні завдання, компетенцію та організаційні засади діяльності органів державної безпеки, а також передбачено функціонування Колегії КДБ як вищого колегіального органу управління, до складу якої входили керівники республіканських комітетів державної безпеки, зокрема Української РСР [10]. Незважаючи на те, що саме Положення мало закритий характер і не було офіційно оприлюднене, його ухвалення стало важливим кроком у розвитку внутрішньовідомчого нормативного регулювання. Воно засвідчило прагнення радянського керівництва надати діяльності органів державної безпеки більш системного організаційно-правового оформлення, визначити їх компетенцію, структуру та порядок функціонування за допомогою спеціальних нормативних актів, хоча доступ до них залишався суттєво обмеженим.

Подальша трансформація компетенції органів державної безпеки була нерозривно пов'язана з політикою десталінізації, започаткованою після XX з'їзду КПРС у 1956 р. Засудження культу особи Й. Сталіна та офіційне визнання окремих порушень соціалістичної законності спричинили певні зміни й у нормативному забезпеченні діяльності спеціальних служб. До найважливіших наслідків цього процесу належали поступова реабілітація частини жертв політичних репресій, ліквідація найбільш репресивних позасудових механізмів, насамперед Особливої наради, а також формальне розширення повноважень органів прокуратури щодо здійснення нагляду за законністю слідчої діяльності органів державної безпеки. Разом із тим зазначені зміни не означали відмови від використання органів державної безпеки як інструменту політичного контролю. Кримінально-правові

норми, що передбачали відповідальність за антирадянську діяльність, були збережені й адаптовані до нового законодавства. Зокрема, стаття 62 Кримінального кодексу УРСР, яка замінила попередню статтю 54-10, і надалі використовувалася як одна з основних правових підстав для переслідування осіб, діяльність яких розцінювалася владою як антирадянська агітація або пропаганда [11]. Практика застосування цієї норми у другій половині 1950-х – на початку 1960-х років переконливо свідчить, що органи державної безпеки продовжували виконувати функції політичного контролю, спрямовані насамперед проти представників нової української інтелігенції, правозахисного середовища та інших носіїв альтернативних суспільно-політичних поглядів.

Загалом період 1953–1964 рр. став важливим етапом еволюції нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки. Порівняно зі сталінською добою система функціонування спеціальних служб набула більшої організаційної визначеності, поступово розширювалася внутрішньовідомча нормативна регламентація їх діяльності, відбулося чіткіше розмежування компетенції між Міністерством внутрішніх справ і Комітетом державної безпеки, а також було започатковано колегіальні механізми управління за участю керівників республіканських органів державної безпеки. Водночас фундаментальні засади функціонування цієї системи залишалися незмінними: органи державної безпеки, як і раніше, перебували під визначальним політичним контролем Комуністичної партії, а їх нормативне забезпечення продовжувало поєднувати формально-правові приписи із закритими відомчими та партійними актами, що зберігало характерні риси радянської моделі правового регулювання у сфері державної безпеки.

Період від середини 1960-х до середини 1980-х років посідає особливе місце в історії розвитку радянської державності та її правової системи. Саме в цей час завершилося формування моделі державного управління, яка в офіційній радянській історіографії отримала назву доби «розвиненого соціалізму», тоді як сучасні історичні дослідження нерідко характеризують цей етап як період політичної та інституційної стабілізації, що поступово трансформувалася у стагнацію державного механізму. У сфері діяльності органів державної безпеки зазначений період відзначався прагненням радянського керівництва поєднати максимальну централізацію управління зі створенням враження юридичної впорядкованості та нормативної завершеності функціонування всієї системи державної влади. Саме в цей час остаточно сформувалася модель нормативно-правового забезпечення діяльності Комітету державної безпеки, яка, зберігаючи характерні риси попередніх десятиліть, набула найбільш системного та інституційно завершеного вигляду.

Ключовим етапом конституційного оформлення цієї моделі стало прийняття 7 жовтня 1977 р. третьої Конституції СРСР, відомої як Конституція «розвиненого соціалізму» або «брежнєвська Конституція» [12]. Її ухвалення мало не лише політико-ідеологічне, а й важливе юридичне значення, оскільки вона підсумувала еволюцію радянської конституційної моделі після завершення процесів десталінізації та закріпила основні принципи функціонування державного механізму в умовах сформованої командно-адміністративної системи. Логічним продовженням цього процесу стало прийняття 20 квітня 1978 р. Конституції Української РСР, текст якої майже повністю відтворював положення союзного Основного Закону [13]. Такий підхід ще раз підтвердив характерну для радянського федералізму тенденцію до повної уніфікації конституційного регулювання та відсутності реальної конституційної автономії союзних республік.

Особливого значення для визначення місця органів державної безпеки у структурі радянської влади набувають положення статті 6 Конституції СРСР 1977 р. та Конституції Української РСР 1978 р., відповідно до яких Комуністична партія Радянського Союзу визнавалася «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» [12; 13]. Хоча конституційні тексти не містили окремих норм, які безпосередньо визначали б правовий статус органів державної безпеки, саме закріплення конституційної монополії КПРС на політичне керівництво державою створювало правову основу для фактичного здійснення партійного контролю над діяльністю КДБ. Конституція Української РСР обмежувалася лише загальними положеннями щодо забезпечення безпеки держави та захисту соціалістичної Вітчизни (статті 30, 31) залишаючи безпосереднє нормативне регулювання діяльності спеціальних служб на рівні підзаконних і відомчих актів. Це свідчить про характерну для радянської правової системи особливість, коли фундаментальні питання організації та діяльності одного з найважливіших державних інститутів фактично перебували поза сферою відкритого законодавчого регулювання та

визначалися переважно закритими нормативними документами й політичними рішеннями керівництва партії.

Подальший розвиток системи органів державної безпеки був пов'язаний із черговою організаційно-правовою трансформацією, що відбулася у 1978 р. За ініціативою голови КДБ Ю. Андропова Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР було перейменовано на Комітет державної безпеки СРСР, а його статус суттєво змінено шляхом виведення із формального підпорядкування Раді Міністрів та встановлення безпосередньої підзвітності Політбюро ЦК КПРС [14]. Аналогічні зміни були проведені й на рівні Української РСР, де Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР було перейменовано на Комітет державної безпеки УРСР. Попри те, що зазначені зміни мали переважно організаційний характер, їх правове значення було значно ширшим. Вони засвідчили подальше зміцнення інституційної самостійності органів державної безпеки щодо інших органів виконавчої влади, водночас ще більше посиливши їх політичну залежність від вищого партійного керівництва. Таким чином, формальне підвищення державного статусу КДБ фактично супроводжувалося подальшим утвердженням механізму його безпосереднього політичного підпорядкування партійній вертикалі.

Характерною особливістю цього етапу стала також подальша уніфікація нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки на всій території Союзу РСР. Як слушно зазначають дослідники конституційного процесу, після прийняття Конституції СРСР 1977 р. значно посилилася тенденція до інтеграції правових норм і принципів функціонування державного механізму в межах єдиної союзної держави [8]. Це повною мірою стосувалося й органів державної безпеки. Практично всі відомчі нормативні акти КДБ Української РСР розроблялися шляхом імплементації або прямого відтворення союзних нормативних документів, що забезпечувало однаковість організаційної структури, порядку діяльності та функціонального розподілу повноважень у системі КДБ. Показовими прикладами такої практики стали наказ КДБ СРСР № 00234 від 23 липня 1959 р. щодо об'єднання другого і п'ятого управлінь КДБ УРСР в єдиний контррозвідувальний підрозділ, а також наказ КДБ СРСР № 00170 від 1981 р., який передбачав створення четвертих управлінь із контррозвідувального забезпечення транспорту в союзних республіках [9]. Такі рішення свідчать, що навіть внутрішня організація республіканських органів державної безпеки формувалася виключно в межах загальносоюзної політики та не передбачала будь-якої самостійності у сфері відомчого нормотворення.

Найбільш виразно особливості нормативного регулювання діяльності Комітету державної безпеки проявилися у сфері забезпечення контррозвідувальної діяльності, охорони державної таємниці, боротьби з проявами політичної опозиції та здійснення ідеологічного контролю. Саме в цей період остаточно сформувалася складна система закритих відомчих нормативних актів, що регламентували оперативно-розшукову діяльність, використання агентурного апарату, здійснення зовнішнього спостереження, проведення оперативно-технічних заходів, організацію профілактичної роботи та інші напрями діяльності органів державної безпеки. Значна частина цих документів мала гриф секретності, що практично унеможливлювало здійснення будь-якого суспільного чи правового контролю за їх застосуванням.

Саме на цей період припадає найактивніша фаза протидії КДБ УРСР українському дисидентському, національно-культурному та правозахисному рухам. Органи державної безпеки брали безпосередню участь у переслідуванні представників покоління шістдесятників, організації кримінального переслідування В. Чорновола, В. Стуса, М. Гориня, Л. Лук'яненка та багатьох інших діячів українського національно-демократичного руху. Як переконливо доводить О. Бажан, діяльність КДБ УРСР у цей період характеризувалася широким застосуванням комплексу оперативних і процесуальних заходів, спрямованих на виявлення, документування та нейтралізацію інакодумства. Зокрема, ним детально реконструйовано проведення спеціальної оперативної розробки «Блок», метою якої була системна протидія правозахисному рухові, а також обставини масштабної репресивної кампанії 1972 р., що отримала назву «генеральний погром» і фактично призвела до ліквідації відкритих форм опозиційної діяльності в Українській РСР [15].

Особливо показовою стала реакція органів державної безпеки на створення у листопаді 1976 р. Української Гельсінської групи. Вперше в історії радянської України виникла правозахисна організація, яка відкрито декларувала намір контролювати виконання Радянським Союзом міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. У відповідь Комітет державної безпеки застосував широкий спектр оперативних, адміністративних і кримінально-правових засобів впливу.

Поряд із проведенням агентурно-оперативних заходів, зовнішнього спостереження, негласного прослуховування та інших позапроцесуальних форм діяльності активно використовувалися й механізми кримінального переслідування за статтями 62 («антирадянська агітація і пропаганда») та 187-1 («поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад») Кримінального кодексу УРСР [16]. Така практика наочно демонструє характерну рису радянської системи правового регулювання: поєднання формально законодавчих механізмів із широким використанням закритих оперативних процедур, які фактично визначали реальний зміст діяльності органів державної безпеки.

Таким чином, період 1964–1985 рр. став завершальним етапом формування найбільш інституційно розвиненої моделі нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки в радянській Україні. Конституційне оформлення політичної системи, підвищення формального статусу Комітету державної безпеки, подальша уніфікація союзного та республіканського нормативного регулювання й удосконалення внутрішньовідомчої правової регламентації супроводжувалися одночасним збереженням закритого характеру правового забезпечення діяльності спеціальних служб та їх повної політичної залежності від керівництва Комуністичної партії. Саме в цей період найбільш повно проявилися характерні риси радянської моделі правового регулювання органів державної безпеки, у якій формальне вдосконалення нормативної бази поєднувалося зі збереженням політичного характеру реалізації владних повноважень, широким використанням секретного відомчого нормотворення та пріоритетом політичної доцільності над принципами верховенства права.

Проголошений у квітні 1985 р. курс на перебудову, а згодом політика гласності та демократизації суспільно-політичного життя стали початком якісно нового етапу розвитку радянської державної системи. Ці процеси поступово охопили й сферу діяльності органів державної безпеки, яка протягом попередніх десятиліть залишалася однією з найбільш закритих і найменш підконтрольних суспільству. Хоча реформи у сфері державної безпеки здійснювалися непослідовно й нерідко суперечливо, саме в другій половині 1980-х років уперше було поставлено питання про необхідність переосмислення правових засад функціонування Комітету державної безпеки, підвищення рівня нормативної визначеності його повноважень та поступового переходу від переважно відомчого регулювання до законодавчого врегулювання діяльності спеціальних служб. Така постановка питання сама по собі була безпрецедентною для радянської політико-правової системи, оскільки традиційно діяльність органів державної безпеки регламентувалася переважно закритими підзаконними актами, значна частина яких не підлягала офіційному оприлюдненню.

Найважливішим результатом цих процесів стало ухвалення у травні 1991 р. Закону СРСР «Про органи державної безпеки в СРСР», який став першим і, як виявилося згодом, єдиним союзним законодавчим актом, що комплексно визначав правовий статус, систему, основні завдання, компетенцію та організаційні засади діяльності органів державної безпеки [17]. Закон уперше на відкритому законодавчому рівні закріпив принципи організації системи КДБ, визначив порядок формування Колегії Комітету державної безпеки за участю голів комітетів державної безпеки союзних республік, а також окреслив основні напрями діяльності органів державної безпеки. Попри те, що значною мірою цей нормативний акт лише кодифікував адміністративну практику, яка вже тривалий час існувала в діяльності КДБ, сам факт переходу від закритого внутрішньовідомчого регулювання до відкритої законодавчої регламентації мав принципове історико-правове значення. Він засвідчив поступову зміну уявлень про місце органів державної безпеки в механізмі державної влади та став свідченням прагнення надати їх діяльності хоча б мінімальних ознак правової визначеності й публічності, хоча реалізація цих намірів відбувалася вже в умовах глибокої політичної кризи радянської держави.

Разом із тим розвиток законодавства істотно випереджали політичні процеси, що стрімко розгорталися в Союзі РСР наприкінці 1990 – упродовж 1991 рр. Посилення суверенізаційних процесів у союзних республіках, загострення політичної боротьби в центральних органах влади та поступова втрата КПРС монопольного становища докорінно змінили умови функціонування органів державної безпеки. Важливим етапом цих трансформацій стало надання 20 березня 1991 р. Комітету державної безпеки СРСР статусу центрального органу державного управління, який очолювався міністром СРСР [9]. Однак уже через кілька місяців політична ситуація змінилася настільки кардинально, що зазначена реформа фактично втратила практичне значення. Серпневий заколот Державного комітету

з надзвичайного стану (ДКНС) у 1991 р. та його поразка остаточно підірвали довіру до союзного Комітету державної безпеки як одного з елементів радянської політичної системи. У цих умовах було прийнято рішення про його ліквідацію: хоча фактично діяльність КДБ СРСР припинилася вже 22 жовтня 1991 р., остаточне юридичне оформлення цього процесу відбулося після підписання Президентом СРСР М. Горбачовим 3 грудня 1991 р. Закону «Про реорганізацію органів державної безпеки» [18].

Для Української РСР, а згодом незалежної України, зазначені процеси набули особливого значення. Прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, а після серпневих подій 1991 р. – Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. створило принципово нові конституційно-правові умови функціонування державних інституцій [19]. За таких обставин подальше існування на території України республіканського підрозділу союзного Комітету державної безпеки вже не відповідало новим засадам державного суверенітету. Саме тому одним із першочергових завдань молодої української держави стало формування власної системи забезпечення державної безпеки, яка повинна була діяти на основі національного законодавства та бути підконтрольною органам державної влади незалежної України.

Правовою основою цього процесу стало прийняття Верховною Радою України 20 вересня 1991 р. постанови «Про створення Служби національної безпеки України», якою одночасно було ліквідовано Комітет державної безпеки Української РСР [20]. Таким чином було започатковано процес формування принципово нової моделі функціонування спеціальної служби, яка вже не входила до структури союзних органів влади й діяла в інтересах незалежної української держави. Новоствореній Службі національної безпеки України було передано матеріально-технічну базу, архіви, інфраструктуру та значну частину кадрового потенціалу колишнього КДБ УРСР. Першим керівником нового органу став останній голова КДБ Української РСР генерал-полковник М. Голушко, якого згодом змінив Є. Марчук. Така кадрова спадковість свідчила, що інституційне реформування відбувалося еволюційним шляхом і супроводжувалося поступовою адаптацією існуючих організаційних механізмів до нових політико-правових умов.

Остаточне нормативне оформлення нової системи державної безпеки було здійснено після прийняття Верховною Радою України 25 березня 1992 р. Закону України «Про Службу безпеки України», яким Службу національної безпеки було перейменовано на Службу безпеки України та визначено її статус як державного правоохоронного органу спеціального призначення, підпорядкованого Президентові України та підконтрольного Верховній Раді України [21]. Незважаючи на те, що зазначений Закон виходить за хронологічні межі цього дослідження, його прийняття логічно завершує процес нормативної трансформації, який розпочався ще в останні роки існування Союзу РСР. Він закріпив принципово нову концепцію функціонування органів державної безпеки, засновану вже не на партійно-політичному керівництві, а на конституційних засадах діяльності органів державної влади незалежної України.

Показовим є й те, що процес організаційного реформування не обмежився лише зміною назви чи правового статусу відповідного органу. Переприсяга особового складу, перевірка працівників колишнього Комітету державної безпеки Української РСР, інвентаризація матеріальних ресурсів та оцінка діяльності спеціальної служби здійснювалися під контролем спеціальної парламентської комісії на чолі з головою постійної комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки В. Дурдинцем. Такий підхід свідчив про прагнення українського законодавця започаткувати механізми демократичного цивільного контролю над діяльністю органів державної безпеки, які були принципово чужими для радянської моделі організації спеціальних служб. Хоча процес реформування залишався складним і значною мірою спирався на кадрову та організаційну спадщину КДБ УРСР, саме в цей період було закладено основи нового підходу до нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки.

Таким чином, період 1985–1991 рр. став найбільш динамічним етапом розвитку нормативно-правових засад діяльності органів державної безпеки протягом усього досліджуваного періоду. Саме в цей час відбулося поступове переосмислення ролі спеціальних служб у механізмі державної влади, розпочався перехід від закритого переважно відомчого регулювання до законодавчого визначення їх правового статусу, а подальші політичні трансформації привели до ліквідації союзної системи органів державної безпеки та формування власної, україноцентричної нормативної моделі забезпечення державної

безпеки. Завершення існування Комітету державної безпеки СРСР і створення національної системи державної безпеки України означали не лише зміну організаційної структури відповідних органів, а й докорінну трансформацію самої концепції їх нормативно-правового регулювання – від інструмента реалізації політики союзної партійно-державної влади до інституту незалежної української держави, діяльність якого мала ґрунтуватися на принципах національного законодавства, конституційності та підконтрольності демократичним органам державної влади.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що еволюція нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки Української РСР у 1946–1991 рр. пройшла кілька взаємопов'язаних етапів, зумовлених насамперед трансформацією радянської політичної системи. Зміна організаційних форм – від Міністерства державної безпеки до Комітету державної безпеки, а згодом до створення національної спецслужби незалежної України – супроводжувалася поступовим розвитком нормативної основи їх діяльності, однак до кінця існування СРСР вона зберігала переважно закритий і підзаконний характер.

Доведено, що визначальною особливістю нормативного регулювання органів державної безпеки було домінування союзного та партійного нормотворення над республіканським законодавством. Правовий статус, компетенція та основні напрями діяльності органів державної безпеки формувалися насамперед рішеннями вищих органів КПРС, союзними нормативними актами та відомчими документами, тоді як нормативні акти Української РСР переважно виконували функцію імплементації загальносоюзних рішень без самостійної правотворчої ініціативи.

Встановлено, що нормативні зміни другої половини 1980-х – початку 1990-х років започаткували перехід від переважно закритого відомчого регулювання до законодавчого визначення правового статусу органів державної безпеки. Цей процес завершився ліквідацією радянської системи КДБ та формуванням власної нормативної бази незалежної України, що заклала нові засади організації й функціонування спеціальної служби, засновані на принципах державного суверенітету, законності та підконтрольності органам державної влади.

Таким чином, еволюція нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки УРСР відображає загальні закономірності розвитку радянської державності – від жорстко централізованої партійно-адміністративної моделі до поступового становлення правових механізмів функціонування спеціальних служб у незалежній Україні.

Список літератури:

1. Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік – на Ради Міністрів союзних і автономних республік : Закон СРСР від 15 березня 1946 р. / Верховна Рада СРСР. URL: https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16360.htm

2. Про перейменування органів НКДБ : наказ Міністерства державної безпеки СРСР від 22 березня 1946 р. № 00107 / Міністерство державної безпеки СРСР. Центральний архів ФСБ Росії. Ф. 66. Оп. 1-т. Зб. № 41. Т. 1. Арк. 185. URL: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/371344-prikaz-mgb-sssr-locale-nil-00107-locale-nil-o-pereimenovanii-organov-nkgb-locale-nil-22-marta-1946-g

3. Про перетворення Ради Народних Комісарів Української РСР на Раду Міністрів Української РСР і Народних Комісаріатів Української РСР на Міністерства Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 25 березня 1946 р. / Президія Верховної Ради Української РСР. Відомості Верховної Ради УРСР. 1947. № 5–6. Ст. 52. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/52%D0%B0-01#Text

4. Birstein V. SMERSH: Stalin's Secret Weapon. Soviet Military Counterintelligence in WWII. London : Biteback Publishing, 2013. 560 p.

5. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.

6. Кримінальний кодекс УРСР : офіц. текст зі змінами і доповненнями станом на 1 листопада 1949 р. Київ : Держполітвидав УРСР, 1950. 167 с.

7. Греченко В. 1953 рік в історії міліції Української РСР. Світ Кліо. 2021. № 1(2). С. 36–47. URL: https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/48af41d3-9e69-4265-b3d2-6e14112e1e82/content

8. Грабовський С. І. Комітет державної безпеки СРСР. Енциклопедія сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2025. URL: https://esu.com.ua/article-4414

9. Окіпнюк В. Т. Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 4 : Ка–Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2007. С. 479. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Komitet_derzh_bezpeky

10. Положення про Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР і його органи на місцях : затверджено постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1959 р. / ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР. URL: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/78499-vypiska-iz-protokola-locale-nil-200-zasedaniya-prezidiuma-tsk-kpss-s-prilozheniem-proekta-polozheniya-o-kgb-pri-sovete-ministrov-sssr-9-yanvarya-1959-g

11. Кримінальний кодекс Української РСР : Закон Української РСР від 28 грудня 1960 р. / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради УРСР. 1961. № 2. Ст. 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text

12. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік : Закон СРСР від 7 жовтня 1977 р. / Верховна Рада СРСР. Відомості Верховної Ради СРСР. 1977. № 41. Ст. 617. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text.

13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради УРСР. 1978. № 18. Ст. 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text

14. Про порядок введення в дію Закону СРСР «Про Раду Міністрів СРСР» : Постанова Верховної Ради СРСР від 5 липня 1978 р. № 7766-IX / Верховна Рада СРСР. Відомості Верховної Ради СРСР. 1978. № 28. Ст. 437. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ВС_СССР_от_05.07.1978_№_7766-IX

15. Бажан О. Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 35–41.

16. Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 1999. Т. 14 : Історія. С. 73–79. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0de75608-3096-4701-8744-7f3639a25dd3/content

17. Про органи державної безпеки в СРСР : Закон СРСР від 16 травня 1991 р. № 2159-I / Верховна Рада СРСР. Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. 1991. № 22. Ст. 630. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_16.05.1991_№_2159-I

18. Про реорганізацію органів державної безпеки : Закон СРСР від 3 грудня 1991 р. № 124-Н / Президент СРСР. URL: https://shieldandsword.mozohin.ru/documents/law31291.htm

19. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 р. № 1427-XII / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст. 502. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text

20. Про створення Служби національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 1991 р. № 1581-XII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 49. Ст. 689. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1581-12#Text

21. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text

Levinets R. P. EVOLUTION OF THE LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE STATE SECURITY BODIES OF THE UKRAINIAN SSR (1946–1991)

The article presents a comprehensive historical and legal study of the evolution of the legal regulation governing the activities of the state security bodies of the Ukrainian SSR between 1946 and 1991. It examines the legal framework regulating the activities of the Ministry of State Security of the Ukrainian SSR, the reform of the state security system following Joseph Stalin's death, the establishment of the Committee for State Security (KGB), the development of its legal status in the context of the constitutional evolution of the Soviet state, and the transformation of the legal foundations governing the functioning of the special services during the period of perestroika.

The study demonstrates that throughout the entire period under consideration, the regulation of the activities of the state security bodies was primarily determined by Union-level normative acts, departmental rule-making, and political decisions adopted by the governing bodies of the Communist Party of the Soviet Union, whereas the legislation of the Ukrainian SSR was largely derivative and implemented decisions adopted at the Union level. It is substantiated that the gradual transition from a closed system of subordinate

departmental regulation to legislative determination of the legal status of the state security bodies became possible only during the final years of the Soviet Union and culminated in the establishment of an independent legal framework for the state security system of Ukraine.

The scientific novelty of the research lies in its comprehensive analysis of the evolution of the legal regulation of the state security bodies of the Ukrainian SSR through the interaction of political and legal factors, as well as in identifying the principal patterns that characterized the development of this regulatory system during the transformation of Soviet statehood. It is concluded that the legal framework governing the activities of the state security bodies constituted an integral component of the Soviet political governance mechanism, while its subsequent transformation became one of the principal factors shaping the contemporary model of legal regulation governing the activities of Ukraine's special services.

Keywords: *state security bodies, Committee for State Security (KGB), Ministry of State Security, Ukrainian SSR, legal regulation, Soviet legal system, perestroika.*

Дата першого надходження статті до видання: 14.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477:54)«1941/1944»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.12

Михайлюк М. В.
https://orcid.org/0000-0001-8357-4744
Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України

СТРУКТУРА, КОМПЕТЕНЦІЯ ТА АНТИЄВРЕЙСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД В НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ (1941–1944)[1]

У статті розглядається структура, компетенція та антиєврейська діяльність нацистської поліції безпеки та служби безпеки СС в німецькій окупаційній зоні України (дистрикт «Галичина», рейхскомісаріат «Україна», зона військової адміністрації). Поліція безпеки та служба безпеки були створені в Німеччині ще в 1930-х рр. рейхсфюрером СС та головою німецької поліції Гіммлером. Саме він доручив Гейдріху нагляд та контроль за цими структурами, які він з часом зробив основними під час реалізації політики Голокосту як в Європі, так і в окупованій Україні. У 1939 р., після створення Головного управління імперської безпеки (РСГА), поліція безпеки та служба безпеки СС стали її окремими управліннями. З розв'язанням німецько-радянської війни їхні функції поширилися на територію України спочатку у вигляді діяльності айнзац- і зондеркоманд айнзацгруп С і Д, а потім в межах стаціонарних осередків поліції безпеки та СД, які були створені у всіх великих містах разом з регіональними філіями. Саме стаціонарні осередки і проводили дозачистку підконтрольної території від «єврейської присутності». На їхньому рахунку тисячі єврейських жертв. Всі німецькі офіцери поліції безпеки та СД були так чи інакше причетні до знищення як цивільних євреїв, так і євреїв-військовополонених. Поліція безпеки та СД мала розгалужену агентурну мережу, завдяки якій їй вдавалося виявляти і знешкоджувати радянських диверсантів, підпільників, партизанів, розвідників, брати участь у ліквідації підпільної мережі ОУН та УПА. Значну частину заарештованих осіб становили цивільні євреї, які були приречені на смерть. Заарештованих тримали у в'язницях, звідки могли відправити на страту або відбувати покарання у виправно-трудових таборах поліції безпеки та СД. Окремі групи працездатних осіб тримали в трудових таборах. Під час евакуації німецького персоналу євреїв страчували.

Ключові слова: *Голокост, поліція безпеки та СД, структура, компетенція, антиєврейська діяльність, кадровий склад, агентурна мережа, колаборантські формування, покарання за вчинені злочини.*

Постановка проблеми. Нацистська поліція безпеки (Sicherheitspolizei, SiPo) та служба безпеки (Sicherheitsdienst, SD) (далі SiPo/SD) в Україні відомі дослідникам Голокосту як основні каральні структури, які були напряму причетні до впровадження в життя нацистської політики масового винищення євреїв як цивільних, так і військовополонених. Проте спеціалізованих, системних та узагальнюючих досліджень щодо їх ролі в Голокості в українській історіографії донині немає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема в українській історіографії фактично не розроблена, публікацій обмаль по кожній окупаційній зоні. Що стосується дистрикту «Галичина», можна виділити невеличкі напрацювання львівських та дрогобицьких колег В. Сеницького [19], В. Зілінського [6], В. Ільницького та М. Галіва [7] щодо системи функціонування нацистського карального апарату загалом по дистрикту і в Дрогобичі зокрема. По рейхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) теж досліджень обмаль. Можна виокремити загальні статті С. Андрощука про Славутчину в роки окупації [1–2], С. Гальчака про нацистській геноцид на Поділлі [4] та В. Мазурок – на Волині [15],

[1] Стаття написана на основі доповіді, виголошеної 30 липня 2026 р. в рамках нерезидентської стипендіальної програми «Research Stipend for Virtual Scholar Ukraine Program» від United States Holocaust Memorial Museum's Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies.

© Михайлюк М. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

О. Лукашук про тотальне винищення шепетівських громадян [12], в яких коротко згадується робота місцевих філій SiPo/SD, а також Д. Ситника про функціонування нацистської каральної системи в Києві [20]. Деякі відомості про роботу службовців-колаборантів в структурі SiPo/SD Кривого Рогу містяться в публікації Р. Шляхтича [23]. Загалом по Дніпропетровщині, попри наявність цілої низки місцевих дослідників Голокосту, спеціалізованих публікацій про роботу Дніпропетровського осередку SiPo/SD не виявлено, окрім фрагментарних відомостей в статті А. Фарімец про дніпропетровський батальйон SD [22].

Прифронтова військова зона представлена трьома ґрунтовними статтями О. Лисенко [9–11] в яких йдеться про діяльність SiPo/SD на Чернігівщині, а також публікаціями Ю. Радченка [18] та В. Яковлєва [24–25] про функціонування апарату та батальйонів SD в Харкові.

Серед іноземних фахівців відомою є монографія К. Шміттвількена «Осередки терору» [26], в якій він описав роботу SiPo/SD в РКУ, а Т. Пастушенко опублікувала два огляди (коротку та розширену версії) цього видання [16–17]. Загалом в історіографічному плані тема залишається малодослідженою, фрагментарною, але актуальною і перспективною для подальших наукових розвідок, навіть захисту докторських дисертацій.
Джерельна база роботи представлена переважно опублікованими документами та матеріалами по Київщині [21], Дніпропетровщині [5], Запоріжжі [14], Кіровоградщині [13].

Постановка завдання. Метою статті є вивчення структури, компетенції та залучення співробітників SiPo/SD до антиєврейської діяльності під час нацистської окупації України. Відповідно до мети наукові завдання полягають у виділенні маловідомих або взагалі невідомих аспектів цієї теми, зокрема щодо розмежування компетентності між службою безпеки та поліцією безпеки; встановлення біографічних даних на німецьких службовців та їхніх помічників з числа місцевого населення, їх участі в антиєврейських акціях; з'ясування рівня залученості місцевого населення або радянських військовополонених до німецької служби, їхньої післявоєнної долі; а також причин створення та функціонування в'язниць і таборів SiPo/SD, подальшої долі в'язнів.

Виклад основного матеріалу. Щоб ефективно проаналізувати діяльність SiPo/SD, спочатку слід звернути увагу на її створення та формування в Третьому Рейху, оскільки до 1936 р. SiPo та SD діяли окремо. Перша була урядовою організацією і підпорядковувалася МВС Німеччини, друга – партійним органом. SD була створена влітку 1931 р. як спецорган безпеки NSDAP на чолі з Гейдріхом, якого призначив Гіммлер з метою виявлення внутрішніх ворогів партії та її керівництва, стеження за ними. З набранням обертів СС (елітного воєнізованого формування NSDAP, далі – SS), SD паралельно стала ще й розвідкою SS. На неї покладалася відповідальність за розробку теоретичних аспектів розвідки та безпеки SS, функції ідеологічного контролю за її членами, відповідальність за збір розвідданих про всіх реальних чи уявних ворогів партії та SS. Зазвичай серед цих ворогів значилися політичні опоненти NSDAP, євреї та члени масонських лож, які згодом були заборонені.

Після приходу нацистів до влади обов'язком SD стало створення в країні шпигунської мережі та керівництво нею. 9 червня 1934 р. SD була офіційно оголошена єдиною розвідувальною службою NSDAP. Збір розвідданих означав шпигунство за іншими політичними партіями та урядовцями Німеччини, опонентами Гітлера всередині партії. SD постачала дані про діяльність політичних і расових ворогів Рейху, інформувала Гітлера про суспільні настрої. До того ж SD займалася збором інформації про нових членів партії. На службу в SD брали освідчену та ідеологічно заангажовану німецьку молодь 20–30 років. Проте співробітники SD не мали повноважень заарештовувати потенційних ворогів Третього Рейху, а лише визначали, хто або що становить загрозу партії, державі, SS. Натомість SiPo, яка була створена Гіммлером у червні 1936 р. і включала таємну політичну поліцію (Geheime Staatspolizei, Gestapo) та кримінальну поліцію (Kriminalpolizei, Kripo)), вже здійснювала арешти за запитом SD. Згодом саме Гейдріх зробив SiPo/SD ключовою службою в організації та здійсненні Голокосту.

Служба безпеки SS також займалася розслідуваннями та спостереженнями, частково дублюючи функції SiPo. Часто Gestapo і SD виконували схожі обов'язки і конкурували між собою. Хоча в обов'язок SD входило надання списків потенційних «ворогів Рейху» (євреїв, комуністів, марксистів, інтелігенції, членів релігійних організацій (Свідків Єгови)), а SiPo вже проводила відкриті або приховані арешти. Офіцерів SD іноді переводили в SiPo[2], і навпаки співробітники SiPo одночасно були й членами SD.

[2] Наприклад офіцера СД Адольфа Ейхмана, якого в 1939 р. перевели в Гестапо (IV управління РСГА).

27 вересня 1939 р. Гіммлер організував Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), яке б'єднало державний орган влади, тобто Головне управління SiPo з партійною структурою SD, які до цього підпорядковувалися Гейдріху. Тому Гейдріх й очолив RSHA, перебуваючи на цій посаді до своєї смерті на початку червня 1942 р. Після об'єднання внутрішня служба SD стала III Управлінням RSHA на чолі з Отто Олендорфом (який згодом очолить айнзацгрупу «D»), Gestapo – IV (на чолі з Г. Мюллером), Kripo – V, а зовнішня розвідка на чолі з В. Шелленбергом4 – VI управлінням. Під час Голокосту саме Gestapo відіграло важливу роль у розшуку, депортаціях та вбивствах євреїв. Внутрішня розвідка відстежувала настрої населення Третього Рейху та складала відповідні звіти. Зовнішня розвідка створювала розвідувальну мережу за кордоном. В цій ніші конкуренцію їй складав *Abwehr* (військова розвідка, Абвер) адмірала В. Канаріса. SD робила спроби перебрати на себе повноваження *Abwehr*, тому між Гейдріхом та Канарісом існували складні стосунки. Вони інтригами намагалися усунути одне одного від влади. У лютому 1944 р. *Abwehr* увійшов до складу RSHA, в якості окремого управління [27; 28].

Таким чином, в Третьому Рейху SD несла відповідальність за розвідку та контррозвідку, виявляючи політико-ідеологічних та релігійних ворогів держави, партії, SS, а після їх викриття за них бралося Gestapo. За вирішення «єврейського питання» SD та Gestapo несли спільну відповідальність. Загалом до Другої світової війни SD залишалася партійною організацією і підпорядковувалася Гіммлеру спочатку через Гейдріха, а після його смерті – через Ернста Кальтенбруннера. Протягом нацистського режиму служба SD значно розрослася і налічувала вже не десятки співробітників, а сотні тисяч. Так, якщо у 1932 р. організація налічувала лише 33 члени, то в 1944 – майже 6,5 тис. осіб [27].

Діяльність SiPo/SD в Україні. В окупованій Україні SiPo та SD продовжували працювати разом, дублюючи ту роботу, яку проводили в Рейху. SD становила своєрідний «мозок» у боротьбі з єврейством, центр прийняття рішень, а SiPo уособлювала своєрідну «виконавчу службу», яка ці рішення виконувала. Організаційна структура місцевих відділень відповідала структурі головних управлінь RSHA.

Всі стаціонарні управління SiPo/SD в Україні (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes (KdS)) поділялися на кілька відділів: особовий (кадровий), фінансово-господарський або адміністративний, SD, Gestapo та Kripo. Хоча деякі філії KdS мали лише два основні відділи: політичний і кримінальний, зокрема у Запоріжжі, Шепетівці, Бердянську. Єдиною відмінністю стали посередницькі структури регіональних керівників СС та поліції (Höherer SS- und Polizeiführer (HSSPF)), наприклад, на чолі з Гансом-Адольфом Прютцманом[5], яким спочатку підпорядковувалися мобільні (айнзац- (ЕК) і зондеркоманди (ЗК) айнзацгруп RSHA, а згодом стаціонарні осередки SiPo/SD в РКУ та військовій прифронтовій смузі. Штаби KdS підпорядковувалися RSHA. Якщо мобільні команди айнзацгруп мусили свою оперативну діяльність узгоджувати зі структурами Вермахту, оскільки діяли в їхньому тилу, то стаціонарні відділення SiPo/SD мали про свою роботу повідомляти нацистським цивільним адміністративним органам, адже діяли в територіальних межах їхньої компетенції.

Антиєврейська діяльність ЕК і ЗК на території України є досить відомою дослідникам Голокосту. Айнзацгрупи як мобільні підрозділи SiPo/SD вперше були розгорнуті в березні 1938 р., після аншлюсу Австрії, для охорони важливих адміністративних будівель. Вони проводили заходи безпеки на захоплених Вермахтом територіях, виявляли та нейтралізовували потенційних ворогів, запобігали диверсіям, вербували колаборантів і створювали розвідувальну мережу. В Україні саме ЕК і ЗК айнзацгруп «С» і «D» стали першими засновниками стаціонарних відділень SiPo/SD. Потім штат місцевих відділень поступово розростався і доукомплектовувався з новоприбулих осіб. Зокрема, з частини офіцерів Gestapo та SD ЕК5 були сформовані стаціонарні управління в Житомирі та Києві. Очільник ЗК7с заснував сталінське (донецьке) відділення, а голова ЗК11/11а створив кримський осередок у Сімферополі.

[3] Генріх Мюллер, 1900 р.н. Мав лише середню освіту. Член СС (1934), НСДАП (1939).

[4] Вальтер Шелленберг, 1910 р.н. Мав вищу юридичну освіту. З 1943 р. – голова зовнішньої розвідки РСГА.

[5] Прютцман Ганс-Адольф (1901–1945) – уродженець Західної Прусії, фахівець з сільського господарства в Померанії, Бранденбурзі, Східній Прусії. Член СА (1929), НСДАП та СС (1930). Протягом червня 1937 р. до травня 1941 р. – керівник СС та поліції «Північне море» (Гамбург). З початком німецько-радянської війни – керівник СС та поліції «Росія-Північ» (Рига), з листопада 1941 р. і до вересня 1944 р. – «Росія-Південь». У травні 1945 р. потрапив у британський полон, де покінчив життя самогубством.

Регіональні осередки KdS почали поступово створюватися по всій території України починаючи з липня-серпня 1941 р. з дистрикту «Галичина». Стаціонарний осередок дистрикту виник у Львові (керівники – Гельмут Танцман[6], Йозеф Вітіска[7]) і підпорядковувався керівництву в Кракові. Мав найбільші представництва у Станіславі (Івано-Франківську), Тернополі та Дрогобичі. Управління SD займалися не лише збором розвідінформації, але й аналізом релігійного, економічного та культурного життя місцевого українського та польського населення. Загалом SiPo/SD дистрикту відповідала за ефективність боротьби з польськими біженцями, євреями, українськими націоналістами, переважно з ОУН(б), радянським підпіллям, релігійними діячами, які виявляли відкриту чи приховану непокору режиму, а згодом і з загонами УПА та радянськими партизанами. Служба SD була причетна до знищення та депортацій євреїв в нацистські табори смерті та концтабори на території Генерал-губернаторства та Вартегау, масових розстрілів польської інтеліґенції та євреїв, ліквідацій ґетто та таборів, зокрема Янівського табору.

В РКУ виникло п’ять регіональних Управлінь SiPo/SD, які функціонували у центрах генеральних округів (далі – г/о) і теж мали розгалужену систему філій, а підпорядковувалися командувачам SiPo/SD РКУ (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, BdS)[8]. Окружні центри діяли у Рівному (Карл Пютц, Бруно Мюллер[9]), Житомирі (Франц Разесберґер[10], Ернст Каусман, Ернст Вайман, Ганс-Йоахім Бьоме[11]), Києві (Еріх Ерлінґер[12], Фріц Оллерман),

[6] Гельмут Танцман (1907–1946) – німецький юрист, доктор права, уродженець Саксонії. Член НСДАП та СА (1933), СС (1936), оберштурмбанфюрер СС (1941). На початку Другої світової війни очолював Гестапо Данцигу, а потім був переведений у Львів, де відповідав за вбивства євреїв та їх депортацію в табори смерті, зокрема в Белжець. У березні 1943 р. через дисциплінарні проблеми з привласненням грошей та цінностей страчених або депортованих євреїв був відкликаний з посади і переведений у Францію, де служив в СД Монпельє та Марселя, відповідаючи за депортацію євреїв та боротьбу з французьким рухом Опору. Наприкінці 1944 р. був переведений в Норвегію разом зі своєю «зондеркомандою Танцман». Наприкінці війни спробував втекти на підводному човні, але був захоплений британцями. У британському полоні в Лондоні у віці 39 років покінчив життя самогубством і до суду не дожив.

[7] Йозеф Вітіска (1894–1946) – співробітник СД, освіта вища юридична, доктор права. Під час Першої світової війни служив в австро-угорській армії. З 1920 р. перебував на поліцейській службі у Відні та Граці. Після аншлюсу Австрії – співробітник Гестапо у Граці. Член НСДАП (1938), СС (1942). До переведення у Львів працював заступником керівника Гестапо Праги. У Львові з березня 1943 р. очолював поліцію безпеки та СД і був причетний до страти євреїв. Після чого був переведений у Словаччину, де очолював айнзацгрупу та поліцію безпеки та СД, брав участь у придушенні Словацького національного повстання, у депортації словацьких євреїв в нацистські концтабори. Після війни був заарештований американськими військами. Під час екстрадиції до Чехословаччини покінчив життя самогубством

[8] Макс Томас (1891–1945) – етнічний німець, групенфюрер СС (1942), доктор медицини (1922), лікар-психіатр, член НСДАП і СС (1933), співробітник СД (1935). До війни працював в СД м. Касселя, Вісбадена, потім очолював поліцію безпеки та СД в окупованій північній Франції та Бельгії. З жовтня 1941 р. – керівник айнзацгрупи «С» (після Отто Раша). З березня – очільник поліції безпеки та СД в РКУ. З листопада 1942 р. – группенфюрер СС. З березня 1943 р. – керівник СС та поліції у Чорноморському регіоні. Після війни життя покінчив самогубством; Хорст Бьоме (1909–1945) з вересня 1943 р. очолював поліцію безпеки та СД РКУ, член НСДАП та СС (1930), мав незакінчену середню освіту, але з 1933 р. працював у структурі СД м. Дрездена, Хемніца, Праги. Після України був переведений в СД м. Бреслау, а потім Кенігсберга. У 1945 р. покінчив життя самогубством

[9] Бруно Мюллер (1905–1960) член НСДАП та СС (1931), оберштурмбанфюрер СС. До Другої світової війни працював на керівних посадах в Гестапо. З початком війни очолював ЕК 2, яка діяла в Польщі і була причетна до виселення польських євреїв, арешту польської інтеліґенції, зокрема професорів Ягеллонського університету (Краків). Деякий час очолював поліцію безпеки та СД в Кракові, потім працював в Нідерландах в структурі СД та РСГА. З початком німецько-радянської війни очолив ЗК 11б айнзацгрупи «Д», яка діяла в румунській окупаційній зоні (Молдові та півдні України). Потім був переведений на посаду керівника штеттинського Гестапо, а звідти перекинутий в Рівне. З України його направили в Хорватію, де він знову очолював місцеву айнзацкоманду. Далі працював у структурі поліції безпеки та СД Руана, Праги, Килю. Після війни засуджений до 20 років позбавлення волі (1947), але в 1953 р. був достроково звільнений.

[10] Франц Разесбергер, 1904 р.н., австрієць, штурмбанфюрер СС, який після України був повернутий на Батьківщину і працював в австрійській поліції. У 1961 р. у Відні був організований проти нього судовий процес, проте винним його не визнали.

[44] Ганс-Йоахім Бьоме (1909–1968) – уродженець Магдебурга. Мав юридичну освіту, член НСДАП та СС (1933). До німецько-радянської війни працював у Гестапо м. Кіля та Тільзіта. З початком війни – у ЕК «Тільзіт». Брав участь у знищенні євреїв. З жовтня 1943 р. – очільник Поліції безпеки та СД у Рівному, згодом у Житомирі. З України був переведений в Литву, де очолював ЕК3, а потім – в РСГА. Після війни переховувався під фальшивими документами. В 1956 р. був заарештований. На Ульмському процесі айнзацгруп Бьоеме засудили до 15 р. ув’язнення, але у травні 1968 р. звільнили з ув’язнення за станом здоров’я і він невдовзі помер.

[12] Еріх Ерлінгер (1910–2004) мав вищу юридичну освіту та науковий ступінь доктора права. Член НСДАП та СА (1931), СС (1935), оберштурмбанфюрер СС, згодом оберфюрер СС. До німецько-радянської війни працював в структурі СД Вюрцбурга, Берліна, Відня, Праги, Варшави, а також в РСГА. З червня 1941 р. очолював ЗК1б, потім був переведений на посаду очільника поліції безпеки та СД Києва (з грудня 1941 р.). З вересня 1942 р. – заступник начальника поліції безпеки та СД в РКУ, з серпня 1943 р. – т. в.о. начальника. Потім був переведений в Мінськ. Наприкінці війни його повернули в РСГА. Після війни був засуджений до 12 років позбавлення волі (судовий процес у Карлсрує, 1961 р.). У 1965 р. звільнений з тюрми за станом здоров’я.

Дніпропетровську (Карл-Гюнтер Гуссман, Вільгельм Мульде, Гельмут Шлірбах[13]) та Миколаєві (Леопольд Шпан[14], Фрідріх Гегеншайдт). Рівненська SiPo/SD, яка обслуговувала г/о «Волинь-Поділля» разом з Пінським районом, мала філії у Брест-Литовську, Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському. Житомирська структура (разом з білоруським Мозерем) мала свої регіональні представництва в Овручі, Бердичеві, Вінниці. Київське відділення створило філії в Білій Церкві, Умані, Лубнах, Полтаві. Миколаївська SiPo/SD мала свої представництва у Херсоні та Кіровограді. Дніпропетровському управлінню підпорядковувалися відділення у Кривому Розі, Запоріжжі, Нікополі, а також, ймовірно, у Бердянську. Напочатку 1943 р. Запорізьке відділення стало самостійним і, ймовірно, мало представництво у Мелітополі.

У військовій прифронтовій зоні стаціонарні відділення SiPo/SD були створені у Чернігові (Теодор Крістенсен[15]), Харкові (Фрідріх Кранебіттнер[16]), Сталіно (Донецьк) (Еріх Кьортінг[17]), Сімферополі (Пауль Цап[18]) і теж мали свої представництва. Так, чернігівський осередок організував філії у Прилуках, Ніжині та Конотопі.

Згідно опрацьованих біографій на деяких вищих керівників HSSPF та регіональних керівників BdS і KdS можна зробити певні узагальнення. Вище керівництво формувалося виключно з німців-«рейхсдойче», тобто громадян Рейху (в тому числі з анексованих земель). Тому серед співробітників Gestapo, Kripo, SD були не лише етнічні німці, але й австрійці та судетські німецькомовні чехи. Середній вік керівної ланки становив 35–40 років, оскільки більшість керівників відділень народилися між 1900 та 1910 роками. Якщо порівнювати з Вищим керівництвом RSHA, яке теж народилося в той же проміжок часу (Гіммлер та Мюллер були 1900 р.н., Гейдріх – 1904 р.н., Шелленберг – 1910 р.н.), то можна зробити висновок – що всі вони кар'єру в SS та SD робили одночасно. Всі керівники відділень були старими членами NSDAP та SS, рідше – SA[19]. Хоча в структурі RSHA далеко не всі були есесівцями та нацистами, зокрема Генріх Мюллер до останнього не вступав в NSDAP, отримавши членство лише в 1939 р. і то заради кар'єрного зростання.

Майже всі керівники окружних відділень мали вищу юридичну освіту, а більшість – 9 осіб – наукові ступені доктора права. Прибули в Україну вже достатньо досвідченими людьми, оскільки до цього встигли попрацювати на керівних посадах в Gestapo, Kripo та SD, в структурі RSHA, як на території Рейху, Протекторату «Богемія та Моравія», на західних або східних окупованих територіях. Всі мали звання не нижче (обер)штурмбанфюрера SS, лише у невеличких філіях керівні посади могли займати люди з нижчими офіцерськими чинами.

---

[13] Гельмут Карл Вільгельм Шлірбах (1913–2005) – німецький юрист, доктор права (1937). Член СС (1933) та НСДАП (1937). До переведення в Україну працював в Головному управлінні поліції безпеки Берліна. З травня 1942 р. перебував у складі айнзацгрупи «С», з червня – в управлінні поліції безпеки та СД Києва, потім в ЗК4а. У 1943 р. очолив поліцію безпеки та СД в Дніпропетровську. Після евакуації з України працював на керівних посадах в Гестапо Страсбурга та Карлсрує. Наприкінці 1945 р. потрапив у британський полон. Британським трибуналом був засуджений до 10 років ув'язнення, але в 1952 р. його достроково звільнили. В Німеччині його ще намагалися судити, але безрезультатно.

[14] Леопольд Губерт Шпан (1908–1945) – німецький юрист, уродженець Баварії. Доктор права (1935). Член СА (1924), НСДАП (1932), СС (1935). До німецько-радянської війни працював в Гестапо Австрії (Інсбрук) та Кьозліна (Польща). З січня 1942 до вересня 1943 рр. очолював поліцію безпеки та СД у Миколаєві. Після повернення на територію Рейху працював у Гестапо Штеттина, Саарбрюкена, Лінця. Загинув під час повітряного нальоту на Лінц.

[15] Теодор Людвіг Крістенсен (1905–1988) – член НСДАП (1930), СА (1931), СС (1935). З 1933 р. – співробітник СД, в тому числі СД Кенігсберга. В Норвегії очолював «Кріпо». У січні 1942 р. – голова поліції безпеки та СД в Чернігові. З липня 1944 р. працював в Румунії, з жовтня 1944 р. – в Угорщині. Після війни інтернований до табору військовополонених, з якого втік. Під ім'ям Фрітц Рамм працював комерційним представником і працівником вагонобудівного заводу в Касселі.

[16] Фрідріх Кранебіттнер (1903-1957) – австрієць, доктор права (1934). На поліцейській службі перебував з 1924 р. З весни 1938 р. працював в Гестапо, член НСДАП (1931), СС (1934), штурмбаннфюрер СС (1941). 25 січня 1942 р. був призначений на посаду очільника поліції безпеки і СД Харкова, переведений з київського відділення. З листопада 1943 р. перебував при управлінні поліції безпеки і СД у Вероні. Через півроку (навесні 1944) отримав призначення на посаду очільника поліції безпеки і СД у Болоньї. Після війни повернувся на Батьківщину, в Австрію, де й помер у 1957 р. Засуджений не був.

[17] Еріх Кьортінг (1902–1978) мав вищу юридичну освіту і науковий ступінь доктора права. Член НСДАП та СС (1929), оберштурмбанфюрер СС. З 1934 р. перебував на службі в СД м. Дрездена, Лейпцига, Гамбурга, Дессау. З липня-серпня 1942 р. займав посаду очільника поліції безпеки та СД в Сталіно. Після евакуації з України повернувся в СД м. Дессау.

[18] Пауль Йоганес Цап (1904–1999), член СС (1934), співробітник СД (1936), член НСДАП (1937), оберштурмбанфюрер СС (1942). Мав довоєнний досвід роботи в управліннях СД м. Бреслау (Вроцлав) та м. Відня. В оперативну групу «Д» потрапив з управління СД м. Касселя. Спочатку очолював ЗК 11 та 11а, а потім став керівником кримського відділення поліції безпеки та СД. У 1943 р. після поранення був відкликаний назад в Німеччину, де з травня 1944 р. працював в СД м. Дрездена. На Мюнхенському судовому процесі 1970 р. був засуджений до довічного ув'язнення.

[19] Sturmabteilung (SA) – штурмові загони НСДАП на чолі з Ернстом Ремом.

Службовці SD носили польову уніформу світло-зеленого кольору, на правому рукаві – нацистську емблему з орлом, на лівому – абревіатуру SD у чорному ромбі, світло-коричневі сорочки з чорною краваткою (можливо, данина від SA), на фуражах емблему із зображенням черепа (тобто символ «тотенкопф»). Якщо есесівці носили уніформу з рунами SS, але не носили краваток, то співробітники SD – навпаки – не носили есесівських рун, але на лівій руці мали обов'язкову відзнаку SD, а також чорну краватку.

Погони в німецьких офіцерів різнилися в залежності від рангу. Від унтерштурмфюрера до штандартенфюрера SS мали срібний колір. Генеральські погони від оберфюрера до рейхсфюрера SS були золотисто-срібними. Більшість службовців SD носили чорні погони з зеленою окантовкою. Щоб отримати офіцерське звання потрібно було мати як мінімум середню освіту, закінчити відповідні курси та здати іспити.

Зазвичай SiPo/SD займала колишні будівлі НКВС з підвальними тюремними приміщеннями для заарештованих, як, наприклад, в Києві (нині будинок СБУ) або Львові (нині Музей-Меморіал «Тюрма на Лонцького»). Іноді підлаштовували будь-які підходящі споруди, наприклад, релігійні (не діючі/колишні собори, монастирі, фортеці) або покинуті будинки радянських військкоматів, зокрема у Старокостянтинові – філії Рівненської SiPo/SD. Стаціонарні відділення та їхні філії мали власні їдальні та гуртожитки для немісцевих співробітників, зокрема у Києві, Харкові, Мелітополі.

Для проведення масштабних спецоперацій в тилу SD спиралася на підтримку SiPo, поліції охорони порядку (Orpo), поліцейських кавалерійських загонів SS, місцевої допоміжної поліції або власних батальйонів SD, укомплектованих з місцевих колаборантів (з числа цивільних та радянських військовополонених-некомуністів). За необхідності, особливо під час великих ліквідаційних акцій та облав, як допоміжні служби, залучалися структури Вермахту.

Ще влітку 1941 р., а також в січні 1942 р. спеціальними розпорядженнями RSHA дозволила залучення до безпекових структур кадрів з числа місцевого населення, які набиралися протягом всього періоду окупації України. Відтак на службу в SiPo/SD набрали чимало людей різних національностей, переважно українців, росіян та «фольксдойче» (місцевих етнічних німців), які погодилися добровільно працювати з різних причин, переважно не ідеологічного характеру, а заради матеріального зиску та привілеїв.

Перевага у прийнятті на роботу надавалася саме «фольксдойче» як жінкам, так і чоловікам, особливо в південних регіонах України, де до війни існували німецькі колонії. Адже «фольксдойче» знали німецьку мову і їх часто використовували в якості керівників підрозділів, перекладачів та секретарів. Перекладачі брали участь у зборах, допитах, під час масових розстрільних акцій, насамперед єврейського населення. Прикладом є Запорізькі та Мелітопольські відділення, які очолювали місцеві «фольксдойче». Секретар «фольксдойче» «Kriро» запорізького відділення одночасно працював перекладачем. Більше того, «фольксдойче» працювали перекладачами в Запорізькому, Київському, Харківському відділеннях SiPo/SD. Попереднє місце роботи та освіта колаборантів до уваги особливо не бралися, але перевага надавалася особам з вищою освітою та досвідом роботи в правоохоронних органах.

Значна частина співробітників регіональних відділень SiPo/SD були місцевими поліцаями, переведеними для укомплектування штату, часто за власним бажанням. Частина з них походила з репресованих чи розкуркулених родин, невдоволених радянською владою.

У Харкові, Чернігові, Дніпропетровську, Києві, а також, ймовірно, в Мелітополі з числа охоронних формувань «Shuma» були створені допоміжні батальйони SD (Sicherheits-Schutzmannschaft), які підпорядковувалися місцевим відділенням. Колаборанти працювали не лише поліцейськими, але й шоферами, автослюсарями. Шуцмани носили білу пов'язку з німецькою свастикою та літерами «SD», а з осені 1942 р. – німецьку зелену або чорну уніформу. Після проходження місячного або двомісячного спецвишколу у поліцейських школах, радянську молодь залучали до антиєврейської та іншої діяльності. Всі допоміжні структури перебували під німецьким наглядом і виконували вказівки німецького керівництва. Виявляти самостійність у рішеннях і саботувати німецькі накази заборонялося. Будь який саботаж або вияв неповаги до німецького керівництва, враховуючи вбивства, суворо карався, переважно через публічне повішення або розстріл. Допоміжні поліцейські структури використовувалися під час масових облав, арештів, конвоювання арештантів, оточення місць страти, охорони адмінбудівель, тюрем, таборів SD. На озброєні солдати мали гумові або дерев'яні кийки, за необхідності їм роздавали гвинтівки. Перед зарахуванням на німецьку службу всі заповнювали анкетні дані і підписували документ про нерозголошення службової таємниці, складали

присягу на вірність Німеччині. Кожен поліцейський отримував німецьке посвідчення особи («аусвайс») з фотографією та зазначенням посади, приналежності до шуцполіції SD.

Основні функції співробітників SiPo/SD дублювали функції RSHA. SD здійснювало нагляд (через агентуру) за настроями місцевого населення, в тому числі «фольксдойче», роботою місцевої інфраструктури (міських та районних управ, лікарень, закладів освіти та культури (театрів, кінотеатрів), закладів торгівлі та харчування (ринків, громадських їдалень, кафе та ресторанів тощо), релігійної сфери (церков), громадських об'єднань, редакцій періодичних видань, а також аналіз впливу німецької та ворожої пропаганди на місцеве населення. Gestapo відповідало за політичний розшук, арешт та слідство, а Kripo займалося розслідуванням кримінальних злочинів (побутових вбивств, крадіжок особистого майна тощо).

Кожен відділ SiPo/SD мав свою агентурну мережу. Агентуру набирали з числа кримінального і злочинного елементу для виявлення антинімецькі налаштованих осіб. Зокрема, співробітники мелітопольської філії, набрані з числа місцевих колаборантів, агентурну роботу проводили переодягнувшись у цивільний одяг.

До того ж агентура вербувалася серед порушників порядку, які потрапляли в поле зору SiPo/SD, перебували в тюрмах, або серед різних працівників міста. Переважно складалася з колишніх працівників промислових підприємств, комерційних і культурно-мистецьких установ, наприклад, банків, театрів, міськ- та райуправ, офіційно безробітних або осіб з початковою освітою. До того ж агентура вербувалася з виявлених підпільників ЦК КП(б)У, яких по суті мали розстріляти, але їм пропонували угоду – зраду своїх товаришів заради збереження власного життя. Так, агентами Запорізької філії працювала місцева молодь, колишні комсомольці. Агентами Мелітопольської філії були власники кафе, крамниць, а також працівники залізниці, паспортного столу, які на місці роботи або служби збирали необхідну інформацію і передавали в SiPo/SD. Агенти отримували грошове забезпечення та продуктовий пайок. Прикладом є постать Івана Боркутова, 1912 р.н., уродженця м. Осипенко (нині – Бердянськ) Запорізької області. За національністю він рахувався росіянином, безпартійним, з початковою освітою. В період нацистської окупації працював в політвідділі запорізької філії Дніпропетровської SiPo/SD у якості штатного агента. Виявляв партактив, партизанів, парашутистів, проводив арешти співвітчизників. Особисто заарештував до 150 євреїв, яких згодом розстріляли [14, с. 123].

У разі виявлення небезпеки, відділ SD самостійно проводив слідство, збирав інформацію. Його робота жодним чином не залежала від роботи інших відділів. Справи на євреїв помічалися літерою «J» (Jude), так само, як в Рейху. Після підтвердження агентурних даних начальник відділу доповідав керівництву управління. Після отримання дозволу від керівництва офіцери SD ініціювали арешт, який проводила українська поліція разом зі співробітниками Gestapo. Людей доставляли у в'язницю SD, де вже ними опікувалися співробітники в'язниці. Після того, як SD ініціювала арешт, арештантом займався слідчий-референт з Gestapo, який проводив допити із залученням перекладача та співробітників SD. Тож, SD збирала у власну картотеку та передавала інформацію в Gestapo або в інші окупаційні структури, а потім всі разом вирішували долю арештанта. Прикладом є справа на вінницьку єврейку-підпільницю Тетяну Куцин (Муляр), яка під виглядом перекладача-«фольксдойче» збирала розвіддані про ставку Гітлера «Вервольф». Нею особисто займалися Вінницький та Київський відділи SD разом з таємною польовою поліцією. Після викриття жінка була заарештована та, ймовірно, страчена [3, с. 156–166].

Gestapo через свою агентурну мережу займалося і власними арештами та слідствами на тих осіб, які не цікавили SD у плані безпеки, але були расовими ворогами Рейху. Після розгляду справи, слідчий з Gestapo рекомендував вирок – арештанта відпустити чи засудити до ув'язнення або смертної кари. Цей вирок затверджував або не затверджував заступник начальника відділення. Міг не затвердити і відправити справу на доопрацювання. Після доопрацювання справа потрапляла на розгляд і підпис начальника управління, за яким залишалося остаточне рішення. Саме він потім готував у Берлін звіти про роботу відділення з копією для HSSPF. Тож, доля кожного арештанта залежала від вироку керівництва відділення, а не окремого слідчого.

SD, окрім збору інформації про людей, яких вважала загрозою для Третього Рейху та окупаційної влади, перевірки кожного колаборанта, який потрапляв на службу в окупаційні структури на «політичну благонадійність», також, як служба безпеки NSDAP, збирала інформацію на весь цивільний персонал та членів партії, які працювали в окрузі, в тому числі в SiPo. Відтак у разі виявлення неналежної поведінки членів NSDAP,

недотримання партійної ідеологічної лінії, расової гігієни, ініціювала їхній арешт та покарання. Зазвичай покарання обмежувалося поверненням людини на територію Рейху, де вирішувалася її подальша доля: залишення у в'язницях Німеччини для відбуття покарання, відправка на фронт або в концтабори.

SiPo/SD мала свої філії (представництва), де працювало до 4–5 німецьких офіцерів, решту становили співробітники, набрані з місцевого населення. Наприклад, Запорізьку філію Дніпропетровського відділення очолював місцевий «фольксдойче», який до війни працював шофером заводу «Комунар»[20] (Запорізький автозавод («АвтоЗАЗ»)), а одним зі слідчих SD був 45-річний росіянин[21]. Середній вік службовців становив 30–35 років. Переважали колишні заводські робітники[22], торговці, сільські вчителі. Що характерно, начальник «Kriро» навіть не мав базової юридичної освіти, до війни працював шофером і механіком в одному з гаражних кооперативів. Подібну ситуацію мала Кіровоградська філія Миколаївського відділення, де в «Kriро» добровільно пішли служити місцеві заводські працівники та торговці з початковою освітою[23].

В SD Мелітополя, яке очолював 33-річний німець Рудольф Арнольд, рядові співробітники теж були набрані з місцевих жителів. Слідчими працювали українці, росіяни, поляки, «фольксдойче». Середній вік становив 30–40 років, які мали технічну освіту або досвід роботи електриками, інженерами, техніками, адже до окупації працювали на промислових підприємствах міста [14, с. 94–95, 97, 99, 103, 110]. Тобто в філіях, переважно, працювали колаборанти без відповідної юридичної освіти та необхідної кваліфікації, досвіду роботи у слідчих органах.

Кожна справа, яка потрапляла у філії спочатку реєструвалася в картотеці, потім начальником розподілялася у відповідний підвідділ, де через керівника передавалася слідчому-референту. Слідчий міг місяцями її розглядати та вести, в той час як арештант чекав вироку у в'язниці. У кращому випадку справу розглядали 2–3 тижні. Людей заарештовували за письмовими доносами, які перекладачі з канцелярії переводили на німецьку мову для німецького керівництва. Якщо справа виглядала важливою, то її забирав начальник підвідділу або керівник філії і нею займався особисто. Слідчий після ознайомлення з доносом виїздив разом з перекладачем та допоміжними поліцаями на затримання людини. Або представники допоміжної поліції при SiPo/SD самостійно виїздили проводити арешти підозрюваних та свідків. Якщо у справі фігурували німці, з метою максимального збереження таємниці, допоміжна поліція не залучалася. За участі персоналу в'язниці, щоб вибити необхідні покази, заарештованих часто били, іноді забивали до смерті[24]. В особливих випадках слідчій разом з перекладачем виїздив на місце злочину для проведення експертизи та необхідних слідчих дій. Після опрацювання справи, слідчий писав звіт, в якому пропонував звільнення або покарання, який затверджував начальник філії. Закрита справа залишалася в архіві.

В'язниці SiPo/SD функціонували у всіх великих містах, де працювали стаціонарні відділення або філії (Львові, Тернополі, Станіславі, Луцьку, Шепетівці, Старокостянтинові, Рівному, Києві, Кіровограді (Кропивницькому), Кривому Розі, Чернігові, Харкові, Кам'янському, Дніпропетровську (Дніпрі)), інших великих містах. В них

[20] Фаст Яків Якович – 32-річний очільник СД у м. Запоріжжі. Чинив розправу над комуністами, партизанами, євреями. Евакуювався разом з німцями.

[21] Колпаков (Стрекозов) Борис Карпович – колишній офіцер козачих військ Царської армії. До окупації – інженер-електрик Алюмінієвого заводу. Працював старшим слідчим СД, заступник Фаста по політвідділу. Брав участь у розстрілах. Евакуювався разом з німцями.

[22] Леонід Ковтун – 30-річний слідчий політвідділу СД, до окупації працював на заводі «Комунар». Часто проводив слідчі дії та арешти в Пологівському, Гуляйпільському, Оріхівському районах.

[23] Ладний Борис, 1922 р.н., українець, позапартійний, освіта – 6 класів. До німецької служби працював слюсарем на кіровоградському заводі «Червона зірка». З осені 1942 р. до кінця 1943 р. служив в кримінальній поліції міста. На службу потрапив завдяки рекомендації товариша, колишнього військовополоненого. Працюючи поліцаєм відділу СД в Кіровограді охороняв приміщення і доставляв арештованих з в'язниці СД на допити до слідчих. При собі носив гвинтівку (карабін), на руці – білу пов'язку з німецьким написом «кримінальна поліція». Потім перейшов на службу в кіровоградську в'язницю СД. Взимку 1943 р. виїхав разом з німцями. Заарештований 5 липня 1954 р.; Журавльов Кирило, 1903 р.н., уродженець м. Кіровограда, з родини торговців, українець, позапартійний, освіта – початкова (3 класи). У серпні 1941 р. в кримінальну поліцію Кіровограда пішов служити добровільно, за порадою своїх знайомих. З осені 1941 р. до весни 1942 р. брав безпосередню участь в арешті та розстрілі євреїв районі Ровенського КП і на подвір'ї тюрми СД. Під час евакуації виїхав разом з німцями в Румунію, де працював в контррозвідці. Інформував про настрої переміщених осіб з Кіровоградської області. Після війни був викритий і заарештований в Болгарії та екстрадований до УРСР. Восени 1960 р. постав перед кіровоградським судом і був засуджений до розстрілу

[24] Наприклад, Іванов Іван Іванович, 1913 р.н., уродженець і житель с. Ново-Спаське Запорізької області, росіянин, безпартійний, з селян-куркулів, мав судимість. В поліцію пішов служити добровільно, оскільки мав власні рахунки з радянською владою. Брав участь в арештах і конвоюванні в СД партактиву. В тюрмі СД бив ув'язнених і брав участь у їх розстрілах.

тримали «політично неблагонадійних» (комуністів, комсомольців, партизанів, підпільників, українських націоналістів), а також євреїв. Всіх арештантів звозили з гебіту або округу. Охоронці в'язниць брали безпосередньо участь у побитті та вбивствах євреїв, як на території режимної установи, так і поза її межами. Тіла вбитих на території в'язниць зазвичай спалювалися на місці або закопувалися в ямах поруч. Єврейських в'язнів часто використовували на громадських ремонтно-будівельних роботах або задля захоронення тіл страчених. Працездатних в'язнів годували двічі на день (зранку та ввечері), видаючи шматок хліба та ерзац-каву. На непрацездатних харчі особливо не витрачали, оскільки всі були приречені на смерть.

Взимку-навесні 1942 р. у в'язницях SiPo/SD тримали чимало заарештованих євреїв, які весь час переховувалися, але були викриті, а також «євреїв-напівкровок». На відміну від території Рейху, де викритих євреїв відправляли в концтабори або табори смерті, а «напівкровок» не чіпали до останнього, в Україні всі особи єврейського походження підлягали обов'язковому знищенню, особливо з 1942 р. В'язнів розстрілювали на подвір'ї в'язниці або вивозили у найближчу лісосмугу, кар'єр, природний яр чи протитанковий рів. Крім того, часто використовувалися завчасно вириті ями самими ж в'язнями або радянськими військовополоненими з найближчих «дулагів» чи «шталагів», яких за необхідності використовували як дармову рабсилу. Так, з в'язниць Шепетівки, Дніпропетровська, Харкова щотижня вивозили на розстріл, у Києві – двічі на тиждень (щовівторка та щоп'ятниці). Усі розстріли ув'язнених, переважно, відбувалися в будні дні, оскільки субота та неділя вважалися вихідними. Проте це не стосувалося термінових спецрейдів чи спецакцій. Іншою формою екзекуції стало отруєння вихлопними газами в газвагенах. Людей труїли дорогою до місця захоронення трупів у протитанковому рові, як наприклад, у Києві. Перед приходом червоноармійців відбувалася евакуація персоналу SiPo/SD. Арештованих масово розстрілювали. Зокрема, трупи з кіровоградської в'язниці поскидали у колодязь, викопаний у полі за будівлею.

Про те, що ув'язненні отримали смертний вирок, їм не повідомлялося. Збирали всіх в одній камері або з різних камер (жіночих та чоловічих), а потім групами по 20–25 осіб з особистими речами потайки вантажівками вивозили за місто на розстріл. Кожну вантажівку супроводжував конвоїр. Місце страти оточували поліцаї. В'язні роздягалися: чоловіки догола, жінки – до нижньої білизни. Потім лягали в яму вниз головою, де їм німці з пістолетів чи автоматів стріляли в потилицю. Трупи закопували самі в'язні, яких потім теж вбивали. Особисті речі залишалися у вантажівці, які після страти розбирали німецькі офіцери та службовці-колаборанти SD. Якщо поруч була шахта, то людей розстрілювали там, а трупи скидали в шурф або копальню. За спробу втечі страчували на місці.

Загалом німецькі офіцери з SiPo/SD завжди брали безпосередню участь в розстрілах не лише радянського партактиву та єврейського населення, але й євреїв-військовополонених та євреїв-комісарів. Часто керували процесом страти або виступали в ролі стрілків. Так, 24 березня 1942 р. на околиці Запоріжжя було розстріляно 4 тис. євреїв. Акцією керував очільник запорізької філії SD 38-річний обершарфюрер SS Карл Руге [14, с. 85].

Частина ув'язнених чоловіків-євреїв відбували покарання у виправно-трудових таборах SiPo/SD, які були створені по всій території України, наприклад, с. Шубкове (Рівненщина), в мікрорайоні Сирець (Київ), Козятині (Вінниччина), Бердичеві (Житомирщина), в районі Ігрень (Дніпропетровськ/Дніпро), Грейговому (нині Миролюбове) на Миколаївщині. Ця система виправно-трудових закладів не підпорядковувалася адміністративно-господарському управлінню SS, тому SiPo/SD мала власний зиск від їхнього функціонування. Якщо людина була потрібна німцям як висококваліфікований спеціаліст, вони добавляли термін покарання під будь-яким приводом. Режим у виправно-трудових таборах був суворим. За спробу індивідуальної втечі передбачалося публічне повішення на плацу, за спробу колективної втечі – розстріл десятки. Хворих та непрацездатних табірників розстрілювали. Під час німецького відступу у 1943–1944 рр. працездатних в'язнів цих таборів вивозили до концтаборів Третього Рейху.

Більше того, служба SiPo/SD мала власні трудові табори, куди часто переводили працездатних єврейських бранців в'язниць (цивільних та військовополонених) переважно з метою працевикористання на сільськогосподарських та інших роботах, зокрема в Кіровограді, Києві, Чернігові. Так, чернігівське відділення мало трудовий табір в с. Яцево, а кіровоградське – в с. Тернова Балка. Так, Тернобалківський табір, огороджений колючим дротом, підпорядковувався начальнику кіровоградської в'язниці SD. В'язні часто хворіли на черевний і висипний тиф. Після огляду хворих

забирали на розстріл. Частина з них помирала й в таборі. Восени 1943 р. режимну установу закрили, а в'язнів і персонал перевели до кіровоградської в'язниці, де потім розстріляли.

Служба SiPo/SD намагалася забезпечити себе продуктами харчування, тому іноді тримали власні підсобні господарства, зокрема на Чернігівщині або Харківщині. Цілком вірогідно, що в інших регіонах мали місце подібні явища.

На відміну від інших категорій працездатного населення, яких німці пішки гнали з собою під час відступу у 1943–1944 рр., євреїв в'язниць та трудових таборів з собою не забирали, а знищували на місці – розстрілювали або труїли в газвагенах. Трупи поспіхом скидали в ями, навіть не встигаючи належно ховати або спалювали на вогнищах.

Щодо статистики жертв, то можна навести приклад звіту Ганса-Адольфа Прютцмана від 26 грудня 1942 р., в якому він зазначив, що в РКУ лише у серпні-листопаді 1942 р. стаціонарні відділення SiPo/SD за участі інших окупаційних структур знищили 363,2 тис. євреїв [8, с. 64].

У 1943–1944 рр. напередодні звільнення міст радянською армією, німецький персонал SiPo/SD разом з колаборантами підлягав обов'язковій евакуації з України. Одні поверталися на територію Рейху напряму через Польщу, як, наприклад, співробітники запорізького SD, які виїздили за маршрутом Кривий Ріг – Первомайськ – Вінниця – Львів; інші, особливо з центральних, південних та південно-східних регіонів, виїздили через Румунію – Угорщину – Польщу. Більшість колаборантів виїхали разом з родинами, оскільки чудово знали, яке покарання на них очікувало з поверненням радянської влади. Значно менша кількість нікуди не тікала, а залишалася в регіоні чекати на повернення «своїх». Хтось переховувався по лісах або приєднався до радянських партизанів і дочекався приходу Червоної армії, вступивши в їхні ряди. Проте з часом вони були викриті та засуджені.

Зазвичай колаборанти отримували різні терміни покарання від 3 до 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна, в середньому – від 10 до 20 років таборів. Ті, хто власноруч вбив хоча б одну радянську людину (підпільника, партизана, єврея) – засуджувалися до смертної кари через повішення або розстріл. Натомість німецькі співробітники SiPo/SD після війни не всі були заарештовані та покарані. Частина з них ще до суду вчинила самогубство, хтось переховувався за новими документами, а ті, хто був покараний – не завжди отримували вироки, пов'язані з діяльністю в окупованій Україні.

Висновки. Отже, нацистська SiPo/SD в Україні займалася розшуком «політично неблагонадійних» ворогів Рейху, наглядом за місцевим населенням та інфраструктурою, проведенням власного слідства і виконанням смертних вироків. Зібрані та опрацьовані матеріали доводять, що службовці SiPo/SD мали неабиякий зиск від роботи в Україні: 1) всі мали доступ до особистих речей заарештованих і вбитих людей. Цінності потайки привласнювали, оскільки це каралося німецькою системою правосуддя, і німецькою поштою або з відпускниками передавали на Батьківщину, своїм рідним; 2) німецькі службовці добре виконували свою роботу, оскільки невідомі нарікання на їхню професійну діяльність, а навпаки, кількість єврейських жертв доводить ефективність роботи SiPo/SD.

Стаціонарні відділення SiPo/SD та їхні філії протягом окупації займалися дозачисткою територій від «єврейської присутності», адже більшу частину євреїв знищили ЕК та ЗК айнзацгруп «С» і «D», інші каральні підрозділи, підпорядковані HSSPF. Протягом окупації євреїв постійно переслідували, виловлювали та арештовували. Працездатних та висококваліфікованих спеціалістів могли використовувати до кінця окупації, а потім стратити; решту – переважно жінок з малими дітьми страчували відразу, адже матеріали про вироки слідчих органів щодо помилування єврейських громадян невідомі; 3) місцеві колаборанти, які працювали в німецькій структурі, теж мали матеріальний зиск від ліквідації «єврейського контингенту», оскільки отримували прямий доступ до особистих речей або майна вбитих, частина якого розграбовувалася, а частина йшла на продаж або обмін, здавалася в оренду. Після війни Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі не дарма оголосив SiPo/SD злочинними організаціями, а її членів – військовими злочинцями, зокрема засудивши до страти Ернста Кальтенбруннера.

Щодо подальших наукових пошуків актуальною темою залишається факт порятунку чи допомоги євреям з боку німецьких офіцерів SiPo/SD та їхніх пособників, оскільки такі випадки відомі, хоча й поодинокі, а також кар'єрних наслідків щодо відмови співробітників брати участь в розстрілах євреїв або загалом в будь-яких екзекуційних акціях. До того ж в історико-порівняльному контексті було би корисно порівняти діяльність румунських спецслужб – таємної політичної поліції «Сігуранци» та «Секретної інформаційної служби румунської армії» (SSIAR) – з роботою нацистської поліції безпеки та служби безпеки, оскільки публікацій на цю тему немає.

Список літератури:

1. Андрощук С., Прокопчук В. Славутчина в роки окупації. *Велика Вітчизняна війна: уроки історії: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (28 жовтня 2014 р.)*. Хмельницький, 2014. С. 49–58.

2. Андрощук С. Славутчина в роки окупації. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої Світової війни»: Баженов Л. В. (голова) та ін*. Хмельницький : Мельник А. А., 2014. 393 с.

3. Винокурова Ф. Татьяна Куцин (Муляр). Тайны паспорта № 0593. *Проблеми історії Голокосту*. 2005. Вип. 2. С. 153–171.

4. Гальчак С. Репресивна політика нацистського окупаційного режиму на Поділлі. *Велика Вітчизняна війна: уроки історії: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників (м. Хмельницький, 28 жовтня 2014 р.)*. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2014. С. 193–201.

5. Голокост у Дніпропетровській області : Документи та свідчення. Дніпро : Ткума, 2020. 220 с.

6. Зілінський В. Документи нацистських силових структур дистрикту «Галичина» як джерело до вивчення Голокосту (на матеріалах з українських архівосховищ). *Наукові записки Тернопільського національного педуніверситету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 51–57.

7. Ільницький В., Галів М. Документ радянських органів держбезпеки про діяльність осередку нацистської СД (служби безпеки) в Дрогобичі (1941–1944 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник.* 2017. Вип. 4. С. 61–68.

8. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність*. 2008. № 1(3). С. 39–64.

9. Лисенко О. Покарання за воєнні злочини військовослужбовців Чернігівського батальйону поліції безпеки та СД (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2022. № 1. С. 179–196.

10. Лисенко О. Структура та діяльність нацистських військово-поліційних підрозділів на Чернігівщині в 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії*. 2025. вип. 29. С. 124–143. DOI: https://doi.org/10.15407/sviu.2025.29.124

11. Лисенко О. Регіональні особливості Голокосту на Чернігівщині (за матеріалами архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБУ). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 37–51. DOI: https://doi.org/10.58407/litopis.250305

12. Лукашук О. Тотальне винищення шепетівських громадян у роки німецької окупації (1941–1944 рр.). URL: https://shepetivka.com.ua/statti/suspilstvo/7073-totalne-vynyshchennia-shepetivskykh-hromadian-u-roky-nimetskoi-okupatsii-19411944rr.html

13. Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту. Кіровоград : КОД, 2011. 211 с.

14. Насильство над цивільним населенням. Запорізька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944. Київ : Видавець В. Захаренко, 2023. 472 с.

15. Мазурок В. Геноцид євреїв і втрати інших етнічних груп Волині від німецьких окупантів під час Другої світової війни. *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни): Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів, (Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.)*. Дніпропетровськ : Ткума, 2010. С. 292–300.

16. Пастушенко Т. Осередки терору: стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна. [Рец.] на кн.: Schmittwilken Ch. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S. *Український історичний журнал*. 2025. № 5. С. 221–226.

17. Пастушенко Т. Осередки терору. Стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті «Україна»: розширена рецензія на книгу Крістіана Шмітвількена «Осередки терору. Управління начальників поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті «Україна» (2024). URL: https://uamoderna.com/backward/oseredky-teroru-statsionarni-pidrozdily-politsii-bezpeky-ta-sd-u-raikhskomisariati-ukraina

18. Радченко Ю. Допоміжна поліція, місцева адміністрація, СД та Шоа на українсько-російсько-білоруському пограниччі (1941–1943). Київ : Фенікс 2024. 288 с.

19. Сеницький В. Німецькі армійські та поліцейські структури на території окупованої Галичини 1941–1944 рр. URL: https://lonckoho.in.ua/nimetski-armiyski-ta-politseyski-struktury-na-terytorii-okupovanoi-halychyny-v-1941-1944-rokakh

20. Ситник Д. Кадровий керівний персонал апарату німецької поліції у Києві, 1941–1943. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. Т. 6. С. 64–72. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.64-72

21. Структура, повноваження, ранги, діяльність німецької поліції та служби безпеки, у тому числі й щодо знищення цивільного населення (1943). URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_8113.

Struktura,_povnovagennya,_rangi,_diyalnist_nimetskoyi_politsiyi_ta_slugbi_bezpeki,_u_tomu_chisli_y_shchodo_znishchennya_tsivilnogo_naselenn.html

22. Фаримец А. Документы Государственного архива Днепропетровской области как источник по истории Холокоста в Днепропетровском регионе. *Проблеми історії Голокосту*. 2005. Вип. 2. С. 118–134.

23. Шляхтич Р. Архівно-слідчі справи поліцаїв як джерело вивчення історії Голокосту на території Криворіжжя в роки німецької окупації. *Голокост і сучасність*. 2019. № 1(17). С. 115–133.

24. Яковлєв В. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. № 2. С. 113–120. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.17

25. Яковлєв В. Український батальйон поліції безпеки та СД генерального округу «Харків»: формування, структура, причетність до злочинів нацизму. *Вчені записки ТНУ ім. В. Вернадського. Серія: історичні науки*. 2025. № 3. С. 194–201. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.28

26. Schmittwilken Ch. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 s.

27. Sicherheitsdienst. URL. https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/the-sicherheitsdienst-sd

28. Sicherheitspolizei. URL. https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/the-security-police-sipo

Mykhailiuk M. V. STRUCTURE, COMPETENCE AND ANTI-JEWISH ACTIVITIES OF THE SECURITY POLICE AND SD IN THE GERMAN OCCUPATION ZONE OF UKRAINE (1941–1944)

The article examines the structure, competence and anti-Jewish activities of the Nazi security police and the SS security service in the German occupation zone of Ukraine (district "Galicia", Reichscommissariat "Ukraine", zone of military administration). The security police and the security service were created in Germany back in the 1930s by the Reichsfuehrer of the SS and the head of the German police, Himmler. It was he who entrusted Heydrich with supervision and control over these structures, which he eventually made the main ones during the implementation of the Holocaust policy both in Europe and in occupied Ukraine. In 1939, after the creation of the Main Directorate of Imperial Security (RSHA), the Security Police and the SS Security Service became its separate departments. With the outbreak of the German-Soviet war, their functions extended to the territory of Ukraine, first in the form of the activities of the Einsatz and Sonderkommando of Einsatzgruppen S and D, and then within the stationary cells of the Security Police and SD, which were created in all major cities together with regional branches. It was the stationary cells that carried out the additional cleansing of the controlled territory from the "Jewish presence". They accounted for thousands of Jewish victims. All German officers of the Security Police and SD were in one way or another involved in the extermination of both civilian Jews and Jewish prisoners of war. The security police and SD had an extensive agent network, thanks to which it was able to identify and neutralize Soviet saboteurs, underground workers, partisans, spies, and participate in the liquidation of the underground network of the OUN and UPA. A significant part of the arrested persons were civilian Jews who were sentenced to death. The arrested persons were kept in prisons, from where they could be sent to execution or serve their sentences in the correctional labor camps of the security police and SD. Separate groups of able-bodied persons were kept in labor camps. During the evacuation of German personnel, Jews were executed.

Keywords: *Holocaust, security police and SD, structure, competence, anti-Jewish activity, personnel, agent network, collaborationist formations, punishment for committed crimes.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 355.13:358.4(477)"20"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.13

Мулява В. Д.
https://orcid.org/0000-0001-6916-5450
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ У ПОВІТРЯНИХ СИЛАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

В статті показано, що до початку російсько-української війни у Повітряних Силах ЗС України (далі – ПС) зберігалася переважно радянська система військових традицій з відповідними ритуалами та символікою. Але починаючи з анексії Криму в ПС почався принциповий перехід до впровадження власних національних військових традицій. На сьогодні процес оновлення та розвитку військових традицій у ПС охоплює всі роди їх військ: авіацію, протиповітряну оборону, спеціальні війська, військові навчальні заклади та центри. Нові військові традиції знаходять свій прояв на всіх етапах становлення і професійної діяльності військовослужбовців ПС: виборі професії, навчанні у ВНЗ, бойовій підготовці, службі у військових частинах, виконанні бойових завдань.

Бойові ритуали ПС спочатку визначаються тими, які символізують початок професійної бойової кар'єри, У ВНЗ ПС традиційно проводяться знамениті ритуали в ході професійної підготовки усіх спеціальностей ПС («Меч дружби», «Сталевий Орел», «Посвята в офіцерське братерство», «Клятва воїна-зенітника») Показані основні бойові традиції ПС: вірність військовому обов'язку, традиції мужності та готовності виконувати поставлені завдання, незважаючи на загрозу смерті; пильне несення бойового чергування; підтримання високого рівня професіоналізму та бойової майстерності; традиції поваги командирів до підлеглих у поєднанні з турботою про них та зміцнення військового товариства. Найбільше ритуалів у ПС проводяться за принципом функціональності – ритуали ініціації, піднятя бойового духу, зміцнення братерства, відзначання. Показані ритуали поваги і єдності пілота з літаком, відзначення бойових заслуг («Іменування техніки», «Нанесення позначок про знищені цілі противника »). У зенітно-ракетних військах такі ритуали як «Код Вогню» розкривають героїку мобільно-вогневих груп ППО. Велике місце у ПС займають військові ритуали, що символізують завершення професійної кар'єри та прощальні ритуали («Спалення фортепіано на честь загиблих льотчиків», «Прощання з Бойовим прапором», «Вшанування пам'яті загиблих»). Невід'ємною складовою бойових традицій ПС є ритуали вручення військових нагород, що мають свій особливий перелік відомчих та спеціальних відзнак. Показано, що важливою складовою бойових традицій ПС є звичаї, насамперед, особисті звичаї у бойових льотчиків.

Ключові слова: *Повітряні сили Збройних Сил України, традиції, військові традиції, бойові традиції, військові ритуали, військова символіка.*

Постановка проблеми. В умовах триваючої війни з росією відроджуються, формуються та розвиваються бойові традиції, які проявляються в нових ритуалах, звичаях, символіці. Адже до початку російсько-української війни у Повітряних Силах ЗС України (далі – ПС) зберігалася переважно радянська система військових традицій. Однак, починаючи з анексії Криму у ПС відбувається принциповий перехід до впровадження власних національних військових традицій. Після багаторічного збереження в Україні радянської системи закликів і гасел відбувся принциповий поворот до власної національної військово-історичної традиції. У межах оборонної реформи було проведено тотальний ребрединг військового іменування [7, с. 5–28].

За роки повномасштабної російської збройної агресії у ПС ЗС України накопичився великий емпіричний масив даних із зазначеної проблематики, який потребує наукових розвідок із використанням широкого кола методів дослідження. Проведення такого дослідження сприятиме

© Мулява В. Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

виявленню народжених війною нових військових традицій та їх прояву в ритуалах, звичаях та решті форм діяльності, які підтримують бойовий дух та згуртованість у військовослужбовців ПС, формують у них професійну ідентичність, моральні цінності та патріотичну свідомість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування та розвиток національних історичних військових традицій та їх вплив на сучасні бойові традиції досліджували В. Балушок, С. Грицюк, В. Мараєва, Ю. Мицик, О. Притула, О. Сокирко, І. Стороженко, В. Топальський, Військові традиції у ЗС України до початку російської агресії хорошо досліджені в монографії А. Афанасьєва, М. Герасименко. В. Кротикова. Окремі аспекти сучасних військових традицій у ЗС України, досліджували Д. Вергун, Л. Іваннікова, М. Коба, О. Отич, О. Притула, Л. Сидоренко, В. Федоренко. Попри наявні дослідження, є сенс зауважити, що вивчення сучасних військових ритуалів і звичаїв у ЗС України в умовах російсько-української війни залишається тільки фрагментарним. А проблематика військових (бойових) ритуалів у ПС ЗС України в умовах Війни за Незалежність України на сьогодні взагалі є малодослідженою. Частково її вивчали лише В. Масненко та Ю. Присяжнюк в контексті становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань., До того ж в умовах триваючої війни військові бойові традиції, ритуали та звичаї ПС активно розвиваються та примножуються. Тому вони потребують наукового аналізу з метою детального вивчення їх особливостей, класифікації, виокремлення їх функцій та впливу на морально-психологічний стан і бойову готовність підрозділів.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження. розвитку військових традицій у Повітряних силах Збройних Сил України в умовах війни за незалежність України. Здійснити проведення аналізу та систематизації тих традиції, які сформувалися у ПС починаючи з 2014 року та особливостей їх прояву в ритуалах, звичаях, церемоніалах та інших формах діяльності в бойових умовах з метою розкриття їх потенціалу щодо підвищення морально-психологічного стану особового складу, посилення патріотизму та мотивації до збройного захисту Батьківщини під час війни.

Виклад основного матеріалу. ПС ЗС України призначені для виконання низки важливих бойових завдань, зокрема, охорони повітряного простору держави, ураження з повітря об'єктів противника, авіаційної підтримки своїх військ (сил), висадки повітряних десантів, повітряного перевезення військ і матеріальних засобів, ведення повітряної розвідки. Особливістю застосування ПС є те, що свої основні завдання вони виконують під час здійснення бойового чергування у складі розрахунків авіаційних, зенітних ракетних та радіотехнічних підрозділів угруповання, що забезпечує створення системи винищувального та зенітного ракетного прикриття. Вказані військово-професійні особливості є одним із головних факторів формування та розвитку у них специфічних військових традицій.

Бойові традиції ПС ЗС України беруть свій початок з часів Першої світової війни у бойових авіаційних частинах української армії періоду 1917–1920-х років. Суттєвий вплив на їх подальший розвиток мала діяльність особового складу українських авіаційних частин і частин Протиповітряної оборони у роки Другої світової війни та у післявоєнний період, зокрема під час локальних війн, збройних конфліктів і миротворчих операцій [1, с. 127].

Розкриваючи сучасні традиції ПС, спочатку необхідно зазначити, що у своїй переважній більшості вони співпадають з традиціями інших видів ЗС України. Це стосується мужності і героїзму, високого професіоналізму, психологічної стійкості, витривалості та наполегливості особового складу при виконанні бойових завдань, готовності навіть при загрозі для свого життя прийти на допомогу побратимам та багато інших. Вони знаходять свій прояв на всіх етапах становлення і діяльності військовослужбовців ПС ЗС України: виборі професії, навчанні у ВНЗ, бойовій підготовці, службі у в частинах, виконанні бойових завдань [12, с. 236–252].

Підтриманню традицій навчання та бойової підготовки тому, що необхідно на війні, сприяє діяльність Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (ХНУПС), який став продовжувачем славетних військових традицій 2 військових академій і 9 вищих військових училищ. Льотний факультет університету має багату історію та є нащадком традицій Харківського і Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків та Луганського вищого військового авіаційного училища штурманів. В університеті декілька раз в рік традиційно проводяться найбільш чисельні та розвинуті неформальні ритуали в ході професійної підготовки усіх спеціальностей ПС, а особливо, військових льотчиків. Найбільш відомий з них щорічний військовий ритуал «Меч дружби», який символізує посвячення в умовне «лицарство честі», що поєднує військові традиції України та Великобританії.

Відзнака льотного братерства «Меч дружби» подарована членом королівської родини Великобританії принцем Майклом Кентським в ознаменування дружби та льотного братерства для вручення відзнаки кращому випускнику льотного факультету [9].

В травні 2024 році у університеті започатковано військовий ритуал «Сталевий Орел», який полягає втому, що по закінченню першого курсу курсанти відповідно церемонії забивають у поверхню фігури «Хрест Орла» декоративний цвях. Поступово вся передня поверхня фігури вкривається металевими шляпками цвяхів, як аналог сталевих обладунків лицарів, що символізуючи захист. Важливим елементом цього ритуалу є оголошення та відправка напуття своїм нащадкам, яке має вигляд листів, що пишуться загалом факультетів першого курсу. Напуття вкладаються у порожнину фігури «Хрест Орла», як листи у поштову «скриньку в майбутнє» [9].

Напередодні дня випуску молодих офіцерів у ХНУПС традиційно проводиться ритуал «Посвята в офіцерське братерство», коли славетні офіцери-наставники урочисто одягають погони на однострій випускників, вручають їм пам'ятні знаки та вітають з цією подією обіймами, що свідчать про прийняття курсантів до офіцерського братерства. В університеті вже традиційно проводиться щорічний військовий ритуал «Клятва воїна-зенітника», після складання якої офіцери-ветерани здійснюють урочисте вручення їм беретів воїнів-зенітників [9].

Однією з славних традицій ПС є шанобливе ставлення особового складу до історії та традицій своїх військових частин, що символізує взаємозв'язок нинішньої ратної праці військовослужбовців з бойовими традиціями своїх попередників і виступає ефективним засобом військово-патріотичного виховання. Важливою бойовою традицією ПС є ритуал заступання на бойове чергування, який значно впливає на його якість, оскільки емоційно заряджає особовий склад і сприяє усвідомленню особистої відповідальності за виконання бойового завдання. У ПС значне місце займають традиції поваги командирів до підлеглих у поєднанні з турботою про них та зміцнення військового товариства. Серед усіх видів ЗС України якраз у ПС знаходить свій яскравий прояв традиція підтримання високого рівня професіоналізму та бойової майстерності особового складу [2, с. 72–85].

Особливо треба акцентувати, що пріоритетною бойовою традицію особового складу ПС є його вірність військовому обов'язку, традиції мужності та готовності військовослужбовців виконувати поставлені завдання, не зважаючи на загрозу смерті Одним із найяскравіших проявів вірності бойовим традиціям мужності, героїзму, відваги, самопожертви, наслідування професійної сімейної традиції бути льотчиком ПС можна показати на прикладі сучасного бойового шляху 299-ї бригади тактичної авіації (БрТА) імені генерал-лейтенанта В. Нікіфорова. 24 серпня 2015 року під час Маршу Незалежності Президент України вручив командиру бригади бойовий прапор з відзнакою «За мужність та відвагу», а 24 серпня 2022 року бригада була ще раз відзначена цією високою почесною нагородою. За час повномасштабного російського вторгнення в запеклих боях з ворогом героїчно загинуло 14 пілотів бригади, 9 льотчиків удостоєні звання Героя України, 4 з яких – посмертно. Їх імена та подвиги відомі всій країні [10].

Особливо відомий в цій бригаді полковник Ігор Пархоменко, який на початку російсько-української війни з 2014 року брав активну участь у бойових діях як її льотчик. Коли його літак збили в районі проведення АТО, йому вдалось катапультуватись. Згодом він обіймав різні посади: від інструктора до заступника командира бригади. У квітні 2022 року він повернувся до виконання бойових завдань на літаку Су-25. За особисту мужність, самовіддане виконання військового обов'язку нагороджений всіма трьома орденами Богдана Хмельницького та двома орденам «За мужність» т. Він здійснив більше 300 бойових вильотів на вогневе ураження, знищив сотні життєво важливих об'єктів та близько тисячі російських загарбників. 8 травня 2025 року йому присвоєно звання Герой України. У бою на Запоріжжі Ігор Пархоменко втратив 25-річного сина Сергія – льотчика свої бригади, а молодший син Микита сьогодні також самовіддано захищає українське небо. За особисту мужність і героїзм капітану Сергію Пархоменко присвоєно звання Героя України (посмертно). Президент України урочисто передав нагороду батькові і родині героя [15]. Під час його похорон небо над Вінницею раптово сколихнуло ревіння реактивних двигунів. Це була пара літаків-винищувачів Су-27, які несуть бойове чергування у регіоні. Кількома проходами над містом бойові літаки віддали останню шану загиблому льотчику-штурмовику, своєму побратиму капітану Сергію Пархоменку [9].

Подвиг особистої самопожертви здійснив 25-річний командир авіаційної ланки вказаної

бригади майор Данило Мурашко, який здійснив 141 бойовий виліт, знищивши більше сотні об'єктів броньованої техніки та автотранспортних засобів, близько 600 осіб живої сили противника. 27 січня 2023 року під час виконання бойового завдання його літак було підбито над селом Шабельківка на Донеччині. Свідомо відводячи підбитий літак від житлових будівель, пілот втратив висоту поза селом і загинув. За особисту мужність і героїзм, самовіддане служіння Українському народові майору Данилу Мурашку присвоєно звання Героя України (посмертно) [4].

7 листопада 2023 року на Миколаївському аеродромі у 299-ї БрТА провели ритуал спалення фортепіано в пам'ять про загиблих льотчиків під час війни з росією. Миколаївський музикант В. Алексєєв виконав на палаючому фортепіано композицію Яна Тірсена «Comptine d'un autre ete», на якому виписали позивні загиблих пілотів та бортові номери їхніх літаків [10].

З розпалом війни, коли бойові обслуги 115-го полку зенітно-ракетних військ почали успішно знищувати засоби повітряного нападу та розвідки противника у полку ритуал «Посвята із отриманням першого бойового досвіду». Після першого успішного застосування військовослужбовцем вверіного озброєння командир (старший обслуги мобільно-вогневої групи) наносить йому на обличчя залишків порохових газів у вигляді паралельних смуг й вітає із першим успішним виконанням бойового завдання. Після привітання військовослужбовець наносить на великий чи вказівний палець руки трохи порохових газів та робить ним відтиск в особистих військово-облікових документах в розділі «Особливі відмітки» [3].

У 456-ї БрТА традиційно проводиться військовий ритуал «Перший самостійний виліт пілота». Це символ переходу від підготовки до повноцінного виконання тренувальних завдань. Він підкреслює важливість моменту у бойовій підготовці та посилює бойовий дух особового складу. Після виходу з кабіни молодий пілот одразу відрекомендовується командиру про здійснення першого самостійного польоту. Його зустрічають побратими привітаннями та починають підкидувати, число разів яких визначається сумою цифр бортового номера літака. Після цього командир частини вручає пілоту спеціальний іміджевий символ цієї частини [3].

У багатьох військових частинах (39-та БрТА, 831-ша БрТА, 7-ма БрТА, 115-ї ЗРП) з 2022 року вже традиційно проводиться військовий ритуал: «Посвята новоприбулих із врученням нарукавного знаку військової частини». Командир виголошує урочисту промову і всі новоприбулі військовослужбовці вимовляють символічну Присягу Захисника України: «Я, воїн Повітряних Сил Збройних Сил України! І мені за честь бути нащадком славетних українських героїв. Я клянусь, що ніколи не зраджу собі, побратимам, своїй Батьківщині. Клянусь народові та Україні докласти всіх зусиль для скорішої перемоги над ненависним агресором. Я ніколи не схилюся перед труднощами. У мене є надійна зброя Перемоги. Слава Україні! Героям Слава!». Командир поздоровляє кожного новоприбулого воїна та закріплює йому нарукавний знак військової частини [3].

За роки повномасштабного вторгнення у бойових авіаційних частинах ПС з'явилися власні традиції вшанування загиблих захисників. Звичаї прощання, продиктовані реаліями жорсткої та виснажливої війни, наповнені особливим символізмом і тугою за тими, хто поповнив небесне військо, лютою до ворога, який щоразу забирає найкращих. Так, вже у декількох авіаційних військових частинах (299-та БрТА, 39-та БрТА, 40-ва БрТА, 114-та БрТА,831-ша БрТА) проводився вже згаданий досить неординарний та яскраво символічний військовий ритуал «Спалення фортепіано на честь загиблих льотчиків». Ритуал символізує пам'ять та повагу до загиблих, єдність та бойове братерство льотної спільноти, честь та самопожертву тих, хто не повернувся з неба [13].

З початком повномасштабного вторгнення російських військ за ініціативою військового капелана у 31-му зенітно-ракетному полку проводиться «Загальна молитва за українського воїна» з метою духовного утвердження та єднання українських воїнів, налаштування та надихання військовослужбовців на успішне виконання бойових завдань. Також часто практикується індивідуальна молитва воїнів та освячення військовим капеланом військовослужбовців, зброї та бойової техніки перед виконанням важливих завдань. У 164-й радіотехнічній бригаді зразу після початку війни для зміцнення єдності, обміну досвідом та підняття бойового духу побратимів після закінчення кожної бойової зміни проводиться військовий ритуал «Радарна кава». Це акт братерства, спадкоємності та щирої взаємної вдячності, що скріплює зміну після бойового чергування. Спочатку старший зміни оголошує: «Очистити ефір – кава на горизонті». Це сигнал, що небезпека минула, зміну проведено і настає час відновлення. Ритуал першого ковтка – старший зміни наливає першу чашку і каже: «За чисте небо. Проти тих,

кого не пустили». Далі по ритуалу йде історія зміни («Кого бачили»), коли кожен член зміни коротко ділиться складними та цікавими моментами, чергування та своїми враженнями. Цей ритуал – частина живої історії зміни, усна передача досвіду. Далі йде ковток «Кава за тих, хто на чергуванні». В кінці, учасники ритуалу залишають трохи кави для наступної зміни зі словами: «Тут тепло. Передай далі»[3].

Ритуал «Код Вогню» з'явився у 208-й зенітно-ракетній бригаді після перших бойових виїздів мобільно-вогневих груп у 2021 році. Він символізує відповідальність, рішучість і самовідданість у бойових умовах. Це мовчазна клятва діяти з холодним розумом і гарячим серцем, не кидати своїх, повертатись до пункту дислокації з честю. Ритуал підкреслює, що кожен – це частина вогневого щита, а група – єдиний механізм. При проведенні ритуалу особовий склад збирається навколо бойової машини. Командир групи говорить: «Вогонь наш – не гнів, а воля. Хто з нами, той не згине». У відповідь бійці кажуть.: «Плече до плеча. Повернемось. Разом». Далі члени групи по черзі роблять три удари долонею по капоту бойової машини, як знак виконання бойового завдання. Потім особисті побажання, обійми, рукостискання, вручення символічних оберегів, особистих речей на вдачу [3].

У багатьох військових частинах ПС, зокрема у 204-ї БрТА, де загинули більше 30 військовослужбовців, проводиться військовий ритуал «Вшанування пам'яті загиблих внаслідок збройної агресії росії проти України». Особовий склад частини шикується біля меморіалу загиблим воїнам. Командир зачитує весь список загиблих, вказує на присутніх родичів нині загиблого, доводить його життєвий шлях, заслуги перед Батьківщиною, нагороди, обставини загибелі. Проходить хвилина мовчання. Військовий капелан проводить молитву пам'яті загиблих. Вручається відзнака родині загиблого та проводиться траурна церемонія відвідування кладовища [3].

У 113-му зенітно-ракетному полку набув поширення ритуал «Нанесення позначок про знищені повітряні цілі противника на техніку» як прояв бойового духу та символічної перемоги над ворогом з метою підвищення гордості за результати своєї бойової роботи. На корпус техніки, з якої знищено ціль (ППО-комплекс, зенітна установка) фахівці наносять спеціальний знак, зазвичай це стилізована наліпка літака, гелікоптера, крилатої ракети або БпЛА, в залежності від знищеної цілі. Кожен новий знак формує бойовий літопис своєї бойової техніки. Цей ритуал створює своєрідну традицію, що нагадує про кожну перемогу над ворогом у протиповітряному бою. В цьому ж полку набув поширення ритуал «Промова переможця», який здійснюється з метою формування у особового складу патріотизму, психологічної стійкості та свідомої готовності до збройного захисту України [3]. Заслуговує уваги ритуал 3-го дивізіону 138-ї зенітно-ракетній бригади «Іменування техніки, що служить підняттю бойового духу, формування поваги, впевненості та довіри до своєї бойової техніки. Тепер у дивізіоні кожна бойова установка, машина отримала власне ім'я (часто з гумором або за прикметами) Так, зенітний комплекс ласкаво називають «Зоя», а низько-висотний виявляч зветься «Крокодил».

Серед багатьох неформальних традиційних військових ритуалів у ПС треба відмітити найбільш масовий, різно варіантний, адаптований до специфіки кожної авіаційної військової частини військовий ритуал «Перший бойовий виліт пілота». Він символізує перехід від тренувальних польотів підготовки до повноцінного виконання бойових завдань. Цей ритуал включає символічне легке биття сідницями об борт літака новоспеченого бойового пілота. Він також проводиться коли льотчик вперше виконав політ на новому засвоєному типі літака, його символічно також б'ють об борт цього літака таку кількість разів, яку складає кінцева сума цифр його бортового номеру. Такий ритуал також символізує споріднення пілота та його бойової машини.

У 114-ї БрТА вже декілька раз проводився військовий ритуал «Прощання з Бойовим прапором» під час: розформовування (змінення свого призначення); прощання з командиром частини при його вибутті з виключенням зі списків; прощання з загиблим воїном, який мав особливу честь бути пов'язаний з цим Бойовим прапором; прощання з видатним військовослужбовцем при його звільненні після багаторічної служби. Цей ритуал підкреслює, що Бойовий прапор – це не просто символ, а пам'ять про мужність, честь і вірність присязі [3].

Військова пісня, музика і поезія – важлива складова української військової традиції. Сучасні українські митці активно розвивають військові марші і пісні присвячені ПС. Велично і гордо звучить Гімн Повітряних Сил України «Нескорені янголи неба». Зокрема, до Дня ПС нині приурочені нова кліп-пісня «Повертайся», пісня Х. Панасюк «Залізні птахи». Військово-патріотичний гурт Дніпровської зенітної ракетної бригади «Вартові

Неба» створив прекрасну патріотичну пісню «Воїн Повітряних Сил» [8].

Дуже вшанованими, в більшості майже обов'язковими, хоч і зовсім неформальними для українських бойових льотчиків є багаторічні традиційні загальні та особисті звичаї. Так, в день польотів підйом, вмивання, одягання виконуються за сталим алгоритмом у затвердженій роками послідовності. Традиційним стало також дотримання чіткої ритуальної послідовності в одяганні захисного спорядження, отримання й перевірки захисного шолому та кисневої маски. Поведінка на аеродромі завжди має бути спокійною та виваженою. Заборонено сваритися із товаришами, особливо з тими, які також можуть літати у цей день, із фахівцями метеорологічної, медичної служби, представниками групи керівництва польотами, щоб не створювати таким чином собі та іншим негативне емоційне тло [1; 6, с. 38–39].

Окрема сукупність неформальних традицій пов'язана із процесом безпосередньої підготовки пілота до вильоту. Перш за все, це виняткова повага льотчика та наземного персоналу до літака, що безумовно сприймається як бойовий товариш, друг і помічник. Пілоти часто плескають по його паливному баку, шасі, гладять крила, розпушують щітки розрядників тощо. Всьому цьому надається особисто символічний зміст безпеки та успішності польоту. Є стала традиція не фотографуватися самому та не дозволяти фотографувати свій літальний апарат перед вильотом тому що таке фото робить його історією, що закладає сакральну передумову для його можливого руйнування або й загибелі.

Йдучи на польоти, льотчики традиційно беруть із собою якусь дрібну річ, з якою пов'язують свою удачу, своєрідний оберіг, головним для якого вважається характер нештатних ситуацій та тяглість серії його успішних використань – низка вдало виконаних польотів саме із цією річчю при собі. Крім того, пілоти перед вильотом не прощаються, в більшості читають молитву, наспівують любиму мелодію, жартують з побратимами, не вживати слова «останній». Вважається, що використання цього слова неначе підводить підсумок і свідчить про неможливість подальшого повторення певного явища, дії чи процесу. Але у випадках, коли мова йде про померлу людину, катастрофу тощо, військові льотчики підкреслено вживають слово «останній». Традицією також стала недоречність згадування катастроф та негативних авіаційних пригод, особливо у день польотів, щоб не накликати біди. У військовому авіаційному середовищі традиційно застосовується професійний льотний сленг, який має суттєві специфічні відмінності від інших в залежності від предмету, ситуації, часу чи місця застосування [11].

Однією із найбільш сталих неформальних традицій льотчиків, особливо у цей воєнний час, стало недопущення у перші дні після катастрофи зайняття місця загиблого пілота за столом у їдальні.

Висновки. В процесі дослідження було виявлено, що військові традиції ПС поділяються на загальні, що є спільними як для особового складу ПС та ЗС України у цілому, а також на формальні і неформальні традиції, які стосуються лише ПС, всіх його родів та спеціальних військ. В них переважне місце займають сучасні (в більшості неформальні), породжені війною з росією, військові традиції, як ритуали і звичаї воєнного часу, що складаються зараз і формуються за ініціативою самого особового складу воюючих частин та підрозділів ПС.

Виявлено основні бойові традиції ПС: вірність військовому обов'язку, традиції мужності та готовності військовослужбовців виконувати поставлені завдання, незважаючи на загрозу смерті; пильне несення бойового чергування; підтримання високого рівня професіоналізму та бойової майстерності; традиції поваги командирів до підлеглих у поєднанні з турботою про них та зміцнення військового товариства.

Показано, що одним із найяскравіших проявів вірності бойовим традиціям мужності, героїзму, відваги, самопожертви, наслідування професійної сімейної традиції бути льотчиком є сучасний бойовий шлях у війні з росією 299-ї БрТА, який достойно наслідують всі військові частини і підрозділи Повітряних сил ЗС України.

Встановлено, що бойові ритуали ПС спочатку визначаються тими, які символізують початок професійної бойової кар'єри, Зокрема, в ХНУПС традиційно проводяться вже знамениті ритуали в ході професійної підготовки усіх спеціальностей ПС. Проведене дослідження виявило ритуали переходу у ПС, які мають трьох ступеневу структуру (пролонговані у часі) і супроводжують зміну статусу чи ролі льотчика. Розкриті ритуали пілотів присвячені важливим подіям у їх професійній кар'єрі щодо підготовки та переходу від тренувальних польотів підготовки до повноцінного виконання бойових завдань, вітання з отриманням бойового досвіду та символічного переходу у новий статус.

Найбільше ритуалів у ПС проводяться за принципом функціональності – ритуали ініціації,

підняття бойового духу, зміцнення братерства та відзначання. Показані ритуали поваги і єдності пілота з літаком шляхом іменування техніки, відзначання бойових заслуг нанесенням позначок про знищені цілі противника.

Показані і бойові титули в зенітно-ракетних та радіотехнічних військах, серед яких є знаменитий ритуал «Радарна кава», що проводиться щоразу після закінчення зміни, як акт братерства, спадкоємності та щирої взаємної вдячності. Ритуал «Код Вогню» розкриває героїку мобільно-вогневих груп ППО. Здійснюються і характерні для усіх ПС ритуали посвяти новоприбулих, першого самостійного бойового польоту та успішного виконання бойового завдання, промови і клятви переможців.

Велике місце у ПС займають ритуали, що символізують завершення професійної кар'єри (комеморативні та прощальні). Серед них найбільш відомий неординарний та яскраво символічний військовий ритуал спалення фортепіано на честь загиблих льотчиків, ритуали прощання з Бойовим прапором та вшанування пам'яті загиблих.

Показано, що важливою складовою бойових традицій ПС є особисті та групові звичаї бойових льотчиків. Вони, насамперед, проявляються в день безпосередньої підготовки пілота до вильоту, що пов'язано з особливо небезпечною місією льотчиків в умовах війни. Такі звичаї значно сприяють підтриманню належного морально-психологічного стану пілота та програмують на успішне виконання завдання і збереження життя.

Таким чином, процес впровадження військових традицій у ПС ЗС України народжених у війні з російським агресором, перебуває в постійному русі розвитку та вдосконалення. При цьому перспективним є дослідження можливостей їх популяризації, поширення кращого досвіду їх проведення в усіх Силах оборони України.

Список літератури:

1. Афанасьєв А. О., Герасименко М. В. Кротиков В. П. та ін. Військові традиції у Збройних Силах України. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 241 с.
2. Вергун Д. В. Символи та ритуали військової справи та специфіка їх впливу на імідж військовослужбовця. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. № 4 (63). С. 70–85. DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315209
3. Інформаційні матеріали щодо військових (бойових) традицій і ритуалів Повітряних Сил Збройних Сил України. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, (вих. № 705/146/2/ 901 / пс від 14.05.2025). 32 с.
4. Данило Мурашко, військовий льотчик. *Suspilne*. URL: https://suspilne.media/ chernihiv/524535-zagiblomu-lotciku-z-cernigivsini-danilu-murasku-prisvoili-zvanna-geroj-ukraini/ (дата звернення: 26.03.2026).
5. Заохочувальні відзнаки Міністерства оборони. *Міністерство оборони України*. URL: https://mod.gov.ua/explanation/zaohochuvalni-vidznaki-ministerstva-oboroni (дата звернення: 12.09.2025).
6. Коба М. Військові традиції як елемент правової культури військовослужбовців: трансформація змісту в умовах воєнного часу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 37–40. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/5
7. Масненко В., Присяжнюк Ю. Становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 5–28. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.005
8. Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті до Дня захисників і захисниць України. *Український інститут національної пам'яті*. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/ (дата звернення: 16.08.2025).
9. Нові традиції університету. *Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба*. URL: https://www.facebook.com /hnups/videos/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%96 (дата звернення: 30.05.2025).
10. Пам'яті льотчиків 299 бригади, загиблих в боях з російськими окупантами. *Youtube*. URL: https://youtube/LhlRhp20eak?si=x7JZrR203Fd74TI (дата звернення: 12.08.2025)..
11. Підколи бойових льотчиків! Заборони! Забобони! Традиції! Не брити бороду, погладити по крилу! *Youtube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v =MmCAndvD5qw (дата звернення: 27.04.2026).
12. Притула О. Л. Система українських військових традицій в період становлення та розвитку. *Політологічний вісник*. 2024. № 93. С. 236–252. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2024.93.236-252
13. Спалене піаніно, білий кінь і нічна містерія. *Журнал NV*. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/yak-u-zsu-proshchayutsya-z-zagiblimi-biycyami-tradiciji-rituali-ceremoniji-novini-ukrajini-50413633.html (дата звернення: 13.05.2026).
14. Чернишова Т. Оніми як інструмент ребрендингу ЗС України. *Сучасна війна: гуманітарний аспект: зб. матер. IX Міжнар. наук. конфер. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба*, 22–23 травня 2025 р. 2025. С. 111–115.

15. Я літаю за двох: один бойовий виліт роблю за загиблого сина, другий – за себе. *Armyinform*. URL: https://armyinform.com.ua/2025/05/09/ya-litayu-za-dvoh-odyn-bojovyj-vylit-roblyu-za-zagyblogo-syna-drugyj-za-sebe-polkovnyk-igor-parhomenko/ (дата звернення: 15.06.2026).

Muljava V. D. DEVELOPMENT OF MILITARY TRADITIONS IN THE AIR FORCE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE STATE OF THE WAR FOR THE INDEPENDENCE OF UKRAINE

The article shows that before the start of the Russian-Ukrainian war, the Air Force of the Armed Forces of Ukraine (hereinafter – AF) predominantly retained the Soviet system of military traditions with corresponding rituals and symbolism. However, the annexation of Crimea marked the beginning of a fundamental shift toward establishing distinct national military traditions. Today, the process of renewal and development of military traditions in the AF covers all service branches: aviation, air defense, special forces, military educational institutions, and centers. New military traditions manifest themselves at all stages of the formation and professional activity of AF servicemen: career choice, study at higher educational institutions, combat training, service in military units, and execution of combat missions.

Combat rituals of the AF are initially defined by those that symbolize the beginning of a professional combat career. In AF higher educational institutions, famous rituals are traditionally held during the professional training of all AF specialties ("Sword of Friendship", "Steel Eagle", "Initiation into Officer Brotherhood", "Anti-Aircraft Warrior's Oath"). The study highlights core combat traditions: loyalty to military duty; traditions of courage and readiness to fulfill assigned missions despite the threat of death; vigilant combat duty; maintaining a high level of professionalism and combat mastery; and traditions of commanders' respect for subordinates combined with care for their welfare and the strengthening of military comradeship. Most rituals in the AF operate on functional principles – rituals of initiation, morale boosting, strengthening brotherhood and commendation. Rituals of respect and unity between pilot and aircraft, as well as the recognition of combat achievements ("Equipment Naming ", "Victory marking for destroyed enemy targets") are shown. In the anti-aircraft missile forces, rituals such as the "Code of Fire" reveal the heroism of mobile fire groups of air defense. Military rituals symbolizing the end of a professional career and farewell rituals hold a prominent position ("Piano Burning in honor of fallen pilots", "Farewell to the Combat Flag", "Honoring the memory of the fallen"). An integral part of the combat traditions of the AF is the ritual of military awards presentation, which have their own special list of departmental and special distinctions. It is shown that an important component of the combat traditions of the AF is customs, primarily the personal customs of combat pilots. Finally, the article explores the role of military customs, with a particular focus on the personal traditions of combat pilots.

Keywords: *Air Force of the Armed Forces of Ukraine, traditions, military traditions, combat traditions, military rituals, military symbols.*

Дата першого надходження статті до видання: 16.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 93 (477.62) + 364.23
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.14

Попов В. Ж.
https://orcid.org/0000-0002-6790-4181
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ В 1917–1920 РР.

В статті розглядаються особливості функціонування культурних установ в умовах соціально-політичної кризи 1917–1920 рр. в Україні та можливості для змістовного відпочинку міських мешканців, які надавалися цими закладами. Завдяки тяжінню освічених громадян до друкованого слова, протягом зазначеного періоду працювали бібліотеки, при чому їх діяльність дуже швидко відновлювалася після чергової зміни влади. Бібліотеками опікувалися як державні, так і громадські організації. Читачі цікавилися не лише класичними творами, а й останніми політичними новинами, що зумовлювало необхідність постачання до бібліотек свіжих газет та журналів. З надходженням нових видань виникали труднощі, пов'язані з політичною нестабільністю та економічними проблемами у видавництвах, тому співробітники бібліотек опікувалися своєчасним поверненням книжок читачами, навіть із загрозами кримінального переслідування. Розповсюдилася така форма ознайомлення з поточними подіями, як читання вголос, внаслідок чого керівництво закладів намагалося облаштовувати приміщення для колективних зібрань.

Зберігався попит на театральні видовища та кінематограф. Цей попит зустрічав відповідну пропозицію. Функціонування театрів та кіно забезпечувалося, в основному, приватною ініціативою. Тим не менш, влада активно втручалася в діяльність театральних колективів, в першу чергу з метою стеження за репертуаром, а також з вимогою зниження вартості квитків для окремих категорій глядачів. Театральні постанови та демонстрація кінострічок відбувалися іноді у вкрай непристосованих приміщеннях, в умовах відсутності мінімальних зручностей.

Не залишалися без відвідувачів музеї. Небайдужі ентузіасти намагалися навіть в тих складних умовах зберігати та поповнювати музейні фонди. Владні структури використовували потребу пересічних містян у розвагах для укріплення власного авторитету, іноді викликаючи у глядачів відчуття перенасиченості мітингами, лекціями та концертами. Як правило, з ініціативою знизу була пов'язана діяльність спортивних товариств. Таким чином, у статті проаналізовані основні форми організації культурного дозвілля, визначені його організатори і цілі, які при цьому переслідувалися.

Ключові слова: *самоорганізація суспільства, культурні традиції, культурні потреби, видовищні заходи, благодійність.*

Постановка проблеми. Культурна сфера належить до ключових складових суспільного життя, оскільки забезпечує безперервність історичного розвитку, підтримує зв'язок між поколіннями та сприяє відтворенню усталених соціальних взаємин. У періоди масштабних суспільних потрясінь і трансформацій традиційні культурні практики виконують важливу стабілізаційну функцію, пом'якшуючи соціальну напруженість і знижуючи рівень психологічної тривожності, властивий громадянам у кризових умовах.

Особливий науковий інтерес становить здатність культурних інститутів поєднувати спадкоємність із відкритістю до змін. Вони можуть інтегрувати як закономірні, так і нав'язані нововведення або, навпаки, відкидати їх як несумісні з усталеними культурними традиціями. Водночас культурна сфера характеризується певною автономністю, що дозволяє їй зберігати життєздатність навіть за умов мінімальної державної підтримки або повної відсутності уваги з боку владних структур.

Не менш важливим є дослідження особливостей організації дозвілля населення в умовах соціально-економічної кризи, коли першочергового значення, здавалося б, набуває питання

© Попов В. Ж., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

фізичного виживання. Характер проведення вільного часу визначався не лише рівнем матеріального виробництва та загальним культурним розвитком суспільства, а й ступенем його соціальної стабільності або, навпаки, глибиною кризових процесів.

Цінний емпіричний матеріал для аналізу практик дозвілля пересічного населення містить період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Особливу увагу доцільно зосередити на міському населенні, життєдіяльність якого формувалася в умовах індустріальної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти теми розглядалися в науковій літературі. Так, вільний час, як складова частина повсякденного життя, був предметом уваги окремих авторів у збірнику наукових статей «Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.» [1]. Проблеми, пов'язані із створенням і функціонуванням окремих культурних установ в період, що вивчається, розкриті в збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР» [2]. Діяльність бібліотек, як важливих осередків змістовного дозвілля, охарактеризована у збірнику наукових статей «Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)» [3]. Становищем української художньої інтелігенції у 1917–1918 рр. цікавився А. Б. Пономаренко [4]. Формування кадрів для роботи в культурній сфері розглянуто у збірнику «Історія інтелігенції Української РСР» [5]. Культурно-просвітницька діяльність в Україні за часів Центральної Ради вивчалася Т. С. Осташко [6]. Духовне життя в Україні у 1917–1920 рр. аналізував М. В. Кордон [7]. В цілому означена тема ще не була предметом наукового пошуку.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є комплексний аналіз змісту та особливостей організації різними культурними установами вільного часу населення міських поселень України впродовж 1917–1920 рр. Для реалізації поставленої мети передбачено розв'язання низки дослідницьких завдань, зокрема: з'ясувати основні форми проведення вільного часу в містах і селищах міського типу України; визначити коло державних, громадських і приватних інституцій, що брали участь в організації діяльності населення в сфері дозвілля; дослідити цілі та ідейні засади, які ці структури декларували у процесі здійснення культурної роботи.

Виклад основного матеріалу. У 1917–1920 рр. одним із найпоширеніших способів проведення дозвілля залишалося читання. Архівні матеріали свідчать, що революційні події істотно вплинули на читацькі інтереси населення. Так, працівники народних бібліотек Богодухівського повіту Харківської губернії у 1917 р. відзначали помітне зростання зацікавленості газетами та брошурами, насамперед суспільно-політичного змісту [8, арк. 51]. Характерною рисою цього періоду стало поширення практики колективного читання вголос, яку бібліотекари розглядали як нове явище революційної доби. Саме тому в бібліотеках, що не мали спеціально обладнаних читальних залів, порушувалося питання про їх створення [8, арк. 98]. У 1918 р. більшість бібліотек регулярно передплачувала періодичні видання, які користувалися значним попитом серед відвідувачів, тоді як політична література також викликала жвавий інтерес. Водночас окремі бібліотекари провінційних закладів констатували скорочення читацького попиту, пояснюючи це невідповідністю наявних книжкових фондів актуальним потребам населення [9, арк. 35зв.].

Особлива увага розвитку бібліотечної мережі приділялася в ті періоди, коли в окремих регіонах встановлювалася радянська влада. Зокрема, у липні 1919 р. Нікопольський відділ народної освіти наголошував на значенні Центральної бібліотеки як потенційного культурного осередку для міста й навколишніх волостей [10, арк. 6, 6зв.]. Вже в серпні було організовано повернення книжкових фондів, які опинилися у приватних осіб, або були втрачені під час воєнних подій та переміщень. Усіх громадян зобов'язували протягом трьох днів повернути бібліотечні книги, а за невиконання цього розпорядження передбачалася відповідальність перед революційним трибуналом [10, арк. 16].

Організацією культурного дозвілля займалися також професійні спілки. Так, у лютому 1919 р. профспілка одного з рудників, констатувавши відсутність громадського простору для змістовного відпочинку робітників та їхніх родин, ухвалила рішення про створення робітничого клубу. Передбачалося негайне відкриття читальні й бібліотеки, для яких планувалося використати будинок для приїжджих [11, арк. 47, 47зв.].

Відновлення та охорона бібліотек стали одним із напрямів діяльності радянських органів влади й на інших територіях. Одним із перших розпоряджень Старобільського революційного комітету волосним ревкомам доручалося забезпечити збереження бібліотек, залишених у поміщицьких маєтках. В грудні 1919 р. бібліотеки відкрилися

для безкоштовного користування всім населенням міста й повіту [12, арк. 13].

У Луганську бібліотеки відновили свою діяльність лише наприкінці березня 1920 р. До послуг читачів були наукові видання, періодика та художня література. Осіб, у яких зберігалися бібліотечні книги, отримані ще до революційних подій, зобов'язали повернути їх у встановлений термін. Для порушників цього розпорядження передбачалася передача відповідних списків до органів кримінального розшуку [13, арк. 116].

Важливе місце в культурному житті населення посідали також театральні вистави й кіносеанси. У період Української Держави розвитку театрального мистецтва сприяв приїзд до України професійних акторів із Москви та Петрограда. У травні 1918 р. у харківському Малому театрі була сформована високопрофесійна драматична трупа [14, арк. 3].

У театральному сезоні 1918 р. активно діяли театри Катеринослава, Одеси та Полтави [15], що свідчило про пожвавлення сценічного життя. Разом із тим жителі невеликих міст зіткнулися з істотним подорожчанням театральних квитків, що було зумовлено прагненням антрепренерів забезпечити економічну доцільність гастрольної діяльності. Показовим прикладом стали гастролі Ізи Кремер у Полтаві, під час яких вартість місць у театральній ложі досягала 72 карбованців, що сучасники оцінювали як надзвичайно високу: «Навіть у Києві таких цін немає» [16].

Театральне життя було тісно пов'язане з тими самими труднощами, які супроводжували повсякденне життя пересічних мешканців міста. Під час вистав нерідко траплялися перебої з електропостачанням [17]. Використання свічок як альтернативного освітлення іноді призводило до небезпечних ситуацій: одного разу зайнялася театральна завіса, а пожежник, ліквідовуючи загоряння, випадково облив водою співачку. Попри це, вона мужньо завершила виконання арії [18]. Додатковою проблемою були перебої в роботі громадського транспорту, через що не всі глядачі могли відвідувати театральні постановки. Працівники Харківського паровозобудівного заводу звернулися з вимогою продовжити рух трамваїв після восьмої години вечора. Вони наголошували, що не бажають залишатися «оддалік загального культурного життя міста» [19].

У подальшому театральне життя та кінопокази дедалі більше набували політичного спрямування. 5 березня 1919 р. у Народному будинку Харкова було проведено концерт і театральну виставу на користь Червоної армії [20, арк. 95]. Подібна практика простежувалася і в інших населених пунктах. У липні 1919 р. політичний комітет бойової ділянки звернувся до Нікопольського військово-революційного комітету з проханням передати на два тижні дві наявні кінематографічні програми, що перебували у віданні відділу народної освіти, для демонстрації особовому складу під час відпочинку [21, арк. 79].

Водночас у самому Нікополі місцевий відділ народної освіти звернувся до голови ВРК з доповідною запискою, в якій обґрунтовував необхідність зробити театр доступним для широких верств населення. Особливу увагу було приділено значній кількості біженців, які потребували культурного дозвілля. Голова ВРК підтримав цю позицію, зазначивши, що театр має бути доступним для широких кіл пролетаріату як за вартістю квитків, так і за змістом репертуару [10, арк. 1, 1 зв.].

Потреба населення у культурному відпочинку змушувала органи влади навіть у прифронтових районах відступати від окремих обмежень воєнного часу. Так, у листопаді 1919 р. начальник Маріупольського гарнізону отримав звернення від зборів службовців порту з проханням повернути приміщення, зайняте під військовий склад. Автори клопотання наголошували, що раніше в ньому діяла бібліотека, проводилися аматорські театральні вистави та благодійні вечори [22, арк. 21–22]. У цей самий період військово-квартирна комісія розглянула питання про звільнення театру Солей, який використовувався для розміщення біженців, і ухвалила рішення повернути його театральній трупі [22, арк. 46].

Подібний підхід простежувався і на територіях, контрольованих радянською владою. Згідно з наказом Старобільського ВРК місто та повіт переводилися на воєнний стан, а пересування населення вулицями дозволялося лише до 22-ї години. Водночас робота театрів, кінематографів та інших розважальних закладів дозволялася до 23-ї години за умови, що відвідувачі могли пред'явити патрулям вхідні квитки [12, арк. 4].

У роки громадянської війни невід'ємною складовою громадського життя залишалися концерти, мітинги та публічні лекції, які нерідко поєднували культурні й політичні функції. Так, 12 березня 1919 р. у Бахмуті з нагоди річниці Лютневої революції в Народному будинку відбувся концерт-мітинг, учасниками якого були переважно червоноармійці, місцеві прихильники радянської влади та окремі учні [23].

Аналогічні заходи проводилися й у Старобільську. 23 лютого 1919 р. у театрі «Червона зірка»

було організовано мітинг-спектакль, відвідування якого для червоноармійців, робітників і селян було безкоштовним [13, арк. 36]. 10 березня там само відбулася лекція-мітинг. Перерви між виступами супроводжувалися виконанням духовим оркестром музичних творів [13, арк. 43]. Водночас прагнення радянської влади до організації масових політико-культурних заходів не завжди відповідало настроям населення. Так, кореспондент газети «Донецька комуна», описуючи музично-вокально-літературний вечір з нагоди 1 Травня в бахмутському клубі «Комуна», зазначав, що робітників серед присутніх було небагато, пояснюючи це їхньою втомою від численних святкових заходів [24].

Попри складні умови доби громадянської війни, класичне мистецтво не втрачало своєї аудиторії й продовжувало користуватися значною популярністю серед населення. Показовим у цьому відношенні став симфонічний концерт, організований 6 березня 1920 р. у бердянському театрі імені Леніна союзом оркестрантів. Незважаючи на те, що концертна програма тривала з дев'ятої години вечора до пів на другу ночі, публіка демонструвала високий рівень культури поведінки. Спостерігачі відзначали відсутність звичних для масових заходів безладу, шуму й конфліктів. У залі панувала цілковита тиша. До репертуару входили композиції Ф. Шуберта, К. Вебера, номер «Вмираючий лебідь», а також декламаційні виступи [25].

Важливим складником культурного життя міст залишалася діяльність музеїв, які продовжували функціонувати навіть у найтяжчі періоди воєнного протистояння. Збереження музейних колекцій перебувало під контролем влади незалежно від політичного режиму – як радянської адміністрації, так і білогвардійських органів управління. Так, у серпні 1919 р. за зникнення з Богодухівського районного музею грецького блюдця було накладено штраф на музейного сторожа та завідувача позашкільного району [26, арк. 241]. Попри активні бойові дії, у липні 1919 р. в Нікополі розпочав роботу Народний музей витончених мистецтв, поряд із яким уже функціонував Педагогічний музей [21, арк. 6, 6зв.]. У листопаді того ж року в Маріуполі було виділено приміщення для музею колишнього Імператорського Російського технічного товариства, придбаного земською управою [27, арк. 45].

Після встановлення радянської влади в Харкові у лютому 1920 р. було офіційно зареєстровано низку культурно-просвітницьких і громадських об'єднань, що свідчило про пожвавлення суспільного життя. Одночасно активізували свою діяльність спортивні товариства [28, арк. 354, 360].

Висновки. Події Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. стали важливим чинником активізації творчих сил суспільства, стимулювали зростання інтересу населення до культурних надбань і створили передумови для підвищення загального культурного рівня громадян. Водночас воєнно-політична нестабільність, характерна для доби громадянської війни, що проявлялася в хаосі, анархії, гострому дефіциті продовольства та інших предметів першої необхідності, суттєво ускладнювала розвиток культурної сфери. За таких обставин питання культури нерідко залишалися поза увагою державних інституцій, а функціонування культурних закладів значною мірою забезпечувалося завдяки громадській ініціативі та діяльності окремих ентузіастів.

Попри складні умови громадянської війни, народні бібліотеки, а в сільській місцевості – хати-читальні, продовжували функціонувати протягом усього досліджуваного періоду. Низку важливих суспільних функцій виконували театр і кінематограф. Вони створювали особливий культурний простір, який дозволяв психологічно дистанціюватися від повсякденних труднощів. Водночас театральні й кінематографічні установи забезпечували засобами до існування творчі колективи та технічний персонал. Не менш важливою була їхня роль як інструментів політичної пропаганди. Крім того, театр і кіно залишалися одними з небагатьох доступних форм дозвілля та важливими каналами залучення населення до культурних цінностей.

Театральні споруди нерідко виконували й багатофункціональне громадське призначення, слугуючи місцем проведення лекцій, конференцій, зборів, політичних мітингів, а також урочистостей, присвячених календарним і пам'ятним датам. Репертуар театральних колективів і кінематографа порівняно з дореволюційним періодом зазнав незначних змін: основу постановок становили твори класичної драматургії, які лише епізодично доповнювалися агітаційними виставами радянської тематики.

Важливе місце в культурному житті міського населення посідали музичні колективи та окремі виконавці, популярність яких не поступалася театральним і кінематографічним виставам. Виконання творів класичної музики справляло глибоке враження на слухачів, що неодноразово відзначали сучасники. Разом із тим діячі музичного

мистецтва відчували значні матеріальні труднощі, пов'язані з високою вартістю необхідних ресурсів і загальною економічною кризою. Загалом розвиток культурної сфери в Україні у 1917–1920 рр. відбувався переважно в межах традиційних організаційних форм, які, однак, під впливом революційних подій поступово наповнювалися новим суспільно-політичним та ідеологічним змістом.

Список літератури:

1. Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.: Збірник наукових статей. К., 2014. 328 с.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. К., 1979. 664 с.
3. Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): зб. наук. Праць. К., 1998. 276 с.
4. Пономаренко А. Б. Художня інтелігенція і розвиток української преси та книгодрукування в 1917–1918 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/ (дата звернення 15.05.26).
5. Історія інтелігенції Української РСР 1917–1990 рр. К., 1991. 535 с.
6. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 24–38.
7. Кордон М. В. Культура і духовне життя в Україні у 1917–1920 рр. Збірник «Шляхами творення української державності». Житомир. 2006. С. 120–125.
8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 306. Оп. 1. Спр. 80. Звіти про діяльність народних бібліотек. 207 арк.
9. ДАХО. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 81. 127 арк.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 38. 22 арк.
11. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-2399. Оп. 1. Спр. 1. 64 арк.
12. ДАЛО. Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3. 51 арк.
13. ДАЛО. Ф. Р-463. Оп. 1. Спр. 2. 119 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 30. 44 арк.
15. Південна зоря (Катеринослав). № 2. 10 травня 1918 р.
16. Полтавські новини. № 37. 18 червня 1918 р.
17. Південний край (Харків). № 151. 20 жовтня 1918 р.
18. Південний край. № 38. 30 травня 1918 р.
19. Південний край. № 76. 17 липня 1918 р.
20. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2265. 337 арк.
21. ДАДО. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 57. 150 арк.
22. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА). Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 5. 68 арк.
23. Червоний вал (Бахмут). 15 березня 1919 р.
24. Донецька комуна. № 41. 6 травня 1919 р.
25. Вісті (Бердянськ). 10 березня 1920 р.
26. ДАХО. Ф. Р-429. Оп. 1. Спр. 1а. 286 арк.
27. ДОДА. Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 6. 51 арк.
28. ДАХО. Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 11с. 456 арк.

Popov V. Zh. ACTIVITIES OF CULTURAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN CITIES, 1917–1920

This article examines the specific features of the functioning of cultural institutions in Ukraine during the socio-political upheavals of 1917–1920 and explores the opportunities for meaningful leisure available to urban residents. Owing to the sustained interest of educated citizens in the printed word, libraries continued to operate throughout this period, with their activities being rapidly restored after successive changes of political authority. Libraries were supported by both state institutions and civic organizations. Readers showed interest not only in classical literature but also in the latest political developments, creating a demand for the regular supply of newspapers and periodicals. The acquisition of new publications, however, was hindered by political instability and economic difficulties affecting the publishing industry. Consequently, library staff devoted considerable attention to ensuring the timely return of borrowed books, at times resorting to threats of criminal prosecution. Public reading aloud also became a widespread means of disseminating current information, prompting library administrations to arrange spaces suitable for collective gatherings.

The demand for theatrical performances and cinema remained strong throughout the period and was met by a corresponding supply. The operation of theatres and cinemas was based primarily on private initiative.

At the same time, the authorities actively intervened in the activities of theatrical companies, primarily by supervising their repertoires and requiring reduced ticket prices for certain categories of spectators. Theatrical performances and film screenings were occasionally held in highly unsuitable premises lacking even basic amenities.

Museums likewise continued to attract visitors. Dedicated enthusiasts sought to preserve and expand museum collections despite the challenging circumstances. Government authorities exploited the public's need for entertainment as a means of consolidating their own legitimacy, at times creating a sense of fatigue among audiences through the excessive organization of rallies, lectures, and concerts. The activities of sports associations, by contrast, were generally initiated from the grassroots level. The article thus analyzes the principal forms of cultural leisure in Ukrainian cities during 1917-1920, identifies their organizers, and examines the objectives they pursued.

Keywords: *self-organization of society, cultural traditions, cultural needs, entertainment events, charity.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 069:008(477):929(Шевченко)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.15

Тищук С. В.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ Й СУЧАСНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ «ЗАПОВІТУ» Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ПЕРЕЯСЛАВІ

У статті здійснено комплексне історико-культурне дослідження історії створення та сучасної діяльності Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка в місті Переяслав, що функціонує у структурі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Розкрито історичні передумови заснування музею, пов'язані з перебуванням Тараса Шевченка на Переяславщині у 1845 та 1859 роках, а також із написанням у будинку лікаря Андрія Козачковського одного з найвизначніших творів української літератури – поезії «Заповіт».

Простежено трансформацію історичної садиби першої половини XIX ст. від приватної оселі до меморіального музейного простору, проаналізовано основні етапи її реставрації, музеєфікації та формування концепції сучасної експозиції. Висвітлено особливості комплектування фондових колекцій, охарактеризовано найбільш цінні музейні предмети, що репрезентують переяславський період життя і творчості Тараса Шевченка, а також розкривають історію родини Козачковських і культурне середовище Переяслава середини XIX ст. Доведено, що експозиційна структура музею, яка поєднує історичний, меморіальний та літературно-художній напрями, забезпечує цілісне відтворення біографічного, історичного та культурного контексту створення поезії «Заповіт». Значну увагу приділено аналізу сучасної діяльності музею, що охоплює науково-дослідну, експозиційно-виставкову, культурно-освітню, видавничу та комунікаційну роботу. Визначено основні форми популяризації шевченківської спадщини через організацію наукових конференцій, тематичних виставок, лекцій, презентацій, мистецьких проєктів та освітніх програм. Особливу увагу зосереджено на функціонуванні музею в умовах повномасштабної російсько-української війни, коли культурна інституцій не лише зберегла основні напрями діяльності, а й посилила свою роль як осередок національної пам'яті, культурної дипломатії та формування української ідентичності. Обґрунтовано, що Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка є важливим сучасним культурним інститутом, який поєднує меморіальні, наукові, освітні та комунікативні функції, забезпечуючи збереження, інтерпретацію й актуалізацію шевченківської спадщини в сучасному соціокультурному просторі.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка, Переяслав, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», культурна спадщина.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах переосмислення національної культурної спадщини особливої актуальності набуває вивчення історії становлення та функціонування меморіальних музеїв, пов'язаних із ключовими постатями української культури. Такі музеї виконують не лише зберігаючу, а й світоглядну, ідентифікаційну та комунікативну функції, виступаючи важливими осередками культурної пам'яті, національної самоідентифікації та трансляції історико-культурного досвіду суспільству.

Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка, що функціонує у структурі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» є унікальним культурним об'єктом, що поєднує меморіальний простір, історичну архітектуру та символічне значення події створення одного з програмних творів української національної культури – «Заповіту». Попри важливу роль музею в збереженні та популяризації шевченківської спадщини, проблема комплексного осмислення історії його створення, етапів розвитку та сучасних напрямів діяльності залишається недостатньо розробленою в контексті історії української культури.

Наявні дослідження здебільшого зосереджуються на літературознавчому аналізі творчості Тараса Шевченка або загальних питаннях музейної справи, тоді як історико-культурний вимір формування та функціонування Музею «Заповіту» в Переяславі часто розглядається фрагментарно. Водночас сучасні соціокультурні виклики, процеси цифровізації, трансформації музейних

© Тищук С. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

комунікацій та актуалізації національної пам'яті потребують ґрунтовного аналізу діяльності музею як живого культурного інституту.

Таким чином, постає наукова проблема необхідності цілісного дослідження історії створення й сучасної діяльності Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка в Переяславі як важливого феномену історії української культури, по поєднує традиційні меморіальні функції з новітніми формами культурної репрезентації та суспільної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії створення та функціонування Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка в Переяславі знайшло відображення у працях українських істориків, музеєзнавців і краєзнавців. Водночас комплексних досліджень, присвячених розвитку музею та його сучасній діяльності, у науковій літературі поки небагато. Окремі аспекти історії створення музею висвітлено в публікації В. Мельника, де розгорнуто передумови заснування музею, пов'язані з перебуванням Т. Шевченка в місті та написання тут поезії «Заповіт» (2008). Історико-архітектурні особливості садиби лікаря А. Козачковського, де проживав поет, досліджено у роботі С. Дембіцького, що дозволяє глибше осмислити меморіальне значення цієї локації (2014). Історію створення музею, формування його експозиції та основні напрями діяльності розкрито у статті Н. Кухарєвої та О. Калінович, де Музей «Заповіту» розглядається як важливий осередок збереження та популяризації шевченківської спадщини у структурі НІЕЗ «Переяслав». Концептуальні засади експозиції та принципи інтерпретації подій, пов'язаних із написанням поезії «Заповіт», відображено у науковій концепції Музею Шевченківського Заповіту, затверджений науково-методичною радою заповідника. Значний внесок у дослідження музейної справи Переяславщини зроблено М. Махінчуком, який висвітлив роль музейного діяча Михайла Сікорського у формуванні музейного комплексу міста (2005). Сучасний етап розвитку музею узагальнено у колективній монографії «Нариси з історії музеїв НІЕЗ «Переяслав» (2023), де подано системний огляд історії та діяльності музейної установи. Отже, попри наявність певних публікацій, питання комплексного аналізу історії формування музею та його сучасної культурно-просвітницької діяльності потребує подальшого наукового осмислення.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження історії створення Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка в місті Переяслав, з'ясування соціокультурних передумов його заснування, основних етапів становлення та розвитку, а також аналіз змісту й форм сучасної діяльності музею як складової Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Виклад основного матеріалу. Ім'я Тараса Шевченка тісно пов'язане з містом Переяслав. Поет неодноразово відвідував місто, 1845 і 1859 р. жив у будинку свого друга міського лікаря Андрія Опанасовича Козачковського. 18 квітня 2008 року в цьому будинку розпочав роботу Музей «Заповіту» Т. Шевченка. Сама садиба побудована 1820 р. батьком господаря – Олексієм Івановичем Козачковським, мала дванадцять приміщень: парадну вітальну, гостьові кімнати, спальні, будуар, кухню, дві веранди й ганок [8]. У 1920-х роках будинок було конфісковано і передано домоуправлінню та структурі «Заготзерно», що спричинило пристосування його під житлові й адміністративні потреби: внутрішній простір перепланувано, зведено додаткові перегородки, облаштовано нові дверні прорізи та зовнішні ганки. 1935 р. реконструйовано центральний вхід зі сходами. Попри ці зміни, споруда зберегла риси класичної архітектури і зараз розглядається як характерний зразок садибного житла середнього дворянства Переяславщини початку XIX ст. [3].

У 1946 р. у колишньому будинку А. О. Козачковського відкрито Історико-краєзнавчий музей, з 1954 р. функціонував як Історичний музей і розміщувався у дванадцяти приміщеннях, два з яких були присвячені перебуванню Т. Г. Шевченка на Переяславщині [5].

Вже в незалежній країні, серед працівників музею домінувала думка щодо зміщення акценту, зосередження уваги на перебування поета на Переяславщині і безпосередньо в садибі А. Козачковського. Після реставраційних робіт будинку, на які уряд виділив 2004 р. кошти ідея стала набувати реалістичних обрисів, її підтримали діячі культури, науки, творчі спілки.

8 листопада 2007 року за підписом генерального директора заповідника «Переяслав» М. Сікорського вийшов наказ № 34 «Про створення експозиції Музею Заповіту Т. Г. Шевченка», в якому затверджено склад творчої та реставраційної груп, визначено відповідальних осіб, а також окреслено організаційні засади реалізації проєкту [12].

Як зазначалось в науковій концепції, метою створення Музею є: «відтворення атмосфери оточення старовинного українського історичного міста, будинку, в якому Т. Г. Шевченко пережив високе поетичне піднесення в органічному контексті з українською природою, з усім українським життям, а також осягнення і відтворення

всієї глибини творчості Т. Г. Шевченка переяславського періоду, осмислення української історії, ментальності, традицій [10].

За сприяння фахівців Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України забезпечено отримання цифрових фотокопій усіх рукописних творів Тараса Шевченка, створених у період його перебування на Переяславщині. Установою також передано факсимільні видання першодруку «Кобзаря», «Трьох літ», «Малої книжки», «Більшої книжки», поеми «Мар'яна-черниця», а також матеріали наукових конференцій, збірники праць й окремі дослідження з шевченкознавства – загалом понад 200 бібліографічних одиниць. Відчутний внесок у поповнення науково-допоміжного фонду здійснили провідні українські видавництва, Національна спілка письменників України, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, бібліотека ім. О. Ольжича, а також численні науковці, митці й письменники, які передали музею книжкові добірки, авторські художні твори та наукові видання.

Експозиційний простір музею репрезентує низку унікальних і рідкісних предметів, що мають значну історико-культурну цінність. Вагомий внесок у формування зібрання здійснив академік В. Г. Заболотний, який підтримував контакти з онуком А. О. Козачковського, через посередників віднайшов і викупив музичну скриньку. Цей предмет став одним із перших цінних експонатів колекції та важливим матеріальним свідченням перебування Тараса Шевченка у домі переяславського лікаря, де згодом посів почесне місце в бібліотеці господаря [8].

Окрему групу експонатів становлять дві живописні роботи зі світськими ліричними сюжетами (зображення дівчини з парубком біля тину та дівчини біля криниці), виявлені випадково. За спогадами легендарного генерального директора заповідника М. І. Сікорського, онук Козачковського атрибутував їх авторству Варвари Рєпніної, пов'язуючи створення картин із яготинським періодом зустрічей Шевченка в родині Рєпніних. За родинними переказами, зазначені твори потрапили до Переяслава з Яготина та зберігались в домі Козачковських як пам'ять про поета Нині картини експонуються в передпокої гостьової кімнати, де мешкав Т. Шевченко. Поряд розміщено глечик із села Прохорівка – родового маєтку М. О. Максимовича, з яким, за переказами, пов'язують побутове користування Тараса Григоровича [7]. Окрасою кабінету лікаря А. О. Козачковського є письмовий стіл, виготовлений його онуком – А. Й. Козачковським. На ньому представлено оригінальні документи родини. В інтер'єрі також привертає увагу секретер, призначений для зберігання цінних паперів і грошових коштів, який походить із родини Ночасів – близьких приятелів онука Козачковського.

Відкриття музею відбулось 18 квітня 2008 року й було приурочено до річниці першого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, опублікованого у Санкт-Петербурзі у 1840 року. Експозиція Музею Заповіту Т. Г. Шевченка структурована за трьома основними напрямами: історичним, меморіальним і літературно-художнім.

Важливе місце в експозиційній структурі Музею посідають перші чотири зали тематичного розділу «Переяслав історичний». Особливістю музею є поєднання краєзнавчого матеріалу доби козацтва з творчою спадщиною Тараса Шевченка, що дозволяє комплексно репрезентувати історичне минуле регіону в контексті національно-культурного осмислення поета.

Звернення до історичної тематики було органічною складовою світогляду Шевченка. Поет ґрунтовно цікавився історією України, добре знав тогочасні історичні праці, козацькі літописи, народні думи та історичні пісні. Визначальний вплив на формування його історіософських поглядів справила українська історіографія XVII–XVIII ст., передусім «Історія русів», а також літописи Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка, з якими митець ознайомився ще до заслання завдяки науковим зібранням М. І. Костомарова й О. М. Бодянського.

Історичні мотиви посідають провідне місце у творчості Великого Кобзаря, зокрема у творах «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Гамалія», а також у поезії періоду перебування на Переяславщині – «І мертвим, і живим…», «Кавказ», «Холодний Яр» тощо. У національному минулому поета приваблювали насамперед героїка визвольної боротьби українського народу проти іноземного поневолення та ідея козацької свободи, уособлена традиціями Запорізької Січі.

Зважаючи на значну роль історичної тематики у творчій спадщині Шевченка, зазначений розділ музею дав можливість висвітлити героїчне минуле давнього Переяслава крізь призму шевченківського осмислення історичного поступу України.

Літературно-художня частина експозиції присвячена знайомству Андрія Козачковського з Тарасом Шевченком і перебуванню поета на Переяславщині, розміщена у трьох кімнатах. Окреме приміщення музею функціонує як виставкова зала.

Меморіальний розділ Музею Заповіту Т. Г. Шевченка репрезентований

реконструйованими інтер'єрами житлових приміщень першої половини XIX ст., зокрема експозиціями «Вітальня А. О. Козачковського», «Кімната для гостей, у якій проживав Т. Г. Шевченко», «Кабінет лікаря А. О. Козачковського» та «Бібліотека».

Вибір зазначених меморіальних приміщень зумовлений їх безпосереднім історичним зв'язком із перебуванням Тараса Шевченка у Переяславі. Відомо, що 19 серпня 1845 року у вітальні будинку А. Козачковського було організовано урочистий вечір з нагоди приїзду поета, який об'єднав представників місцевої інтелігенції. Під час зустрічі Шевченко читав власні вірші та виконував пісні під музичний супровід, що справило враження на присутніх і сприяло утвердженню його авторитету в інтелігентському середовищі Переяслава.

Важливим осередком інтелектуального спілкування стала бібліотека А. Козачковського, де поет мав можливість ознайомлюватись з періодичними виданнями та науковою літературою XIX ст. В експозиції представлені медичні, наукові, енциклопедичні та художні видання того часу.

Кабінет лікаря Козачковського, який слугував місцем прийому мешканців міста і повіту, також пов'язаний із перебуванням Тараса Шевченка: тут поет працював над літературними творами та спілкувався з відвідувачами. У кімнаті для гостей, де проживав Шевченко під час перебування в Переяславі, було створено один із найвизначніших творів української літератури – «Заповіт».

Від часу відкриття музею і до початку повномасштабної війни Музей Заповіту Т. Г. Шевченка у складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» утвердився як один із провідних науково-дослідних осередків регіону. Його діяльність охоплювала науку, видавничу, експозиційну та широку культурно-просвітницьку роботу. Музей став платформою для проведення всеукраїнських наукових заходів, шевченківських читань, круглих столів, мистецьких конкурсів і пам'ятних подій, присвячених постаті Тараса Шевченко. До 200-річчя від дня народження Кобзаря реалізовано масштабну програму культурних акцій, зустрічей із провідними шевченкознавцями, мистецьких й освітніх ініціатив. Музей долучався до всеукраїнських проєктів та з'їздів, спрямованих на збереження й популяризацію шевченківської спадщини. Важливим напрямом роботи стала видавнича діяльність: підготовлено монографії, каталоги, буклети, наукові збірки; опубліковано понад 160 наукових статей, у тому числі у фахових та міжнародних виданнях. Активно розвивалась виставкова робота – організовано близько 60 виставок, а також понад двісті культурно-освітніх заходів.

Особлива увага приділялась роботі з молоддю: діяли програми для школярів і студентів, проводились мистецькі конкурси, пленери, літературні зустрічі, театралізовані екскурсії, що сприяло формуванню стійкого інтересу до національної історії та культури. Загалом музей відвідало понад 100 тисяч осіб з України та і-за кордону [9].

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році музей не припинив своєї діяльності. Колектив продовжив наукову, експозиційну, просвітницьку роботу. Пори складні обставини, музей і надалі виконує свою місію з популяризації спадщини Т. Шевченка та підтримки культурного життя громади.

У структурі НІЕЗ «Переяслав» Музей Заповіту Т. Шевченка розвиває науковий напрям діяльності, ініціює міжнародні та всеукраїнські фахові заходи, спрямовані на осмислення шевченківської спадщини в сучасному соціокультурному контексті. До прикладу, 18 грудня 2025 року відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Шевченків заповіт у соціокультурному просторі: історія, сьогодення, майбутнє», приурочена до 180-річчя написання поезії «Як умру, то поховайте…». У центрі обговорення – постать Тараса Шевченко в сучасному культурному просторі, проблеми збереження його спадщини в музейних інституціях, інтерпретація творчості в історичному, літературознавчому та лінгвістичному вимірах, а також міждисциплінарні підходи сучасного шевченкознавства. Конференцію проведено у змішаному форматі (офлайн та онлайн). Співорганізаторами виступили Шевченківський національний заповідник, Варшавський університет, Інститут україністики Варшавського університету та Музей Т. Шевченка в Торонто [16].

5 квітня 2004 р. у музеї започатковано довготривалий науково-просвітницький проєкт «Десяте літо», приурочений до 210-річчя від дня народження Т. Шевченка. Назва ініціативи апелює до поезії митця «Хіба самому написать…» та символізує тривалість й актуальність шевченківського слова в національному культурному процесі.

Проєкт функціонує як відкрита платформа для реалізації наукових, освітніх і мистецьких ініціатив. Його концепція ґрунтується на принципах наукової об'єктивності та публічності і передбачає прведення круглих столів, дискусій, лекторіїв, презентацій, авторських екскурсій та інших інтерактивних форматів [15]. Першим заходом у межах проєкту стала наукова дискусія «Проблеми прочитання

збірки Тараса Шевченка «Три літа», присвячена 177-й річниці арешту поета (5 квітня 1847 р.).

У структурі НІЕЗ Музей послідовно реалізує виставкову політику, спрямовану на популяризацію національного мистецтва, збереження локальної культурної спадщини та підтримку сучасних творчих практик. Протягом останніх років експозиційна діяльність музею охоплювала персональні, меморіальні та тематичні проєкти.

Вагоме місце посіли виставки сучасних українських митців. Зокрема, експозиція Григорія Єгорова «Від краю до краю» (лютий 2026 р.) об'єднала 48 робіт у жанрах пейзажу, портрета, натюрморту та графіки. Тематично виставка була структурована за чотирма розділами й репрезентувала образ України через краєвиди різних регіонів, зокрема Донеччини, Київщини, Львівщини, Запоріжжя та Криму [1]. Ювілейна виставка «Фрагменти життя» (серпень 2025 р.), присвячена 75-річчю Анатолія Нечай, презентувала 40 живописних творів, у яких відображено історичні ландшафти Переяслава, Києва та об'єкти музейного комплексу [14]. Виставка Ірини Кузьмицької «Заквітчана Україна (червень 2025 р.) презентувала роботи, виконані в авторській інтерпретації традиційного декоративного розпису. Творчість мисткині акцентує на темах гармонії людини і природи, збереження національної традиції та образу української жінки як носія культурної пам'яті. Проєкт Юлії Петренко «Спадок поколінь» (березень 2025р.) представив 30 текстильних барельєфів, виконаних у синтезі традиційних технік (мотанка, вибійка, льон) та сучасних матеріалів. Експозиція поєднала мистецький експеримент із актуальною громадянською позицією акторки, зокрема через створення арт-об'єктів із військових артефактів для благодійних ініціатив [13]. Окремим напрямом стала меморіалізація діячів музейної справи. Виставка «Світ в об'єктиві митця» (січень 2026 р.) була присвячена пам'яті Володимира Воловика – багаторічного працівника заповідника та громадського діяча. Експозиція об'єднала 111 предметів, основу яких склала авторські фотознімки з фондових колекцій та приватних архівів. Значна частина світлин документує розвиток музейного середовища Переяслава кінця XX – початку XXI ст. Доповнення стала цифрова інсталяція архівних робіт 1970–2000-х років [2]. Важливим складником виставкової роботи є підтримка дитячої творчості. У лютому 2025 р. відкрито виставку «Батьківщині», що представила 58 робіт лауреатів Всеукраїнського конкурсу ілюстрацій до творів Тараса Шевченка та Шандора Петефі. Проєкт акцентував на спільності ідей свободи, національної гідності та народності у творчості обох поетів, підкреслюючи міжкультурний вимір літературної спадщини.

Культурно-освітня робота Музею Заповіту Т. Шевченка спрямована на формування історичної пам'яті, національної ідентичності та популяризацію шевченківської спадщини в сучасному суспільстві. Попри війну, цей напрям реалізовується через лекційні програми, презентації наукових і популярних видань, творчі зустрічі, культурологічні акції та міжінституційну співпрацю.

Важливе місце посідають тематичні лекції для учнівської та студентської молоді. Зокрема, лекція «Переяславський цикл у творчості Т. Г. Шевченка» розкривають значення переяславського періоду в біографії та творчості Т. Шевченка, охоплює літературну, мистецьку, археографічну та епістолярну спадщину 1845–1859 рр. [6]. До Дня Незалежності України (серпень 2025 р.) проведено публічну лекцію, присвячену історії української державності від доби Русі до сучасності, з акцентом на цивілізаційний вибір України, ролі політичної еліти та значенні культурного чинника в умовах російсько-української війни. Культурологічний захід «Тарасів Буквар» (жовтень 2024 р.) був приурочений до Дня української писемності та мови і популяризував останнє прижиттєве видання поета – «Буквар южнорусскій» (1861), підготовлений для недільних шкіл. Поєднання лекційного формату з майстер-класом сприяло активному залученню школярів до вивчення історії української мови [4]. Музей виступає платформою для представлення нових історичних досліджень. Зокрема, презентовано фундаментальне джерельне видання «Присяга Переяславського полку 1718 року», підготовлене до 400-річчя Переяславського козацького полку. У книзі вперше опубліковано текст унікальної рукописної пам'ятки з широким довідковим та ілюстративним супроводом, що має вагоме значення для досліджень козацької історії та генеалогії [11]. Актуальне суспільне звучання мала презентація видання «Воюючий Шевченко», (лютий 2025 р.) ініційована фондом «Рідна країна». Збірка патріотичних творів поета, адресована українським військовим, актуалізує антиімперський і визвольний дискурс шевченківської творчості в умовах сучасної війни.

У межах науково-просвітницького проєкту відбуваються публічні зустрічі з політичними та культурними діячами. Зокрема, дискусія з Іваном Зайцем була присвячена актуалізації шевченківських ідей у сучасному державотворчому процесі.

Мистецьку складову культурно-освітньої діяльності репрезентують творчі зустрічі та театралізовані дійства. Виставка графіки Андрія Кузьменка «Переяслав чорно-білий» поєднала художню рефлексію над міським простором із філософським осмисленням воєнної реальності. Театралізований виступ учнів Гайшинської гімназії «З іменем Кобзаря у серці» продемонстрував інтеграцію музейного простору в освітній процес та актуалізацію драматургічної спадщини Шевченка засобами шкільного театру.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що Музей Заповіту Т. Шевченка в Переяславі є вагомим феноменом історії української культури, у якому органічно поєднано меморіальну автентичність, регіональний історико-культурний контекст і загальнонаціональний символічний зміст шевченківської спадщини. Його створення стало закономірним результатом тривалого процесу переосмислення ролі Переяслава у біографії та творчості Тараса Шевченка, а також утвердження в незалежній Україні нових підходів до репрезентації культурної пам'яті. Встановлено, що інституалізація музею у 2008 р. спиралась на ґрунтовну наукову концепцію, міжінституційну співпрацю та цілеспрямовану державну підтримку. Розгортання експозиції в історичній садибі А. Козачковського забезпечило не лише просторову автентичність, а й можливість реконструкції інтелектуального й культурного середовища, в якому було створено поезію «Заповіт». Таким чином, музей постає не лише як місце збереження пам'яток, а як реконструйований культурний простір середини XIX ст., що сприяє глибшому розумінню шевченківського світогляду.

Аналіз експозиційної структури засвідчив її концептуальну цілісність і наукову обґрунтованість. Поєднання історичного, меморіального та літературно-художнього розділів дозволяє комплексно репрезентувати як переяславський період творчості поета, так і широкий історіософський контекст його спадщини. Введення розділу «Переяслав історичний» актуалізує взаємозв'язок локальної історії з національним наративом, демонструючи, що культурна пам'ять регіону є невід'ємною складовою українського історичного процесу.

З'ясовано, що впродовж тривалого часу музей утвердився як потужний науково-дослідний та культурно-освітній центр у структурі НІЕЗ «Переяслав». Активна видавнича діяльність, організація конференцій, круглих столів, шевченківських читань, реалізація виставкових і просвітницьких проєктів засвідчують його інтегрованість у всеукраїнський та міжнародний науковий простір. Особливої ваги набуває функціонування музею як відкритої комунікативної платформи, де відбуваються міждисциплінарний діалог істориків, літературознавців, мистецтвознавців і громадськості. Доведено, що в умовах повномасштабної російсько-української війни музей не лише зберіг інституційну стабільність, а й посилив свою світоглядну та ідентифікаційну функції. Актуалізація антиімперського та визвольного змісту шевченківської творчості, підтримка наукових і мистецьких ініціатив, орієнтованих на осмислення сучасних викликів, засвідчують здатність інституції адаптуватись до кризових умов і водночас залишатись носієм національної культурної традиції.

Отже, Музей Заповіту Т. Г. Шевченка в Переяславі слід розглядати як динамічний культурний інститут, що поєднує функції меморіалізації, наукового дослідження, культурної комунікації та формування національної свідомості. Його діяльність підтверджує, що сучасний музей в історико-культурному вимірі є не лише сховищем артефактів, а активним суб'єктом культуротворчого процесу, здатним забезпечувати тяглість традицій та водночас продукувати нові смисли в контексті сучасної української культури.

Список літератури:

1. Відбулося відкриття художньої виставки «Від краю до краю». URL: https://www.niez.com.ua/events/trade-shows/3350-vidbulosya-vidkryttya-khudozhnoyi-vystavky-vid-krayu-do-krayu.html (дата звернення: лютий 2026 р.).

2. Відкрито виставку «Світ в об'єктиві митця» (пам'яті Володимира Воловика). URL: https://www.niez.com.ua/events/trade-shows/3338-vidkryto-vystavku-svit-v-obyektyvi-myttsya-pamyati-volodymyra-volovyka.html (дата звернення: лютий 2026 р.).

3. Дембіцький С. С. Садиба А. О. Козачковського. *«Тарас Шевченко в долі словянських народів: діалог через століття і кордони* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 10 березня. Київ, 2014. 336 с.

4. Культурологічний захід «Тарасів Буквар» до Дня української писемності та мови. URL: https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/3061-kulturolohichnyy-zakhid-tarasiv-bukvar-do-dnya-ukrayinskoyi-pysemnosti-ta-movy.html (дата звернення: лютий 2026р.).

5. Кухарєва Н., Калінович О. Музей Заповіту Т.Г. Шевченка в Переяславі (до 195-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка). *Краєзнавство*. № 1–2. 2009. С. 143–149.

6. Лекція «Переяславський цикл у творчості Т. Г. Шевченка. URL: https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/3346-lektsiya-pereyaslavskyy-tsykl-u-tvorchosti-t-h-shevchenka-4.html (дата звернення: лютий 2026 р.).

7. Махінчук М. Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського. К., 2005. 302 с.

8. Мельник В. П. Музей Шевченкового Заповіту. *Пам'ять століть*. 2008. № 12. С. 217.

9. Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» /відп. ред С. Волкодав. Переяслав-Кам'янець-Подільський, 20023. 540 с.

10. Наукова концепція Музею Шевченкового Заповіту / НІЕЗ «Переяслав». П-Хм. Затверджено науково-методичною радою НІЕЗ «Переяслав», протокол № 4 від 1 липня 2005 р. С. 7

11. Презентація наукового видання «Присяга Переяславського полку 1718 року». URL: https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/3238-prezentatsiya-naukovoho-vydannya-prysyaha-pereyaslavskoho-polku-1718-roku.html (дата звернення: лютий 2026р.).

12. Про створення експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка: наказ № 34 від 08.11.2007 р. НІЕЗ «Переяслав». Книга наказів

13. «Спадок поколінь» від Юлії Петренко. URL: https://www.niez.com.ua/events/trade-shows/3131-spadok-pokolin-vid-yuliyi-petrenko.html (дата звернення: лютий 2026р.).

14. У музеї Заповіту Т. Г. Шевченка відбулося відкриття виставки Анатолія Нечая «Фрагменти життя». URL: https://www.niez.com.ua/events/trade-shows/3206-u-muzeyi-zapovitu-t-h-shevchenka-vidbulosya-vidkryttya-vystavky-anatoliya-nechaya-frahmenty-zhyttya.html (дата звернення: лютий 2026р.).

15. У музеї Заповіту Т. Г. Шевченка розпочато науково-просвітницький проєкт «Десяте літо». URL: https://www.niez.com.ua/events/scientific-events/2975-u-muzeyi-zapovitu-t-h-shevchenka-rozpochato-naukovo-prosvitnytskyy-proyekt-desyate-lito.html (дата звернення: лютий 2026р.).

16. У НІЕЗ «Переяслав» відбулась міжнародна науково-практична конференція. URL: https://www.niez.com.ua/events/scientific-events/3321-u-niez-pereyaslav-vidbulasya-mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiya.html (дата звернення: лютий 2026р.).

Tyshchuk S. V. THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND CONTEMPORARY ACTIVITIES OF THE TARAS SHEVCHENKO "TESTAMENT" MUSEUM IN PEREIASLAV

The article presents a comprehensive historical and cultural study of the history of the establishment and contemporary activities of the Taras Shevchenko "Testament" Museum in the city of Pereiaslav, which operates as part of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav". The study examines the historical prerequisites for the museum's foundation associated with Taras Shevchenko's visits to the Pereiaslav region in 1845 and 1859, as well as with the writing of one of the most outstanding works of Ukrainian literature – the poem Testament-at the house of physician Andrii Kozachkovskyi.

The research traces the transformation of the historic estate of the first half of the nineteenth century from a private residence into a memorial museum space and analyses the principal stages of its restoration, museumification, and the development of its contemporary exhibition concept. Particular attention is paid to the formation of the museum collections, with emphasis on the most valuable artefacts representing the Pereiaslav period of Taras Shevchenko's life and creative work, while also revealing the history of the Kozachkovskyi family and the cultural environment of mid-nineteenth-century Pereiaslav. It is demonstrated that the museum's exhibition structure, which combines historical, memorial, and literary-artistic components, provides a comprehensive reconstruction of the biographical, historical, and cultural context surrounding the creation of the poem Testament.

Considerable attention is devoted to the analysis of the museum's current activities, including research, exhibition, cultural and educational, publishing, and communication work. The principal forms of promoting Shevchenko's heritage through scientific conferences, thematic exhibitions, lectures, presentations, artistic projects, and educational programmes are identified. Special emphasis is placed on the museum's functioning during the full-scale Russian–Ukrainian war, when the cultural institution not only preserved its principal areas of activity but also strengthened its role as a centre of national memory, cultural diplomacy, and the formation of Ukrainian identity.

The study substantiates that the Taras Shevchenko "Testament" Museum is an important contemporary cultural institution that integrates memorial, research, educational, and communicative functions, ensuring the preservation, interpretation, and actualization of Shevchenko's heritage within the contemporary socio-cultural space.

Keywords: *Taras Shevchenko, Museum of Shevchenko's "Testament", Pereiaslav, National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav", cultural heritage.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477):334.72:638.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.16

Трубчанінов М. А.
https://orcid.org/0000-0001-8432-478X
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В ГАЛУЗІ ШОВКІВНИЦТВА ТА ШОВКООБРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОРІЧЧЯ

В статті досліджено розвиток селянського підприємництва у галузі шовківництва та шовкообробництва в Україні у другій половині XIX – першій третині XX ст. Основну увагу зосереджено на становленні та функціонуванні малих селянських виробництв, пов'язаних із вирощуванням шовковиці, розведенням шовкопряда, виробництвом коконів, одержанням шовкової нитки, шовкопрядінням, шовкоткацтвом, фарбуванням та вишивкою шовкових тканин. Визначено роль цих видів діяльності у соціально-економічному розвитку українського села та формуванні традицій малого промислового підприємництва.

Проаналізовано масштаби, динаміку та регіональні особливості поширення селянських шовківницьких і шовкообробних промислів. Показано, що на початку XX ст. найбільшого розвитку вони набули в Полтавській, Київській, Харківській, Таврійській губерніях та південній частині Чернігівської губернії. Особливу увагу приділено формуванню локальних осередків шовківництва та шовкоткацтва, зокрема Трипільського району Київської губернії, а також розвитку промислу в Харківській та інших українських губерніях.

Розглянуто вплив державної політики, земських установ, спеціалізованих товариств, навчальних закладів і фахівців на поширення шовківництва серед селян. Висвітлено заходи із забезпечення селян саджанцями шовковиці та греною, створення шовковичних розплідників, гренажних заводів, шовкомотальних підприємств, організації навчальних курсів і практичної підготовки. Розкрито значення діяльності фахівців із шовківництва у вдосконаленні технологій та поширенні професійних знань серед сільського населення.

Охарактеризовано організаційні й техніко-технологічні особливості селянського шовківництва та шовкообробництва: інкубацію грени, вигодовування шовкопряда, отримання коконів, їх відбракування та розмотування, підготовку шовкової нитки, фарбування і виготовлення тканин. З'ясовано, що поступове впровадження нових технологічних прийомів поєднувалося із збереженням традиційних форм народного виробництва. Стаття узагальнює особливості розвитку промислу та доводить, що селянські шовківницькі та шовкообробні промисли були важливою складовою господарської діяльності українського села, сприяли диверсифікації селянських доходів, розвитку локальних виробничих осередків і накопиченню практичного досвіду малого підприємництва.

Ключові слова: *кустарної промисли, шовк, селяни-шовководи, селянські шовкообробні підприємства, шовковиця, шовкоткацтво, шовкопрядіння, соціально-економічна організація шовківництва, модернізація промислу.*

Постановка проблеми для дослідження теми обумовлюється тим, що вивчення історії селянських малих шовковичних та шовкообробних виробництв є важливою ланкою у вивченні історії українського селянства, посідає помітне місце в матеріальній та духовній культурі українського народу. В контексті історичного розвитку України селяни-шовководи пройшли довгий шлях від примітивних форм шовківництва, шовкопрядіння та шовкоткацтва до досить складних технологічних форм, ставши основою розвитку вітчизняної шовкообробної промисловості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теми дослідження свідчить про те, що незважаючи на істотно збільшений останнім часом науковий і суспільний інтерес до історії українського селянства, історія розвитку селянських шовковичних та шовкообробних промислів в вивченій науковій літературі відображена слабо, фрагментарно і не завжди досить об'єктивно. Джерельну базу

© Трубчанінов М. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

дослідження представляє різноманітний за походженням, змістом, формою і науковою цінністю комплекс документальних, наративних і статистичних матеріалів. Практична значимість роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані при написанні творчих робіт, присвячених проблемам соціально-економічного і духовно-культурного розвитку українського села.

Окремі питання становлення та розвитку шовківництва в Україні розглянуто у праці І. Бородай, присвяченій історії цієї галузі. Дослідниця простежує перехід від державних і поміщицьких форм організації шовківництва до його поширення серед селянства після селянської реформи 1861 р. Безпосередньо до проблеми малих виробництв звертається М. Маслов, який досліджував розвиток малих приватних шовкообробних виробництв у Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст. Загальну картину розвитку промислу розкривають в своїх працях О. Гуржій, М. Трубчанінов та ін. У них був зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити деякі аспекти розвитку селянських шовковичних та шовкообробних промислів в окремих кустарних осередках Україні у другій половині XIX – першій третині XX ст.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження процесу становлення та розвитку селянського підприємництва у галузі шовківництва та шовкообробництва в Україні у другій половині XIX – першій третині XX ст. Для досягнення поставленої мети передбачено визначити масштаби, динаміку та регіональні особливості поширення селянських шовківницьких і шовкообробних промислів; простежити основні етапи їх організаційного, соціально-економічного та техніко-технологічного розвитку; з'ясувати роль державних, земських, освітніх та громадських інституцій у підтримці й модернізації селянського шовківництва; охарактеризувати виробничу діяльність селян-шовководів та особливості організації малих шовкообробних підприємств; визначити місце цих промислів у системі господарської діяльності українського села та їх значення для розвитку традицій малого підприємництва.

Виклад основного матеріалу. Малі форми селянського шовківництва та пов'язані з ним кустарні виробництва з виготовлення шовкової нитки, шовкопрядіння, шовкоткацтва, фарбування шовкової тканини та вишивкою шовкової тканини протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. набуло досить масштабного розвитку в багатьох регіонах України і відігравали помітну роль в соціально-економічній модернізації країни. Особливо це стосувалося окремих сіл та сільських регіонів, де в цей період малі форми шовківництва та шовкообробних виробництв стали масовим явищем і приносило значний прибуток для багатьох промислових селяни-шовководів. Своєю практичною діяльністю ці селяни, поєднуючи народну мудрість й кмітливість з глибокими технічними знаннями, переконливо довели велике значення малого промислового підприємництва в національній економіці. На території України уже на початку XVIII ст. були засновані перші шовкообробні фабрики в Києві та на землях Слобідської України – у Новій Водолазі, Караванах, Чугуєві та інших слободах і селах [1, арк. 70–72]. Багатовіковий досвід, накопичений українським народом в галузі ткацтва вовни, коноплю і льону дозволив використовувати цей досвід в галузі вироблення багатьох простих видів шовкових тканин. Саме тому, вже до середини XIX ст. українські селяни-шовководи становили значну конкуренцію великим державнім і приватним шовкообробним мануфактурам і фабрикам. При цьому, багато українських слобод і сіл зберегли за собою роль загальноукраїнських центрів шовкоткацької промисловості [2, арк. 3–4]

Весь цей перший досвід розвитку шовківництва і шовкопрядіння в Україні мав великий успіх. До середини XIX ст. поступово склалися певні технології вирощування шовковичних дерев і розведення шовковичних черв'яків в українських селянських господарствах. У той же час необхідно відзначити, що до середини XIX ст. шовківництво і шовкопрядіння в Україні майже не носило характер дрібнотоварного виробництва. Воно поширювалося переважно адміністративними методами серед державних селян та військових поселян. Наприклад, в Чугуївському військовому поселенні через кожні три метри висаджувалися шовковичне дерева. За наказом військових командирів кожній родині поселян видавалися до 10 г. грени, а через два-три місяця поселяни повинна була здати кокони державі. Крім того, для стимулювання селян до участі в розвитку шовківництва їм часто роздавалися землі, видавалися субсидії, влаштовувалися казенні шовкомотальні фабрики, засновувалися товариства поширення шовківництва, працювали різні навчальні курси та школи шовківництва, призначалися різні нагороди [3, с. 39].

На початку XX ст. найбільш широкий розвиток в селянському середовищі кустарного шовківництва і шовкоткацтва спостерігався в Полтавській,

Київській, Харківській, Таврійській та південній частині Чернігівської губернії [4, с. 24–26]. Крім шовкових ниток та шовкових тканин, українські селяни-шовководи навчилися одержувати з ягід шовковиці варення, джеми і компоти, які були дуже корисними для здоров'я тому, що могли нормалізували артеріальний тиск і у гіпотоніків і гіпертоніків. Ягоди шовковиці в селянських господарствах дуже часто служили прекрасним кормом для домашніх птахів. Таким чином, в українських селянських господарствах шовківництво було не тільки досить прибутковим промислом, але й фактично безвідхідним виробництвом [5, с. 68–70].

Становленню та розвитку селянського кустарного шовківництва і шовкоткацтва в цих українських регіонах сприяла діяльність місцевих земствам. Вони безкоштовно забезпечували гібридними саджанцями шовковичного дерева всіх бажаючих селян. За даними письмових джерел, в українських селах шовковиці звичайно саджали на пустелях, межах полів, перед селянськими хатами. Уже на третій рік шовковичне дерево забезпечувало кормом гусеницю шовкопряда. Для одержання одного кілограма коконів, виходячи із традиційних для України технологічних умов кустарного шовківництва, селянину необхідно було утримувати близько 160 шовковичних дерев [6, с. 219]. Багато хто з українських кустарів-шовководів висаджували і утримували ще більш значну кількість шовковичних дерев. Прикладом можуть служити селянські господарства Мелітопольський повіт Таврійської губернії. Тут, на початку XX ст. селянин М. С. Ковальов із с. Піщане висадив у своєму садко 850 шовковиць, К. П. Шкурко із с. Ново-Павлівка – 800 шовковиць, а його односільчанин А. Ф. Дьяченко – 4000 шовковиць [7, арк. 8–19].

Усього, на кінець XIX – початок XX ст. українські сільські кустарі-шовководи мали в своєму розпорядженні приблизно 4 млн. шовковичних дерев. При цьому, на думку фахівців, обсяги шовковичних черв'яків, що вигодовувалися в Україні, часто відставали від можливостей створеної тут кормової бази, що створювало гарні перспективи для подальшого розвитку кустарного шовківництва. Протягом XIX – початку XX ст. в українських губерніях були побудовані державні та земські гренажні заводи, бази заготівлі та первинної обробки коконів, шовкомотальні фабрики; організовані державні та земські шовковичні розплідники; створена єдина державно-земська система селекційно-племінної роботи тощо. Вченими і фахівцями Департаменту землеробства виводилися нові високопродуктивні породи і гібриди шовкопряда, розроблялися високоврожайні сорти шовковиці та більш ефективні прийоми її агротехніки. Все це забезпечувало українським селянам-шовководам можливість одержувати в середньому до 2 кг коконів з кожного грама грени [8, с. 142]. Прикладам пильної уваги держави та земств до розвитку в Україні малих форм шовкообробництва може служити стан справ в Чернігівській губернії, де тільки за 5 років, з1888 по 1892 р., Чернігівській земській управі вдалося роздати селянам 16 405 саджанців шовковиці [9, арк. 131–132].

Досить широко і динамічно розвивалася селянські шовківницькі промісли у Харківській губернії. Південно-Руське товариство акліматизації та місцеві земства переважно безкоштовно забезпечували місцевих кустарів саджанцями шовковичного дерева і греною. При Харківському землеробському училищі працювали курси шовківництва. Все це, поряд зі сприятливими природними умовами, давало позитивні результати. Шовківництво і шовкоткацтво ставали не тільки важливим напрямок для розвитку малого підприємництва в сільській місцевості, але й дохідною статтею для декількох тисяч селянських родин [10, арк. 101–105].

Ще одним традиційним центром розвитоку кустарного шовківництва та шовкоткацтва були Умань, Трипілля і Тараща в Київській губернії Така географія визначалася різними історичними обставинами. Так розвиток кустарного шовківництва в с. Трипілля Київського повіту було пов'язане з ім'ям Ф. В. Чижова, у Таращанському повіті з ім'ям І. П. Шумського, а в Уманському з ім'ям І. І. Кораблева Так у травні 1850 р. Ф. В. Чижов узяв в оренду у Міністерства державного майна 60 десятин шовковичних плантацій на хуторі Трипілля в 50 верстах від Києва. Ці плантації шовковиці протягом багатьох десятиліть не приносили казні ніякого доходу і тому були віддані Чижову в безкоштовне користування строком на 24 роки. З метою як можна більш швидкого поширення шовківництва в прилеглих селах і хуторах Чижов став безкоштовно роздавати місцевим селянам шовковичні дерева та личинки шовковичних черв'яків. Крім того, Чижов організував при своїх плантаціях школу практичного шовківництва для хлопчиків, які направлялися на навчання за рахунок церковно-парафіяльних шкіл із різних губерній України. Уже через два-три роки біля чижовских плантацій кілька сотень селянських родин стали займатися новим для себе кустарним

промислом і одержувати відносно високі доходи [11, арк. 226].

Небагаті сусіди-поміщики, які прочули про успішне ведення справ на чижовских шовковичних плантаціях, також стали заводити у себе в маєтках шовківницькі господарства. В результаті у Київському повіті сформувався Трипільський шовківницький район, у якому виробництвом шовкових ниток і тканин займалося більш ніж 400 кустарів. Цей район складався із самого Трипілля і 12 околишніх сіл. Центром кустарного кокономодсьтва та шовкорозмотки було с. Трипілля, а центром кустарного шовкоткацтва – с. Обухово. В інших селах селяни тільки добували кокони, які розмотували в с. Трипілля, а шовкову тканину ткали в Обухові. Величезний вплив на розвиток кустарного шовківництва та шовкоткацтва в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. зробила діяльність І. І. Кораблева. В 1898–1902 роках він вивчав теорію і практику шовківництва в Московському сільськогосподарському інституті. По закінченні інституту І. І. Кораблева зарахували фахівцем з шовківництва при Департаменті землеробства і відрядили в Полтаву для проведення роботи з розвитку шовківництва в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях. Тут діяльність Кораблева була спрямована на обстеження стану кустарного шовківництва, на організацію короткострокових і тривалих курсів шовківництва, публікацію статей у сільськогосподарських журналах і календарях, читання лекцій для кустарів. Їм був розроблений план розвитку кустарного шовкообробництва в Україні [12, арк. 61–64].

В 1907 р. І. І. Кораблів був переведений з Полтави в Умань для викладання шовківництва в місцевому училищі та завідування шовкостанцією. Одночасно його залишили на посаді фахівця з шовківництва при Департаменті землеробства. Він організував при училищі кабінет шовківництва, а при шовкостанції – музей шовківництва. Крім того, для народних шкіл було налагоджено виготовлення навчальних колекцій, препаратів і розгорнута допомога в галузі популяризації шовківництва. Особливу увагу І. І. Кораблев приділяв народним учителям, оскільки вважав, що вони відіграють важливу роль у створенні та розвитку малих приватних шовкообробних підприємств. Саме тому щорічно при Уманському училищі садівництва І. І. Кораблев організовував для вчителів півторамісячні курси по шовківництву. В інші роки сюди з'їжджалося до 150 учителів із самих віддалених губерній. Кращих з них залишали при шовкостанції на річне стажування, після якого вони ставали інструкторами. Поступово Уманське училище стало центром, куди стікалися люди, що цікавляться шовківництвом, серед них було чимало селян-кустарів. Завдяки отриманим знанням вони змогли освоїти прогресивні прийоми шовківництва та шовкоткацтва [13, с. 218].

Саме друга половина XIX – початок XX ст. був періодом організаційного и технікотехнологічного становлення українського кустарного шовківництва та шовкоткацтва. У цей час повсюдно в Україні вигодування шовковичних черв'яків була зосереджена в основному в селянських господарствах. У цей же час українські кустарі активно розвивали нові ефективні методи одержання і обробки шовку. Загальне виробництво сухих коконів в українських кустарних господарствах щорічно склало близько 24 т, а шовкусирцю до 4,8 т. Із цієї сировини кустарі щорічно виготовляли близько 343 тис. м. шовкової тканини [14, арк. 28–30].

Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. малі приватні шовкообробні підприємства, пов'язані з виготовленням шовкової нитки, шовкопрядінням, шовкоткацькою вишивкою, фарбуванням тканини, одержали в Україні повсюдне поширення. Шовкову тканину кустарі виготовляли з ниток, отриманих з коконів гусениць шовковичного шовкопряда. Гусень виводили із грени – яєць шовкопряда, які були схожі на зернисту ікру. У невеликих кустарних шовківницьких господарствах України у виробничому процесі звичайно використовувалося не більше одного золотника (4,26 г) грени. Наприклад у всьому Трипільському шовківницькому районі щорічно пожвавлювалося близько 35 золотника (150 г) грени [15, с. 148–150].

Пожвавлення або інкубація грени в українських господарствах найчастіше проходило прямо в приміщенні селянської хати, яка на якийсь час перетворювалося в інкубатор, де підтримувалася температуру 23–25 °С. Хату-інкубатор намагалися утримувати в чистоті, дотримувалися тиші та певної вологості, постійно провітрювали, але не допускали сильного руху повітря. Для розвитку грени у кустарних умовах було потрібно 8–10 днів, після чого на світло з'являлися маленькі, довжиною всього близько 3 мм личинки. Вони були пофарбовані в темно-бурий цвіт і покриті пучками довгих волосів. Цих гусениць, що вилупилися, кустарі часто також вигодовували в прямо у своїх хатах, або переносили гусениць на вигодування в червоводню – спеціальне добре провітрюване приміщення з температурою 24–25 °С. Тут

гусениць розкладали по годівницях на спеціальну кормову етажерку. Кожна така етажерка складалася з декількох дерев'яних, солом'яних, очеретяних полиць, або полиць обтягнутих товстою тканиною. На полки постійно, від 4 до 8 разів у день, селянські підлітки накладали свіжі листи й пагони шовковиці [16, арк. 13–39]. В українських кустарних червоводнях черв'яків вигодовували різаними листами і молодими пагонами шовковиці, причому зовсім чистими, винятково свіжими і сухими. Апетит гусениць ріс не щодня, а щогодини. Для одержання 1 кг коконів звичайно витрачалося 17–18 кг листів шовковиці, у кращих кустарних господарствах – 11–12 кг листів [17, арк. 178, 233, 234].

При 20–25 °С розвиток личинки звичайно завершувався приблизно за місяць, при більше високій температурі – швидше. На виготовлення кокона йшло близько 4 доби. Довжина нитки одного кокона звичайно становила від 350 до 1000 метрів. Щоб з коконів шовкопряда одержати шовкове полотно, був необхідний багатоетапний процес обробки сировини. Кустарям потрібно було зібрати кокони, потім зробити їхнє відбраковування, розмотування й хімічне зміцнення нитки. Для розмотування шовкового кокона в нитку кустарі використовували спеціальний шовкомотальний верстат. У ньому попередньо оброблені кокони розмотувалися на спеціальні шпульки, які оберталися під впливом маховика. Такий верстат приводилася в дію педаллю або рукояткою, а його продуктивність досягала півтора кілограма шовкової пряжі в день. Готові шовкові нитки мали матово-жовтий цвіт і були позбавлені блиску. Вони здобували його при наступній обробці із застосуванням шовкового клею. Потім нитки красили й ткали з них шовкову тканину. Перед фарбуванням кустарі піддавали нитку обробці в чотири етапи: 1 – промивання, 2 – виварення, 3 – відбілювання, 4 – травлення. Після розмотування коконів і зрощування шовкові ниток кустарі промивали їх чистою гарячою водою. Шовк при цьому очищався й ставав білим, тому що втрачав залишки сериците й бруду. Після промивання шовкові нитки можна було вживати для виготовлення одноколірних тканин. Якщо нитки призначалися для виготовлення багатобарвних тканин, їх піддавали подальшій обробці: виваренню, відбілюванню й, залежно від барвника, травленню. Цієї ж операції проходили й готові одноколірні тканини перед фарбуванням. Для фарбування шовку в українській кустарній промисловості вживалися барвники рослинного походження. Основним барвником рослинного походження в Україні був крап, який кустарі одержуваний з кореня марени і використовували для фарбування шовкових ниток і тканин у червоний кольор. Для фарбування шовкових ниток і тканин у чорний кольор кустарі використовували залізний купорос. Для фарбування тканин у жовтий цвіт використовувалися плоди деяких рослин. У темно-червоний кольор шовкові нитки і тканину кустарі офарблювали вохрою [18, с. 92–96]. Після фарбування шовкових ниток наступав етап шовкоткацтва. У другій половині XIX – першій третині XX ст. українські селяни-шовководи застосовували вже досить складні шовкопрядильні верстати, такі як й верстат для розпрямлення волокна, колесо для скручування розпрямленого волокна в пряжу, сукальне колесо, ткацький верстат та ін. Технічний переворот у шовкоткацькій промисловості завершився пізніше, ніж в інших галузях, тому всі кустарі, які не могли суперничати з механічним виробництвом, переходили на вироблення простих шовкових тканин. У результаті число механічних ткацьких верстатів в Україні перевищило число ручних шовкоткацьких станів тільки в 1908 році [19, с. 188–190].

Висновки. Вивчення і всебічний аналіз наведених матеріал свідчить, що селянські кустарні виробництва шовку і шовкових тканин протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. були одними з найважливіших галузей національного господарства України й залишалися важливим компонентом української народної виробничої культури. У продовж досліджуваного періоду шовківництво поступово трансформувалося від допоміжного виду господарської діяльності до самостійного прибуткового промислу. Особливого поширення воно набуло в Полтавській, Київській, Харківській, Таврійській губерніях та південній частині Чернігівської губернії. Формування локальних осередків шовківництва і шовкообробництва свідчить про наявність регіональної спеціалізації селянських господарств. Показовим у цьому відношенні був Трипільський шовківницький район, де окремі села спеціалізувалися на вирощуванні шовкопряда та отриманні коконів, їх розмотуванні й подальшому шовкоткацтві.

Важливим чинником розвитку селянського шовківництва стала діяльність державних і земських установ. Забезпечення селян саджанцями шовковиці та греною, створення розплідників, гренажних заводів, шовкомотальних підприємств, організація спеціалізованих курсів і шкіл сприяли поширенню професійних знань та удосконаленню виробничих практик. Особливе значення мала

діяльність фахівців і популяризаторів шовківництва, зокрема Ф. В. Чижова та І. І. Кораблева, які поєднували практичну, освітню та організаційну роботу. Через систему навчання, консультацій і практичної підготовки вони сприяли залученню селян до нового виду підприємницької діяльності.

Важливою ознакою розвитку галузі була поступова техніко-технологічна модернізація. Українські селяни-шовководи вдосконалювали способи інкубації грени, вигодовування шовкопряда, облаштування червоводень, отримання та відбраковування коконів, їх розмотування, підготовки й фарбування шовкової нитки. У шовкоткацтві використовувалися різні типи верстатів та пристроїв, що свідчило про поступове ускладнення виробничого процесу. Водночас модернізація не призвела до повного витіснення традиційних форм виробництва: вони продовжували функціонувати у селянських господарствах, пристосовуючись до нових економічних і технологічних умов.

Список літератури:

1. ЦДІАК України. Ф.442. Оп.636. Спр.391. Арк. 70–72.
2. ДАДО. Р. 1497. Оп. 1. Спр.10. Арк. 3–4.
3. Журнал Совещания о нуждах кустарных промыслов..: Тип. В. Киршбаума, 1905. 96 с.
4. Журнал Совещания о нуждах шелководства. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1910. 74 с.
5. Ежегодник кустарной промышленности / Под ред. Е. Д. Максимова. – СПб. : Тип. «Энергия», 1915. Вып. 5. 289 с.
6. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. СПб. : Тип. МВД, 1914. 615 с.
7. ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 8–19.
8. Труды по кустарной промышленности. СПб. : Тип. Бернштейна, 1914. 461 с.
9. ЦДІАК України. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 112. Арк. 131–132.
10. ДАХО. Ф. 422. Оп. 707. Спр. 370. Арк. 101–105.
11. ЦДІАК України. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 226.
12. ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 61–64.
13. Труды по кустарной промышленности. – СПб. : Тип. Бернштейна, 1914. – 461 с.
14. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 82. Арк. 28–30.
15. Ежегодник промышленности и торговли за 1912–1914 гг. СПб. : Тип. В. Киршбаума., 1915. 271 с.
16. ДАОО. Ф. 91. Оп. 1А. Спр.116. Арк. 13–39.
17. ДАОО. Ф. 91. Оп. 3.Спр. 12. Арк 178, 233, 234.
18. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1900. 270 с.
19. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. СПб. : Тип. МВД, 1914. 615 с.

Trubchaninov M. A. THE DEVELOPMENT OF RURAL ENTREPRENEURSHIPIN THE SILK PRODUCTION AND PROCESSING SECTORIN UKRAINE DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY

This article examines the development of peasant entrepreneurship in the sericulture and silk processing sectors in Ukraine during the second half of the 19th century and the first third of the 20th century. The main focus is on the establishment and operation of small-scale peasant enterprises involved in the cultivation of mulberry trees, silkworm rearing, cocoon production, silk thread extraction, silk reeling, silk weaving, and the dyeing and embroidery of silk fabrics. The role of these activities in the socio-economic development of the Ukrainian countryside and in the formation of traditions of small-scale industrial enterprise is identified.

The scale, dynamics and regional characteristics of the spread of peasant sericulture and silk-processing industries have been analysed. It is shown that at the beginning of the 20th century, these industries were most developed in the Poltava, Kyiv, Kharkiv and Tavria governorates, as well as in the southern part of the Chernihiv governorate. Particular attention is paid to the formation of local centres of sericulture and silk weaving, notably in the Trypillia district of the Kyiv Governorate, as well as to the development of the industry in the Kharkiv and other Ukrainian governorates.

The article examines the influence of government policy, local authorities, specialist associations, educational institutions and experts on the spread of sericulture amongst the peasantry. It highlights measures taken to provide peasants with mulberry and silkworm seedlings, the establishment of mulberry nurseries, silkworm rearing facilities and silk reeling enterprises, and the organisation of training courses and practical training. The importance of the work carried out by sericulture specialists in improving technologies and disseminating professional knowledge amongst the rural population is highlighted.

The organisational and technical-technological features of peasant sericulture and silk processing are described: the incubation of silkworm eggs, the rearing of silkworms, the harvesting of cocoons, their sorting and unwinding, the preparation of silk thread, dyeing and the manufacture of fabrics. It has been established that the gradual introduction of new technological methods went hand in hand with the preservation of traditional forms of folk production. The article summarises the characteristics of the industry's development and demonstrates that peasant sericulture and silk processing were an important component of economic activity in Ukrainian villages, contributing to the diversification of peasant incomes, the development of local production centres and the accumulation of practical experience in small-scale entrepreneurship.

Keywords: *cottage industries, silk, peasant silkworm breeders, peasant silk-processing enterprises, mulberry, silk weaving, silk reeling, socio-economic organisation of sericulture, modernisation of the industry.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477.51):364-322"364"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.17

Щербина А. П.
https://orcid.org/0009-0008-8856-6637
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя;
Відокремлений структурний підрозділ «Ніжинський фаховий коледж
Національного університету біоресурсів і природокористування України»

Кириленко С. О.
https://orcid.org/0000-0002-4427-6979
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ: РЕГІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ, МЕРЕЖІ СОЛІДАРНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ

У статті проведено комплексний аналіз розвитку, трансформації та основних форм волонтерського руху на Чернігівщині в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну у 2022–2026 роках. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення регіонального досвіду громадянської самоорганізації в умовах воєнної небезпеки, окупації, бойових дій, руйнування інфраструктури та значних гуманітарних потреб населення. На основі усних історій, напівструктурованих інтерв'ю з волонтерами Чернігова, Ніжина, Прилук і сільських громад області, а також публікацій громадських організацій простежено особливості становлення й еволюції волонтерських практик у регіоні. Методологічну основу дослідження становлять підходи соціальної історії, історії повсякденності, усної історії та мікроісторичного аналізу.

Визначено, що в перші місяці повномасштабної війни волонтерство на Чернігівщині переважно мало стихійний і кризовий характер та було спрямоване на забезпечення населення продуктами харчування, водою, медикаментами й іншими необхідними ресурсами, а також на підтримку Збройних Сил України та підрозділів територіальної оборони. Після деокупації північних громад області навесні 2022 року відбулося поступове зміщення акцентів від подолання безпосередніх наслідків бойових дій до відновлення житла, інфраструктури та соціального середовища. Розкрито основні напрями волонтерської діяльності: гуманітарна допомога, підтримка Збройних Сил України, евакуаційна та логістична діяльність, відновлення інфраструктури, соціально орієнтоване та інклюзивне волонтерство, молодіжні й дитячі ініціативи.

Особливу увагу приділено родинному, релігійному та високотехнологічному волонтерству як формам громадянської мобілізації. Проаналізовано участь родин, дітей і молоді у зборі допомоги, благодійних заходах та підтримці військових і цивільного населення, а також залучення професійних компетенцій цивільних фахівців до технічного забезпечення оборонних потреб. Встановлено важливість міжсекторальної взаємодії волонтерів з органами місцевого самоврядування, військовими адміністраціями, бізнесом, освітніми та культурними установами, релігійними громадами й військовими структурами. Доведено поступовий перехід від ситуативної самоорганізації перших місяців війни до професіоналізації, інституціоналізації та формування сталих волонтерських мереж і довготривалих проєктів. Обґрунтовано, що волонтерський рух Чернігівщини виконує не лише компенсаторну, а й системоутворювальну функцію, сприяючи соціальній згуртованості, зміцненню локальної та національної ідентичності, розвитку культури солідарності й громадянської відповідальності та підвищенню стійкості місцевих громад.

Ключові слова: *волонтерство, громадянське суспільство, Чернігівщина, війна, соціальна мобілізація, родинне волонтерство, молодіжні ініціативи.*

© Щербина А. П.., Кириленко С. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року стало критичним викликом для держави та суспільства, активізувавши всі наявні ресурси громадянської самоорганізації. Волонтерський рух, що формувався в Україні з 2014 року, у нових умовах набув безпрецедентного масштабу, розширив напрями діяльності та охопив широкі верстви суспільства. Чернігівщина як прикордонний регіон, що зазнав окупації, активних бойових дій і значних руйнувань, стала простором інтенсивної волонтерської мобілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Волонтерський рух у контексті російсько-української війни є предметом дослідження українських науковців у галузі сучасної історії, соціальної антропології, соціології та усної історії. У наукових працях розглядаються особливості громадянської самоорганізації, значення волонтерської діяльності для підтримки обороноздатності України, а також трансформація суспільних практик під впливом воєнних подій. Зокрема, Яна Мартинюк теоретично обґрунтувала та експериментально перевірила організаційно-методичні умови забезпечення волонтерської діяльності у територіальних громадах, що постраждали внаслідок воєнних дій, акцентувала увагу на посиленні соціальної підтримки населення, координації волонтерських ініціатив та сприянні відновленню громад [16]. Тетяна Логвинюк досліджує особливості медійного висвітлення волонтерського руху у 2014–2022 роках [15], тоді як Юлія Дьомкіна зосереджується на його трансформації під впливом суспільних змін [12]. Водночас локальний вимір розвитку та повсякденної діяльності волонтерського руху, зокрема на матеріалах Чернігівщини, досі не отримав належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Це визначає актуальність подальшого дослідження регіональної специфіки волонтерського руху та зумовлює наукову значущість обраної теми.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз особливостей розвитку волонтерського руху на Чернігівщині у 2022–2026 роках, визначення його основних форм, мотиваційних чинників і соціальних наслідків.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань: охарактеризувати етапи та напрями волонтерської діяльності в регіоні після 24 лютого 2022 року; проаналізувати міжсекторальну взаємодію волонтерів, органів влади, бізнесу та громадських організацій; розкрити значення родинних, релігійних і молодіжних ініціатив; визначити роль волонтерства у формуванні соціальної стійкості громад.

Методологічну основу статті становлять підходи соціальної історії, історії повсякденності, усної історії та мікроісторичного аналізу. Волонтерський рух розглядається не лише як соціальна практика, а й як історичне явище, що формується в конкретному часовому й просторовому контексті війни та трансформації українського суспільства. Ключовим методом дослідження є метод усної історії, який дозволяє зафіксувати індивідуальні та колективні досвіди учасників волонтерського руху, простежити мотиваційні зміни, емоційні стани та механізми адаптації до екстремальних умов. У статті використано напівструктуровані інтерв'ю з волонтерами Чернігова, Ніжина, Прилук і сільських громад області, зібрані у 2022–2026 роках.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення стало переломним моментом для волонтерського руху Чернігівщини. Уже в перші години після початку бойових дій у Чернігові та районних центрах почали стихійно формуватися волонтерські осередки, що діяли на базі приватних помешкань, магазинів, церков і навчальних закладів. Свідчення учасників цих подій фіксують відчуття повної невизначеності, відсутності зв'язку та водночас – високий рівень самоорганізації населення.

У Чернігові в період блокади міста волонтерська діяльність зосереджувалася на забезпеченні продуктами харчування, водою та медикаментами мешканців мікрорайонів, які опинилися без доступу до магазинів і аптек [11]. Волонтери працювали в умовах надзвичайно складної та небезпечної логістики: формували маршрути доставки з урахуванням ситуації в місті, здійснювали поїздки під обстрілами, а в окремих випадках використовували альтернативні шляхи, зокрема човни через Десну [7]. Подібні практики характерні й для Ніжина [14] та Прилук [20; 21], де волонтери часто поєднували допомогу цивільному населенню з підтримкою підрозділів територіальної оборони.

Після деокупації північних громад області навесні 2022 року волонтерський рух трансформувався: акцент поступово зміщувався з виживання до відновлення. Волонтери долучалися до розчищення завалів, ремонту пошкодженого житла, збору коштів на відбудову будинків і соціальної інфраструктури [10]. Цей етап характеризується появою довготривалих проєктів і стабільних волонтерських команд.

У новітній історії Чернігівщини періоду повномасштабної війни міжсекторальна взаємодія постає як один із ключових механізмів виживання та адаптації регіону до екстремальних умов. Волонтерський рух у цьому контексті не існував ізольовано, а формувався у постійному діалозі та співпраці з органами місцевого самоврядування, представниками бізнесу, освітніми й культурними інституціями, релігійними громадами та військовими структурами.

У перші тижні після 24 лютого 2022 року значна частина цієї взаємодії мала неформальний і ситуативний характер. У Чернігові, який опинився в умовах облоги, координація допомоги здійснювалася через телефонний зв'язок, соціальні мережі та особисті контакти. Паралельно відбувалося залучення наявної міської інфраструктури: приміщення навчальних закладів використовувалися для організації видачі гуманітарної допомоги, а освітні та благодійні структури спільно реалізовували гуманітарні проєкти. У подальшому взаємодія волонтерських ініціатив із органами місцевого самоврядування та комунальними підприємствами набувала більш організованого характеру [19].

Поступово така взаємодія набула більш упорядкованих форм. При місцевих органах влади почали функціонувати координаційні центри, де поєднувалися зусилля посадовців, волонтерів і підприємців. У Ніжині та Прилуках подібні центри виконували роль логістичних вузлів: тут формувалися гуманітарні набори, розподілялися маршрути доставки, акумулювалася інформація про потреби внутрішньо переміщених осіб [9; 25]. Ці практики можна розглядати як зародження нових моделей кризового управління на місцевому рівні.

Важливою складовою міжсекторальної взаємодії стала участь бізнесу. Місцеві підприємці не лише надавали фінансову підтримку, а й активно залучали власні матеріальні та організаційні ресурси. Так, власники автотранспортних підприємств і приватних автопарків забезпечували волонтерів транспортом для евакуації населення з небезпечних районів і доставки гуманітарної допомоги в сільські громади. Підприємства харчової галузі, зокрема пекарні та фермерські господарства, безоплатно передавали продукцію для цивільного населення та підрозділів територіальної оборони.

Окрему роль відігравали освітні та культурні заклади, які в умовах війни змінили свої функції. Школи, бібліотеки, будинки культури перетворювалися на пункти збору гуманітарної допомоги, тимчасові склади або центри координації волонтерської діяльності. Працівники цих установ, використовуючи свій соціальний авторитет і мережі контактів, сприяли залученню місцевих мешканців до волонтерства. Відтак, культурна інфраструктура регіону стала важливим ресурсом громадянської мобілізації.

Співпраця з релігійними громадами також мала системний характер. Церковні приміщення використовувалися як пункти тимчасового прихистку, місця роздачі гуманітарної допомоги, а духовенство виконувало роль посередників між волонтерами та населенням [27]. Рівень довіри до церкви сприяв ефективному поширенню інформації та залученню нових учасників до волонтерських ініціатив.

Упродовж 2022–2023 років міжсекторальна взаємодія поступово набувала більш упорядкованих та інституціоналізованих форм. На рівні органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій створювалися механізми координації діяльності волонтерських і благодійних організацій, запроваджувалися програми підтримки волонтерства, процедури обліку та звітності. Зокрема, у Ніжинській громаді у 2023 році було затверджено «Програму сприяння розвитку волонтерства Ніжинської територіальної громади на 2023–2027 роки» [23]. На обласному рівні у 2023 році створено Штаб волонтерів Чернігівської області для координації взаємодії органів влади та волонтерських організацій [22]. Паралельно поширювалися формалізовані форми партнерства, зокрема укладення меморандумів про взаєморозуміння та співпрацю [28, с. 14]. Ці процеси свідчили про поступовий перехід від ситуативної мобілізації перших місяців повномасштабної війни до більш сталих механізмів взаємодії, координації та підтримки волонтерської діяльності. У підсумку міжсекторальна взаємодія на Чернігівщині в період повномасштабної війни постає як історично значущий феномен, що демонструє здатність місцевих спільнот до самоорганізації, солідарності та колективної відповідальності в умовах глибокої кризи.

Родинне волонтерство на Чернігівщині у 2022–2026 роках стало однією з найпоширеніших і водночас найменш формалізованих форм громадянської участі. В історичному вимірі воно репрезентує трансформацію повсякденного життя родин під впливом війни, коли межі між приватним простором і публічною діяльністю фактично зникали. Кухні, гаражі, підсобні приміщення та

подвір'я перетворювалися на волонтерські майстерні, склади й логістичні пункти [8].

Матеріали усних інтерв'ю з волонтерами свідчать, що рішення долучитися до допомоги найчастіше ухвалювалося колективно, як родинна стратегія виживання та спротиву. У багатьох випадках ініціаторами були жінки середнього віку, які організовували збір продуктів, приготування їжі для військових і цивільних, тоді як чоловіки брали на себе питання транспорту, закупівель і ремонту техніки. Діти та підлітки виконували допоміжні, але символічно важливі функції: пакування посилок, виготовлення листівок, оберегів, маскувальних елементів [2].

Показовими є мікроісторії родин із Чернігова та навколишніх громад, які з перших днів війни систематично займалися приготуванням їжі для підрозділів територіальної оборони та мешканців укриттів [29]. Аналіз спогадів учасників цих подій дає підстави розглядати волонтерську діяльність не лише як спосіб надання допомоги іншим, а й як одну з форм активної адаптації населення до екстремальних умов війни [26].

Окрему групу становлять родини підприємців, які переорієнтовували частину власних ресурсів, виробничих потужностей і професійних навичок на потреби волонтерства. У Ніжині та Прилуках представники місцевого бізнесу долучалися до забезпечення військових і постраждалого населення продуктами харчування, транспортом, технікою та іншими необхідними ресурсами. Такі рішення ухвалювалися не як одноразові акти благодійності, а як тривалі родинні зобов'язання [5; 6].

Підсумовуючи, варто зазначити, що родинне волонтерство постає як важливий об'єкт соціально-історичного аналізу. Воно демонструє, як у межах окремої родини відбувається адаптація до війни, формуються нові соціальні ролі та практики, а приватний простір стає складовою загальнонаціонального руху опору.

Молодіжні та дитячі волонтерські ініціативи на Чернігівщині в умовах повномасштабної війни становлять окремий і надзвичайно важливий пласт новітньої соціальної історії регіону. Їхній аналіз дозволяє простежити процес формування громадянської свідомості та відповідальності у наймолодших членів суспільства, а також зафіксувати досвід «покоління війни», для якого волонтерство стало частиною повсякденного життя.

У перші місяці війни участь дітей і підлітків у волонтерстві часто мала спонтанний характер і була тісно пов'язана з родинними ініціативами. Діти допомагали дорослим у сортуванні гуманітарної допомоги, пакуванні продуктів, підготовці посилок для військових. За свідченнями респондентів, така участь сприймалася як спосіб долучення до спільної справи та подолання почуття страху й безпорадності, характерних для перших тижнів війни [1].

Згодом молодіжне волонтерство набуло більш організованих форм. У закладах освіти Чернігова, Ніжина та Прилук учні долучалися до благодійних ярмарків, збору коштів, продуктів, медикаментів, засобів гігієни та інших необхідних речей для Збройних Сил України. Зокрема, у Чернігові учні організовували систематичний збір допомоги для військових [13], а в Ніжині та Прилуках школярі проводили благодійні ярмарки та збирали кошти для потреб ЗСУ [18]. Поширеною формою дитячої участі стало виготовлення малюнків, оберегів та інших символічних подарунків для військовослужбовців. У Прилуках, наприклад, учні разом із ювенальними поліцейськими виготовляли обереги для захисників України [24]. Таким чином, освітнє середовище ставало одним із просторів організації молодіжної волонтерської активності, поєднуючи збір матеріальної допомоги із символічною підтримкою військовослужбовців.

Молодіжне волонтерство також відігравало важливу роль у післядеокупаційний період. Підлітки долучалися до прибирання територій, допомоги у відновленні пошкоджених будівель, організації заходів для дітей із родин внутрішньо переміщених осіб [17]. У цьому контексті волонтерська діяльність виконувала не лише практичну, а й соціалізаційну функцію, сприяючи відновленню горизонтальних зв'язків у громадах.

З історичної перспективи молодіжні та дитячі волонтерські ініціативи на Чернігівщині можуть бути розглянуті як важливий чинник формування нових моделей громадянської участі. Вони демонструють, як у межах воєнного досвіду закладаються основи активної громадянської позиції, що матиме вплив на розвиток регіону в післявоєнний період.

Високотехнологічне волонтерство стало однією з найхарактерніших ознак еволюції волонтерського руху на Чернігівщині у 2022–2026 роках. У соціально-історичному вимірі цей феномен відображає перехід від переважно гуманітарних практик допомоги до складних форм матеріально-технічної підтримки, що вимагали спеціальних знань, фінансових ресурсів і координації з військовими структурами.

У перші місяці повномасштабної війни потреби Збройних Сил України та підрозділів

територіальної оборони зумовили появу волонтерських ініціатив, спрямованих на забезпечення транспортом, засобами зв'язку та елементарним технічним обладнанням. Мешканці Чернігова, Ніжина та Прилук організовували збори коштів на придбання автомобілів, займалися ремонтом вживаної техніки, адаптацією цивільних транспортних засобів до умов фронту. У багатьох випадках ці ініціативи розпочиналися як локальні, але з часом переростали у стабільні волонтерські групи з чітким розподілом функцій.

Особливого розвитку на Чернігівщині набули ініціативи, пов'язані з використанням безпілотних літальних апаратів. Волонтери займалися збором коштів на закупівлю дронів, організацією їхнього транспортування та передачею військовим підрозділам. За свідченнями респондентів, поступово формувалися неформальні мережі фахівців – інженерів, IT-фахівців, техніків, які консультували військових щодо використання й обслуговування техніки [3]. Цей процес можна розглядати як приклад залучення цивільних професійних компетенцій до оборонних потреб держави.

Важливим аспектом високотехнологічного волонтерства стала логістика. Волонтерські групи Чернігівщини налагоджували складні маршрути доставки техніки, пального та гуманітарних вантажів у прифронтові райони [4]. Досвід такої діяльності свідчить про формування нових управлінських навичок і моделей взаємодії між цивільними та військовими структурами, що мають значний історичний інтерес.

Поступово високотехнологічне волонтерство набувало рис інституціоналізації. Частина ініціатив реєструвалася як громадські організації або благодійні фонди, впроваджувала системи фінансової звітності, обліку потреб і результатів допомоги. Це сприяло підвищенню рівня довіри з боку донорів і партнерів, а також забезпечувало сталість волонтерської діяльності в довготривалій перспективі.

У підсумку високотехнологічне волонтерство на Чернігівщині постає як важливий етап розвитку регіонального волонтерського руху, що засвідчує його здатність до адаптації, професіоналізації та інтеграції у загальнонаціональні процеси спротиву й оборони.

Висновки. У результаті дослідження волонтерського руху на Чернігівщині в умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України встановлено, що цей феномен набув системного та багатовимірного характеру, ставши невід'ємною складовою новітньої історії регіону. Волонтерство вийшло за межі спонтанної реакції на кризу та трансформувалося у стійку форму громадянської самоорганізації, що поєднала гуманітарні, соціальні, культурні й оборонні практики.

Аналіз джерельної бази, зокрема матеріалів усної історії, дозволяє стверджувати, що волонтерський рух Чернігівщини формувався під впливом специфічних регіональних умов: прикордонного розташування області, досвіду окупації та блокади, значних руйнувань інфраструктури й тривалої небезпеки для цивільного населення. Саме ці чинники зумовили високий рівень мобілізації місцевих громад і швидке включення широких верств населення у волонтерську діяльність.

Важливим результатом дослідження є виявлення еволюції волонтерських практик у часовому вимірі. Якщо на початковому етапі війни волонтерство виконувало переважно компенсаторну функцію, заміщуючи або доповнюючи діяльність державних інституцій у сфері забезпечення базових потреб населення, то згодом воно набуло рис професіоналізації та інституціоналізації. Це виявилося у створенні стабільних волонтерських організацій, налагодженні міжсекторальної взаємодії та формуванні довготривалих проєктів підтримки армії й цивільного населення.

Особливе значення у структурі волонтерського руху мали родинні, релігійні та молодіжні ініціативи. Родинне волонтерство засвідчило трансформацію повсякденного життя та зникнення межі між приватним і публічним простором у воєнний час. Релігійні громади виконували функції моральної підтримки й локальних центрів солідарності, а участь дітей і молоді у волонтерстві стала важливим чинником формування громадянської культури майбутніх поколінь.

Окрему групу становлять високотехнологічні форми волонтерства, які свідчать про залучення професійних компетенцій цивільного населення до оборонних потреб держави. Досвід Чернігівщини у цій сфері демонструє, як у межах регіональних ініціатив формувалися нові моделі взаємодії між громадянським суспільством і військовими структурами, що має важливе значення для осмислення сучасних форм суспільного спротиву.

У ширшому історичному контексті волонтерський рух на Чернігівщині може бути розглянутий як один із чинників консолідації українського суспільства в умовах війни. Він сприяв зміцненню локальної та національної ідентичності, утвердженню цінностей солідарності, взаємодопомоги та відповідальності. Досвід регіону має не лише

наукове, а й практичне значення для розуміння механізмів мобілізації суспільства в кризових умовах.

Подальші дослідження волонтерського руху доцільно спрямувати на порівняльний аналіз регіональних моделей волонтерства в Україні, а також на вивчення довгострокових соціальних наслідків участі у волонтерській діяльності для різних груп населення. Саме такий підхід дозволить глибше осмислити роль волонтерства як історичного феномену новітнього часу.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Список літератури:

1. Бєдна А., Разумова Ю. «Додати води та проварити 5 хвилин»: як «Кухарська зграя вовченят» з Ніжина готує сухі пайки бійцям на фронт. *Суспільне Чернігів*. 27.11.2024. URL: https://suspilne.media/chernihiv/889583-dodati-vodi-ta-provariti-5-hvilin-ak-kuharska-zgraa-vovcenat-z-nizina-gotue-suhi-pajki-bijcam-na-front/ (дата звернення: 15.08.2026).

2. Відділ інформаційного забезпечення виконавчого апарату Чернігівської обласної ради. Усе для допомоги ЗСУ: Ніна Лемеш завітала у гості до юних волонтерів. *Чернігівська обласна рада: офіційний веб-портал*. 15.01.2024. URL: https://chor.gov.ua/nasha-diyalnist/novini/item/13523-use-dlia-dopomohy-zsu-nina-lemesh-zavila-u-hosti-do-iunykh-volo (дата звернення: 15.08.2026).

3. Волонтерські історії «Час для нас». Історії Дениса Коваля та Євгена Оліфіренко з «Гуркі Kamikadze». ГО «Час для нас». 23.02.2025. *Відеохостинг YouTube*. URL: https://youtu.be/HbigCNq4pTU?si=sWp7c8UzrzGvkGOu (дата звернення: 15.08.2026).

4. Волонтерські історії «Час для нас». Історія родини Кільових Віктора та Наталії. ГО «Час для нас». 07.12.2024. *Відеохостинг YouTube*. URL: https://youtu.be/SlAa-yk6L10?si=JuQyVyOMHy8G_D_p (дата звернення: 15.08.2026).

5. Волонтерські історії «Час для нас». Історія родини Миколи і Людмили Лисенків. ГО «Час для нас». 22.12.2024. *Відеохостинг YouTube*. URL: https://youtu.be/Kree5tZeiCs?si=DqbyYkx2TWIIY_8m (дата звернення: 15.08.2026).

6. Вона уособлює жіночість і бойовий дух. І. Дирявко – голова ВО «Волонтерський щит» (Варва). 06.03.2023. ТК «Прилуки». *Відеохостинг YouTube*. URL: https://youtu.be/vwa1kss0-GY?si=eNQTfzIxr06sguIf (дата звернення: 15.08.2026).

7. Горнова В. «Дорога життя» через Десну: як чернігівські волонтери на човнах доставляли речі та евакуйовували людей під обстрілами. *Суспільне Чернігів*. 23.03.2023. URL: https://suspilne.media/chernihiv/422886-doroga-zitta-cerez-desnu-ak-cernigivski-volonteri-na-covnah-dostavlali-reci-ta-evakujovuvali-ludej-pid-obstrilami/ (дата звернення: 15.08.2026).

8. Горьова В. На Чернігівщині діти вже кілька років поспіль збираються у гаражі й плетуть маскувальні сітки. *NV – український новинний проєкт*. 30.09.2025. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/volonterskiy-garazh-ukroboronprom-diti-dopomagayut-viyskovim-u-pletinni-sitok-50549210.html (дата звернення: 15.08.2026).

9. Гуманітарна допомога для Прилуцької громади. *Прилуцька міська рада: офіційний веб-сайт*. 14.06.2022. URL: https://pryluky.cg.gov.ua/index.php?id=456125&tp=page (дата звернення: 15.08.2026).

10. Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Чернігівської обласної військової адміністрації. Відновлення Чернігівщини: основні виклики та стратегічні цілі. *Чернігівська обласна військова адміністрація: офіційний сайт*. 13.12.2023. URL: https://www.cg.gov.ua/index.php?id=486270&tp=page (дата звернення: 15.08.2026).

11. Діяльність волонтерів Червоного Хреста України у Чернігові. *Національний комітет Товариства Червоного Хреста України*. 11.09.2022. URL: https://redcross.org.ua/news/2022/09/37269/ (дата звернення: 15.08.2026).

12. Дьомкіна Ю. Волонтерство в нових умовах розвитку українського суспільства: особливості політичної інституціоналізації. *«Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2026. 1 (68). DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.68.349845 (дата звернення: 15.08.2026).

13. Крижева Т. Теплі речі, медикаменти та обереги – учні однієї з чернігівських шкіл передали допомогу військовим на фронт. *Суспільне Чернігів*. 06.02.2023. URL: https://suspilne.media/chernihiv/376793-tepli-reci-medikamenti-ta-oberegi-ucni-odniei-z-cernigivskih-skil-peredali-dopomogu-vijskovim-na-front/ (дата звернення: 15.08.2026).

14. Кузнєцова Д. Яким видався 2022 рік для Ніжина: дайджест подій. *Нежатин*. 30.12.2022. URL: https://nezhatin.com.ua/yakym-vydavsya-2022-rik-dlya-nizhyna-dajdzhest-podij/ (дата звернення: 15.08.2026).

15. Логвинюк Т. Волонтерський рух в Україні під час війни (2014–2022 рр.): історичний розвиток і медійне висвітлення. *Український літопис*. 2025. № 6. С. 87–92. DOI: https://doi.org/10.31470/2786-8583-2025-6-87-92 (дата звернення: 15.08.2026).

16. Мартинюк Я. В. Волонтерська діяльність у територіальних громадах, постраждалих від воєнних дій : дис. … д-ра філософії : 231 / Київський столичний університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2026. 249 с. URL: https://lnk.ua/ihvPxxYsX (дата звернення: 15.08.2026).

17. Масенко В. Як Repair Together відбудовує села Чернігівщини, змінюючи стереотипи про рейверів і київську молодь. *Віледж*. 12.07.2023. URL: https://www.village.com.ua/village/city/city-interview/341085-am (дата звернення: 15.08.2026).

18. Ніжинські школярі зібрали кошти для ЗСУ. *Mynizhyn.com*. 17.08.2022. URL: https://mynizhyn.com/news/misto-i-region/24620-nizhinski-shkoljari-zibrali-koshti-dlja-zsu.html (дата звернення: 15.08.2026).

19. Прес-служба Чернігівської міської ради. За яким принципом і які продуктові набори видають у Чернігові. *Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради*. 03.05.2022. URL: https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-53046/ (дата звернення: 15.08.2026).

20. Про роботу благодійного магазину «Дякую». *Портал міста Прилуки*. 05.04.2022. URL: https://prk.city/news/5321-pro_robotu_blagodijnogo_magazynu_dyakuyu (дата звернення: 15.08.2026).

21. Про роботу підрозділів волонтерського пункту. *Прилуцька волонтерська організація «Вулик»*. 08.07.2022. URL: https://vulyk.org.ua/news/111-pro_robotu_pidrozdiliv_volonterskogo_punktu (дата звернення: 15.08.2026).

22. Про Штаб волонтерів Чернігівської області : Розпорядження начальника Чернігівської обласної військової адміністрації від 02.03.2023, № 89 : станом на 02.03.2023. URL: https://cg.gov.ua/web_docs/1/2023/03/docs/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%202.03.2023%20%D1%88%D1%82%D0%B0%D0%B1%20%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2.pdf (дата звернення: 15.08.2026).

23. Програма сприяння розвитку волонтерства Ніжинської територіальної громади на 2023–2027 роки : Рішення Ніжинської міської ради від 09.02.2023, № 24-28/2023 : станом на 09.02.2023. URL: https://www.nizhynrada.gov.ua/files/2023-02-16/hBhrbXp8MZ.docx (дата звернення: 15.08.2026).

24. Сектор комунікації поліції Чернігівської області. У Прилуках поліцейські спільно з дітлахами виготовили обереги для захисників України. *Портал міста Прилуки*. 13.10.2022. URL: https://prk.city/news/6050-u_prylukax_policejski_spilno_z_ditlaxamy_vygotovyly_oberegy_dlya_zaxysnykiv_ukrayiny (дата звернення: 15.08.2026).

25. «Співдія хаб» Ніжин надає допомогу людям, які опинилися в скрутних обставинах у зв'язку з війною. *Міністерство молоді та спорту України*. 11.04.2022. URL: https://mms.gov.ua/news/spiv-diya-hab-nizhin-nadaye-dopomogu-lyudyam-yaki-opinilisya-v-skrutnih-obstavinah-u-zvyazku-z-vijnoyu (дата звернення: 15.08.2026).

26. Троян І. Уроки в укритті й побут у підвалах: як одна з чернігівських шкіл пережила облогу міста. *Нова українська школа*. 16.10.2022. URL: https://nus.org.ua/2022/10/16/uroky-v-ukrytti-j-pobut-u-pidvalah-yak-odna-z-chernigivskyh-shkil-perezhyla-oblogu-mista/ (дата звернення: 15.08.2026).

27. У храмі святої Покрови вже сплели більше 5 кілометрів маскувальних сіток. *Сайт парафії храму святої Покрови міста Ніжин*. 04.07.2022. URL: https://pokrova.nezhin.org/2022/07/04/u-khrami-svyato%D1%97-pokrovi-vzhe-spleli-bilshe-5-kilometriv-maskuvalnikh-sitok/ (дата звернення: 15.08.2026).

28. Чернігівщина: від відновлення до розвитку / Чернігівська обласна державна адміністрація. Чернігів, 2023. 65 с. URL: https://cg.gov.ua/web_docs/1/2023/10/docs/Chernihiv_StratehiaVidnovlennia_01_UKR_-_2023-10-27.pdf (дата звернення: 15.08.2026).

29. Чернякова О. Ангели з відповідальною місією. Воєнно-кулінарна історія невтомних чернігівських жінок. *Сусіди City*. 21.09.2022. URL: https://susidy.city/articles/238040/angeli-z-vidpovidalnoyu-misiyeyu-voyenno-kulinarna-istori-nevtomnih-chergivskih-zhinok (дата звернення: 15.08.2026).

Shcherbyna A. P., Kyrylenko S. O. THE VOLUNTEER MOVEMENT IN CHERNIHIV REGION DURING THE FULL-SCALE WAR: REGIONAL PRACTICES, NETWORKS OF SOLIDARITY, AND SOCIAL MOBILIZATION

The article provides a comprehensive analysis of the development, transformation, and main forms of the volunteer movement in the Chernihiv region amid Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022–2026. The relevance of the study is determined by the need to examine the regional experience of civic self-organization under conditions of military threat, occupation, hostilities, infrastructure destruction, and significant humanitarian needs of the population. Based on oral histories, semi-structured interviews with volunteers from

Chernihiv, Nizhyn, Pryluky, and rural communities of the region, as well as publications of civic organizations, the study traces the formation and evolution of volunteer practices in the region. The methodological framework of the research is based on approaches of social history, the history of everyday life, oral history, and microhistorical analysis.

The study establishes that during the first months of the full-scale war, volunteering in the Chernihiv region was predominantly spontaneous and crisis-driven, focusing on providing the population with food, water, medicines, and other essential resources, as well as supporting the Armed Forces of Ukraine and territorial defense units. Following the liberation of the region's northern communities in spring 2022, the focus gradually shifted from addressing the immediate consequences of hostilities to restoring housing, infrastructure, and the social environment. The main areas of volunteer activity are identified, including humanitarian assistance, support for the Armed Forces of Ukraine, evacuation and logistics, infrastructure recovery, socially oriented and inclusive volunteering, and youth and children's initiatives.

Particular attention is paid to family, religious, and high-tech volunteering as forms of civic mobilization. The participation of families, children, and young people in collecting aid, organizing charitable events, and supporting military personnel and civilians is analyzed, as is the involvement of civilian professionals' expertise in meeting technical defense needs. The study establishes the importance of cross-sectoral cooperation between volunteers and local self-government bodies, military administrations, businesses, educational and cultural institutions, religious communities, and military structures. It demonstrates a gradual transition from the situational self-organization characteristic of the first months of the war toward professionalization, institutionalization, and the formation of sustainable volunteer networks and long-term projects. The article argues that the volunteer movement in the Chernihiv region performs not only a compensatory but also a system-forming function, contributing to social cohesion, strengthening local and national identity, fostering a culture of solidarity and civic responsibility, and enhancing the resilience of local communities.

Keywords: *volunteer movement, Chernihiv region, full-scale war, civil society, cross-sectoral cooperation, oral history, social resilience, humanitarian aid, high-tech volunteering.*

Дата першого надходження статті до видання: 19.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 929.52(477.65):[94:329:733]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.18

Юрченко С. С.
https://orcid.org/0009-0006-3817-1229
Державний архів Кіровоградської області;
Кропивницький фаховий коледж харчування та торгівлі

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ РОДИННОЇ ІСТОРІЇ ВСЕВОЛОДА ГОЛУБОВИЧА

У статті здійснено біографічну та генеалогічну реконструкцію родини українського державного і політичного діяча Всеволода Олександровича Голубовича з використанням комплексу документальних джерел церковного та адміністративного походження. Дослідження ґрунтується на зіставленні метричних записів, клірових відомостей, сповідних розписів, документів духовних консисторій, матеріалів архівно-слідчої справи та публікацій «Подільських єпархіальних відомостей». Такий підхід дозволив простежити інформацію про представників родини в різні періоди їхнього життя та співвіднести відомості, зафіксовані в документах різного походження.

Особливу увагу приділено реконструкції службової біографії батька Всеволода Голубовича – Олександра Голубовича. Встановлено послідовність його навчання, рукоположення та служби в парафіях Подільської єпархії, визначено хронологію переміщень між населеними пунктами Балтського повіту, а також простежено обставини переходу за штат і матеріальної допомоги духовенству. Через ці відомості уточнено географію проживання родини в період дитинства Всеволода Голубовича.

Реконструкція попередніх поколінь дала змогу простежити родинну лінію від Всеволода Голубовича через його батька Олександра та діда Помпія до Василя Яковича Голубовича. Документальні матеріали дозволили встановити окремі дати народження, навчання, призначення на церковні посади та склад родин представників кількох поколінь. Окремо виявлено відомості про сестру Всеволода Голубовича Зінаїду та її професійну діяльність.

Документальні свідчення зіставлено з мемуарами Тетяни Кардиналовської, що дало можливість виявити окремі неточності в описі сімейного життя та службової діяльності Олександра Голубовича. Уточнено також обставини шлюбу Всеволода Голубовича і Тетяни Кардиналовської на підставі метричного запису. Виявлені матеріали розширюють біографічну характеристику діяча та демонструють можливості церковної документації для дослідження родинного середовища представників українського політичного руху початку XX ст.

Ключові слова: *Всеволод Голубович, священники, генеалогія, клірові відомості, «Подільські єпархіальні відомості», біографія.*

Постановка проблеми. Всеволод Олександрович Голубович належить до кола діячів Української революції 1917–1921 рр., біографія яких традиційно розглядається передусім крізь призму їхньої громадсько-політичної діяльності. Водночас реконструкція біографії політичного діяча потребує врахування ширшого соціального та родинного контексту, зокрема походження, сімейного середовища, освіти й професійної діяльності його найближчих родичів. У випадку Всеволода Голубовича ці аспекти залишаються дослідженими значно меншою мірою, а окремі біографічні відомості не мають належного документального підтвердження або містять розбіжності.

Проблема ускладнюється фрагментарністю збережених джерел. Зокрема, відсутність метричного запису про народження Всеволода Голубовича безпосередньо в церковній документації села Молдовка унеможливлює просте встановлення дати його народження традиційним генеалогічним шляхом. Особливе значення в цьому контексті мають клірові відомості та розпорядження єпархіального керівництва, оскільки вони фіксували не лише службову діяльність священнослужителів, а й склад їхніх родин, вік, освіту, місця проживання та переміщення між парафіями.

Таким чином, проблема дослідження полягає у відтворенні недостатньо висвітлених біографічних

© Юрченко С. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

і родинних аспектів життя Всеволода Голубовича, а також у визначенні інформаційних можливостей церковної документації для уточнення біографій та реконструкції родинних зв'язків діячів української історії кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Всеволод Олександрович Голубович постає як контроверсійна постать в українській історії, про яку сформувалися різні оцінки як від дослідників-сучасників діяча, так і від теперішніх науковців. Діяльності Всеволода Голубовича та участі його в Українській революції 1917–1921 рр. присвячені праці Т. Осташко [25], А. Болабольченка [5], Т. Вінцковського [10]. Біографічні розвідки, в яких висвітлюється не лише його політична діяльність, містяться в праці В. Верстюка, Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник» [6], де коротко зібрані основні біографічні відомості про В. Голубовича. Достатньо відстороненими від політичного контексту є спогади дружини Всеволода Голубовича Тетяни Кардиналовської «Невідступне минуле» [13], які розкривають важливі аспекти особистого життя українського політичного діяча, надають інформацію про його батьків й дають змогу зробити ряд уточнень до його біографії.

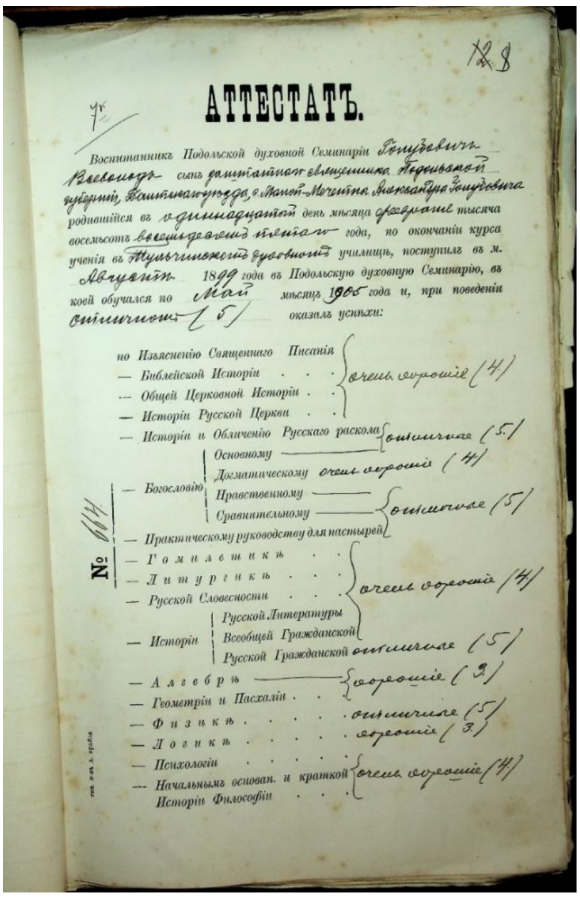
Основу джерельної бази нашого дослідження складають матеріали фондів Державного архіву Хмельницької області (далі – ДАХмО): «Подільська духовна консисторія» (Ф. 315), Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (далі – ЦДІАК) «Київська духовна консисторія» (Ф. 127), документи яких мають біографічний і генеалогічний характер, та матеріали з «Подільських єпархіальних відомостей» – офіційного видання Подільської єпархії, що публікувалося у 1862–1905 роках. Видання мало офіційну частину, яка фіксувала розпорядження єпархіальних відомств про переміщення священнослужителів по території Подільської губернії й призначення їх у релігійних установах різних населених пунктів, що є особливо важливим у відстеженні переміщень родини Голубовичів.

Постановка завдання. Мета статті – уточнити біографію українського державного і політичного діяча Всеволода Голубовича та реконструювати родовід його родини. Основними завданнями дослідження є встановлення його точної дати народження на основі архівних документів, дослідження походження родини, службової діяльності батька та виявлення відомостей про нащадків.

Виклад основного матеріалу. Попри інтерес до політичної діяльності Всеволода Голубовича діяч здебільшого лишається загадкою для наукової спільноти, адже до цього часу навіть невідома точна дата його народження. Звернімося до першоджерел для встановлення точної дати народження В. Голубовича. З наявних документів відомо, що Всеволод Олександрович народився у лютому 1885 р. в селі Молдавка (сучасна Молдовка Голованівського району Кіровоградської області) Балтського повіту Подільської губернії [2, Арк. 1-1 зв.]. Стан збереженості метричних книг Подільської консисторії можна оцінити як незадовільний. Згідно з проведеним аналізом описів матеріали Свято-Михайлівської церкви с. Молдовка збереглися лише за кінець XVIII – початок XIX ст. в Центральному державному історичному архіві України м. Києва та Державному архіві Хмельницької області, що унеможливлює отримання необхідного метричного запису. Під час пошуку був здійснений аналіз документів, заведених на В. Голубовича після його арешту; найбільш повні дані має анкета заарештованого, в якій вказані вік, населений пункт й дата народження – лютий 1885 р. без вказівки точного числа.

Всеволод Олександрович Голубович навчався в духовних установах: Тульчинському духовному училищі у м. Тульчин Подільської єпархіальної училищної ради та Подільській духовній семінарії у м. Кам'янці-Подільському, тому важливим є опрацювання особистих документів, які могли зберегтися. У фонді Державного архіву Вінницької області № 444 «Тульчинське духовне училище Подільської єпархіальної училищної ради», в якому проходило навчання В. Голубовича протягом 1895–1899 рр., документів, спроможних розкрити питання, не було виявлено. Іншим закладом є Подільська духовна семінарія, де Всеволод Олександрович навчався протягом 1899–1905 рр. У матеріалах Подільської духовної семінарії зберігся атестат [4, Арк. 8], в якому вказані поточна діяльність його батька, результати успішності під час закінчення закладу та точна дата народження – 11 лютого 1885 р.

Про батьків прем'єр-міністра УНР, Олександра та Ірину Голубович, відомо небагато. В мемуарах першої дружини В. Голубовича, доньки учасника Першої світової війни, генерал-лейтенанта Михайла Григоровича Кардиналовського – Т. Кардиналовської, батько Олександр Голубович мав парафію в м. Тульчин, в якій служив до смерті [13, с. 64]. Проте інформація про парафію викликає підозру, адже в атестаті Всеволода його батько зазначається позаштатним священником с. Мала Мечетня. Поза штат священників часто

АТТЕСТАТЪ.

Воспитанникъ Подольской духовной Семинаріи Голубевичъ Всеволодъ сынъ заштатнаго священника Порфирія Голубевича уроженецъ, Винницкаго уѣзда, с. Малой Мечетни Александръ Голубевича родившійся въ одиннадцатомъ день мѣсяца февраля тысяча восемьсотъ восемьдесятъ пятаго года, по окончаніи курса ученія въ Тульчинскомъ духовномъ училищѣ, поступилъ въ м. Могилевъ 1899 года въ Подольскую духовную Семинарію, въ коей обучался по Май мѣсяцъ 1905 года и, при поведеніи отличномъ (5) оказалъ успѣхи:

по Изъясненію Священнаго Писанія		очень хорошіе (4)
— Библейской Исторіи		
— Общей Церковной Исторіи		
— Исторіи Русской Церкви		
— Исторіи и Обличенію Русскаго раскола		отличные (5)
— Богословію	Основному	очень хорошіе (4)
	Догматическому	
	Нравственному	отличные (5)
	Сравнительному	
— Практическому руководству для пастырей		
— Гомилетикѣ		очень хорошіе (4)
— Литургикѣ		
— Русской Словесности		
— Исторіи	Русской Литературы	отличные (5)
	Всеобщей Гражданской	
	Русской Гражданской	
— Алгебрѣ		хорошіе (3)
— Геометріи и Тригонометріи		отличные (5)
— Физикѣ		хорошіе (3)
— Логикѣ		
— Психологіи		очень хорошіе (4)
— Начальнымъ основан. и краткой Исторіи Философіи		

№ 6111

Рис. 1. Атестат про закінчення Всеволодом Голубовичем Подільської духовної семінарії у 1905 р.

переводили через стан здоров'я або ж вік, тому інформація потребує перевірки.

Найбільш правдивими джерелами з історії призначень, переведення та звільнення священників на території Подільської губернії є видання «Подільських єпархіальних відомостей» (1862–1905) та клірові відомості священнослужителів при церквах Подільської єпархії, здатні пролити світло на кар'єрний шлях батька В. Голубовича.

Враховуючи інформацію, що станом на 1905 р. Олександр Голубович вже був позаштатним священником, при аналізі «Подільських єпархіальних відомостей» № 29 від 17.07.1893 р. знаходимо розпорядження єпархіального керівництва про звільнення поза штат священника с. Мала Мечетня Балтського повіту [12, с. 579]. Вже у випуску № 40 від 01.10.1894 р. дізнаємося про прохання Олександра Голубовича надати йому допомогу у розмірі 300 руб., проте була погоджена видача лише 150 руб., яка надається родині священника в разі його сліпоти, хвороби, лікування чи потреби в утриманні сім'ї [28, с. 870]. В мемуарах Т. Кардиналовська згадує про сліпоту батька Голубовича, тому частина відомостей підтверджується.

Переведення священників через декілька років з одного населеного пункту в інший було напрацьованою практикою. Тому ми також можемо простежити церкви, в яких служив Олександр Голубович. Згідно з випуском «Подільських єпархіальних відомостей» № 21 від 01.11.1872 р. дізнаємося, що О. Голубович цього ж року закінчив Кишинівську духовну семінарію та був призначений на місце псаломщика у м. Голованівськ [27, с. 521]. Інформацію про навчання теж доповнюють клірові відомості: у 1857 р. О. Голубович починає навчання в Уманському повітовому училищі до 4-го класу, після чого був переведений до Кишинівської духовної семінарії, яку закінчив з 2-м розрядом [17, Арк. 198 зв.]. У списках випускників Кишинівської духовної семінарії за 1872 р. вказаний рік народження – 1845 р. та походження: син священника с. Чорна Гребля Помпея (Помпія) Голубовича [20, с. 57]. У клірових відомостях 1874 р. вказаний вік – 28 років, а отже, 1845/46 рік є доволі точним. Його дружині Ірині Овсіївні станом на 1874 р. 18 років – рік народження приблизно 1855/56 [18, Арк. 684 зв.].

У єпархіальних відомостях № 3 від 01.02.1877 р. дізнаємося про переведення священника з с. Гонората до с. Молдавка – обидва населені пункти належать до Балтського повіту [30, с. 74]. Олександр Голубович був призначений священником с. Гонората 5 вересня 1873 р. [17, Арк. 198 зв.], на що вказують клірові відомості священнослужителів Свято-Миколаївської церкви с. Гонората. У випуску єпархіальних відомостей № 2–3 від 19.01.1891 р. [31, с. 31] фіксуємо рішення про переведення Олександра Голубовича з села Краснополя Балтського повіту до Малої Мечетні. За відсутності доступу до єпархіальних відомостей за 1886, 1888–89 рр. можна допустити, що призначення до с. Краснопіль відбулося в один із цих років.

Цінними для нас є клірові відомості Михайлівської церкви с. Молдовка за 1880 р. Згідно з ними, О. Голубович призначений священником цього села розпорядженням від 30 грудня 1876 р. Станом на 1880 р. в нього вже була 5-річна донька Зінаїда, яка народилася у період його служби в с. Гонората. У метричній книзі Свято-Миколаївської церкви с. Гонората за 1875 р. знаходимо метричний запис № 16 від 11 жовтня про народження в сім'ї священника Олександра Помпійовича Голубовича та його дружини Ірини Овсіївни доньки Зінаїди [23, Арк. 733 зв-734].

У клірових відомостях Свято-Успенської церкви с. Мала Мечетня за 1902 р. в розділі про позаштатних священників дізнаємося, що Олександр Голубович вже помер, а в самих списках вказані лише його вдова Ірина Овсіївна Голубович – 45 років та троє дітей: Зінаїда – 27 років, Всеволод – 18 років та Георгій – 8 років [14, Арк. 828]. Це наштовхує нас на цілковиту розбіжність зі спогадами першої дружини прем'єр-міністра УНР.

Мемуари є літературою суб'єктивною, тому атрибуція інформації повинна здійснюватися особливо ретельно. Спогади містять ряд явних хиб: Т. Кардиналовська доволі детально описує відносини батьків Голубовича: «*Вона допомагала отцю Олександру ходити і під час богослужіння, але тільки до царських дверей, бо далі жінкам заборонено входити, тож його проводив хтось інший – із чоловіків. Одного разу до Тульчина прибули церковні власті. До них дійшли чутки, що в церкві служить сліпий священик, а це порушувало церковні устави. Отцеві Олександрові загрожувала втрата улюбленої праці, до якої він мав справжнє покликання. Всі парафіяни заступилися за свого батюшку, запевнивши владику, що той цілком задовільно виконує свої обов'язки, кращого священика вони не потребують. Власті відступилися, й отець Голубович далі служив до самої своєї смерті, а його віддана дружина йому допомагала*» [13, с. 64–65]. Проте подібне Т. Кардиналовська могла знати лише з вуст дружини Олександра Голубовича Ірини Овсіївни.

В. Голубович познайомився з першою дружиною у 1915/16 р., коли вона була ще 16-річною гімназисткою, а побрався у 1917 р. Між шлюбом В. Голубовича і Т. Кардиналовської й смертю його батька минуло 15 років, бачити відносини його батьків вона не могла. Окрім того, згадка парафії в м. Тульчин, швидше за все, є хибою, спричиненою значним проміжком часу й прогалинами у спогадах Т. Кардиналовської. Адже мемуари «Невідступне минуле» вперше були опубліковані у 1992 р., сама ж Кардиналовська після 1943 р. прожила частину свого життя в Італії, Великій Британії та США. Відповідно, зазначену інформацію варто визнати викривленням, здійсненим автором спогадів.

Під час дослідження нами були віднайдені додаткові відомості про сестру В. Голубовича Зінаїду Олександрівну. Відомо, що З. Голубович навчалася в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі, яке закінчила у 1891 р. Згідно з «Подільськими єпархіальними відомостями» № 13 від 30.03.1896 р. [9, с. 278] Зінаїда Голубович у 1894 р. була прийнята на посаду помічниці вихователькі того ж закладу, в якому навчалася; згодом отримала посаду вихователькі 3-го класу, з якої звільнилася у 1900/1 р. [8, с. 7]. Зінаїда одружилася з сином священника Володимиром Івановичем Кохановським. У шлюбі народився син Олександр – фахівець у галузі електроенергетики, нащадки якого проживають в Австралії, в м. Сідней, та зберігають сімейний архів Кохановських-Голубовичів [32, с. 279–289].

Повертаючись до предків В. Голубовича, пам'ятаємо, що його дідусь – Помпій Голубович, священник с. Чорна Гребля (сучасне село М'якохід Джулинської сільської громади Гайсинського району Вінницької області). В метричній книзі с. Чорна Гребля за 1869 р. знаходимо підпис приходського священника Помпія Васильовича Голубовича [26, Арк. 183 зв.]. Водночас «Подільські єпархіальні відомості» № 2 від 15.01.1872 р. [29, с. 35] повідомляють про виключення зі списків священників нині померлого священника с. Чорна Гребля Помпія Голубовича. Звертаючись до клірових відомостей с. Чорна Гребля за 1871 р. [19, Арк. 530 зв.], дізнаємося, що Помпій Васильович Голубович народився 6 грудня 1813 р. в містечку Хащовом (сучасне село Хащувате Гайворонської міської громади Голованівського району Кіровоградської області) у родині священника Василя Голубовича. 15 червня 1841 р. закінчив Київську духовну семінарію з атестатом 2-го розряду, 21 червня 1842 р. був призначений приходським священником в село Смолянка Балтського повіту (село Кодимської міської громади у Подільському районі Одеської області); 1848 р. переведений до с. Дяківка (село у Джулинській сільській громаді Гайсинського району Вінницької області) та через звинувачення у побитті звенигородського паламаря з 20 березня 1853 р. призначений приходським священником с. Чорна Гребля. Помер Помпій Васильович Голубович 1 грудня 1871 р. Він прожив 58 років й станом на 1871 р. мав дружину Олександру Григорівну, яка була донькою священника віком 51 рік, синів Олександра (навчався в Київській семінарії в 5-му класів) 27 років, Антонія 22 років (теж навчався в Київській семінарії в 3-му класі), Володимира 20 років (навчався в Подільській семінарії на казенному відділенні), Стефана 18 років (навчався в Тульчинському училищі в 2-му класі), Михайла 7 років [19].

Під час пошуків інформації про прадіда В. Голубовича Василя у метричній книзі церкви Святого Миколая містечка Хащувате виявляємо запис № 34 від 05.12.1814 р. (різниця в рік

з кліровими відомостями), що у приходського священника Василя Яковича Голубовича та його дружини Олени Іванівни народився син Помпій, хрещеним батьком якого став житель містечка Хащувате шляхтич Семен Тимофійович Третяк [22, Арк. 774]. У сповідних розписах за 1820 р. дізнаємося, що в сім'ї приходського священника Василя Яковича Голубовича числяться: сам священник 32 років (≈ 1788 р. н.), дружина Олена Іванівна 27 років, сини – 5-річний Помпій та 3-річний Микола, також матір його дружини Ганна Яківна Качоровська 61 року [33, Арк. 1030]. У клірових відомостях знаходимо додаткові відомості, що Василь Якович Голубович закінчив у 1813 р. Подільську духовну семінарію, 21 листопада 1813 р. був призначений приходським священником містечка Хащувате [16]. Станом на 1829 р. Василь Якович мав дружину Варвару 32 років, уже згаданих синів Помпія та Миколу, сина Олімпія 1 року та доньку Олену 7 років [15, Арк. 407 зв-408]. Водночас у 1827 р. присутні відомості про сина Федора, який до 1829 р. помер. Після 1829 р. Василь Голубович більше не значиться священником містечка Хащувате, що може свідчити про його переведення або смерть.

Якщо говорити про особисте життя самого Всеволода Голубовича, то його першою дружиною стала вже згадана Тетяна Михайлівна Кардиналовська. Після того, як Т. Кардиналовській виповнилося 18 років, вона одружилася зі значно старшим за неї В. Голубовичем. У спогадах Кардиналовська пише: «*Коли він мені освідчився, я була приголомшена, бо одруження мені навіть не спадало на думку… Ми вінчалися в церкві Київського кадетського корпусу, який колись закінчив мій батько*…» [13, с. 67–68]. Дійсно, у метричній книзі Володимирівської церкви при Київському кадетському училищі знаходимо запис № 4 від 29.10.1917 р. про одруження інженера-будівника Всеволода Олександровича Голубовича віком 30 років (насправді 32) та доньки генерал-лейтенанта Тетяни Михайлівни Кардиналовської 18 років. Свідками на весіллі з боку нареченого виступили кандидат юридичних наук Петро Антонович Плевако[1] та відставний генерал-майор Микола Володимирович Савицький. З боку нареченої були студент Київського політехнікуму Микола Антонович Карячин та поручик Іван Олександрович Алхазов [21, Арк. 6 зв.-7].

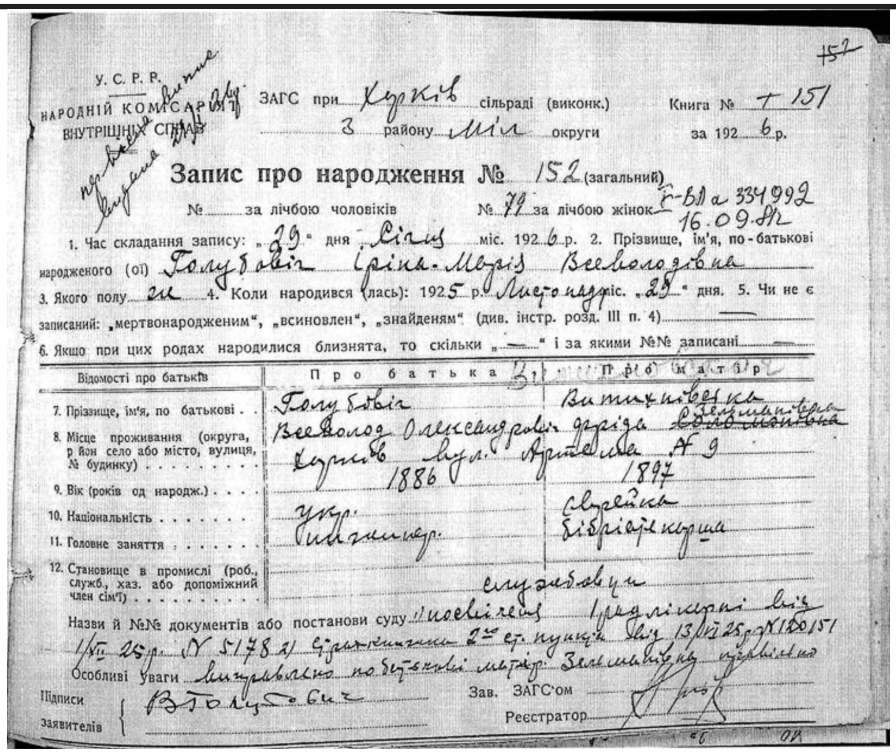
У подружжя народилася донька Леся. Під час гетьманського перевороту Т. Кардиналовська з родиною виїхали до Москви, де прожили певний час; вже тоді вона була вагітна. Попередньо, у лютому 1919 р. вона народила дівчинку й назвала її Лесею [13, с. 79]. Тетяні було важко утримувати доньку через власне досить скрутне становище, відсутність коштів. За пропозицією матері Тетяна переїхала до рідні в с. Прохорівка (село в Черкаському районі, Черкаської області) [13, с. 80].

Під час підготовки від'їзду Т. Кардиналовська отримала від В. Голубовича листа: «*Якщо в тебе народився син, назви його В'ячеславом, а якщо дочка – називай, як хочеш*». Це повідомлення стало кінцем їх шлюбу, у відповідь Тетяна написала: «*У мене народилася дочка, й ні мені, ні їй ти більше не потрібен*» [13, с. 80]. Згодом у Т. Кардиналовської унаслідок пережитого стресу припинилася лактація. Леся почала хворіти, померла й була похована на кладовищі у с. Золотоноша, куди Тетяна згодом переїхала жити [13, с. 80]. Сам В. Голубович таємно приїхав до Тетяни в Золотоношу у вересні 1919 р. Т. Кардиналовська поїхала разом з ним до Кам'янця-Подільського, де вони вже розлучилися й жили окремо.

Наступний період особистого життя В. Голубовича можна означити як харківський. Після амністії у справі членів Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів у грудні 1921 р. В. Голубович до повторного арешту у 1931 р. проживав у м. Харків й працював у відділі капітального будівництва Української Ради народного господарства. Там він познайомився з бібліотекаркою Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, уродженкою м. Олександрія Вітіхновською Фрідою Зельманівною [3]. Згодом вони одружилися й 29 листопада 1925 р. [1, Арк. 151] у них народилася донька Ірина-Марія.

Ірина-Марія Всеволодівна залишилася без батьків. У 1931 р. Всеволода Голубовича заарештували у справі Українського національного центру. Ув'язнення було продовжено влітку 1937 р. і, як відомо, у в'язниці м. Ярославль В. Голубович помер. Фріда Зельманівна була звільнена з посади влітку 1933 р. через зв'язки з меншовиками, особливо з Борисом Осиповичем Боровичем (Іось Лейзеров Фінкельштейн) – бібліографом, засновником та завідувачем відділу консультації Харківської бібліотеки ім. В. Короленка, та через підтримку зв'язку зі своїм чоловіком. Після цього у лютому 1938 р. [31] Фріда Зельманівна була заарештована

[1] Петро Антонович Плевако – громадський, політичний та церковний діяч, член Української Центральної Ради, брат бібліографа, автора «Хрестоматії української літератури» Миколи Плевако та історика економіки Олександра Плевако.

У. С. Р. Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗАГС при Київ сільраді (виконк.) Книга № Т 151
3 району Міл округи за 1926 р.

Запис про народження № 152 (загальний)

№ ... за лічбою чоловіків № 79 за лічбою жінок

1. Час складання запису: „29" дня Січня міс. 1926 р. 2. Прізвище, ім'я, по-батькові народженого (ої) Голубович Ірина-Марія Всеволодівна
3. Якого полу жін. 4. Коли народився (лась): 1925 р. Листопада міс. „25" дня. 5. Чи не є записаний: „мертвонародженим", „всиновлен", „знайденям" (див. інстр. розд. III п. 4) ...
6. Якщо при цих родах народилися близнята, то скільки „—" і за якими №№ записані ...

Відомості про батьків	Про батька	Про матір
7. Прізвище, ім'я, по батькові	Голубович Всеволод Олександрович	Витковецька Фріда Зельманівна
8. Місце проживання (округа, район село або місто, вулиця, № будинку)	Київ вул. Артилерійська № 9	
9. Вік (років од народж.)	1886	1897
10. Національність	укр.	єврейка
11. Головне заняття	викладач	бібліотекарша
12. Становище в промисли (роб., служб., хаз. або допоміжний член сім'ї)		

Назви й №№ документів або постанови суду Свідоцтво про шлюб 13/IV 25 р. № 180151
1/IV 25 р. № 5178 від Єврейської 2-ї ст. пункту Київ
Особливі уваги Матір'ю записано по бажанню матері. Зельманівну виправлено

Підписи заявителів Всеволод Голубович

Зав. ЗАГС'ом ...
Реєстратор ...

Рис. 2. Актовий запис громадянського стану про народження доньки Всеволода Голубовича Ірини-Марії

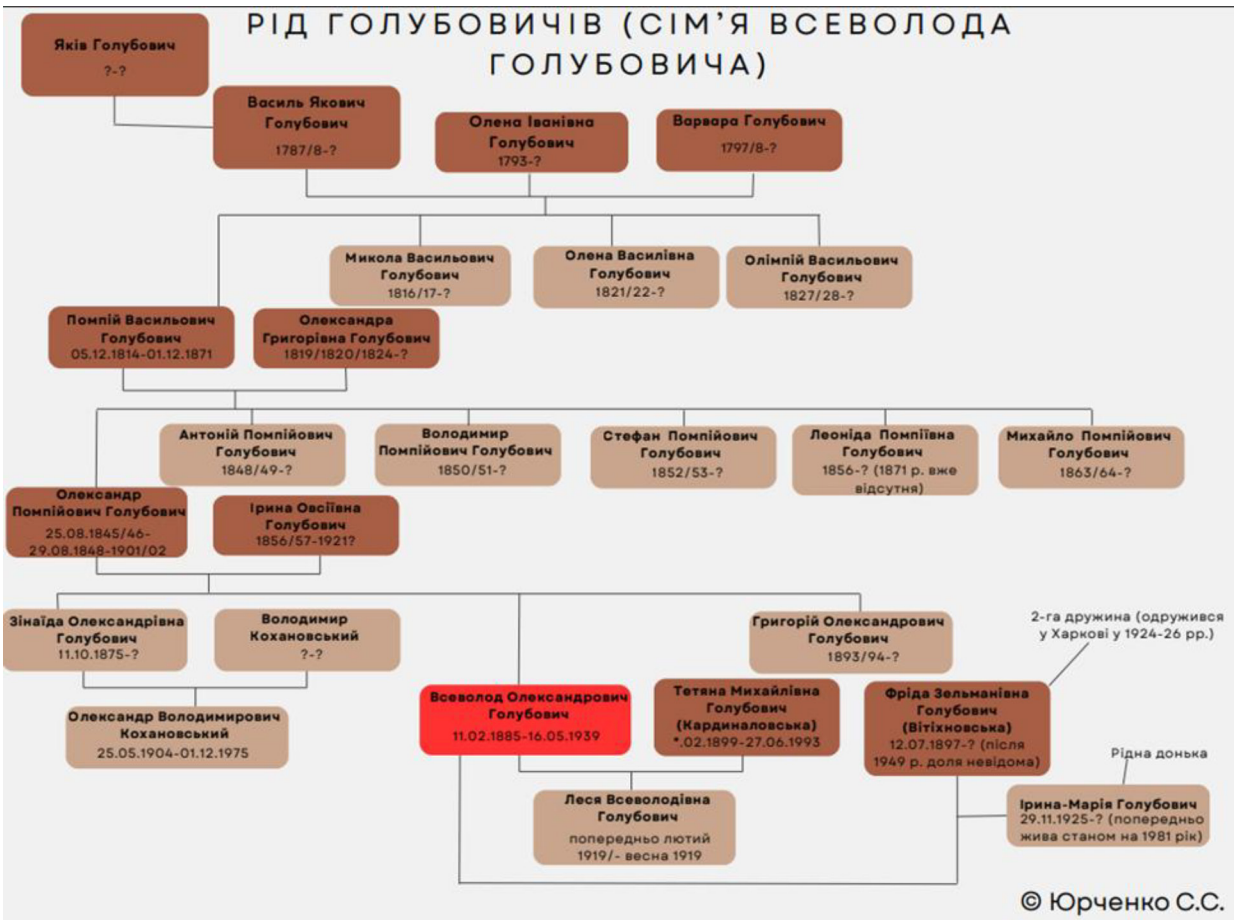

Рис. 3. Родове дерево родини Голубовичів

й звинувачена в участі в антирадянській організації українських есерів. Попри встановлений вирок – 5 років жінка була звільнена лише у 1947 р., після чого 30 травня 1949 р. була повторно заарештована за участь в есерівській та меншовицькій організаціях й етапована до Красноярського краю. Отже, Ірина-Марія лишилася без батька у 6 років, а без матері – у 12 років. Після цього доля її невідома, але код на актовому записі ДРАЦСу від 16.09.1981 р. говорить про повторну видачу свідоцтва. Станом на вересень 1981 р. Ірині-Марії мало б бути 55 років, а отже, є можливість висловити припущення, що донька В. Голубовича та Ф. Вітіхновської змогла пережити складні для себе часи (залишитися круглою сиротою у 12 років, Другу світову війну тощо) й, можливо, навіть дожити до Незалежності України. На основі здобутих відомостей можемо сформувати родове дерево сім'ї Голубовичів:

Висновки. Отже, визначено, що біографія Всеволода Голубовича попри значний науковий доробок, присвячений цій постаті, висвітлювала переважно політичне життя прем'єр-міністра УНР, майже цілком оминаючи біографічні відомості. Незважаючи на відсутність метричних записів нами встановлена точна дата народження Всеволода Голубовича – 11 (23) лютого 1885 року. Родина Всеволода Голубовича по лінії батька була спадковою сім'єю священників, історія якої сягає 1760-х років.

Найбільшою складністю під час пошуків священників з роду Голубовичів є відстеження їх активних переміщень як священнослужителів між населеними пунктами; це стосується дідуся Помпія Голубовича й особливо батька В. Голубовича Олександра. Завдяки біографічним відомостям, які містяться в клірових відомостях Подільської губернії, та рішенням єпархіальних відомств установлено місця й роки народження багатьох членів родини Голубовичів, їх освіту та географію переміщення здебільшого в межах Балтського повіту Подільської губернії.

Родинне життя Всеволода Голубовича не було успішним. Перший шлюб не пройшов випробування часом через складну політичну ситуацію в країні та відносини між Всеволодом та Тетяною Кардиналовською. Другий шлюб протривав недовго через репресивні заходи радянської влади. Важливим здобутком стало виявлення прямого нащадка Всеволода Голубовича – доньки Ірини-Марії, діти якої можуть досі проживати в Україні й не знати пращура.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Список літератури:

1. Актовий запис громадянського стану від 29.01.1926 р. про народження 29.11.1925 р. Голубович Ірини-Марії Всеволодівни. *ДАХО*, Ф.Р. –6532, Оп. 21, Спр. 421. Арк. 151.

2. Анкета заарештованого Голубовича В. О. від 15 серпня 1920 р. *ГДА СБУ*, Ф. 6, Спр. 69270, Т. 6, Арк. 1-1 зв.

3. Архівно-слідча справа на Вітіхновську Фріду Зельманівну. *ДАХО* Ф.Р. – 6452. Оп. 6. Спр. 167, 168.

4. Атестат на ім'я Всеволода Голубовича про закінчення Подільської духовної семінарії. *ДАХмО*, Ф. 64: «Подільська духовна семінарія», Ф. 64, Оп. 1, Спр. 34, Арк. 8.

5. Болабольченко А. Всеволод Голубович і «Справа УПС-Р». Київ, УКСП Кобза, 1993, 55 с.

6. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. НАН України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури. Київ, 1998. 255 с.

7. Вирок Української революції: Справа ЦК УПСР : Науково-документальне видання. Упорядники – Тетяна Осташко, Сергій Кокін. Київ: Темпора, 2013. 668 с.

8. Відомості про звільнення Зинаїди Голубович з посади помічниці вихователькі Тульчинського єпархіального духовного училища. *Подільські єпархіальні відомості*, № 1. 06.01.1901 р. С. 7.

9. Відомості про призначення Зинаїди Голубович помічницею вихователькі у Тульчинському єпархіальному духовному училищі. *Подільські єпархіальні відомості*, № 13. 30.03.1896 р. С. 278.

10. Вінцковський Т. Громадсько-політична діяльність Всеволода Голубовича в Одесі (до біографії прем'єр-міністра УНР). *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* / відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса, 2010. С. 238–250.

11. Всеволод Голубович. *Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції*. Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України, Ін-т історії України Нац. акад. наук України та ін. Київ: К. І. С., 2018. С. 41–52.

12. Звільнення поза штат священника Успенської церкви с. Мала Мечетня Олександра Голубовича. *Подільські єпархіальні відомості*, № 29. 17.07.1893 р. С. 579.

13. Кардиналовська Т. М., Кардиналовська Р., Кардиналовська М. *Невідступне минуле : Спогади колишньої дружини прем'єр-міністра Центральної Ради Всеволода Голубовича і українського письменника Сергія Пилипенка* / авт. передм. М. Жулинський. М. П. Коць, 1992. 173 с.

14. Клірові відомості про звільнених поза штат священнослужителів, їх вдів та сиріт с. Мала Мечетня 1902 р. *ДАХмО*, Ф. 315, Оп. 1. Спр. 12564, Арк. 828.

15. Клірові відомості про священнослужителів м-ка Хащувате та їх родини у 1829 р. *ДАХмО*, Ф. 315, Оп. 1. Спр. 7326, Арк. 407 зв.-408.

16. Клірові відомості про священнослужителів м-ка Хащувате та їх родини у 1827 р. *ДАХмО*, Ф. 315, Оп. 1. Спр. 7286.

17. Клірові відомості про священнослужителів с. Гонората та їх родини у 1880 р. *ДАХмО*. Ф. 315, Оп. 1, Спр. 11856, Арк. 198 зв.

18. Клірові відомості про священнослужителів с. Молдовки та їх родини у 1874 р. *ДАХмО*, Ф. 315, Оп. 1. Спр. 12270, Арк. 684 зв.

19. Клірові відомості про священнослужителів с. Чорна Гребля та їх родини у 1871 р. *ДАХмО*. Ф. 315, Оп. 1, Спр. 11819, Арк. 530 зв.

20. Лотоцкий П. Список и краткие биографии окончивших полный курс Кишинёвской ДС за столетие существования (1813–1913 гг.). Кишинёв, 1913. С. 117.

21. Метричний запис від 29.10.1917 р. про одруження інженера-будівника Всеволода Олександровича Голубовича та доньки генерал-лейтенанта Тетяни Михайлівни Кардиналовської. *ЦДІАК*, Ф. 127, Оп. 1080, Спр. 459, Арк. 6 зв.- 7.

22. Метричний запис про народження діда Всеволода Голубовича – Помпія Васильовича Голубовича. 05 (17).12.1814 р. *ДАХмО*. Ф. 315. Оп. 1, Спр. 6995, Арк. 774.

23. Метричний запис про народження сестри Всеволода Голубовича – в Зінаїди Олександрівни Голубович 11(23).10.1875 р. *ДАХмО*, Ф. 315, Оп. 1, Спр. 11900, Арк. 733 зв.-734.

24. Осташко Т. Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі / Осташко Т. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Вип. 6, 2011. С. 45–74.

25. Осташко Т. Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі / Осташко Т. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Вип. 6, 2011. С. 45–74.

26. Підпис приходського священника с. Чорна Гребля Помпія (Помпея) Васильович Голубович станом на 1869 р. *ДАХмО*, Ф. 315. Оп. 1, Спр. 8825, Арк. 138 зв.

27. Постанова Подільського єпархіального начальства про призначення Олександра Голубовича на посаду псаломщика у м. Голованівськ. *Подільські єпархіальні відомості*, № 21. 1.11.1872 р. С. 521.

28. Резолюція Подільського єпархіального начальства від 27 травня 1894 р. на прохання Олександра Голубовича про виділення грошової допомоги. *Подільські єпархіальні відомості*, № 40. 1.10.1894 р. С. 870.

29. Розпорядження Подільського єпархіального начальства про виключення зі списків померлого священника с. Чорна Гребля Помпея Голубовича. *Подільські єпархіальні відомості*, № 2. 15.01.1872 р. С. 35.

30. Розпорядження Подільського єпархіального начальства про переведення священника с. Гонората Олександра Голубовича до с. Молдовка. *Подільські єпархіальні відомості*, № 3. 01.02.1877 р. С. 74.

31. Розпорядження Подільського єпархіального начальства про переведення священника с. Краснополя Балтського повіту Олександра Голубовича до с. Малої Мечетні. *Подільські єпархіальні відомості*, № 2–3. 19.01.1891 р. С. 31.

32. Сербін С. В іншому часі – в іншому місці (з архіву родини В. Голубовича). *Українознавство*, № 3. 2006. С. 279–289.

33. Сповідні розписи м-ка Хащувате за 1820 р. *ДАХмО*. Ф. 315, Оп. 1, Спр. 7070, Арк. 1030.

Yurchenko S. S. UNKNOWN PAGES OF THE FAMILY HISTORY OF VSEVOLOD HOLUBOVYCH

The article provides a biographical and genealogical reconstruction of the family of Vsevolod Oleksandrovych Holubovych, a Ukrainian statesman and political figure, based on a comprehensive body of documentary sources of ecclesiastical and administrative origin. The study relies on a comparison of parish registers, clergy records, confession lists, documents of ecclesiastical consistories, archival-investigative case materials, and publications of the Podolia Diocesan Gazette. This approach made it possible to trace information about members of the family at different stages of their lives and to correlate evidence recorded in documents of different provenance.

Particular attention is paid to the reconstruction of the professional biography of Vsevolod Holubovych's father, Oleksandr Holubovych. The sequence of his education, ordination, and service in the parishes of the Podolia Diocese has been established, the chronology of his transfers between settlements of Balta County

has been determined, and the circumstances of his transition to the status of a supernumerary clergyman and his receipt of financial assistance have been traced. These findings make it possible to clarify the geography of the family's residence during Vsevolod Holubovych's childhood.

The reconstruction of earlier generations made it possible to trace the family line from Vsevolod Holubovych through his father Oleksandr and grandfather Pompiy to Vasyl Yakovych Holubovych. Documentary materials provided information on individual dates of birth, education, appointments to ecclesiastical positions, and the composition of the families of representatives of several generations. Additional information concerning Vsevolod Holubovych's sister, Zinaida Oleksandrivna, and her professional activity was also identified.

Documentary evidence was compared with the memoirs of Tetiana Kardynalovska, which made it possible to identify certain inaccuracies in the description of Oleksandr Holubovych's family life and ecclesiastical career. The circumstances of the marriage between Vsevolod Holubovych and Tetiana Kardynalovska were also clarified on the basis of a parish register. The identified materials expand the biographical characterization of Vsevolod Holubovych and demonstrate the potential of ecclesiastical documentation for studying the family environment of representatives of the Ukrainian political movement in the early twentieth century.

Keywords: *Vsevolod Holubovych, clergy, genealogy, clergy records, Podolia Diocesan Gazette, biography.*

Дата першого надходження статті до видання: 12.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327.56:262.13
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.19

Березюк А. В.
https://orcid.org/0009-0007-7577-160X
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПРАКТИКИ МИРОТВОРЧОЇ ДИПЛОМАТІЇ СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ В МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті досліджено участь Святого Престолу у врегулюванні міжнародних конфліктів і гуманітарних криз другої половини XX – початку XXI ст. З'ясовано, що концептуальною основою його зовнішньополітичної діяльності є Соціальна доктрина Католицької церкви, яка ґрунтується на принципах захисту людської гідності, справедливості, солідарності та підтримання миру. Визначено, що ключовим інструментом міжнародної діяльності Святого Престолу виступає принцип морально-гуманітарного нейтралітету, який передбачає утримання від підтримки будь-якої зі сторін конфлікту та збереження рівновіддаленої позиції. Такий підхід забезпечує можливість виконання посередницьких функцій і сприяє формуванню довіри до ватиканської дипломатії як незалежного суб'єкта міжнародних відносин. Проаналізовано діяльність Святого Престолу під час Карибської кризи 1962 р., розпаду Югославії, зокрема воєн у Хорватії, Боснії і Герцеговині та Косові, а також у контексті військових кампаній в Іраку та Афганістані. Особливу увагу приділено його реакції на гуманітарні кризи в Руанді, Сирії та на Близькому Сході. На основі аналізу матеріалів провідних міжнародних медіа встановлено, що Святий Престол, спираючись на розгалужену дипломатичну мережу та активну участь у діяльності міжнародних організацій, насамперед ООН, послідовно відстоює принципи мирного врегулювання конфліктів і захисту цивільного населення. У висновках обґрунтовано, що вплив Святого Престолу на міжнародні процеси визначається передусім його моральним авторитетом і дипломатичним потенціалом, а не військовими чи економічними ресурсами. Водночас відсутність механізмів прямого політичного впливу обмежує ефективність ватиканської дипломатії в умовах загострення конфліктів та небажання їхніх учасників дотримуватися норм міжнародного права. Попри це, досвід Святого Престолу засвідчує вагоме значення моральних і гуманітарних чинників у забезпеченні міжнародної безпеки та підтриманні миру в сучасному світі.

Ключові слова: *Святий Престол, Ватикан, Апостольська Столиця, миротворча дипломатія, нейтралітет, міжнародний конфлікт, посередництво, гуманітарна допомога, захист прав людини.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин помітно зростає роль релігійних організацій у врегулюванні міжнародних конфліктів, які використовують свій моральний авторитет, гуманітарну діяльність та дипломатичні можливості для сприяння мирному врегулюванню кризових ситуацій. Особливе місце серед них посідає Святий Престол, який завдяки розгалуженій дипломатичній мережі, послідовному дотриманню принципу нейтралітету виступає посередником у врегулюванні як світових, так і регіональних конфліктів.

Зауважимо, що у другій половині XX – на початку XXI ст. Ватикан активно долучався до врегулювання міжнародних конфліктів, виконуючи насамперед посередницьку та миротворчу місії. Його дипломатичні ініціативи відігравали помітну роль під час Карибської кризи, а також

© Березюк А. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

збройних протистоянь на Балканах, в Іраку, Сирії, Афганістані та на Близькому Сході. На тлі сучасної кризи системи міжнародної безпеки, зумовленої зростанням кількості збройних конфліктів, актуалізується потреба в комплексному аналізі методів ватиканської дипломатії, оцінці її ефективності та меж впливу на процеси мирного врегулювання.

Нині опубліковано значну кількість наукових праць, присвячених зовнішньополітичному курсу Апостольської Столиці. Проте дослідники переважно зосереджують увагу на аналізі офіційних документів або загальних релігійних доктрин. Натомість практичні кроки Святого Престолу у вирішенні низки міжнародних конфліктів, як і його непублічні методи впливу, все ще залишаються малодослідженими. Саме це зумовлює актуальність наукового дослідження дипломатичної діяльності Апостольської Столиці у зазначений період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика миротворчої та гуманітарної діяльності Святого Престолу привертає значну увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Теоретичні засади впливу релігійного чинника на міжнародні відносини та процеси примирення розкрито у праці Філпотт Д. (D. Philpott) [4], який обґрунтовує роль релігійних інституцій у врегулюванні конфліктів та постконфліктній реконструкції суспільств. Особливості зовнішньої політики Святого Престолу та його місце в сучасному міжнародному порядку висвітлено у дослідженнях Барбато М. (M. Barbato) [19], Кент П. С. (P. Kent) [13] та Вайґел Дж. (G. Weigel) [16]. Значну увагу ролі Ватикану під час югославської кризи приділили Ріккардс М. П. (M. Riccards) [14] і Леустян Л. Н. (L. Leustean) [15], які проаналізували дипломатичні ініціативи Святого Престолу на Балканах та їхній вплив на міжнародні процеси. Серед українських науковців вагомий внесок у вивчення міжнародної діяльності Святого Престолу зробили Е. Бистрицька [24], І. Тихоненко та С. Тамарянська [8], І. Данилюк [9] У. Ільницька [10] та інші. У їхніх працях розглядаються питання міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу в історичній ретроспективі, особливості його зовнішньої політики в постбіполярний період, а також концептуальні засади та механізми реалізації гуманітарної дипломатії в умовах сучасних геополітичних викликів. Водночас комплексний аналіз практики застосування морально-гуманітарного нейтралітету Святого Престолу у врегулюванні міжнародних конфліктів другої половини XX – початку XXI ст. залишається недостатньо дослідженим, що зумовлює актуальність обраної теми.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості реалізації миротворчої дипломатії Святого Престолу в міжнародних конфліктах другої половини XX – початку XXI ст., охарактеризувати її основні практики та інструменти, а також з'ясувати ефективність дипломатичних і гуманітарних ініціатив Ватикану у врегулюванні міжнародних криз.

Виклад основного матеріалу. Миротворча діяльність Святого Престолу ґрунтується на комплексі релігійно-моральних принципів, які визначають його підходи до оцінки міжнародних конфліктів та участі у процесах їх врегулювання. Концептуальною основою зовнішньополітичної діяльності Святого Престолу є Соціальна доктрина Католицької Церкви, яка становить цілісну систему морально-етичних принципів і настанов, що регулюють суспільне життя, політичні процеси, економічні відносини, захист прав людини та міжнародну взаємодію. Її фундаментальною метою є утвердження людської гідності, забезпечення загального блага, соціальної справедливості та мирного співіснування народів [1].

Одне з центральних місць у соціальному вченні Католицької Церкви посідає проблема війни та миру. У документах Святого Престолу послідовно наголошується на необхідності моральної оцінки будь-якого збройного конфлікту з урахуванням принципів справедливості, пропорційності застосування сили та захисту цивільного населення. Катехизм Католицької Церкви підкреслює, що використання сили може бути виправданим лише за умов дотримання норм справедливості та міжнародного права, а також за умови мінімізації людських втрат і страждань [2].

На основі цих положень сформувався особливий підхід Святого Престолу до міжнародної політики, котрий у науковому дискурсі визначають як «морально-гуманітарний нейтралітет». Цей статус забезпечує рівновіддаленість від сторін протистояння, що дозволяє Апостольській Столиці ефективно виконувати місію посередника. Така позиція дає змогу концентрувати зусилля на захисті людського життя, запобіганні ескалації насильства, наданні гуманітарної допомоги та пошуку інструментів для мирного врегулювання конфліктів.

Практична реалізація цього підходу особливо виразно проявилася в постбіполярний період, коли Святий Престол суттєво активізував свою діяльність у сфері врегулювання міжнародних

конфліктів, захисту прав людини та здійснення гуманітарних місій. Водночас принцип нейтралітету й надалі залишається фундаментальною засадою зовнішньополітичної діяльності Ватикану, оскільки саме він забезпечує високий рівень довіри з боку протиборчих сторін і створює необхідні передумови для ефективного посередництва та миротворчої діяльності [8, с. 113–118].

Ретроспективний аналіз свідчить, що витоки та практична апробація цієї медіаційної моделі припадають на період Холодної війни. Показовим прикладом реалізації миротворчої місії Апостольської Столиці стала її дипломатична активність під час Карибської кризи 1962 р. У момент апогею протистояння між США та СРСР, коли світ опинився на межі ядерної катастрофи, Папа Іван XXIII звернувся до лідерів обох наддержав із закликом почути «крик людства про мир» і використати всі доступні політико-дипломатичні канали для врегулювання ситуації. Дослідники наголошують, що цей крок Понтифіка суттєво зміцнив авторитет Святого Престолу як неупередженого посередника у глобальних кризах. Концептуальне узагальнення зазначеного досвіду було відображено в енцикліці «Pacem in Terris» (1963 р.), яка заклала доктринальні основи сучасного католицького вчення про міжнародну безпеку та міждержавний діалог [3; 11].

Водночас, окрім реагування на конкретні геополітичні кризи, системним майданчиком для підтримання нейтралітету та просування миротворчого порядку денного є багатостороння дипломатія Ватикану. Зокрема, Святий Престол володіє унікальним статусом постійного спостерігача при Організації Об'єднаних Націй та бере активну участь у роботі провідних міжнародних форумів. У цих інституційних межах ватиканська дипломатія послідовно артикулює й відстоює принципи захисту людської гідності, свободи совісті, міжнародного гуманітарного права та безальтернативності мирного розв'язання будь-яких міждержавних суперечностей [2].

У контексті такої багатосторонньої взаємодії сучасні дослідники дедалі частіше розглядають гуманітарну дипломатію Апостольської Столиці як самостійний і важливий напрям її зовнішньополітичної діяльності, в межах якого морально-етичні імперативи органічно поєднуються з практичними механізмами міжнародного права [10, p. 27–32]. Водночас ефективність гуманітарної дипломатії Святого Престолу та можливість практичного застосування її інструментів значною мірою зумовлені його особливим міжнародно-правовим статусом. Як слушно зазначає І. Данилюк, Святий Престол є суверенним і самостійним суб'єктом міжнародного права, який концептуально та юридично не ототожнюється з Державою-Містом Ватикан, а наділений власною міжнародною правосуб'єктністю [9, с. 149]. Саме ця правова специфіка забезпечує Апостольській Столиці можливість на рівноправних засадах підтримувати дипломатичні відносини з більшістю держав світу, брати активну участь у діяльності міжнародних організацій та виступати незалежним і неупередженим посередником у процесах мирного врегулювання конфліктів. Таким чином, унікальний міжнародно-правовий статус Святого Престолу створює необхідні передумови для реалізації його гуманітарної та миротворчої місії на міжнародній арені.

Практичне втілення гуманітарної дипломатії Святого Престолу особливо виразно простежується в його реакції на афганську кризу, яка протягом тривалого часу залишалася одним із ключових викликів міжнародній безпеці. Після початку міжнародної військової операції в Афганістані у 2001 р. Апостольська Столиця послідовно наголошувала на необхідності поєднання боротьби з тероризмом із неухильним дотриманням норм міжнародного гуманітарного права та забезпеченням належного захисту цивільного населення. У своїх зверненнях Папа Іван Павло II неодноразово закликав міжнародну спільноту утримуватися від дій, які могли б спричинити подальше зростання людських втрат і поглиблення гуманітарної кризи [4, с. 134]. Така позиція засвідчила прагнення Святого Престолу поєднувати моральний авторитет із дипломатичними механізмами впливу, акцентуючи увагу на пріоритетності людської гідності та гуманітарних цінностей навіть в умовах протидії глобальним безпековим загрозам.

Послідовність цього підходу збереглася і після повернення руху «Талібан» до влади у 2021 р., що стало новим етапом афганської кризи. У цих умовах Святий Престол активізував гуманітарно-дипломатичні зусилля, спрямовані на привернення уваги міжнародної спільноти до погіршення гуманітарної ситуації в країні. Особливе занепокоєння представники Апостольської Столиці висловлювали щодо дотримання прав людини, становища жінок і дітей, а також безпеки релігійних та етнічних меншин [12]. Керуючись принципами людської гідності, соціальної справедливості та міжрелігійної толерантності, Ватикан незмінно наголошував на пріоритетності пошуку мирних механізмів стабілізації регіону.

Позиція Апостольської Столиці у цьому питанні чітко корелювала з підходами провідних міжнародних інституцій. Зокрема, ООН, спеціалізовані гуманітарні агентства та впливові правозахисні організації також акцентували увагу на необхідності запобігання гуманітарному колапсу в Афганістані та забезпечення захисту базових прав населення. У цьому контексті Святий Престол продемонстрував характерну для своєї зовнішньополітичної діяльності модель поведінки, яка поєднує політичний нейтралітет щодо сторін конфлікту з чіткою моральною позицією у питаннях захисту людської гідності, прав людини та гуманітарних цінностей [12].

Подібний підхід простежувався й у діяльності Апостольської Столиці під час етнополітичних конфліктів, що супроводжували розпад Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія у 1990-х роках. Ці події стали одним із найбільш показових прикладів реалізації багатовекторної гуманітарно-дипломатичної стратегії Святого Престолу в умовах масштабної гуманітарної кризи. Від початку воєнних дій у Хорватії та Боснії і Герцеговині Ватикан послідовно закликав сторони конфлікту до мирного врегулювання суперечностей, припинення насильства та дотримання норм міжнародного гуманітарного права. У своїх зверненнях Папа Іван Павло II неодноразово наголошував, що етнонаціональні та релігійні відмінності за жодних обставин не можуть слугувати виправданням для воєнних злочинів, переслідувань чи дискримінації [13, p. 68].

Особливе місце у цьому контексті посідала дипломатична підтримка Апостольською Столицею процесу міжнародного визнання нових суверенних держав. У січні 1992 р. Святий Престол одним із перших у світовому співтоваристві де-юре визнав незалежність Хорватії та Словенії. Ватиканська дипломатія аргументувала цей крок невід'ємним правом народів на самовизначення та прагненням створити правові запобіжники для подальшої ескалації насильства і стабілізації всього Балканського регіону [13, p. 70; 14, p. 60].

Логічним продовженням цієї стратегії став курс Апостольської Столиці під час подальшої ескалації балканської кризи, зокрема в період етнополітичної війни в Боснії і Герцеговині. На цьому етапі Ватикан послідовно підтримував гуманітарні місії міжнародних інституцій та системно закликав світову спільноту до рішучіших дій задля захисту мирного населення. У своїх публічних виступах та дипломатичних нотах папа Іван Павло II акцентував увагу на катастрофічному становищі біженців, захисті жертв етнічних чисток, а також на першочерговій потребі розгортання міжрелігійного діалогу як єдиного дієвого інструменту повоєнного примирення та реінтеграції розколотого суспільства [14, p. 64].

Загалом реакція світового співтовариства на боснійські ініціативи Ватикану була переважно позитивною. Так, керівництво Європейського Співтовариства та представники ООН неодноразово відзначали високий моральний авторитет Ватикану. Водночас цей кейс виявив і певні суперечливі аспекти, які актуалізували в політичній науці гострі дискусії щодо реальних меж та операційної ефективності ватиканського нейтралітету. Зокрема, частина дослідників вважає, що занадто раннє дипломатичне визнання незалежності Хорватії та Словенії з боку Святого Престолу у 1992 р. могло опосередковано прискорити розпад Югославії та інтенсифікувати насильство [13, p. 71; 15, p. 254].

Невдовзі черговим і найбільш критичним випробуванням для цієї оновленої стратегії Ватикану наприкінці 1990-х років XX ст. стала Косовська криза. В умовах жорсткого міжетнічного загострення між сербською владою та албанським населенням регіону Ватикан послідовно апелював до припинення вогню та повернення сторін у правове поле політичних переговорів. Папа Іван Павло II у своїх зверненнях незмінно наголошував на імперативності дотримання прав людини, захисті прав етноконфесійних меншин та недопущенні нової гуманітарної катастрофи в центрі Європи [16, p. 678]. Зауважимо, що у 1999 р., коли криза переросла у військову операцію НАТО проти Югославії, Святий Престол зайняв максимально зважену та дистанційовану позицію. Папська дипломатія принципово утрималася від підтримки силових дій Альянсу, першочергово підкреслюючи пріоритетність виключно міжнародних правових інститутів та дипломатичних механізмів розв'язання конфліктів. Водночас Апостольська Столиця демонструвала абсолютну об'єктивність, однаково рішуче засуджуючи як етнічні чистки з боку сербських сил, так і воєнні злочини чи порушення прав цивільного населення, вчинені будь-якою іншою стороною протистояння [16, p. 689; 17, p. 232].

У підсумку, дипломатичне реагування Святого Престолу на події в Косові остаточно зафіксувало базову для Ватикану модель: поєднання суворого політичного нейтралітету щодо безпосередніх учасників конфлікту із чіткою, безкомпромісною моральною позицією щодо його гуманітарних

наслідків. Саме цей збалансований підхід, ретельно відпрацьований під час довготривалих балканських воєн, згодом став одним із провідних концептуальних принципів миротворчої дипломатії Святого Престолу в XXI ст. [17, p. 278].

Сформовані на Балканах принципи збалансованого реагування знайшли своє відображення в сучасній стратегії Апостольської Столиці щодо довготривалого конфлікту на Близькому Сході. Зокрема, у фокусі уваги світових медіа, зокрема агенції «Associated Press», незмінно перебуває той факт, що Ватикан послідовно підтримує концепцію створення двох незалежних держав як єдину легітимну основу для тривалого палестино-ізраїльського врегулювання [5]. Ця принципова лінія актуалізувалася після ескалації протистояння між Ізраїлем та угрупованням ХАМАС. Святий Престол безкомпромісно закликав до негайного припинення вогню, звільнення всіх заручників та забезпечення безперешкодного доступу міжнародної гуманітарної допомоги до Сектора Гази. Така позиція солідаризувалася з курсом Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша та профільних інституцій системи ООН, які аналогічно наголошували на імперативності захисту цивільного населення згідно з нормами міжнародного гуманітарного права [5].

У цьому контексті Ватикан виходить за межі суто абстрактних закликів до миру, артикулюючи конкретну геополітичну позицію. Проте така конкретика не означає солідаризації з однією зі сторін конфлікту; навпаки, формула «двох держав» базується на прагненні забезпечити симетричні права та безпекові гарантії як для ізраїльського, так і для палестинського народів. Характерно, що регіональні політичні кола сприймали ватиканські ініціативи амбівалентно: частина ізраїльського істеблішменту критикувала Апостольську Столицю за буцімто недостатню увагу до безпекових інтересів Тель-Авіва, тоді як палестинська сторона здебільшого позитивно оцінювала вимоги Ватикану щодо припинення бойових дій [5]. Подібний дискурс вкотре доводить, що ватиканський нейтралітет є не пасивним спостереженням, а активним пошуком справедливих рішень, релевантних цінностям людської гідності.

Втім, концептуальні витоки цієї сучасної близькосхідної доктрини та її виразний антивоєнний характер були закладені ще на початку століття, а саме під час кризи в Іраку 2003 р. Тоді позиція Апостольської Столиці, напередодні вторгнення коаліційних сил, привернула безпрецедентну увагу міжнародної спільноти. Папа Іван Павло II виступив категоричним опонентом початку бойових дій, наголошуючи, що військова сила може розглядатися виключно як ultima ratio (крайній засіб) і лише після вичерпання абсолютно всіх дипломатичних зусиль. Напередодні вторгнення представники Ватикану здійснювали інтенсивні дипломатичні контакти з урядами США, Іраку та керівництвом провідних міжнародних організацій задля недопущення катастрофічного сценарію [18].

В офіційних заявах Державного секретаріату Ватикану підкреслювалося, що превентивна війна не здатна бути ефективним інструментом протидії тероризму, оскільки її прямим наслідком є масштабна дестабілізація всього регіону та поглиблення гуманітарних криз. Після початку інтервенції Святий Престол змістив акценти на практичну площину: надання допомоги постраждалому населенню та захист автохтонних християнських громад Іраку [18; 19, p. 98]. Попри неоднозначну реакцію світової спільноти, де прихильники інтервенції вважали силове втручання безальтернативним для глобальної безпеки, іракська кампанія увійшла до новітньої історії як один із найяскравіших і найбезкомпромісніших прикладів антивоєнної дипломатії Ватикану в XXI ст. [19, p. 100].

Паралельно з врегулюванням суто політичних суперечностей, фундаментальним викликом для концепції моральної відповідальності Ватикану були події, де під загрозою опинялося виживання цілих народів. Трагічним, але переломним прикладом такого гуманітарного виміру дипломатії Апостольської Столиці стали події в Руанді 1994 р. Під час жахливого геноциду представників народності тутсі та поміркованих хуту Ватикан одним із перших почав бити на сполох, закликаючи світову спільноту до негайної інтервенції задля припинення масового винищення людей [20].

Папа Іван Павло II безкомпромісно засудив акти геноциду на міжнародному рівні та наголосив на імперативності національного примирення. Тоді особливу увагу Ватикан зосередив на практичній допомозі біженцям, логістиці гуманітарних вантажів та делікатній місії відновлення мічетнічного діалогу. Католицька Церква через локальні місії та глобальну мережу благодійних інституцій розгорнула масштабні програми порятунку постраждалих громад [20; 21, p. 189]. У підсумку руандійська трагедія стала жорстким уроком для Святого Престолу. Саме цей катастрофічний досвід бездіяльності світських інститутів змусив ватиканську дипломатію переосмислити класичний нейтралітет і заклав основу для активної підтримки

міжнародної концепції «відповідальності за захист» цивільного населення.

Яскравим втіленням цієї оновленої доктрини у XXI ст. стала реакція Ватикану на громадянську війну в Сирії, яка з 2011 р. перетворилася на центральний вектор гуманітарної дипломатії Апостольської Столиці. Папа Франциск перевів реагування на сирійську кризу в площину активного глобального солідаризму, системно вимагаючи від світових лідерів припинення бойових дій, запуску інклюзивного політичного діалогу та деблокування коридорів для гуманітарних місій [22].

Безпрецедентного суспільного розголосу набула ініційована понтифіком у вересні 2013 р. глобальна молитва та день посту за мир у Сирії, що стали інструментом своєрідної «духовної дипломатії». У своїх енцикліках та зверненнях папа Франциск послідовно доводив, що мілітарне втручання лише мультиплікує насильство та консервує кризу. Одночасно з цим Ватикан виступив головним донором і партнером міжнародних агенцій, які опікувалися сирійськими біженцями та внутрішньо переміщеними особами як усередині країни, так і в суміжних державах регіону [22; 23, p. 28].

Експерти ООН та керівники провідних правозахисних організацій неодноразово давали високу оцінку діям Святого Престолу, визнаючи його унікальну здатність мобілізувати гуманітарну допомогу. Водночас сирійська проблема знову оголила ключову дилему ватиканської зовнішньої політики: хронічний брак прямих політичних та військово-економічних важелів тиску не дозволяв Апостольській Столиці безпосередньо корегувати хід воєнних дій. Це вкотре продемонструвало як колосальний моральний потенціал, так і об'єктивні геополітичні обмеження концепції активного нейтралітету Ватикану в сучасному світі [10, p. 30; 23, p. 31].

Зазначена амбівалентність миротворчого потенціалу Святого Престолу, що полягає у поєднанні високого морального авторитету з об'єктивним браком інструментів «жорсткої сили», перебуває у фокусі постійної уваги провідних світових аналітичних та медіаресурсів. Зокрема, глибокий аналіз інституційної ролі Апостольської Столиці у глобальній політиці презентує авторитетне французьке видання «Le Monde». Так, у публікації «The Vatican's influential apostles of peace» акцентовано на унікальних масштабах зовнішньополітичної мережі Ватикану, яка охоплює офіційні дипломатичні відносини з понад 180 державами світу [6]. Водночас, поряд із висвітленням конструктивних аспектів цієї діяльності, міжнародні медіаагенції реалістично оцінюють інституційні межі ватиканського впливу в умовах деструкції сучасної архітектури безпеки. Показовим у цьому контексті є аналітичний матеріал європейського мовника Euronews «Why Russia is unlikely to let the Vatican mediate peace talks with Ukraine» [7]. На прикладі російсько-української війни автори публікації детально досліджують чинники, внаслідок яких посередницький потенціал Апостольської Столиці ризикує залишитися нереалізованим.

Висновки. Миротворча дипломатія Святого Престолу є важливим складником сучасної системи міжнародних відносин, що гармонійно поєднує морально-етичні засади Соціальної доктрини Католицької Церкви з практичними дипломатичними та гуманітарними інструментами впливу. Обґрунтовано, що фундаментальною специфікою діяльності Святого Престолу є принцип морально-гуманітарного нейтралітету, який забезпечує йому статус незаангажованого посередника та спрямовує свої зусилля на захист людської гідності, запобіганні насильства й сприянні політико-дипломатичному врегулюванню криз. Комплексний аналіз міжнародних конфліктів другої половини XX – початку XXI ст. (зокрема Карибської кризи, протистоянь на Балканах, в Афганістані, Іраку, Руанді, Сирії та на Близькому Сході) засвідчив системність і тяглість миротворчої стратегії Апостольської Столиці, а також її орієнтацію на міждержавний діалог як пріоритетний інструмент подолання глобальних і регіональних суперечностей.

У результаті дослідження доведено, що ефективність миротворчої діяльності Святого Престолу значною мірою ґрунтується на його моральному авторитеті та розгалуженій мережі міжнародних контактів, а не на застосуванні політичного чи військового примусу. Така специфіка, з одного боку, суттєво розширює потенціал Апостольської Столиці як неупередженого посередника, а з іншого – окреслює об'єктивні межі її впливу в умовах гострої геополітичної конфронтації. Попри зазначені фактори, Святий Престол залишається впливовим учасником глобальних безпекових процесів, а його дипломатичний досвід свідчить про зростання ролі гуманітарних і моральних чинників у підтриманні міжнародної безпеки.

Список літератури:

1. Compedium of the social doctrine of the church. ULR: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_en.html (дата звернення: 1.05.2026).

2. Catechism of the Catholic Church. ULR: https://www.catholicculture.org/culture/library/catechism/cat_view.cfm?recnum=6119 (дата звернення: 4.05.2026).

3. Pope John XXIII. Pacem in Terris (1963). ULR: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/fr/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html (дата звернення: 1.05.2026).

4. Philpott D. Religion and Reconciliation in International Relations. Oxford University Press, 2012. 476 p.

5. Pope Leo and Vatican insist on 2-state solution to end Gaza war during meeting with Israel president. *Associated Press*. ULR: https://apnews.com/article/vatican-mideast-israel-gaza-adee8db57887e916b2b64796ce80b5ca (дата звернення: 1.05.2026).

6. The Vatican's influential apostles of peace. *Le Monde*. ULR: https://www.lemonde.fr/en/m-le-mag/article/2024/04/21/the-vatican-s-influential-apostles-of-peace_6669096_117.html (дата звернення: 1.05.2026).

7. Why Russia is unlikely to let the Vatican mediate peace talks with Ukraine. *Euronews*. ULR: https://www.euronews.com/my-europe/2025/05/27/why-russia-is-unlikely-to-let-the-vatican-mediate-peace-talks-with-ukraine (дата звернення: 1.05.2026).

8. Тихоненко І. В., Тамарянська С. В. Зовнішня політика Святого Престолу у пост-біполярну добу: трансформаційні зміни та тенденції модернізації. *Регіональні студії*. 2022. № 28. С. 113–118. DOI: https:// https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.21

9. Данилюк І. В. Святий Престол і Ватикан: особливості міжнародної правосуб'єктності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. № 2. С. 148–154. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.23

10. Ільницька У. В. Гуманітарна дипломатія Святого Престолу: концептуально-теоретичні засади, особливості, механізми реалізації в умовах геополітичних і безпекових викликів. *Humanitarian Vision*. 2026. Vol. 12(1). P. 27–32. DOI: https://doi.org/10.23939/shv2026.01.027

11. Vatican Observer to UN: Pacem in terris guiding star for path of peace. *Vatican News*. URL: https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2023-04/archbishop-caccia-vatican-observer-un-pacem-in-terris.html (дата звернення: 2.05.2026).

12. Holy See expresses deep concern over crisis in Afghanistan. *Vatican News*. URL: https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2021-08/holy-see-expresses-deep-concern-over-crisis-in-afghanistan.html (дата звернення: 2.05.2026).

13. Kent P. The Lonely Cold War of Pope Pius XII: The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943–1950. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002. Pp. 67–72.

14. Riccards M. John Paul II and the Balkans: The Role of the Holy See in the Yugoslav Crisis. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 2010. Pp. 57–84.

15. Leustean L. N. The Politics of Orthodox Churches in the Context of Yugoslav Dissolution. *Journal of Church and State*. 2014. Vol. 56(2). Pp. 240–263.

16. Weigel G. Witness to Hope: The Biography of Pope John Paul II. New York: HarperCollins, 2005. 1048 p.

17. Leustean L. N. Religion, Politics and the Kosovo Crisis. *Journal of Contemporary Religion*. 2000. Vol. 15(3). Pp. 331–346.

18. Pope John Paul II. Address to the Diplomatic Corps. *Vatican Archives*. 2003. 13 January.

19. Barbato M. Pope Francis and the Politics of Global Order. Cham: Palgrave Macmillan, 2020. Pp. 97–118. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-46107-2

20. Pope John Paul II. Message on Rwanda. *Vatican Archives*. 1994. 27 April.

21. Philpott D. Religion and Reconciliation in International Relations. Oxford University Press, 2012. 476 p. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1417034

22. Pope Francis. Prayer Vigil for Peace in Syria. *Vatican.va*. 2013. 7 September.

23. Ilnytska U. Humanitarian Diplomacy of the Holy See in Contemporary Armed Conflicts. *Humanitarian Vision*. 2026. Vol. 12(1). P. 27–32. DOI: https://doi.org/10.23939/shv2026.01.027

24. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія. Тернопіль : Підручники та посібники, 2009. 416 с.

Bereziuk A. V. PRACTICES OF PEACEMAKING DIPLOMACY OF THE HOLY SEE IN INTERNATIONAL CONFLICTS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The article examines the participation of the Holy See in the settlement of international conflicts and humanitarian crises of the second half of the 20th and the beginning of the 21st centuries. It is found that the conceptual basis of its foreign policy activity is the Social Doctrine of the Catholic Church, which is based on the principles of protecting human dignity, justice, solidarity and maintaining peace. It is determined that the key instrument of the international activity of the Holy See is the principle of moral and humanitarian neutrality, which involves refraining from supporting any of the parties to the conflict and maintaining an equidistant position. This approach provides the possibility of performing mediation functions and contributes to the formation of trust in Vatican diplomacy as an independent subject of international relations. The activities of the Holy See during the 1962 Caribbean crisis, the collapse of Yugoslavia, in particular the wars in Croatia, Bosnia and Herzegovina and Kosovo, as well as in the context of military campaigns in Iraq and Afghanistan are analyzed. Particular attention is paid to its response to the humanitarian crises in Rwanda, Syria and the Middle East. Based on the analysis of materials from leading international media, it was established that the Holy See, relying on an extensive diplomatic network and active participation in the activities of international organizations, primarily the UN, consistently upholds the principles of peaceful conflict resolution and protection of civilians. The conclusions substantiate that the influence of the Holy See on international processes is determined primarily by its moral authority and diplomatic potential, and not by military or economic resources. At the same time, the absence of mechanisms for direct political influence limits the effectiveness of Vatican diplomacy in the context of escalating conflicts and the unwillingness of their participants to comply with the norms of international law. Despite this, the experience of the Holy See testifies to the significant importance of moral and humanitarian factors in ensuring international security and maintaining peace in the modern world.

Keywords: *Holy See, Vatican, Apostolic See, peacekeeping diplomacy, neutrality, international conflict, mediation, humanitarian aid, protection of human rights.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 327:355.01:316.776
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.20

Беспека В. Ю.
https://orcid.org/0000-0002-3811-341X
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

КОГНІТИВНИЙ ВПЛИВ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ США, КНР ТА РФ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено історико-порівняльний аналіз еволюції практик когнітивного впливу у воєнно-політичних стратегіях США, КНР та РФ. Розглянуто теоретичні засади когнітивних викривлень, обмеженої раціональності та особливостей мислення людини, які створюють умови для впливу на сприйняття інформації, її інтерпретацію та процеси ухвалення рішень. Зазначено, що в умовах інформаційного перевантаження, невизначеності та кризових ситуацій людина дедалі частіше спирається на спрощені моделі оцінювання реальності, що підвищує її вразливість до інформаційно-психологічного впливу.

Проаналізовано практики використання когнітивних викривлень у воєнно-політичних стратегіях США, КНР та рф. Встановлено, що США застосовують їх переважно в межах доктринально оформленої системи стратегічних комунікацій, інформаційних і психологічних операцій, орієнтованих на управління сприйняттям та формування бажаних моделей поведінки. КНР використовує когнітивний вплив як елемент довгострокового контролю інформаційного середовища, спрямування громадської думки, дискурсивного впливу та концепції «трьох воєн». рф робить акцент на дестабілізаційній моделі, що поєднує рефлексивне управління, масоване поширення дезінформації, експлуатацію страху, когнітивне перевантаження та підрив довіри до джерел інформації.

Обґрунтовано, що когнітивні викривлення не є другорядним елементом інформаційної війни, а виступають одним із ключових механізмів сучасного воєнно-політичного впливу. Їх використання дає змогу впливати не лише на зміст інформації, а й на процеси її осмислення, оцінювання ризиків і прийняття рішень. Порівняльний аналіз засвідчив, що однакові когнітивні механізми можуть застосовуватися різними державами з відмінною стратегічною метою: для керованого впливу, контрольованого спрямування інформаційного середовища або дезорієнтації противника.

Ключові слова: *когнітивні викривлення, воєнно-політичний вплив, когнітивна війна, інформаційна війна, стратегічні комунікації, психологічні операції, США, КНР, російська федерація.*

Постановка проблеми. Сучасне воєнно-політичне протистояння дедалі більше виходить за межі традиційного збройного конфлікту та охоплює інформаційний і когнітивний виміри боротьби. У XXI столітті держави все активніше використовують інструменти впливу, спрямовані не лише на фізичне ураження противника, а й на зміну його сприйняття, поведінки та процесів ухвалення рішень. У цьому контексті особливого значення набуває використання когнітивних викривлень як механізму впливу на індивідуальне та колективне мислення. Розвиток цифрових технологій, соціальних мереж, алгоритмізованого інформаційного середовища та глобальних медіаплатформ значно розширив можливості держав щодо маніпуляції інформаційними потоками, формування необхідних інтерпретацій подій і нав'язування вигідних моделей поведінки.

Когнітивні викривлення є невід'ємною складовою людського мислення та проявляються у схильності людини ухвалювати рішення на основі спрощених моделей сприйняття, емоційних реакцій, попереднього досвіду або вибіркової інтерпретації інформації. В умовах інформаційного перевантаження, невизначеності та кризових ситуацій роль таких механізмів суттєво зростає. Це створює сприятливі умови для використання когнітивних вразливостей у воєнно-політичному впливі, інформаційній війні, психологічних операціях та стратегічних комунікаціях. Відтак об'єктом впливу стають не лише інформаційні системи чи громадська думка, а безпосередньо когнітивні процеси людини – сприйняття,

© Беспека В. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

оцінка ризиків, інтерпретація подій та процес ухвалення рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика когнітивних викривлень і механізмів ухвалення рішень досліджувалася у працях Д. Канемана, А. Тверскі, Г. Саймона, Г. Гігеренцера та інших учених, які заклали теоретичні основи концепції обмеженої раціональності та евристичного мислення. Значний внесок у вивчення інформаційної війни, стратегічних комунікацій і психологічного впливу зробили дослідники сучасних конфліктів, а також аналітичні центри НАТО, RAND Corporation, Atlantic Council та інших міжнародних інституцій. Окремий напрям досліджень присвячений аналізу інформаційно-психологічних операцій США, концепції «трьох воєн» КНР, а також російським практикам рефлексивного управління та дезінформації. Водночас у сучасній науковій літературі недостатньо уваги приділено порівняльному аналізу того, яким чином США, КНР і рф використовують когнітивні викривлення як інструмент воєнно-політичного впливу та якою мірою ці практики спираються на універсальні особливості людського мислення.

Особливої актуальності ця проблема набула в умовах російсько-української війни, яка продемонструвала зростання ролі інформаційного та когнітивного впливу у сучасних конфліктах. Масоване поширення дезінформації, маніпуляція страхом, формування альтернативних інтерпретацій подій, використання ефекту повторення та когнітивного перевантаження стали невід'ємною складовою сучасного воєнно-політичного протистояння. Одночасно США та КНР продовжують розвивати власні моделі стратегічних комунікацій, інформаційного контролю та управління сприйняттям, адаптуючи їх до умов глобальної стратегічної конкуренції.

Постановка завдання. Мета статті – історико-порівняльний аналіз еволюції практик когнітивного впливу у воєнно-політичних стратегіях США, КНР та РФ. Для досягнення поставленої мети використано порівняльний метод, аналіз доктринальних і стратегічних документів, елементи дискурс-аналізу, а також підхід теорії обмеженої раціональності.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади дослідження когнітивного впливу у воєнно-політичному протистоянні. Проблематика когнітивних викривлень сформувалася на перетині психології, поведінкової економіки, теорії прийняття рішень та політичної науки. Амос Тверскі та Даніель Канеман довели, що людина в умовах невизначеності часто ухвалює рішення не на основі повністю раціонального аналізу, а через евристики – спрощені моделі мислення, які пришвидшують оцінювання ситуації, але водночас породжують систематичні помилки сприйняття й інтерпретації інформації [1]. Саме ці особливості створюють підґрунтя для використання когнітивних викривлень як інструменту інформаційного та психологічного впливу.

Важливе значення для розуміння цього механізму має концепція обмеженої раціональності Герберта Саймона. Вона пояснює, що людина ухвалює рішення в умовах браку інформації, часу та когнітивних ресурсів, тому змушена спиратися на спрощені моделі оцінювання ситуації [2]. У сучасному інформаційному середовищі це посилює вразливість до маніпуляції, оскільки в умовах перевантаження люди частіше реагують емоційно, вибірково сприймають інформацію та покладаються на вже наявні переконання.

Подальший розвиток досліджень когнітивних процесів привів до формування теорії перспектив, відповідно до якої спосіб подання інформації безпосередньо впливає на вибір і поведінку людини [3]. У воєнно-політичному контексті це проявляється через фреймінг, акцентування на загрозах, маніпуляцію страхом, створення образу безальтернативності певних рішень або емоційне забарвлення подій. У ситуаціях невизначеності й великого обсягу інформації, як зазначають Г. Гігеренцер і В. Гайсмайєр, зростає роль швидких інтуїтивних рішень, що також підвищує сприйнятливість аудиторії до маніпулятивного впливу [4].

Когнітивні викривлення відіграють особливу роль у поширенні та закріпленні дезінформації. Навіть після спростування неправдивих повідомлень люди часто продовжують керуватися початковими уявленнями через упередження підтвердження, ефект повторення та емоційне закріплення певних наративів [5]. У воєнно-політичному протистоянні це дає змогу впливати не лише на зміст інформації, а й на процеси її осмислення, оцінювання ризиків і прийняття рішень.

У сучасних дослідженнях когнітивна війна розглядається як напрям протиборства, у якому об'єктом впливу стають безпосередньо процеси мислення, сприйняття та поведінки людини [6]. Водночас у науковій літературі ще немає повністю усталеного підходу до співвідношення

когнітивної війни, інформаційної війни, психологічних операцій і стратегічних комунікацій. Тому когнітивні викривлення доцільно розглядати як конкретний механізм, через який держави можуть формувати бажані моделі поведінки, змінювати інтерпретацію подій і впливати на процеси воєнно-політичного управління [7].

Еволюція американських підходів до інформаційного та когнітивного впливу. США є однією з держав, що найбільш системно інтегрували інформаційний та когнітивний вимір у воєнно-політичне планування. Після завершення Холодної війни американські військово-політичні структури поступово перейшли від традиційного розуміння інформаційної війни як допоміжного елементу бойових дій до комплексного підходу, який передбачає вплив на сприйняття, оцінки та поведінку цільових аудиторій. У сучасних американських доктринальних документах ключовою метою інформаційного впливу визначається формування або зміна сприйняття, ставлення та моделей поведінки противника, союзників і нейтральних аудиторій [8].

Американський підхід до воєнно-політичного впливу ґрунтується на інтеграції стратегічних комунікацій, інформаційних операцій, психологічних операцій, кібероперацій та дипломатичних інструментів у єдину систему впливу на інформаційне середовище. Важливе місце у цій системі займає використання когнітивних викривлень, які дозволяють впливати на процеси оцінювання ситуації та ухвалення рішень. Одним із найбільш поширених механізмів є ефект фреймінгу, який полягає у зміні сприйняття інформації через спосіб її подання. У межах стратегічних комунікацій США активно використовуються позитивні або негативні рамки інтерпретації подій, що дозволяє формувати необхідне ставлення до воєнних кампаній, міжнародних криз чи політичних рішень.

У концептуальних документах військово-політичного керівництва США зазначається, що сучасні операції мають бути спрямовані на вплив на сприйняття, установки та поведінку цільових аудиторій, а інформаційне середовище розглядається як окремий простір стратегічної конкуренції [8, с. vii–viii, 11]. Фактично йдеться про системне використання когнітивних механізмів для досягнення воєнно-політичних цілей. Подібний підхід простежується і в американських доктринальних документах щодо інформаційних та психологічних операцій, де прямо зазначається необхідність впливу на емоції, мотиви, об'єктивне мислення та поведінку іноземних аудиторій [9, с. vii, I–2].

Значну роль у американських практиках відіграє упередження підтвердження – схильність людини сприймати інформацію, яка відповідає її попереднім переконанням, та ігнорувати суперечливі дані. У межах стратегічних комунікацій це проявляється у селективному посиленні вже наявних у суспільстві переконань, використанні знайомих наративів і апеляції до усталених цінностей. Такий підхід дозволяє не створювати абсолютно нові моделі сприйняття, а посилювати вже існуючі когнітивні установки.

Важливим елементом американського підходу є також управління інформаційним порядком денним через багаторазове повторення необхідних повідомлень. Використання ефекту повторення ґрунтується на тому, що інформація, яка часто відтворюється в медійному просторі, поступово сприймається як більш достовірна та звична. У поєднанні з авторитетом офіційних джерел це створює умови для формування стійких моделей сприйняття міжнародних подій та воєнно-політичних процесів.

Особливе значення у сучасній американській моделі впливу має інтеграція інформаційних операцій у ширший контекст стратегічної конкуренції. Як зазначають М. Мюллер і К. Гріндал, упродовж останніх років США поступово перейшли від вузького розуміння інформаційних операцій до трактування інформації як інструменту глобального геополітичного впливу [10]. У цьому контексті когнітивний вплив розглядається як засіб формування сприятливого інформаційного середовища, підтримки міжнародної легітимності власної політики та впливу на процеси ухвалення рішень противником.

Американська модель воєнно-політичного впливу характеризується високим рівнем інституціоналізації. Інформаційні операції, стратегічні комунікації та психологічні операції інтегровані у структуру військового управління, а координація впливу здійснюється через систему міжвідомчої взаємодії та використання інформаційних ресурсів держави [11]. Загалом ця модель орієнтована на управління сприйняттям, формування бажаних моделей поведінки та підтримку власного стратегічного порядку денного.

Формування китайської моделі інформаційного та когнітивного протиборства. КНР розглядає інформаційний і когнітивний вплив як складову комплексного контролю над інформаційним середовищем та суспільними

процесами. Китайська модель поєднує елементи державного контролю інформації, цензури, пропаганди, спрямування громадської думки та психологічного впливу, інтегруючи їх у ширшу систему політичного управління та стратегічного протистояння.

Одним із ключових напрямів китайського підходу є концепція спрямування громадської думки, яка передбачає формування бажаних моделей сприйняття подій через контроль інформаційного простору та вибіркове просування певних інтерпретацій. На відміну від класичної цензури, китайська модель не обмежується лише блокуванням небажаного контенту, а активно формує інформаційне середовище шляхом підсилення потрібних державі наративів. Як зазначають Г. Кінг, Дж. Пан і М. Робертс, китайська система контролю інформації орієнтована не стільки на придушення критики влади, скільки на недопущення колективної мобілізації та формування альтернативних центрів суспільної активності [12, с. 326–327].

Важливу роль у китайській системі когнітивного впливу відіграє використання ефекту соціального консенсусу. Через контрольоване інформаційне середовище створюється уявлення про домінування певної позиції в суспільстві, що стимулює людей пристосовувати власні оцінки до сприйнятої «більшості». У цьому контексті когнітивний вплив базується не лише на поширенні конкретної інформації, а й на формуванні соціально прийнятних моделей поведінки та інтерпретації подій.

Китайська модель також активно використовує упередження підтвердження, посилюючи вже наявні переконання аудиторії через повторення необхідних повідомлень і вибіркове висвітлення інформації. Як зазначає Цай Цінь, китайська система цензури має гнучкий і динамічний характер, поєднуючи блокування небажаної інформації з активним просуванням державних інтерпретацій подій [13, с. 186–188, 196–197]. Це дозволяє не лише обмежувати альтернативні джерела інформації, а й формувати стабільне інформаційне середовище, у межах якого державні наративи сприймаються як природні та безальтернативні.

Особливе місце у китайському підході займає концепція «трьох воєн», яка включає психологічну війну, інформаційну війну громадської думки та правову війну. У сучасному китайському військовому мисленні ці напрями розглядаються як взаємопов'язані інструменти досягнення стратегічних цілей без переходу до прямого масштабного збройного конфлікту. Як зазначає Ельза Канія, концепція «трьох воєн» передбачає довготривалий вплив на сприйняття, психологічний стан та інтерпретацію подій як серед власного населення, так і серед зовнішніх аудиторій [14].

У межах психологічної війни Китай активно використовує механізми формування образу неминучості власного посилення та ефекту безальтернативності певних геополітичних процесів. Це проявляється у системному просуванні наративів про історичну закономірність посилення КНР, кризу західної моделі розвитку та формування нового міжнародного порядку. Подібні практики спрямовані на поступову зміну сприйняття глобального балансу сил і формування у цільових аудиторій відчуття стратегічної переваги Китаю.

Важливу роль у китайській моделі когнітивного впливу відіграє концепція дискурсивного впливу, яка передбачає боротьбу за право визначати зміст і рамки міжнародної дискусії. У цьому контексті КНР прагне не лише просувати власні наративи, а й змінювати самі критерії оцінювання міжнародних подій та політичних процесів. Згідно з аналітичними матеріалами Atlantic Council, китайський підхід до дискурсивного впливу передбачає системне витіснення небажаних інтерпретацій і формування глобального інформаційного середовища, більш сприятливого для китайських стратегічних інтересів [15].

Останніми роками Китай дедалі активніше розвиває концепцію когнітивного домену як окремого простору стратегічного протистояння. У дослідженнях Національного інституту оборонних досліджень Японії зазначається, що китайський підхід до когнітивного впливу поєднує військові, інформаційні, політичні та технологічні інструменти для довгострокового формування сприятливого середовища прийняття рішень [16, с. 28–30, 37–46]. На відміну від російської моделі, яка часто орієнтується на швидку дестабілізацію та інформаційний хаос, китайська стратегія має більш системний і довгостроковий характер.

Розвиток російських практик когнітивного впливу у воєнно-політичному протистоянні. Російська федерація використовує когнітивні викривлення переважно в межах дестабілізаційної моделі інформаційно-психологічного впливу. На відміну від американської моделі, яка спирається на доктринально оформлені стратегічні комунікації, та китайської моделі, орієнтованої

на централізований контроль інформаційного середовища, російський підхід значною мірою спрямований на дезорієнтацію противника, підрив довіри до інституцій, руйнування здатності суспільства відрізняти достовірну інформацію від маніпулятивної та нав'язування вигідних Москві моделей ухвалення рішень.

Однією з основ російської моделі є концепція рефлексивного управління. Її сутність полягає у цілеспрямованому передаванні противнику такої інформації, яка має спонукати його самостійно ухвалити рішення, вигідне стороні, що здійснює вплив. Т. Томас розглядає рефлексивне управління як один із важливих елементів російського воєнного мислення, пов'язаний із маніпуляцією сприйняттям, оцінкою ситуації та прогнозуванням дій противника [17, с. 237, 241–242]. У цьому контексті когнітивне викривлення виступає цілеспрямовано створеним ефектом, покликаним змінити логіку ухвалення рішень.

Особливе значення у російській практиці має експлуатація упередження підтвердження. Російська пропагандистська система активно працює з уже наявними страхами, стереотипами, історичними травмами та недовірою до політичних інституцій. Замість створення повністю нових переконань вона часто підсилює наявні сумніви, радикалізує суспільні суперечності та надає цільовим аудиторіям інформацію, яка підтверджує їхні попередні очікування. Саме тому російські інформаційні кампанії нерідко адаптуються до конкретних аудиторій, використовуючи різні, інколи взаємовиключні, повідомлення для різних соціальних груп.

Одним із найхарактерніших інструментів російської інформаційної війни є масоване поширення суперечливих або неправдивих повідомлень. К. Пол і М. Метьюз визначили цю модель як «вогнемет брехні» (firehose of falsehood), підкреслюючи її основні риси: високий темп повідомлень, багатоканальність, повторюваність, відсутність послідовності та байдужість до правдивості інформації [18, с. 1–4]. Її ефективність пояснюється тим, що в умовах інформаційного перевантаження людина втрачає здатність критично оцінювати кожне окреме повідомлення і починає спиратися на простіші когнітивні схеми – знайомість інформації, емоційність повідомлення або авторитет джерела.

Російська модель також активно використовує ефект повторення. Навіть неправдива інформація, яка багаторазово відтворюється в різних каналах, поступово може сприйматися як більш знайома, а отже – психологічно більш прийнятна. У поєднанні з емоційним тиском і постійною зміною інформаційного порядку денного це створює умови для стійкого закріплення маніпулятивних наративів. Подібний механізм особливо помітний у російських кампаніях, спрямованих на делегітимізацію України, дискредитацію західної підтримки та формування уявлення про «безальтернативність» російських вимог.

Важливим проявом російського підходу є створення когнітивного перевантаження. Йдеться не лише про поширення великої кількості неправдивих повідомлень, а й про системне виробництво суперечливих версій подій. Така тактика не обов'язково має на меті переконати аудиторію в одній конкретній версії. Її завданням часто є руйнування довіри до будь-якого джерела інформації, формування цинізму, апатії та відчуття, що «правди не існує». Саме це відрізняє російську модель від класичної пропаганди, яка зазвичай прагне утвердити одну домінантну інтерпретацію.

На прикладі операції із захоплення Криму у 2014 р. добре видно поєднання інформаційного, психологічного та когнітивного впливу. Як зазначає Й. Дарчевська, російська кампанія у Криму включала маніпуляцію історичними наративами, створення образу загрози для російськомовного населення, масоване використання контрольованих медіа та поширення дезінформації для паралізації української та міжнародної реакції [19, с. 5–6, 23–24]. У цьому випадку когнітивний вплив був спрямований не лише на населення Криму, а й на українське суспільство, політичне керівництво та зовнішніх спостерігачів.

Російська інформаційна війна має також виразний концептуальний вимір. О. Фрідман підкреслює, що в російському академічному, політичному та публічному дискурсі інформаційна війна трактується значно ширше, ніж у західній традиції, і охоплює політичний, психологічний, ідеологічний та цивілізаційний рівні протистояння [20, с. 61–63]. Це пояснює, чому російські практики когнітивного впливу не обмежуються воєнними операціями, а поширюються на дипломатію, медіа, культуру, історичну пам'ять, релігійні питання та внутрішньополітичні процеси інших держав.

Цифрове середовище стало важливим простором масштабування російського когнітивного впливу. Соціальні мережі дозволили рф швидко поширювати адаптовані повідомлення для різних аудиторій, тестувати реакції, підсилювати поляризацію та створювати ілюзію масової підтримки

певних позицій. Дослідження RAND щодо російського впливу у соціальних медіа в Східній Європі демонструє, що російські кампанії активно використовують мережеву логіку поширення повідомлень, емоційно забарвлені наративи та повторення ключових тем для впливу на громадську думку [21, с. 1–2, 7–8, 22–25].

У воєнно-політичному контексті російська модель когнітивного впливу спрямована насамперед на погіршення якості рішень противника. Через страх, інформаційне перевантаження, невизначеність і недовіру рф намагається створити умови, за яких політичні та військові суб'єкти діятимуть повільніше, менш узгоджено або ухвалюватимуть рішення на основі викривленого уявлення про ситуацію. Такий підхід особливо небезпечний у кризових умовах, коли швидкість, точність і довіра до інформації мають вирішальне значення.

Порівняльний аналіз моделей когнітивного впливу США, КНР та рф. Порівняння практик США, КНР та рф свідчить, що всі три держави використовують когнітивні викривлення як інструмент воєнно-політичного впливу, однак роблять це в межах різних стратегічних культур, доктринальних підходів і політичних моделей. Спільним для них є прагнення впливати не лише на інформацію як таку, а на процеси її сприйняття, інтерпретації та перетворення на політичні або військові рішення. Водночас відмінності полягають у цілях, інструментах, рівні інституціоналізації та характері впливу.

Американська модель тяжіє до доктринально оформленого управління сприйняттям. У ній когнітивні викривлення використовуються переважно для формування бажаних моделей поведінки, підтримки легітимності власних дій, впливу на іноземні аудиторії та забезпечення переваги в інформаційному середовищі. Документи Об'єднаного комітету начальників штабів США підкреслюють значення впливу на сприйняття, установки, мотиви та поведінку цільових аудиторій, що дає підстави розглядати американську модель як інституціоналізовану систему стратегічного впливу [8; 9]. У цій системі когнітивні викривлення не завжди називаються прямо, однак їхня логіка присутня в практиках фреймінгу, селективного подання інформації, повторення повідомлень і формування бажаного інформаційного контексту.

Китайська модель має інший характер. Вона побудована навколо контролю інформаційного середовища, спрямування громадської думки та формування дискурсивного впливу. Якщо американський підхід переважно орієнтований на вплив у зовнішньому інформаційному середовищі та забезпечення стратегічної переваги, то китайський підхід поєднує внутрішній контроль, зовнішню пропаганду, психологічний вплив і довгострокове формування бажаних інтерпретацій. Дослідження Г. Кінга, Дж. Пан і М. Робертс показує, що китайська система цензури спрямована не лише на вилучення небажаної інформації, а передусім на запобігання колективній мобілізації [12, с. 326, 343]. Це свідчить про те, що когнітивний вплив у КНР виконує не лише комунікативну, а й управлінську функцію.

Російська модель суттєво відрізняється від американської та китайської. Її основою є не стільки довготривале формування контрольованого інформаційного середовища, скільки дестабілізація, дезорієнтація та підрив довіри до будь-яких джерел інформації. Рефлексивне управління, масоване поширення дезінформації та модель «вогнемет брехні» спрямовані на те, щоб змусити противника ухвалювати рішення в умовах викривленої, хаотичної або емоційно перевантаженої картини реальності [17, с. 237, 241–242; 18, с. 1–5]. У цьому сенсі російська модель є найбільш деструктивною, оскільки її ціллю часто є не переконання аудиторії в одній конкретній версії, а руйнування самої здатності до раціональної оцінки інформації.

Порівняльний аналіз дозволяє виділити три базові моделі використання когнітивних викривлень. Перша – американська, яку можна визначити як модель керованого впливу. Вона спирається на стратегічні комунікації, інформаційні та психологічні операції, доктринальне планування і міжвідомчу координацію. Її головним завданням є формування сприятливого сприйняття та бажаних моделей поведінки. Друга – китайська модель контрольованого спрямування, що базується на поєднанні цензури, спрямування громадської думки, дискурсивного впливу і концепції «трьох воєн» [14; 16]. Її метою є довгострокове формування інформаційного середовища, у якому державні інтерпретації стають домінантними. Третя – російська модель дестабілізації, що використовує страх, повторення, суперечливі повідомлення, когнітивне перевантаження та рефлексивне управління для підриву довіри й зниження якості ухвалення рішень.

Попри відмінності, усі три моделі спираються на однакові психологічні передумови. Йдеться про обмежену раціональність, схильність до швидких евристичних рішень, упередження

підтвердження, ефект повторення та залежність сприйняття від способу подання інформації. Саме ці особливості людського мислення роблять когнітивні викривлення універсальним інструментом воєнно-політичного впливу. Теоретичні положення А. Тверскі, Д. Канемана та Г. Саймона пояснюють, чому в умовах невизначеності, страху або інформаційного перевантаження людина не завжди діє відповідно до моделі раціонального вибору, а часто ухвалює рішення на основі спрощених когнітивних схем [1; 2; 3].

Водночас відмінності між США, КНР і рф полягають у характері експлуатації цих викривлень. США використовують їх переважно для формування сприятливих інтерпретацій і підтримки стратегічної легітимності власних дій. КНР – для довгострокового контролю над межами допустимого дискурсу, запобігання мобілізації та зміцнення державного наративу. рф – для дезорієнтації, емоційного виснаження та підриву здатності противника до послідовного мислення. Отже, однакові когнітивні механізми можуть використовуватися в різних політичних і стратегічних цілях.

Важливим критерієм порівняння є рівень інституціоналізації. У США когнітивний вплив інтегрований у доктринальні документи, військове планування та систему стратегічних комунікацій. У КНР він є частиною ширшої партійно-державної системи контролю інформації та управління громадською думкою. У рф він поєднує елементи доктринального мислення, спеціальних інформаційно-психологічних операцій, медійної пропаганди та неформальних мережевих практик. Саме тому російська модель виглядає менш формалізованою, але більш гнучкою у застосуванні різнорідних інструментів впливу.

Ще одним важливим параметром є співвідношення переконання і дезорієнтації. Американська модель більше орієнтована на переконання та формування бажаного сприйняття. Китайська – на контроль умов, у яких формується громадська думка. Російська – на підрив довіри до інформації як такої. Така відмінність має принципове значення для оцінки наслідків когнітивного впливу. Якщо американська та китайська моделі прагнуть утвердити певний порядок інтерпретації, то російська модель часто прагне зруйнувати саму можливість стабільної інтерпретації подій.

У порівняльному вимірі також важливо враховувати, що поняття когнітивної війни залишається теоретично дискусійним. У сучасній літературі воно часто перетинається з поняттями інформаційної війни, психологічних операцій, стратегічних комунікацій і зовнішнього інформаційного маніпулювання. Ф. дю Клюзель розглядає когнітивну війну як боротьбу за спосіб мислення та сприйняття людини, тоді як К. Деппе і Г. С. Шаал наголошують на необхідності точнішого концептуального розмежування когнітивної війни з іншими формами інформаційного протистояння [6, с. 6–9; 7]. Це означає, що аналіз когнітивних викривлень дозволяє конкретизувати зміст когнітивної війни, перевівши її з рівня загальної метафори на рівень конкретних психологічних механізмів впливу.

Висновки. Когнітивні викривлення є важливим механізмом сучасного воєнно-політичного впливу, оскільки дають змогу впливати не лише на зміст інформації, а й на її сприйняття, інтерпретацію та перетворення на політичні чи військові рішення. США, КНР і рф використовують подібні механізми – обмежену раціональність, упередження підтвердження, фреймінг, повторення, емоційний тиск та інформаційне перевантаження, однак застосовують їх у різних стратегічних моделях. Американська модель спрямована переважно на кероване формування сприйняття й бажаних моделей поведінки; китайська – на довгостроковий контроль інформаційного середовища та спрямування громадської думки; російська – на дезорієнтацію, підрив довіри й руйнування здатності противника до послідовної оцінки реальності. Отже, головна відмінність полягає не в самих когнітивних механізмах, а в меті їх використання. Когнітивну війну доцільно розглядати не лише як продовження інформаційної війни чи психологічних операцій, а як цілеспрямований вплив на мислення, оцінювання ризиків і процес ухвалення рішень. Перспективними напрямами подальших досліджень є аналіз українського досвіду протидії когнітивному впливу, розроблення критеріїв оцінювання результативності когнітивних операцій та вивчення їхнього впливу на якість воєнно-політичного управління в умовах війни.

Список літератури:

1. Tversky A., Kahneman D. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. Science. 1974. Vol. 185, № 4157. P. 1124–1131. DOI: https://doi.org/10.1126/science.185.4157.1124

2. Simon H. A. A Behavioral Model of Rational Choice. The Quarterly Journal of Economics. 1955. Vol. 69, № 1. P. 99–118. URL: https://www.jstor.org/stable/1884852

3. Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. Econometrica. 1979. Vol. 47, № 2. P. 263–291. URL: https://www.jstor.org/stable/1914185

4. Gigerenzer G., Gaissmaier W. Heuristic Decision Making. Annual Review of Psychology. 2011. Vol. 62. P. 451–482. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120709-145346

5. Zhou Y., Shen L. Processing of misinformation as motivational and cognitive biases. Frontiers in Psychology. 2024. Vol. 15. Article 1430953. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1430953

6. Du Cluzel F. Cognitive Warfare. NATO ACT Innovation Hub. 2020. URL: https://innovationhub-act.org/wp-content/uploads/2023/12/20210122_CW-Final.pdf

7. Deppe C., Schaal G. S. Cognitive warfare: a conceptual analysis of the NATO ACT cognitive warfare exploratory concept. Frontiers in Big Data. 2024. Vol. 7. DOI: https://doi.org/10.3389/fdata.2024.1452129

8. Joint Chiefs of Staff. Joint Concept for Operating in the Information Environment. 2018. URL: https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/concepts/joint_concepts_jcoie.pdf

9. Joint Chiefs of Staff. JP 3-13.2: Military Information Support Operations. 2014. URL: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Joint_Staff/Military_Information_Support_Operations.pdf

10. Mueller M. L., Grindal K. Information as Power: Evolving US Military Information Operations and Their Implications for Global Internet Governance. The Cyber Defense Review. 2022. Vol. 7, № 2. P. 79–98. URL: https://cyberdefensereview.army.mil/CDR-Content/Articles/Article-View/Article/3034105/information-as-power-evolving-us-military-information-operations

11. Chairman of the Joint Chiefs of Staff. CJCSI 3210.01C: Joint Information Operations Proponent. 2014. URL: https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Library/Instructions/3210_01.pdf

12. King G., Pan J., Roberts M. E. How Censorship in China Allows Government Criticism But Silences Collective Expression. American Political Science Review. 2013. Vol. 107, № 2. P. 326–343. DOI: https://doi.org/10.1017/S0003055413000014

13. Tai Q. China's Media Censorship: A Dynamic and Diversified Regime. Journal of East Asian Studies. 2014. Vol. 14, № 2. P. 185–209. DOI: https://doi.org/10.1017/S1598240800008900

14. Kania E. The PLA's Latest Strategic Thinking on the Three Warfares. China Brief. 2016. Vol. 16, № 13. URL: https://jamestown.org/the-plas-latest-strategic-thinking-on-the-three-warfares/

15. Atlantic Council DFRLab. Chinese Discourse Power. 2020. URL: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2020/12/China-Discouse-Power-FINAL.pdf

16. Yamaguchi S., Yatsuzuka M., Momma R. China's Quest for Control of the Cognitive Domain and Gray Zone Situations. NIDS China Security Report 2023. Tokyo: The National Institute for Defense Studies, 2023. URL: https://www.nids.mod.go.jp/publication/chinareport/pdf/china_report_EN_web_2023_A01_revised.pdf

17. Thomas T. Russia's Reflexive Control Theory and the Military. *The Journal of Slavic Military Studies.* 2004. Vol. 17, № 2. P. 237–256. DOI: https://doi.org/10.1080/13518040490450529

18. Paul C., Matthews M. The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model: Why It Might Work and Options to Counter It. Santa Monica: RAND Corporation, 2016. DOI: https://doi.org/10.7249/PE198

19. Darczewska J. The Anatomy of Russian Information Warfare: The Crimean Operation, A Case Study. Warsaw : Centre for Eastern Studies, 2014. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/181102/PW42_the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf

20. Fridman O. The Russian perspective on information warfare: conceptual roots and politicisation in Russian academic, political, and public discourse. *Defence Strategic Communications.* 2017. Vol. 2. P. 61–86. DOI: https://doi.org/10.30966/2018.riga.2.3

21. Helmus T. C., Bodine-Baron E., Radin A., Magnuson M., Mendelsohn J., Marcellino W., Bega A., Winkelman Z. Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Eastern Europe. Santa Monica: RAND Corporation, 2018. DOI: https://doi.org/10.7249/RR2237

Bespeka V. Yu. COGNITIVE INFLUENCE IN THE MILITARY-POLITICAL STRATEGIES OF THE UNITED STATES, CHINA, AND THE RUSSIAN FEDERATION: A HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS

The article presents a historical-comparative analysis of the evolution of cognitive influence practices in the military-political strategies of the United States, China, and the Russian Federation. The theoretical foundations of cognitive biases, bounded rationality, and heuristic thinking are analyzed as factors creating conditions for manipulation of perception, interpretation of information, and decision-making processes. It is emphasized that in conditions of information overload, uncertainty, and crisis situations, individuals increasingly rely on simplified models of reality assessment, which increases their vulnerability to information and psychological influence.

The study analyzes the practices of using cognitive biases in the military-political strategies of the United States, the People's Republic of China, and the Russian Federation. It is established that the United States primarily applies them within a doctrinally formalized system of strategic communications, information and psychological operations aimed at managing perception and shaping desired patterns of behavior. The People's Republic of China employs cognitive influence as an element of long-term control over the information environment, public opinion guidance, discursive influence, and the concept of the "Three Warfares." The Russian Federation focuses on a destabilization-oriented model that combines reflexive control, large-scale dissemination of disinformation, exploitation of fear, cognitive overload, and undermining trust in information sources.

The article substantiates that cognitive biases are not a secondary element of information warfare, but one of the key mechanisms of contemporary military-political influence. Their application makes it possible to affect not only the content of information, but also the processes of its comprehension, risk assessment, and decision-making. The comparative analysis demonstrates that identical cognitive mechanisms can be employed by different states for different strategic purposes: controlled influence, controlled guidance of the information environment, or disorientation of an adversary.

Keywords: *cognitive biases, military-political influence, cognitive warfare, information warfare, strategic communications, psychological operations, United States, China, russian federation.*

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477.86)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.21

Бурачок Л. В.
https://orcid.org/0000-0001-6266-4927
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Лизень Є. В.
https://orcid.org/ 0000-0002-3621-5922
Аналітичний центр балканських досліджень

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ В СИСТЕМІ НАТО В УМОВАХ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ (1949–1963 РР.): ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ДОБИ КОНРАДА АДЕНАУЕРА

У статті досліджено процес формування та реалізації зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН) в період канцлерства Конрад Аденауер. Проаналізовано основні напрями інтеграції ФРН до системи західного блоку в умовах Холодної війни, зокрема її включення до військово-політичних і економічних структур Заходу. Визначено, що ключовим елементом зовнішньополітичного курсу стала концепція Westbindung, яка передбачала стратегічну орієнтацію на співпрацю із західними державами та відмову від політики нейтралітету.

Особливу увагу приділено участі ФРН у процесах європейської інтеграції, зокрема в межах Європейського об'єднання вугілля і сталі та Європейського економічного співтовариства, що сприяло економічному відродженню держави та її політичній стабілізації. Розглянуто також вступ ФРН до НАТО як важливий чинник зміцнення безпеки та інтеграції в західну систему колективної оборони. Проаналізовано особливості відносин ФРН із провідними державами Заходу, насамперед зі США, Францією та Великою Британією, а також вплив зовнішньополітичної стратегії К. Аденауера на зміцнення міжнародного статусу країни. Окремо висвітлено значення доктрини Хальштейна як інструменту обмеження дипломатичного визнання НДР та зміцнення позицій ФРН як єдиного легітимного представника німецького народу. Це відображало специфіку німецького питання в умовах глобального протистояння між Сходом і Заходом.

Охарактеризовано інституційні та дипломатичні механізми реалізації зовнішньої політики ФРН, що поєднували військово-політичну інтеграцію, економічне співробітництво та активну участь у формуванні західноєвропейської інтеграційної моделі. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до аналізу зовнішньої політики ФРН як системної стратегії входження до західного світу, що поєднувала елементи безпекової, економічної та дипломатичної політики. Зроблено висновок, що західна інтеграція стала визначальним чинником становлення ФРН як повноправного суб'єкта міжнародних відносин та заклала основу для подальшого розвитку європейської інтеграції.

Ключові слова: *Федеративна Республіка Німеччини, Конрад Аденауер, зовнішня політика, західна інтеграція, НАТО, Холодна війна, Westbindung, європейська інтеграція, міжнародні відносини, біполярна система світу.*

Постановка проблеми. Після завершення Другої світової війни Європа опинилася в умовах глибокої політичної та геостратегічної трансформації, що призвела до формування біполярної системи міжнародних відносин. У цьому контексті ФРН постала як новоутворена держава, зовнішньополітичний курс якої визначався необхідністю міжнародної легітимації, безпеки та інтеграції до західного світу. Особливої ваги набуває період канцлерства К. Аденауера 1949–1963 рр., коли було сформовано стратегічну концепцію західної орієнтації держави.

© Бурачок Л. В., Лизень Є. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Приглядаючись до Європи другої половини XX ст., дуже важко позбутися прикрого усвідомлення марності витрачених зусиль. Незмірні жертви Другої світової війни не принесли безпеки: невдовзі континент був поділений на два протилежні військово-політичні блоки, чия енергія марнувалася мало не півсторіччя. Величезні ресурси були використані для непродуктивних завдань, надто на Сході; вкрай мало країн мали змогу дотримуватись нейтрального статусу, а побудову європейської єдності всякчас відсували на потім. На щастя для тих, хто прагнув зцілити рани, поділ Європи посприяв розвитку найпотужнішого європейського руху, який зародився ще до війни і формувався тепер на Заході. Спершу як кампанія за реформу міжнародних відносин з позиції моралі, а згодом як розвиток економічної кооперації він допоміг створити нове чуття єдності [9, с. 1089].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед української новітньої історіографії проблематика зовнішньополітичного курсу Західної Німеччини після Другої світової війни є достатньо обмеженою, спеціальні праці з даного дослідження відсутні. Праці істориків представлені у своїй переважній більшості деякими статтями та матеріалами підручників. Це характеризує стан сучасної української історіографії, практично не заангажованої цією проблематикою.

У плеяді відомих сучасних вітчизняних істориків-германістів та дослідників міжнародних відносин вагоме місце посідають В. Газін та С. Копилов, які, власне, належать до групи дослідників, що сформували українську германістику. Саме у їхньому співавторстві опубліковано навчальний посібник «Новітня історія країн Європи та Америки 1945–2002 рр.» [7], в якому на основі великого фактичного матеріалу аналізується формування зовнішньої політики післявоєнної Західної Німеччини на тлі визначних діячів ФРН цієї епохи К. Аденауера та Л. Ерхарда.

На окрему увагу в контексті проведення дослідження заслуговують також праці вітчизняних істориків П. Касперовича «Історія сучасної Німеччини (XX ст.)» [16], О. Іваницької «Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2013) [13] та «Новітня історія Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.) [22] під редакцією М. Швагуляка, де показано формування повоєнного світового порядку і нової системи міжнародних відносин, розглянуто особливості зовнішньополітичного розвитку Західної Німеччини. Характерною особливістю цих дослідницьких праць є критичний підхід до здобутків наукової думки, що виявляється у перегляді усталених оцінок тих чи інших історичних подій та явищ у процесі їх поглибленого вивчення, а також досить великої кількості фактажу з досліджуваного періоду. Унікальні документальні матеріали, насамперед мемуарного характеру, представлені у навчальному посібнику Л. Мицака, Ю. Кузьменка «Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007)» [21].

Цікаві фактологічні відомості про досліджуваний період в історії ФРН є в працях Л. Бурачок та Є. Лизня «Економічне диво» у ФРН (1949–1963 рр.) [19], «Зовнішня політика ФРН післявоєнного періоду» [2], «Формування партійно-політичної структури та політичний розвиток ФРН в 1949–1963 рр.» [3] та «Особливості промислового розвитку та наслідки «економічного дива» у Федеративній Республіці Німеччини» [4], де розглядалися об'єктивні причини швидкого економічного зростання ФРН наприкінці 1940-х – у 1950-х рр. XX ст., ролі тодішніх лідерів ФРН міністра економіки Л. Ерхарда та канцлера К. Аденауера у становленні німецького «економічного дива» і зовнішньополітичного курсу країни.

Найбільші за обсягом видання, присвячені цій тематиці – це монографії відомих німецьких дослідників Г. Шульце «Історія Німеччини» [26] та Е. Норберт «Про німців» [23]. Наукову цінність в європейській історіографії має праця видатного англійського історика Нормана Дейвіса «Європа: Історія» [9], в якій автор описує повоєнну Західну Європу досліджуваного періоду, велику увагу приділяючи саме Західній Німеччині. Він наголошує на тому, що партнерство К. Аденауера та Л. Ерхарда створило виграшну комбінацію для виходу ФРН із кризової ситуації, відзначає їхню виважену внутрішню та зовнішню політику. А західнонімецьке «економічне диво» він вважає своєрідним осередям західноєвропейського післявоєнного відродження.

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексний аналіз формування та реалізації зовнішньополітичного курсу ФРН у контексті її інтеграції до західного блоку в умовах Холодної війни.

Завдання дослідження:

– проаналізувати передумови формування зовнішньої політики ФРН;

– дослідити концепцію Westbindung як базовий стратегічний принцип;

– охарактеризувати інтеграцію ФРН до НАТО;

– визначити роль участі у європейських інтеграційних структурах;

– проаналізувати політико-дипломатичні механізми зовнішньої політики доби К. Аденауера.

Методологія дослідження. У роботі застосовано історико-системний підхід, методи порівняльного аналізу, структурно-функціональний аналіз, а також принципи об'єктивності, історизму та міждисциплінарності, що дозволяє розглянути зовнішню політику ФРН як цілісну систему.

Наукова новизна. Наукова новизна полягає у комплексному підході до аналізу зовнішньої політики ФРН як багаторівневої стратегії інтеграції до західного світу, що поєднувала політичні, військові та економічні механізми в умовах біполярного протистояння.

Виклад основного матеріалу. Дві німецькі держави в залах очікування світової політики – такою була серйозна зміна німецького питання. Замість однієї Німеччини в центрі Європи у 1949 р. з'явились дві Німеччини, обидві опинилися в небезпечному просторі силових систем і тому користувалися заступництвом держав-гегемонів – США і Радянського Союзу [26, с. 223]. Останні розкрили атомну парасольку над своїми сферами впливу і контролювали країни, які туди входили. Традиційні домагання національних держав на самовизначення поступилися місцем біполярної політиці. Розкол Європи означав обопільне мовчазне визнання наддержавами їх сфер контролю в існуючих кордонах. Розділена Німеччина разом з Берліном стала несучою опорою будівлі світової безпеки, руйнування якої загрожувало новою світовою війною [22, с. 215]. Розкол Німеччини та утворення ФРН та НДР з усією очевидністю поставили на порядок дня питання про майбутнє німецької нації, а у зв'язку з цим і проблему зовнішньополітичних пріоритетів. На час свого утворення ФРН займала площу у 248 тис. км. і межувала з НДР, Данією, Нідерландами, Бельгією, Люксембургом, Францією, Швейцарією, Австрією та Чехословаччиною і таким чином посідала важливе геополітичне й стратегічне становище в Європи. Міжнародна ситуація склалася так, що Західна Німеччина опинилась у центрі подій, пов'язаних із повоєнною конфронтацією між Сходом і Заходом [13, с. 572].

У зовнішньополітичному плані 1949–1963 рр. були позначені насамперед «Холодною війною», в яку ФРН втягнули ухвали щодо Німеччини, прийняті представниками колишньої антигітлерівської коаліції. Це виражалося, зокрема, у питанні переозброєння. Під керівництвом США після початку війни у Кореї обговорювалася проблема обороноздатності Федеративної республіки і психологічно готувалася розбудова збройних сил, попри те, що більшість німців була ще до цього не готова [14, с. 347].

Конфлікт між Сходом і Заходом у другій половині 40-х рр. надавав ширші можливості для свободи дій ФРН. Західнонімецькі політичні сили і широкі кола громадськості були солідарні щодо необхідності європейської єдності. У цьому полягав також шанс Федеративної республіки прорвати політичну та моральну ізоляцію, в якій Німеччина опинилася після дванадцятьох років націонал-соціалістичного панування. Власне, лише у наднаціональній оборонній системі невелика молода держава могла здобути свою безпеку й опору супроти радянської силової політики. Віддавши ініціативу в галузі економіки Л. Ерхарду, К. Аденауер доклав особливих зусиль для зміцнення міжнародного становища Західної Німеччини. Тому зовнішня політика К. Аденауера від самого початку була спрямована на те, щоб забезпечити участь ФРН у політичному, військовому та економічному об'єднанні західного світу [16, с. 45]. К. Аденауер заявив, що назавжди повинна бути виключена будь-яка можливість повторення колишньої політики лавірування між Заходом і Сходом, яка постійно приводила до ізоляції Німеччини [20, с. 9].

У 1949 р. канцлер ФРН К. Аденауер виклав держсекретарю США розроблений ним план об'єднання західноєвропейської індустрії, що повинно було стати першим кроком до створення Європейського економічного співтовариства. У ньому він наголошував, що єдина Європа неможлива без Німеччини, а тому остання повинна якнайскоріше стати членом Європейського оборонного союзу та Північноатлантичного альянсу [25, с. 96].

У післявоєнний період головним завданням канцлера ФРН у зовнішній політиці було довести всьому світові і перш за все європейським країнам, що німецький націонал-соціалізм як ідеологія нацизму назавжди залишилася в минулому, а тому їм більше немає потреби боятися Німеччини. Тобто перед ним постало завдання створити новий імідж своєї країни у світі. І К. Аденауер завдяки своїй наполегливості та здібностям блискуче впорався з цим завданням. Та, мабуть, цього було б неможливо досягти без конкретних справ, однією лише балаканиною [19, с. 56].

Період з 1949 по 1955 рр. можна охарактеризувати як час становлення зовнішньої політики ФРН та набуття нею формального зовнішньополітичного суверенітету. Згідно з окупаційним статутом,

зовнішня політика була вилучена з компетенції федерального уряду (в ньому було відсутнє міністерство закордонних справ) і поставлена під контроль держав-переможниць. К. Аденауер поставив перед собою завдання подолати міжнародну ізоляцію країни і домогтися рівноправності у відносинах з іншими державами [19, с. 57].

Та, не зважаючи на те, що в першому кабінеті К. Аденауера не було міністерства закордонних справ (воно утворилось у березні 1951 р.), важливою віхою початкової історії ФРН є саме її зовнішня політика. Порівняно з попередніми епохами, радикально змінився ступінь її свободи. Її східна політика зводилась до пропагандистської риторики, а західна політика визначалась ззовні. США, Велика Британія і Франція, визнаючи особливу роль ФРН в протистоянні комунізму на європейській арені, не поспішали випускати зі своїх рук важелі контролю. Все законодавство проходило перевірку Союзної комісії, і тільки при відсутності заперечень звідти рішення бундестагу набирали силу закону. Символічно, що її резиденція розміщувалась на вершині гори, розташованої на високому правому березі Рейну, нависаючи над провінційним містом Бонном, яке так і не відчуло себе справжньою столицею. Регулярні походи канцлера К. Аденауера і його міністрів на гору Петерсберг для спілкування з представниками трьох західних держав замінювали собою на перших порах міжнародні контакти тільки-но створеної молодої держави.

Той факт, що вже в перші роки свого існування ФРН повернула собі роль суб'єкта європейської політики, не можна записувати виключно на рахунок К. Аденауера. На її користь складалась і кон'юнктура «холодної війни», і внутрішньополітична стабільність. І все ж треба віддати належне тактичній майстерності і постійності цього політика в умовах, коли в його дипломатичному арсеналі була тільки сила переконання. К. Аденауер не пропускав ні єдиного шансу для того, щоб довести своїм зовнішньополітичним покровителям доцільність мати на передньому фронті конфронтації з комунізмом сильну, процвітаючу і озброєну Західну Німеччину. Вибудувавши для себе систему пріоритетів, він крок за кроком просувався до поставленої мети, не зупиняючись ні перед звинуваченнями Сходу в поглибленні розколу держави, ні перед критикою опозиції, яка вважала його «бундесканцлером союзників», – вважав К. Шумахер [23, с. 197–198].

Підкреслення того, що К. Аденауер поєднував посади канцлера та міністра закордонних справ, засвідчує і пріоритетність зовнішньої політики. Основним питанням федеральної зовнішньої політики була інтеграція Федеративної Республіки на Захід. Метою політики К. Аденауера було возз'єднання Німеччини, проте він прагнув здобути спершу повну незалежність Федеративної Республіки Німеччини. На його думку, в цьому йому було не обійтись без підтримки США. Їхній допомозі ФРН завдячувала безпрецедентному економічному злету, який зробив країну гідним партнером на перемовинах з багатьма державами. Визнавши вину німців за знищення євреїв у часи Третього рейху й висловивши готовність її спокутувати, Федеративна республіка так само повернула втрачену повагу [14, с. 347–348].

Безумовно, на зовнішньополітичній арені ФРН мала єдину мету – крок за кроком розширювати німецькі права та свободи, перетворити ФРН з об'єкта у повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Ревний прихильник західної орієнтації ФРН, канцлер К. Аденауер підтримував лозунг ідеолога південнонімецького лібералізму першої половини XIX ст. К. Роттека: «Краще свобода без єдності, ніж єдність без свободи» [19, с. 58]. Зовнішньополітичну концепцію К. Аденауера сформував сумний досвід німецької історії. Перший федеральний канцлер пережив за своє довге життя крах зовнішньої політики кайзерівської імперії, Веймарської республіки, Третього рейху і був сповнений рішучості радикально переорієнтувати німецьку зовнішню політику, навіть ціною розколу Німеччини. Він якось сказав, що «неможливо жити плідно, якщо не розлучитись з помилковими ілюзіями минулого». Епоха Великого німецького рейху підійшла до кінця, і нині Німеччина, на його глибоке переконання, повинна тісно співпрацювати з демократичними державами в рамках західноєвропейської спільноти. Така політика означала кінець «німецького особливого шляху» і знімала загрозу відродження німецького націоналізму. Єдиний засіб відновлення економічної потужності, суверенітету та єдності країни К. Аденауер бачив у початку західноєвропейської інтеграції і повноправну участь в ній Німеччини. Своє європейське кредо він виклав 20 вересня 1949 р. у першому виступі в бундестазі після обрання на пост канцлера: «За своїм походженням, за своїм духом ми належимо до Європи... У всіх наших справах нами керуватиме дух християнської цивілізації Заходу і повага до прав та гідності людини. Ми сподіваємося, що з Божою допомогою зможемо забезпечити кращі часи для нашого народу і сприяти миру в Європі і в усьому світі» [11, с. 47].

Перші практичні кроки до міцного прив'язування ФРН до Заходу К. Аденауер зробив практично відразу після утворення федерального уряду. 31 жовтня 1949 р. Західна Німеччина вступила як рівноправний партнер в Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яка координувала дії західноєвропейських країн щодо виконання «плану Маршалла». Ця організація, що була заснована 16 квітня 1948 р. у Парижі, мала завдання розподілити кошти, виділені згідно з «планом Маршалла», для координування програм відбудови й лібералізації торгівлі між її учасниками [22, с. 452]. 22 листопада 1949 р. на Петерсберзі в ході тривалих переговорів з Верховними комісарами трьох західних держав К. Аденауер зміг переконати їх підписати угоду про завершення демонтажу промислового обладнання в особливо значущих секторах економіки в обмін на зобов'язання суворого дотримання західними німцями Рурського статуту. Петерсберзькі угоди, поряд з окупаційним статутом, визначали відносини між західними державами і ФРН, обмежували її зовнішньополітичний суверенітет присутністю іноземних військ на території ФРН і правами Верховних комісарів. Петерсберзькі угоди, разом з тим, поклали початок міжнародному визнанню ФРН. Західна Німеччина отримувала право перебувати в консульських відносинах із західними державами та вступати в міжнародні організації. Вона отримала запрошення стати асоційованим членом Ради Європи, а також входити до Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Міжнародної організації праці тощо.

Для прискорення інтеграції з Заходом К. Аденауер використовував стан «холодної війни», розуміючи, що підтримка з боку ФРН буде необхідна Заходу для протистояння радянському блоку. У той же час об'єктивно західноєвропейська інтеграція не могла відбутися без участі Німеччини. [19, с. 59–60].

США опікувалися долею післявоєнної ФРН, К. Аденауер зумів побудувати відносини з могутньою заокеанською державою так, що остання, порушуючи власні традиції і всупереч власним інтересам, не поспішала виводити з Західної Німеччини свої війська і взяла на себе довгострокові договірні зобов'язання в рамках союзу. К. Аденауер писав у своїх «Спогадах»: «Коли я в 1949 р. став канцлером, то найважливішим завданням для мене була нормалізація стосунків зі США, Англією та Францією. Вся Європа мала усвідомити нашу добру волю до співробітництва. Вона мала зрозуміти нашу поведінку як свідчення нашого прагнення до відновлення» [1, с. 373].

К. Аденауер розумів також, що без німецько-французького примирення не може бути й мови про єдину Європу. Дві держави постійно конфліктували між собою, тримаючи тим самим у постійній напрузі всю Європу. Канцлер справедливо зауважив: «Союз між Францією та Німеччиною вдихнув би нове життя в Європу. Я вважаю, що це єдиний шлях до об'єднання». Такого роду міркування підштовхнули К. Аденауера до вступу 1950 р. у Європейське об'єднання вугілля й сталі. «Якщо ми доведемо, що серйозно ставимося до контролю за стратегічними ресурсами, то страх щодо нас зменшиться», – переконував канцлер ФРН членів свого уряду [10, с. 73].

31 березня 1950 р. Комітет міністрів заснованої минулого року Ради Європи запросив ФРН і Саар до вступу у статусі дружніх членів і виділив для них відповідно 18 і 3 місця у Європейській консультативній асамблеї. Невизначеність відносин власності і долі індустрії Рурського регіону гальмувала необхідні інвестиції і приводила до скорочення експорту з нього, нагадуючи про сумний результат окупації Руру в 1923 р. Щоб розрубати гордіїв вузол, у п'яту річницю перемоги над Німеччиною, 9 травня 1950 р., французький міністр закордонних справ Робер Шуман запропонував проект утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Поміж мотивів, якими керувалися автори проекту, домінували політичні розрахунки. Політичною метою Франції при висуненні проекту «Європейського об'єднання вугілля і сталі» (Montanunion) було пов'язання економіки ФРН із економіками інших держав таким чином, щоб вона не могла стати основою нової, самостійної військової потуги [26, с. 226].

К. Аденауер беззастережно підтримав запропонований у травні 1950 р. французьким міністром закордонних справ Р. Шуманом план створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), за яким вуглевидобувна і сталеливарна промисловість Франції, ФРН і ряду західноєвропейських країн мала поєднатися на наднаціональному рівні. Але головне полягало в тому, що створення ЄОВС давало ФРН першу реальну можливість обмежити контроль з боку країн-переможниць у ключових галузях промисловості (скасовувався Рурський статут і знімалися всі обмеження на виробництво сталі). Політичні та економічні аспекти плану Шумана стали предметом гострих дискусій в бундестазі. Участь ФРН в західноєвропейській інтеграції викликало неоднозначну реакцію,

породжувало стурбованість частини суспільства в тому, чи не буде сприяти тісна інтеграція з Заходом поглибленню розколу Німеччини і перешкоджати відновленню єдності – головного завдання уряду. Виступаючи 13 червня 1950 р. перед депутатами, К. Аденауер говорив про те, що договір про створення ЄОВС повинен покласти початок будівництва єдиної Європи, підкреслюючи цим, що план Шумана має в першу чергу політичне значення. Канцлер доводив критикам цього плану, що саме активна участь у процесі європейської інтеграції дозволить ФРН стати по-справжньому рівноправним партнером держав Західної Європи. Підписання договору про утворення такого об'єднання відбулося 18 квітня 1951 р. У ньому поряд із п'ятьма іншими державами (Бельгією, Францією, Голландією, Італією, Люксембургом) взяла участь і ФРН. Західна Німеччина, зацікавлена в нормалізації відносин зі «спадковим ворогом», підтримала цю ідею [24, с. 198]. Утворення ЄОВС відкрило шлях до підвищення рівня суверенітету Федеративної республіки. 9 липня 1951 р. уряди Великої Британії, Франції та США оголосили схвалену парламентами декларацію про формальне закінчення стану війни з Німеччиною. Ще раніше, 19 вересня 1950 р., міністри закордонних справ цих держав, що зібралися у Нью-Йорку, розширили повноваження Федеративної республіки, дозволивши їй створити Міністерство закордонних справ, яке очолив сам канцлер К. Аденауер, і встановити дипломатичні відносини з третіми державами [22, с. 452–453].

Невизнання ФРН «колективної вини» німців за злочини нацистського режиму супроводжувались широкими жестами примирення у відношенні до його жертв, хоча фінансові виплати проводились тільки тим, хто проживав у західноєвропейських державах і США. Особлива увага приділялась відносинам з Ізраїлем, який отримав від ФРН стартову допомогу в обсязі біля 3,5 млрд. марок [17, с. 198].

У стосунках ФРН і Франції існувало питання, в якому їхні погляди кардинально розходилися. Це стосувалося проблеми ремілітаризації ФРН. Відомо, що за рішеннями Вашингтонської конференції від 8 квітня 1949 р. Західну Німеччину було позбавлено права мати армію та здійснювати мілітаризацію країни. Проте відкритість політики ФРН, її прагнення до співпраці призвели до припинення стану війни з нею. 2 травня 1950 р. Західна Німеччина ввійшла як повноправний учасник до Ради Європи та до Комітету міністрів. ФРН надано також право на провадження власної зовнішньої політики. 19 вересня цього ж року Західній Німеччині було дозволено створити Міністерство закордонних справ і налагодити дипломатичні відносини з усіма державами [16, с. 63].

Західні союзники дбали не лише про міжнародне визнання ФРН, а й про її військову могутність. Розпочата в червні 1950 р. Корейська війна дала К. Аденауерові переконливий аргумент в дискусії про те, що подібний сценарій «комуністичної агресії» може здійснитися і в Європі. Саме війна в Кореї показала країнам Заходу необхідність зміцнення «європейського плацдарму» за допомогою переозброєння Західної Німеччини. На нараді міністрів закордонних справ США, Великобританії і Франції у вересні 1950 р. в Нью-Йорку американський держсекретар Дін Ачесон (1893–1971) вніс пропозицію про переозброєння Західної Німеччини в рамках НАТО. Ця ідея була підтримана К. Аденауером, який неодноразово висловлювався про те, що ФРН готова зробити свій внесок у систему європейської оборони. Він виходив з того, що набуття ФРН військового потенціалу в тій чи іншій формі – це необхідна передумова для досягнення повного суверенітету. Продовженням процесу інтеграції ФРН у міжнародну громаду став проект створення Європейської оборонної спільноти (ЄОС), до якої мали ввійти і німецькі формування [12, с. 119].

Тим часом у західних столицях йшло активне обговорення ідеї участі Федеративної республіки в оборонних заходах. Початок цих дискусій поклав план французького прем'єр-міністра Рене Плевена від 24 жовтня 1950 р., який передбачав створення європейської армії і включення до її складу західнонімецьких військових з'єднань. Французький проект підтримали уряди США та Великої Британії, які внесли до нього суттєві поправки. Тільки на такій умові (наднаціонального контролю над західнонімецькими військовими) Франція, як і інші країни – сусіди Німеччини, була готова погодитися на переозброєння ФРН і включення її в систему європейської оборони. «План Плевена» призвів до розробки проекту створення Європейського оборонного співтовариства (ЕОС), прийнятого 18 вересня 1951 р. К. Аденауер прийняв пропозицію Р. Плевена негайно, незважаючи на сильну опозицію всередині країни. Згідно з опитуваннями громадської думки, до 70 % дорослого населення ФРН було налаштоване проти переозброєння Західної Німеччини в принципі. Ремілітаризація викликала страх, пов'язаний зі спогадами про Другу світову війну, багато хто вважав, що створення збройних

сил поглибило б розкол Німеччини. Як «винагороди» для Федеративної республіки за її «оборонний внесок» К. Аденауер зажадав, щоб німецька участь в європейській обороні була пов'язана з розширенням зовнішньополітичної свободи дій західнонімецького уряду. Оскільки ремілітаризація Німеччини суперечила окупаційному статуту, було вирішено підписати з ФРН Загальний договір, який регулює її відносини з трьома західними державами-переможницями. Проект договору був схвалений нарадою міністрів закордонних справ трьох держав за участю К. Аденауера 22 листопада 1951 р. в Парижі. Згідно із Загальним договором, Окупаційний статут скасовувався, уряд ФРН отримував більше прав у зовнішній і внутрішній політиці, скасовувалося багато обмежень у розвитку воєнної промисловості, дозволялося створення армії. Ще до цього, 9 липня 1951 р., західні держави одностороннім актом оголосили про припинення стану війни з Німеччиною. Однак вони, як і раніше, зберігали особливі права: право тримати на території ФРН свої війська до досягнення мирного врегулювання, право оголошувати надзвичайний стан в разі нападу ззовні або загрози внутрішнього перевороту тощо. Разом з тим, західні держави зобов'язалися надавати всіляку підтримку у вирішенні німецького питання. Навесні 1952 р. цей задум почав набирати конкретних обрисів [26, с. 226–227].

26 травня 1952 р. у Бонні був підписаний договір про визнання суверенітету ФРН, відомий ще як «Німецький договір». Цей трактат замінив чинний Окупаційний статут, однак право на цілковиту суверенність було обумовлене вступом до Європейського оборонного співтовариства. Надто в окремій угоді йшлося про подальше перебування іноземних військ на території ФРН. Наступного дня, 27 травня 1952 р., в Парижі було підписано договір про заснування ЄОС. Бундестаг після кількамісячних дискусій 19 березня 1953 р. схвалив «Німецький договір» і Паризькі угоди. Ще раніше ратифікували їх американський Конгрес і нижня палата британського парламенту [22, с. 453]. Однак французькі Національні збори 30 серпня 1954 р. відхилили ратифікацію ЄОС 319 голосами проти 264. Цю подію К. Аденауер назвав «чорним днем для Європи», невикористаною можливістю для остаточного примирення між німцями і французами.

У зв'язку з цим з ініціативи Великої Британії було прийнято рішення приєднати ФРН поряд з Італією до Брюссельського пакту 1948 р., який після зміни деяких формулювань втрачав антинімецьку спрямованість (але зберігав антирадянську), і отримував назву «Західноєвропейський союз» (ЗЄС). Це означало реальну можливість для ФРН як частини ЗЄС увійти до складу НАТО. К. Аденауер негайно прийняв такий варіант вирішення проблеми і погодився з обмежувальними заходами контролю над військовим потенціалом Західної Німеччини. 28 вересня 1954 р. конференція дев'яти країн – учасниць НАТО в Лондоні під сильним тиском США висловилася за «повне членство» ФРН у цій організації [8, с. 116].

Після того, як федеральний канцлер К. Аденауер і прем'єр-міністр Франції П'єр Мендес-Франс під час зустрічі в Парижі 22 жовтня 1954 р. досягли компромісу в питанні Саару, Франція не наполягала на остаточному відокремленні області від Німеччини, а ФРН не заперечувала проти плебісциту (стосовно статуту Саару) [22, с. 454]. Франція одержала натомість гарантії британської співпраці; створювалося «Агентство контролю за озброєнням». Німеччина зобов'язувалась не виробляти атомної, хімічної та біологічної зброї, ракет великої дальності, військових кораблів тоннажністю понад 3 тис. тонн та бомбардувальників стратегічної авіації. Після того, як Франція ратифікувала постанову Лондонської конференції, шлях до підписання Паризьких угод був відкритий. 20–30 жовтня 1954 р. в Парижі відбувся другий тур переговорів. Заключна конференція стосовно німецького вступу в НАТО була призначена на 23 жовтня 1954 р. Цього дня було укладено ряд важливих договорів та угод. Найзначнішими з них були «Німецький договір» від 26 травня 1952 р. (у редакції 23 жовтня 1954 р.), Протокол про закінчення окупаційного режиму, Протокол про приєднання Федеративної республіки до НАТО та Протокол, який передбачав прийняття ФРН та Італії до Брюссельського пакту від 1948 р. і подальше перетворення його на Західноєвропейський союз. Згідно із 1 статтею «Німецького договору», ФРН одержувала «цілковиту владу суверенної держави над її внутрішніми і зовнішніми справами». Три західні держави зберігали за собою всі належні їм досі права як окупаційним великодержавам, що стосувалися «Німеччини як цілості включно із об'єднанням Німеччини і укладанням мирного договору, а також стосовно і Берліна» [6, с. 132].

Паризькі угоди були ратифіковані бундестагом 27 лютого 1955 р. і набрали чинності 5 травня. Цього ж дня перестав діяти у Федеративній республіці Окупаційний статут, була розпущена Висока союзна комісія. 6 червня 1955 р. було створене Міністерство оборони, яке очолив Теодор Бланк

(1955–1956), а надалі лідер ХСС Франц Йозеф Штраус (1956–1962). Посаду міністра закордонних справ обійняв Гайнріх фон Брентано. 7 липня 1956 р. бундестаг ухвалив закон про обов'язкову військову службу. Розпочиналося творення нової німецької армії – бундесверу [22, с. 454].

Згідно з Паризькими умовами, також було досягнуто домовленості щодо відродження німецької армії. Станом на 1 січня 1959 р. вона повинна була мати в своєму складі 12 піхотних дивізій загальною чисельністю близько 400 тис. військовослужбовців зі своїм генеральним штабом, власними службами, військово-морськими і військово-повітряними силами; визначено також права і обов'язки іноземних військових формувань на території ФРН. Перші нечисленні підрозділи нової армії почали формуватися у квітні 1957 р. І лише після того, як із добровольців був підготовлений і навчений організаційний корпус, розпочався масовий набір військовозобов'язаних [19, с. 66].

Однак ФРН заборонялося виробництво атомної, хімічної і бактеріологічної зброї, певні обмеження стосувалися деяких типів важкого озброєння (військових кораблів, підводних човнів, ракетних снарядів і стратегічних бомбардувальників). Паризькі угоди передбачали разом з тим можливість скасування обмежень, якщо «за» висловиться дві третини країн – учасниць НАТО. У травні 1956 р. уряд увів загальний військовий обов'язок, обмеживши термін служби 12 місяцями. Але формування бундесверу завершилося лише до 1965 р., коли дозволені 12 дивізій були укомплектовані повністю [11, с. 143].

Ремілітаризація Західної Німеччини викликала негативну реакцію і протести з боку багатьох політичних діячів і пересічних громадян як ФРН, так і країн Західної Європи. У радянському блоці входження ФРН в НАТО було розцінено як пряма загроза безпеці і стало прямим приводом до створення організації Варшавського договору у травні 1955 р. Бундесвер називали в СРСР не інакше, як «армією реваншу», бо в його створенні активну участь брали колишні гітлерівські генерали, а до 1957 р. там служило понад 10 тис. офіцерів, а також 44 генерали і адмірали вермахту. Радянський історик А. С. Зав'ялов у кращих традиціях пропаганди вказував: «У 1955 р. зусиллями західних держав, насамперед США, ФРН була введена в НАТО. Цим відкривалась легальна можливість створення реваншистської армії. В короткі терміни колишні гітлерівські генерали й офіцери створили бундесвер чисельністю майже 500 тис. чоловік, який був базою для розгортання багатомільйонної армії. На замовлення ФРН у США стали будувати військові кораблі з ракетними установками. За кількістю засобів доставки сучасної зброї ФРН зайняла друге місце в капіталістичному світі» [18, с. 11].

Нова німецька армія оснащувалася найсучаснішими видами зброї. Організація бундесверу здійснювалася на засадах, що узгоджувалися з тактикою бойових дій із застосуванням ядерної зброї. Особливо гостру дискусію у політичних середовищах та широких колах суспільства викликало питання про озброєння бундесверу носіями ядерних зарядів. Опозицію супроти вимоги уряду, який підтримав рішення Ради НАТО про озброєння членів блоку тактичною ядерною зброєю, очолила СДПН. Та все ж пропозицію уряду більшістю голосів схвалив бундестаг, і навесні 1958 р. було розпочато оснащення бундесверу американськими ракетами ближнього радіуса дії типу «Матадор». Відповідно до цих підходів були внесені зміни у первісні плани організаційної структури армії: замість дивізії з великою чисельністю особового складу (15 тис. людей) і доволі однорідною будовою основним тактичним з'єднанням стала значно менша бригада, до складу якої входили бойові одиниці різного роду [22, с. 455–456]. Для контролю за західнонімецьким військовим потенціалом було створено Західноєвропейський союз під егідою НАТО, куди ввійшли 9 країн, у тому числі і ФРН [12, с. 145].

Таким чином, основою зовнішньополітичного курсу К. Аденауера в роки його першого і другого канцлерства стала беззастережна інтеграція із Заходом і безкомпромісна жорстка позиція щодо СРСР. На початку 1950-х рр. він неодноразово наголошував, що, коли Захід буде сильніший, ніж Радянський Союз, тоді і прийде день переговорів.

Серйозною перешкодою на шляху примирення Західної Німеччини зі своїм головним західним сусідом і «віковим ворогом» залишалося питання про Саар, який знаходився під контролем Франції. У результаті проведеного в жовтні 1955 рр. плебісциту більше двох третіх жителів цього регіону висловились за приєднання до ФРН. 1 січня 1957 рр. Саар став десятим суб'єктом західнонімецької федерації, що зняло напруження у французько-західнонімецьких відносинах, стимулювало процес європейської інтеграції [19, с. 68].

На початковому етапі стосунків між лідерами обох країн була певна напруга. К. Аденауер остерігався Ш. де Голля через французькі претензії на німецькі землі та схильність до співпраці з СРСР. У свою чергу, де Голль не довіряв К. Аденауеру, пам'ятаючи драматичну історію

франко-німецьких відносин, його непокоїло зміцнення впливу ФРН на міжнародній арені завдяки США. Зрештою, особиста зустріч двох лідерів зняла цю упередженість і повну взаємну недовіру. 22 січні 1963 р. було підписано Єлисейський договір про співробітництво у сфері зовнішньої політики, освіти та культури, після чого К. Аденауер і президент Франції де Голль на полях Шампані, рясно политих кров'ю німецьких і французьких солдатів, приймали спільний парад військових частин своїх країн [19, с. 69]. Де Голль про цю угоду відгукнувся вельми красномовно: «Цей акт перегорнув сторінку довготривалої історії воєн, відчинив двері нового майбутнього для Франції, Німеччини, Європи і, відповідно, усього світу». Західнонімецький канцлер погодився з цією думкою. 16 травня Бундестаг майже одноголосно схвалив угоду [22, с. 459–460].

Особливість договору полягала в тому, що він не містив конкретних політичних цілей співробітництва між Францією і ФРН, а лише визначав його організаційні форми і методи, розглядалися регулярні зустрічі (два рази на рік) глав держав і урядів, а також міністрів закордонних справ (не рідше одного разу в три місяці) для обов'язкових консультацій із зовнішньополітичних питань, особливо європейських, і питань оборони. Договір передбачав також широке співробітництво у сфері культури і виховання молоді. Після підписання договору в політичних колах ФРН розгорілись гострі дискусії між «голлистами» і «атлантистами», всі побоювалися погіршення відносин із США та НАТО через зближення з Францією. Тому 25 квітня 1963 р. бундестаг при ратифікації Єлисейського договору прийняв односторонню преамбулу. У ній ішлося про необхідність спільної оборони в рамках НАТО, про партнерство з США, про «єдність Європи, включаючи Великобританію» (проти членства якої в ЄЕС виступали французи). Договір, доповнений такого роду преамбулою, втрачав свою політичну винятковість і ставав формальним вираженням франко-німецького примирення. Але створений договором механізм консультацій дозволяв знаходити компромісні рішення в складні для відносин двох країн періоди [23, с. 347–348]. К. Аденауер бачив у співпраці з Францією запоруку відновлення міжнародних позицій ФРН. Він стверджував, що «ніяка європейська політика не може існувати без Франції чи проти Франції, як не може бути європейської політики без чи проти Німеччини» [25, с. 29].

Крім примирення з європейськими сусідами, керівництво ФРН надавало великого значення спокутуванню провини перед єврейським народом. 3 грудня 1951 р. в Лондоні відбулася таємна зустріч К. Аденауера з Наумом Голдманом, головою Всесвітнього єврейського конгресу. Ця зустріч сприяла налагодженню торговельних і політичних відносин між двома державами, але викликала негативну реакцію арабських країн. А офіційне ж встановлення дипломатичних відносин між ФРН та Ізраїлем сталося лише у травні 1965 р. [26, с. 230].

Важливим інструментом реалізації політичних інтересів ФРН у 1950-і – 1960-і рр. стає допомога країнам, що розвиваються (політика розвитку) в рамках фінансового та технічного співробітництва. Відповідно до «доктрини Хольштейна», надання допомоги передбачалося лише тим молодим державам, які проводили лояльний у відношенні до ФРН зовнішньополітичний курс. 80 % допомоги країнам, що розвиваються, надавалося на основі двосторонніх угод – пільгові та безвідсоткові кредити, субсидії, пожертвування. З 1955 р. по 1966 р. було виділено для надання допомоги країнам, що розвиваються, майже 31,4 млрд марок [19, с. 69].

На 1961 р. ФРН встановила дипломатичні відносини з 62 державами, в 1960-х рр. їх число зросло до 94. З 1953 по 1960-ті рр. були підписані двосторонні угоди про співпрацю в гуманітарних, культурних та наукових галузях з 23 державами. К. Аденауер постійно підкреслював безумовну відданість ФРН принципам атлантичної солідарності. Він вважав, що західноєвропейські країни повинні тісно співпрацювати одна з одною [3, с. 101].

Висновки. Таким чином, огляд міжнародних подій післявоєнного періоду дає підстави стверджувати, що головним архітектором зовнішньої політики ФРН упродовж 1950–1960-х рр. був її перший канцлер К. Аденауер. До якої ж мети йшов канцлер? Він чудово розумів, що абсолютно безглуздо зачіпати питання про лінію кордону Одер – Нейсе при існуючому на той момент настрої союзників, якою б важкою не була втрата німецьких територій; проте можна було розраховувати на беззастережну підтримку Заходу при захисті Західного Берліна, тобто для забезпечення вільного доступу в колишню німецьку столицю. Аденауер добивався від найбільш впливових діячів підтримки мера Берліна, соціаліста Віллі Брандта. Впродовж усіх перешкод Холодної війни і німецько-радянських дипломатичних відносин, Боннський уряд продовжував стверджувати, що тільки вільні вибори, а не переговори між двома

державами про утворення «конфедерації» могли би передувати об'єднанню Німеччини. Пріоритетними напрямками його діяльності були такі: орієнтація на західні держави, інтеграція ФРН з європейськими економічними та військовими структурами, налагодження стосунків з СРСР.

Список літератури:

1. Аденауэр К. Воспоминания. М. : Прогресс, 1969. 434 с.
2. Бурачок Л., Лизень Є. Зовнішня політика ФРН післявоєнного періоду. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 28. 2016. С. 54–59.
3. Бурачок Л., Лизень Є. Формування партійно-політичної структури та політичний розвиток ФРН в 1949–1963 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 2. С. 95–104. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.15
4. Бурачок Л., Лизень Є. Особливості промислового розвитку та наслідки «економічного дива» у Федеративній Республіці Німеччини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Том 36 (75) № 2. С. 164–172. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.24
5. Висков С., Кульбакин В. Союзники и «германский вопрос»: 1945–1949 гг. М., 1990. 152 с.
6. Восленский М. Внешняя политика и партии ФРГ. М. : ИМО, 1961. 343 с.
7. Газін В., Копилов С. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки) : навч.посіб.). К. : Либідь, 2004. 624 с.
8. Гулевич В. Класи і політичні партії ФРН. К. : Наукова думка, 1975. 287 с.
9. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
10. Дзелепи Э. Конрад Аденауэр: Легенда и действительность. М., 1960. 224 с.
11. Документальні матеріали з всесвітньої історії : Практикум для студентів. Ніжин, 2000. 102 с.
12. Ежов В. Федеративная Республика Германии: легенды и действительность. М. : Знание, 1976. 225 с.
13. Іваницька О. Новітня історія каїн Європи та Америки (1945–2013): навч. посіб. К. : Вид-чий Дім «Слово», 2014. 1056 с.
14. Історія Німеччини у світлинах / пер. з нім. І. Андрущенко, Л. Сандига, О. Кислюк. К. : Вид-во «Юніверс», 2010. 568 с.
15. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – початку XXI століть: навч. посіб. / Ю. Горбань, Б. Білик, Л. Дячук та ін. / за ред. Ю. Горбань. 4-те вид., переробл. і доповн. К. : Знання, 2012. 438 с.
16. Касперович П. М. Історія сучасної Німеччини (XX століття). Донецьк, 1998. 126 с.
17. Кремер В. ФРГ: внутриполитическая борьба и внешняя ориентация. М. : Прогресс, 1977. 334 с.
18. Купрій Т. Утворення ХДС і його участь у державотворчому процесі Німеччини (1945–1959): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». К., 2007. 17 с.
19. Лизень Є., Бурачок Л. «Економічне диво» у ФРН (1949–1963 рр.). Івано-Франківськ : Фоліант, 2019. 132 с.
20. Лизень Н. Становлення соціального ринкового господарства у повоєнній Західній Німеччині. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків : Майдан, 2004. Вип. 16. С. 5–10.
21. Мицик Л., Кузьменко Ю. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007): навч. посібник для самост. роботи студента. К. : Академвидав., 2008. 544 с.
22. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. за ред. М. Швагуляка. Львів, Київ : Тріада плюс, Алерта, 2011. 700 с.
23. Норберт Е. Про німців / з нім. пер. О. Кислюк. К. : Юніверс, 2010. 432 с.
24. Рейман М. Решения (документы). 1945–1956. М. : Политиздат, 1975. 256 с.
25. Складові демократії / за ред. Доріс Геттінг, Вольфа-Дітера Міхаелі: пер. з нім. І. В. Сойка. К. : Либідь, 1993. 160 с.
26. Шульце Г. Історія Німеччини / пер. з нім. О. Насико. К. : Вид-во «Наука», 2010. 280 с.

Burachok L. V., Lyzen Ye. V. THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY IN THE NATO SYSTEM IN THE CONDITIONS OF THE COLD WAR (1949–1963): FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE FOREIGN POLICY COURSE OF THE ERA OF KORNAD ADENAUER

The article examines the process of forming and implementing the foreign policy of the Federal Republic of Germany during the period of the Chancellorship of Konrad Adenauer. The main directions of the integration of Germany into the Western bloc system during the Cold War are analyzed, in particular its inclusion in the military-political and economic structures of the West. It is determined that the key element of the foreign

policy course was the concept of Westbindung, which provided for a strategic orientation towards cooperation with Western states and the rejection of the policy of neutrality. Particular attention is paid to the participation of Germany in the processes of European integration, in particular within the framework of the European Coal and Steel Community and the European Economic Community, which contributed to the economic revival of the state and its political stabilization. The entry of Germany into NATO as an important factor in strengthening security and integration into the Western system of collective defense is also considered. The peculiarities of Germany's relations with the leading Western powers, primarily the USA, France and Great Britain, as well as the influence of Konrad Adenauer's foreign policy strategy on strengthening the country's international status are analyzed. The significance of the Hallstein Doctrine as a tool for limiting diplomatic recognition of the GDR and strengthening the position of Germany as the sole legitimate representative of the German people is separately highlighted. This reflected the specifics of the German question in the context of the global confrontation between the East and the West.

The institutional and diplomatic mechanisms for implementing Germany's foreign policy, which combined military-political integration, economic cooperation and active participation in the formation of the Western European integration model, are characterized. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive approach to the analysis of Germany's foreign policy as a systemic strategy for entering the Western world, which combined elements of security, economic and diplomatic policy. It is concluded that Western integration became a determining factor in the emergence of Germany as a full-fledged subject of international relations and laid the foundation for the further development of European integration.

Keywords: *Federal Republic of Germany, Konrad Adenauer, foreign policy, Western integration, NATO, Cold War, Westbindung, European integration, international relations, bipolar world system.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 93/94 + 94(7/8) + 327 + 355
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.22

Данилюк І. В.
https://orcid.org/0000-0002-4313-2746
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 РОКУ: СТРАТЕГІЇ АРГЕНТИНИ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

У статті досліджуються військово-стратегічні підходи Аргентини та Великобританії під час Фолклендської війни 1982 року, а також чинники, що визначили перебіг і результат конфлікту.

Було відзначено, що до початку Фолклендської війни 1982 року у Аргентини та Великобританії були діаметрально протилежні військові стратегії. Так, Аргентина із 1950-х по 1980-ті роки здійснила значні інвестиції у розвиток воєнного потенціалу Аргентини. Натомість, Великобританія, через рецесію початку 1980-х років, скорочувала воєнний бюджет, окрім того були значно скорочені ВМС та ВПС країни.

Стратегія Аргентини під час Фолклендської війни 1982 року передбачала використавши фактор раптовості захопити Фолклендські острови із розрахунком на подальше політико-дипломатичне врегулювання та визнання суверенітету над спірною територією. Причому аргентинське керівництво неочікувало й не передбачало можливість воєнної відповіді Великобританії.

Великобританія, яку захоплення Фолклендських островів застало зненацька, швидко зорієнтувалась та розпочала наступ на Аргентину на дипломатичному та військовому напрямках. Результатом дипломатичних кроків стало введення санкцій проти Аргентини та прийняття ухвалення Резолюції Ради Безпеки ООН № 502, яка закликала Аргентину вивести війська із Фолклендських островів. Військова стратегія Британії передбачала створення морської зони відчуження, формування експедиційного угруповання та проведення операцій із застосуванням ВМС і ВПС на значній відстані від метрополії.

Результатом Фолклендської війни стала поразка аргентинських сил, капітуляція гарнізону на Фолклендських островах, й відновлення суверенітету Великобританії на Фолклендських й прилеглих островах Південна Джорджія та Південний Сандвіч.

Ключові слова: *Фолклендська війна, Аргентина, Великобританія, Латинська Америка, Атлантичний океан.*

Постановка проблеми. Фолклендська (Мальвінська[1]) війна 1982 року – аргентино-британський збройний конфлікт за контроль над Фолклендськими островами та сусідніми островами Південна Джорджія та Південний Сандвіч. Фолклендська війна розпочалася 2 квітня 1982 року, вторгненням Аргентини на Фолклендські острови, і завершилася 14 червня 1982 року, поразкою Аргентини (капітуляцією аргентинського гарнізону на Фолклендських островах) й відновленням британського суверенітету над Фолклендськими й прилежними островами [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фолклендській війні присвячена низка наукових праць у зарубіжній історіографії. Так, окремі праці Фолклендській війні присвятили Грем Баунд [10]; Лоуренс Фрідман [14]; логістику під час Фолклендської війни детально аналізує Кеннет Привратський [23]; про роль британського

[1] Аргентинці називають Фолклендські острови Мальвінськими, отож Фолклендську війну аргентинці за аналогією називають Мальвінською війною. Назва «Фолклендські острови» була надана Джоном Стронгом (John Strong), капітаном англійської експедиції, яка висадилася на островах у 1690 році. Капітан Стронг спершу назвав так протоку на честь Ентоні Кері (Anthony Cary), 5-го віконта Фолкленду (Фолкленд, Шотландія), який спонсорував дану експедицію. Із 1765 року назву Фокленди почали застосовувати не тільки до протоки, а й до островів – «Фолклендські острови». Натомість іспанська назва островів – Мальвінські острови, була надана французьким дослідником Луї-Антуан де Бугенвіль (Louis-Antoine de Bougainville), який у 1764 році заснував перше поселення на островах, назвав територію на честь порту Сен-Мало (Франція), звідки походили колоністи. У 1965 році на 20-й Асамблеї ООН було ухвалено рішення, що ця територія позначатиметься усі мовами як Фолклендські (Мальвінські) острови, а іспанською мовою як Мальвінські (Фолклендські) острови [11].

© Данилюк І. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

флоту пишуть Аластер Фінлан [13] та Артур Герман [18]; стратегії Аргентини та Британії під час Фолклендської війни досліджує Стівен Бедсі [9].

У вітчизняній історіографії окреме дослідження Фолклендській війні присвятили Олександр Проскуренко у посібнику «Фолкленди 1982: Невідома війна» [7]. Тематиці Фолклендської війни також присвячена низка наукових статей, як от С. Пик [6], І. Данилюк та В. Пристайко [4], а також ряд публіцистичних статей, як от А. Войтко [1], Д. Шурхало [8].

Постановка завдання. Мета статті: проаналізувати військово-стратегічні підходи Аргентини та Великобританії під час Фолклендської війни 1982 року, а також визначити ключові чинники, що вплинули на перебіг та результат збройного конфлікту. Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань: дослідити передумови та міжнародно-політичний контекст Фолклендської війни 1982 року; охарактеризувати стратегічні підходи Аргентини у плануванні та проведенні операції із захоплення Фолклендських островів; проаналізувати військово-стратегічні та логістичні рішення Великобританії у процесі підготовки та ведення бойових дій; визначити ключові фактори, що забезпечили перевагу Великобританії та зумовили поразку Аргентини.

Передісторія: Фолклендські острови із початку колонізації виступали предметом суперечки щодо суверенітету: спершу між Британією та Францією (1765–1761), потім між Іспанією та Британією (1761–1776), а після 1820-х між Аргентиною та Британією [11; 8]. Кожна з держав прагнула закріпити контроль над островами, оскільки вони стратегічне значення як база для судноплавства навколо мису Горн – найпівденнішої точки материкової частини Південної Америки [4, с. 100].

Існує ряд суперечливих гіпотез щодо відкриття Фолклендських островів європейцями: так, вважається, що у 1520 році португальський мореплавець Естебан Гомес (учасник експедиції Магеллана) у перше побачив острови, але не ступав на них. Пізніше у 1592 році англійський мореплавець Джон Девіс наніс острови на карту, проте також не ступав на острови. І тільки у 1690 році Джон Стронг, капітан англійської експедиції, висадився на архіпелаг назвавши протоку Фолклендами, яка згодом і дала назву островам як Фолклендські острови [11].

Колонізація Фолклендських островів почалася відносно пізно аж у XVIII ст.: у 1764 році Франція першою засновує заснувує постійне європейське поселення у Порт-Луїс (фр. *Port Louis*) на сході Фолклендських островів і заявляє про свої права на Фолклендські острови. А у 1765 році й Британська імперія заявляє про свої права на Фолклендські острови і у 1766 році засновує своє поселення у Порт-Егмонт (анг. *Port Egmont*) на заході Фолклендських островів. Слід відзначити, що під час заснування британцями своєї колонії вони не знали про існування французької колонії на сході острову, а отже обидві країни претендували на повний суверенітет над островами [11].

У 1766 році, діючи в межах союзницьких домовленостей, закріплених «Пактом родини» (фр. *Pacte de Famille*, ісп. *Pacto de Familia*), Франція передала Іспанії свою колонію Порт-Луї на Фолклендських островах [15]. Цікаво зазначити, що однією з вимог Франції при передачі колонії, було щоб Іспанія зберегла колонію й, таким чином, не допустила повний контроль Британії над островами [21].

Напочатку 1767 року Іспанія взяла під контроль Порт-Луїс і перейменували його в Пуерто-Соледад [15]. А 10 червня 1770 року іспанці захопили британську колонію на острові Порт-Егмонт і змусили британців покинути острів. Такий крок іспанців спричинив першу Фолклендську кризу (10 липня 1770 року – 22 січня 1771 року), що ледь не призвело до початку війни між Британією та Іспанією. Все ж 22 січня 1771 року Іспанія та Британія уклали договір, який дозволяв британцям повернутися до Порт-Егмонт, після чого британський гарнізон повернувся до поселення у вересні 1771 року. Проте жодна із сторін не відмовилась від претензій на суверенітет над островами [21].

Хоча у 1771 році Британії вдалося повернути Порт-Егмонт, однак, згодом через економічні труднощі, британський уряд був змушений полишити свою присутність на багатьох заморських поселень, у тому числі із Фолклендських островів у 1774 році. Британські війська покинули острів залишили меморіальну дошку у Порт-Егмонт, яка символізувала претензії на суверенітет Британії над островами [21].

Фактично із 1774 року Іспанія одноосібно контролювала Фолклендські острови до 1811 року, коли після поразки у війні проти Аргентинської незалежності, іспанці покинули острови. Покидаючи Фолклендські острови, іспанці також залишили меморіальну дошку у Порт-Соледад, що символізувало претензії Іспанії на суверенітет над островами [15].

Деякий час Фолклендські острови були без офіційної адміністрації і острови ставили прихистком для рибалок із різних країн. Але у 1820 році

на суверенітет Фолклендських островів заявила претензії Аргентина (тоді Сполучені Провінції Ріо-де-ла-Плати, ісп. *Provincias Unidas del Río de la Plata*), посилаючись на принцип *uti possidetis*[2]. Відтак 6 листопада 1820 року над островом було піднято прапор Аргентини, що символізувало встановлення суверенітету Аргентини над Фолклендськими островами.

Заяви Аргентини про суверенітет над Фолклендськими островами підштовхнули Великобританію згадати про свої права на Фолклендські острови і, у 1833 році, відновити свій «законний суверенітет» над островами й прилежними островами [11]. Так, 2 січня 1833 року Британські війська захопили острів і видворили аргентинську адміністрацію із Фолклендських островів. На такий крок Аргентина відповіла тільки дипломатичним демаршем проти Британської імперії.

Уже в 1946 року проводячи ревізію зовнішньої політики Аргентини заявляє претензії на Фолклендські острови. Із 1965 по 1982 роки між урядами Аргентини та Великобританії велись двосторонні переговори під егідою ООН щодо майбутнього статусу Фолклендських островів. На початку 1970-х років сторонам вдалося досягнути ряду домовленостей, але із кінця 1970-х років перемовини між Аргентиною та Великобританією зайшли у глухий кут. Через відсутність прогресу у перемовинах із Британією щодо Фолклендських островів аргентинська хунта прийняла рішення силою захопити острови у 1982 році й військовим шляхом урегулювати суперечку щодо Фолклендських островів [17].

На 1982 рік, Фолклендські острови уже 149 років належали британцям, однак аргентинська хунта вирішила повернути острови собі на 150-ту річницю втрати Аргентиною Фолклендських островів [1].

Виклад основного матеріалу. У межах стратегічного планування у другій половині 1982 року аргентинська військова хунта прийняла таємну директиву розробити план захоплення Фолклендських островів [6, с. 78]. Таке рішення було зумовлене відсутністю прогресу в переговорах із Великою Британією щодо визнання суверенітету Аргентини над Фолклендськими (Мальвінськими), Південною Джорджією та Південними Сандвічевими островами. Аргентинська хунта приступила до розробки «плану Розаріо» (ісп. *Plan Rosario*) – кодової назви секретної військової операції із вторгнення Аргентини на Фолклендські острови. Основна ідея «плану Розаріо»: швидке захоплення Фолклендських островів й встановлення контролю над островами; мінімізація втрат шляхом проведення раптової десантної операції; подальше політико-дипломатичне закріплення суверенітету Аргентини [20; 23].

Рішення Аргентини вдатися до військового сценарію повернення Фолклендських островів, у той час коли все ще тривали двосторонні аргентино-британські переговори щодо статусу островів під егідою ООН, було прийнято через низку внутрішньополітичних, економічних, соціальних й міжнародних чинників. У цей період у Аргентині владу захопила військова хунта, яка у 24 березня 1976 року усунула в. о. президента Ісабель Мартінес де Перон (яка стала президентом після смерті свого чоловіка президента Хуана Перона) й встановила диктатуру в Аргентині відому як «процес національної реорганізації» [1].

На думку низки дослідників [1; 20], рішення військової хунти про вторгнення на Фолклендські острови було продиктоване прагненням зміцнити власну легітимність, мобілізувати патріотичні настрої аргентинського суспільства навколо питання повернення островів і відвернути увагу населення від глибокої внутрішньої кризи. На той час країна переживала стрімке погіршення економічної ситуації: рівень інфляції досягав близько 600 %, а промислове виробництво скоротилося майже на 20 % [1]. Водночас режим зазнавав дедалі більшої критики через репресії та масові порушення прав людини під час так званої «брудної війни[3]» [20]. За таких умов військовий конфлікт із Великою Британією розглядався керівництвом Аргентини як засіб консолідації суспільства, підвищення політичного авторитету хунти та зміщення уваги громадськості з внутрішніх проблем на зовнішньополітичний конфлікт [4, с. 104].

Важливим чинником, що сприяв радикалізації зовнішньої політики Аргентини, став черговий військовий переворот 11 грудня 1981 року.

[2] Uti possidetis (іноді використовують термін uti possidetis juris) – принцип, який історично сформувався у міжнародній практиці, відповідно до якого нові держави, які отримали незалежність, мають ту ж територію й межі, що мали перебуваючи колоніями, провінціями, залежними територіями чи адміністративними одиницями в складі імперії, держави чи державного утворення.

[3] «Брудна війна» (ісп. Guerra Sucia en la Argentina) – державний терор (масові викрадення, тортури, страти, польти смерті) здійснюваний аргентинською хунтою проти критиків режиму в період із 1976 по1983 рр. У результаті «брудної війни» у Аргентині, за різними оцінками, було вбито або зникли безвісти від 22 тис. до 30 тис. людей.

До влади прийшла нова військова хунта[4] на чолі з генералом Леопольдо Гальтьєрі, до складу якої також увійшли бригадний генерал Базиліо Ламі-Дозо та адмірал Хорхе Анайя [20]. Новий президент Леопольдо Гальтьєрі заявив про намір проводити «жорстку лінію у зовнішніх справах» [17], що свідчило про готовність керівництва країни до більш рішучих дій у територіальних суперечках.

Додатковим стимулом до ескалації стала невдала для Аргентини суперечка з Чилі щодо островів Піктон, Нуева та Леннокс у каналі Бігль[5]. У 1977 році міжнародний арбітраж (під головуванням королеви Великобританії) постановив залишити ці острови під суверенітетом Чилі [3, с. 61]. Попри рішення міжнародного арбітражу, Аргентина відмовилася визнавати його результати та у 1978 році розпочала підготовку до військового захоплення островів у каналі Бігль. Тоді втрутився Папа Іван-Павло II і почався ватиканський арбітраж, який зв'язав руки аргентинській хунті щодо можливого військового рішення майбутнього островів Піктон, Нуева і Леннокс у каналі Бігль [3, с. 63]. Унаслідок цього Фолклендські острови стали для аргентинської хунти головним напрямом реалізації територіальних претензій [3]. Крім того, питання їхнього повернення постійно залишалося в центрі уваги аргентинських засобів масової інформації та суспільної дискусії [17].

Отже, рішення про вторгнення на Фолклендські острови було зумовлене поєднанням внутрішніх і зовнішніх чинників. Усередині країни військовий режим стикався з глибокою політичною нестабільністю, економічною кризою та зростанням суспільного невдоволення, тоді як на міжнародній арені невдача у врегулюванні територіальної суперечки з Чилі підштовхнула аргентинське керівництво до реалізації своїх претензій щодо Фолклендських островів силовим шляхом.

До того ж, на початку 1980-х рр. Британія та Аргентина мали діаметрально протилежні воєнні стратегії. Так, Великобританія, через рецесію початку 1980-х років, значно зменшила інвестиції в військову сферу, а також скоротила військову присутність за кордоном (на Далекому й Близькому Сході та в Середземномор'ї), в тому числі, було скорочено гарнізон і на Фолклендських островах. На початку 1982 року, у рамках нової стратегії, британський флот скоротили на 30 %, а ВПС (військово-повітряні сили) Британії скоротили із п'яти ескадрильї до однієї ескадрильї, окрім того у Королівського флоту не залишилося бортових літаків раннього попередження, а дальні бомбардувальники Вулкан, підлягали виведенню із експлуатації. Але попри скорочення британська військова структура й британські військові залишалися «гордими, професійними, впевненими та добре підготовленими» [23, с. 23].

Натомість, воєнна стратегія Аргентина із другої половини XX століття виразно контрастувала із британськими скороченнями 1970–80-х. Аргентина здійснила значні інвестиції у військову сферу: у 1951 році Аргентина викупила у США крейсера «Фенікс», який перейменували у «Генерал Бельграно» (цей крейсер міг наносити цілі далі, ніж будь-який із кораблів британського флоту); у 1968 році Аргентина купила в Нідерландів авіаносець «Вейнтісінко де Майо»; значні інвестиції здійснювались в ВПС (на початок Фолклендської війни ВПС Аргентини нараховували понад 200 винищувачів різних типів) [23, с. 23]. Адмірал Хорхе Анайя, глава аргентинських ВМС (військово-морські сили), наприкінці 1970-х років здійснював великі закупівлі військових кораблів, літаків, гелікоптерів та іншої техніки, що суттєво посилювало аргентинську військову міць [23, с. 21]. Саме адмірал Анайя наполягав на військовому варіанті повернення Фолклендських островів [20]. Отож, гонка озброєнь Аргентини, в той час коли Британія скорочувала свій воєнний потенціал, могла стати одним із чинників який переконав аргентинську хунту вдатися до силового сценарію на Фолклендах.

Іншою перевагою Аргентини, у відношенні до Фолклендських островів, було географічне розташування. Адже Фолклендські острови знаходяться на відстані приблизно 12 500–13 000 кілометрів від Великобританії, тоді як від Аргентини на відстані всього 480–600 кілометрів [9, с. 140]. Отож, аргентинське військове командування передбачало, що у випадку воєнного протистояння ВПС Аргентини зможуть завдавати удари із материка, не потребуючи дозаправки, також ВМС Аргентини зможуть оперативно перекидати додаткові військові сили, боєприпаси та провізію із материкової Аргентини на Фолклендські острови

[4] Тільки під час правління хунти відомої як «процес національної реорганізації» (1974–1983 рр.) в Аргентині було змінено чотирьох керівників цієї ж хунти: 1) 1976–1980: Хорхе Відела; 2) 1980–1981: Роберто Віола; 3) 1981–1982: Леопольдо Гальтієрі; 4) 1982–1983: Рейнальдо Біньйоне.

[5] Проблема Фолклендських островів виникла одночасно дипломатичною суперечкою Аргентини з Чилі щодо островів Піктон, Нуева і Леннокс у каналі Бігль. Аргентина зазнала невдачі в арбітражі в 1977 році, коли Міжнародний арбітраж виніс рішення на користь Чилі. А пізніше за посередництва Святого Престолу (Ватикану) удалось мирно вирішити територіальні протиріччя Аргентини й Чилі у 1984 р. [3, с. 59–69].

[23, с. 24]. В той час як для Лондону перекидання флоту із Британії та Середземномор'я до Фолклендських островів потребувало три тижні часу [23, с. 25], а ведення Британією воєнної компанії на Фолклендах вважалось логістично складною задачею [23, с. 24].

Аргентинська хунта, враховуючи логістичні виклики для Британії та свої переваги, а також будучи проінформованими про скорочення воєнного бюджету Британії та військової присутності на Фолклендах й вірячи у аргентинську військову міць, вважала, що британці не будуть вдаватися до військового протистояння, й що «аргентинське вторгнення змусить обидві країни розпочати серйозні переговори, що зрештою призведе до зміни суверенітету островів» [23, с. 22]. Аргентинська хунта не очікувала, що Великобританія вирішить дати військову відсіч Аргентині на Фолклендах. Уряд Аргентини, навіть, не розробляв план дій на випадок, якщо Британія вирішить вдатися до військового сценарію повернення островів [9, с. 149].

Аргентинська військова хунта планувала здійснити вторгнення на Фолклендські острови у червні 1982 року, тобто в середині зими в Південній Атлантиці. Проте розвиток подій на острові Південна Джорджія змусив керівництво країни перенести початок операції на більш ранній термін. Зокрема, 19 березня 1982 року на острові Південна Джорджія, під приводом демонтажу закинутої китобійної станції, висадилася група аргентинських громадян, які офіційно були представлені як торговці металобрухтом (за іншою версією, серед них перебували військовослужбовці спеціальних підрозділів ВМС Аргентини). Учасники експедиції встановили на острові аргентинський прапор, що було зафіксовано аргентинськими журналістами, а згодом відповідні кадри поширилися в аргентинських медіа. У відповідь на дії аргентинців уряд Великої Британії виступив із дипломатичним протестом, вимагаючи відновлення британської символіки на острові та негайного виведення аргентинських громадян із Південної Джорджії [7, с. 10]. Через дипломатичний протест Британії аргентинська хунта почала побоюватися, що Британія тепер посилить свою військову присутність на Фолклендських островах, а отже буде втрачено момент [19]. 23 березня хунта ухвали рішення змістити дату вторгнення на Фолклендські острови на квітень 1982 року. Буенос-Айрес зробив ставку на повне вторгнення [17] й розпочав маневри в Південній Атлантиці.

У Лондоні маневри аргентинських ВМС викликали підозру Джона Нотта, міністра оборони Британії, який ввечері 31 березня 1982 року повідомив Маргарет Тетчер, що аргентинський флот здійснює маневри, які можуть бути навчальними або готуються до захоплення Фолклендських островів [23, с. 25]. Британська прем'єр-міністр терміново скликала нараду міністрів. На екстреному засіданні міністрів М. Тетчер звернулась за порадою до адмірала Генрі Ліча, головнокомандувача Королівським ВМС, який беззастережно відповів, що «роль Великобританії в міжнародних справах матиме мало значення в майбутньому, якщо вона нічого не робитиме» [23, с. 25]. Адмірал Ліч запропонував сформувати оперативну групу із есмінців, фрегатів та десантних кораблів й направити її у район Фолклендів [2]. 1 квітня було віддано наказ на підготовку передислокації на південь до Фолклендів [14]. Через значну відстань Фолклендських островів від Британії, передислокація Королівського флоту до Фолклендів потребувала трьох тижнів часу [23, с. 25].

Пізно ввечері 31 березня 1982 року, британці перехопили сигнал від ВМС Аргентини до аргентинського підводного човна «*Santa-Fe*», який наказував провести розвідку берегів для висадки поблизу Стенлі. Тому уже було відомо, що «вторгнення на Фолклендські острови – неминуче» [23, с. 25]. Уже 1 квітня 1982 року британські морські піхотинці готувались до оборони Фолклендів: заблокували транспортними засобами аеродром Стенлі та розтягнули колючий дріт на східних пляжах порту Стенлі, передбачаючи напад на схід від Стенлі [23, с. 25]. Кілька десятків британських морських піхотинців на Фолклендах мали мало шансів зупинити переважаючи сила аргентинців. Як вважає Кеннет Привратський «Коли мова зайшла про Фолклендські острови в 1982 році, британці [...] не мали розробленого плану на випадок надзвичайних ситуацій, якщо Аргентина вторгнеться. На Фолклендських островах не було військової інфраструктури, навіть ґрунтових доріг за межами Стенлі. Крім кількох десятків королівських морських піхотинців, дислокованих у Стенлі або поблизу нього, британцям не вистачало того, що військові лідери називають 'передовою присутністю' поблизу Фолклендських островів. У них не було жодної попередньої техніки в цьому районі» [23, с. 24].

2 квітня 1982 року о 4.30 ранку ВМС Аргентини, без оголошення війни, вторглися на Фолклендські острови й захопили їх [1]. Аргентинські війська висадилися не на сході від Стенлі, де їх очікували британці, а на півдні від Стенлі в районі Маллет-Крік. Розділившись на декілька груп

аргентинські сили попрямували до стратегічних об'єктів на островах: так, одна група направилась до Будинку уряду на Фолклендах, резиденції губернатора Рекса Ханта; інша група аргентинських військових висадилися на пляжі Йоркської затоки, на північному заході від аеропорту Стенлі, захопила аеродром й незабаром вирушили з аеродром до центру міста [23, с. 25]

Аргентинські збройні сили зустріли незначну протидію (на острові було лише 57 морських піхотинців, 11 моряків та 23 поліцейських) [1] та добровольців із *Falkland Islands Defence Force* (близько 20–30 осіб), незважаючи на короткі перестрілки та кілька вибухів [23, с. 25], аргентинські сили швидко оволоділи адміністративними будівлями та стратегічними об'єктами [1]. Менш ніж за три години після початку операції аргентинські війська захопили усі адміністративні будівлі та стратегічні об'єкти на Фолклендах й ув'язнили британський гарнізон [23, с. 25]. Усі комунікації із Лондоном було заблоковано аргентинцями. Уже о 9.30 ранку генерал Леопольдо Ґальтієрі оголосив – «Мальвіни наші!» [1].

Захопивши Фолклендські острови аргентинська хунта призначила генерала Маріо Менендеса військовим губернатором окупованих островів [10, с. 81]. Порт-Стенлі відразу ж було перейменовано на Пуерто-Аргентино, іспанська мова стала мовою окупаційної адміністрації [1]. А аргентинська військова адміністрація розпочала репресії проти острів'ян, яких вважала загрозою для свого панування на Фолклендських островах. Так, у військової адміністрацію, яка прибула на острів, уже були «папки» із даними на потенційно небезпечних жителів Фолклендів. Аргентинською військовою адміністрацією було заарештовано усіх кого вважали загрозою й які могли стати в опозицію до аргентинського панування на островах. Деяких із арештованих військова адміністрація висилала із островів (було вислано Девіда Колвілла, редактора місцевої газети *Falklands Times*, а також декілька сімей британців, які проживали на Фолклендських островах із 1840-х років) [10, с. 81–88].

Аргентина спробувала представити міжнародній громадськості захоплення Фолклендських островів як «мирне та безкровне» [9, с. 139], проте фотографії, які ширилися із Фолклендів демонстрували знищення британських казарм і приниження британських піхотинців, яким займались аргентинські військові [9, с. 139; 23, с. 26]. Приниження британських піхотинців на Фолклендах та депортації не угодних аргентинському режиму фолклендців – отримала гостру критику від міжнародної громадськості. Тому пропагандистська стратегія Аргентини про «мирне та безкровне» повернення Фолклендів була зруйнована. На думку Стівена Бедсі, це була перша «невдача Аргентини» під час Фолклендської компанії [9, с. 139].

2 квітня 1982 року, Міністерства оборони Аргентини повідомило Міністерства оборони Великобританії, що «аргентинці перебувають на острові та контролюють його» [16]. Аргентина окупувала острови без попередження й без оголошення про вихід із переговорного процесу щодо Фолклендських островів, які велись між Аргентиною і Британією під егідою ООН із 1960-х рр. Такий агресивний крок щодо спірних островів у Лондоні сприйняли як «принизливий удар» й «підрив престижу Великобританії у світі» [6, с. 74]. У відповідь на агресію Аргентини 2 квітня 1982 року Великобританія розірвала дипломатичні відносини із Аргентиною [1].

Цього ж дня, 2 квітня 1982 року, британський журналіст Бі-Бі-Сі Лаурі Марголіс поспілкувався з жителем острова по радіо-передатчику, який підтвердив те, що Аргентина захопила острів: «Вони приземлилися сьогодні вранці приблизно о 09:30 за Гринвічем на десантних кораблях, увірвалися в столицю Порт-Стенлі та захопили урядовий офіс, вони висадилися з важкою бронетехнікою. Зараз ми під їхнім контролем. Вони передають, що з усіма місцевими жителями поводитимуться як звичайні. Зараз у Стенлі досить мирно» [22]. Цікаво відзначити, що після виходу в радіо-ефір матеріалу журналіста Міністерство закордонних справ Великобританії зв'язалось із журналістом Лаурі Марголісом, щоб дізнатися деталі та вийти на контакт із інформатором [22]. Отож, після захоплення, 2 квітня 1982 р., Лондон не мав жодної інформації про хід подій на Фолклендських островах.

Швидко зорієнтувавшись уряд Тетчер приступив до розробки плану по деокупації Фолклендських островів. 3 квітня 1982 р., на екстреному засіданню кабінету міністрів було ухвалено рішення про розробку плану повернення островів, яке було схвалено Палатою громад. А уже 6 квітня уряд Тетчер сформував військовий кабінет (уперше після Другої світової війни) [1; 14].

У відповідь на аргентинське вторгнення Лондон розпочав наступ на двох напрямках: дипломатичному та військовому. Метою дипломатичних заходів Британії було завдати фінансових та санкційних обмежень Аргентині. Перешим результатом були санкції ЄС проти Аргентини. Низка

європейських країн розірвали контракти й співпрацю із Аргентиною. Лондон отримав політичну підтримку від країн Співдружності Націй, а саме: Австралії, Канади та Нової Зеландії та ін. А президент Франції, Франсуа Міттеран, попри розбіжності із Лондоном щодо політики у Європі, першим запропонував допомогу уряду Тетчер. Франція наклала ембарго на продаж зброї та допомогу Аргентині, також Франція надала Британії можливість використовувати свій порт і аеродром у Дакарі (Сенегал). Інший союзник Великобританії – США, спершу пробували виступити посередником (із 8 квітня по 16 квітня 1982 р. США здійснювали дипломатичне посередництво між Аргентиною та Британією), але не досягнувши успіху США вирішили припинити посередництво, а 30 квітня 1982 року США оголосили, що у цьому конфлікті підтримуватимуть Британію наклавши санкції на Аргентину [1; 6, с. 82]. Тут варто відзначити, що упродовж Фолклендської війни Великобританія отримувала значну матеріально-технічну, розвідувальну й дипломатичну допомогу від держав-союзниць, насамперед США та Франції [8].

У Аргентини також появились союзники, а саме Куба, яка активно виступали за підтримку Аргентини; Перу, уряд якої навіть таємно намагався закупити боєприпаси у Франції для Аргентини; Лівія, яка надавала озброєння Аргентині. Таємно Аргентині допомагав СРСР; теж таємно Аргентині допомагав Ізраїль, попри офіційну політику нейтралітету [1].

Паралельно британські дипломати працювали в ООН: за поданням Ентоні Парсонса, посла Великобританії в ООН, 3 квітня 1982 року Рада Безпеки ООН ухвалила Резолюцію 502 [24], яку підтримали Великобританія, США, Ісландія, Франція, Японія, Того, Уганда, Гаяна, Японія, Йорданія та ін., «утримались» під час голосування СРСР, КНР, Польща, Іспанія; «проти» виступила Панама [6, с. 73]. Резолюція 502 декларувала, що «існує порушення миру в районі Фолклендських (Мальвінських) островів», закликала «уряди Аргентини та Сполученого Королівства шукати дипломатичне вирішення їхніх розбіжностей і повністю поважати цілі та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй» й вимагала «негайного виведення всіх аргентинських військ з Фолклендських (Мальвінських) островів» [24]. Резолюція 502 – була дипломатичною перемогою Великобританії, оскільки резолюція закликала до виведення лише аргентинських збройних сил, а у випадку відмови Аргентини – це автоматично ставало порушення статуту ООН. Проте уряд Аргентини відмовився виконувати вимоги Резолюції 502 [6, с. 73].

Над військовим сценарієм працював військовий кабінет. Уже в перші дні після аргентинського вторгнення він розробляв план повернення Фолклендських островів військовим шляхом, цей план відомий в історії під назвою операція «*Corporate*». Відновлення Британської влади над Фолклендських островів вважалося складним завданням [12], через логістичні виклики ВМС США оцінювали шанси британського контрвторгнення як «військово неможливі» [18, с. 72], а Джон Нотт, тодішній міністр оборони Британії, вважав операцію із військового повернення Фолклендів «нежиттєздатною» через логістичні труднощі [23, с. 24].

Розуміючи логістичні виклики британські військові розпочала ретельну підготовку до військового повернення Фолклендських островів. На відміну від уряду Тетчер, який, здається, недооцінивши реальність загрози від аргентинської хунти, британські військові були на крок попереду у питаннях щодо оцінки загроз й підготовки матеріально-технічного забезпечення [23, с. 28]. Британське військове командування приділило багато уваги плануванню: враховуючи відстань від Великобританії до Фолклендів, британські військові на перших етапах підготовки займались пошуком кораблів для переміщення сил і постачання на південь й для підтримки Королівського флоту [23, с. 29].

Важливою складовою британської логістики стала система STUFT (*Ships Taken Up From Trade*) – реквізовані або тимчасово мобілізовані цивільні судна, які використовувалися для транспортування військ, техніки, продовольства та матеріальних ресурсів. Реквізування торгових кораблів під час війни у Британії було загальноприйнятим правилом протягом століть [23, с. 30]. Завдяки залученню торгового флоту Великобританія змогла швидко збільшити свої транспортні можливості та забезпечити безперервне постачання експедиційного корпусу на великій відстані від метрополії [4, с. 102].

План британських військових передбачав негайне «відправлення військово-морської та десантної оперативної групи, яка складалася із майже всього надводного флоту плюс декілька ударних підводних човнів [...] та з авіаносної оперативної групи з двома легкими авіаносцями [...] і десантної оперативної групи, яку пізніше посилену ще однією легкою піхотною бригадою» [9, с. 141–142]. Так, до кінця Фолклендської війни

британцями було «залучено понад 100 кораблів і 28 000 чоловік» [9, с. 142].

7 квітня 1982 року Британія оголосили указ про «морську зону відчуження» навколо Фолклендських островів, яка мала діяти із 12 квітня 1982 року, і в межах цієї зони британськими силами будуть атаковані аргентинські військові кораблі та військові транспорти [9, с. 151]. А 30 квітня 1982 року британський уряд новим указом розширив «зону відчуження» на 200 морських миль (370 кілометрів) навколо Фолклендських островів. Відповідно до цього указу усі літаки й кораблі будь-якої країни, які заходили у «зону відчуження» могли бути атаковані, якщо вони допомагали аргентинській армії [13, с. 82].

Інша проблема, яка турбувала британське військове командування – це були умови на Фолклендських островах. В цьому процесі важливу роль відіграв Юен Саутбі-Тейюр[6], який був добре обізнаний про «берегові лінії, температури, вітри, рельєф, інфраструктуру, мешканців, комунікації тощо» на Фолклендських островах. Саутбі-Тейюр детально проінформував й про стан і майбутні логістичні виклики на островах, адже на Фолклендах «не було жодних доріг», а острови «складалася здебільшого з торф'яних боліт» й «масивних скель». Окрім того, на островах було мало дерев, а також «дуже мало питної води», а вітер дув із швидкістю 11–20 вузлів. Отож, для британських військових було зрозуміло, що на Фолклендських островах не варто висаджувати багато транспортних засобів, а тільки ті які перевозитимуть важливе обладнання (радіостанції, системи захисту тощо). Це також означало, що британським солдатам доведеться нести більшість спорядження й запасів на своїх спинах [23, с. 34]. Окрім того, для британського військового командування важливою частиною оперативного планування була розробка «розвідувальної картини», яка б дозволила оцінити сили противника на Фолклендських островах [9, с. 160]. Таким чином, успіх британської кампанії значною мірою був зумовлений не лише перевагою у підготовці та озброєнні, але й ефективною організацією логістичного забезпечення на стратегічному та оперативному рівнях [4, с. 106].

У період із 2 до 21 квітня 1982 року, коли тривали дипломатичні зусилля Сполучених Штатів Америки щодо врегулювання конфлікту, активні бойові дії між сторонами фактично не велися. Водночас Великобританія використала цей час для ретельного планування майбутньої операції, підготовки особового складу та перекидання військово-морських сил до Південної Атлантики [4, с. 106].

Вирішальне значення для успіху британської операції зі звільнення Фолклендських островів мало ефективне логістичне забезпечення. Через значну віддаленість архіпелагу від Великобританії – приблизно 13 тисяч кілометрів – проведення воєнної кампанії потребувало створення складної та надійної системи транспортування, постачання й підтримки військ у зоні бойових дій. Ключовим логістичним вузлом став острів Вознесіння в центральній частині Атлантичного океану, який використовувався як проміжна база [23]. Саме через острів Вознесіння проходила більшість британських повітряних та морських комунікацій під час операції «*Corporate*». Цей острів став основним пунктом базування ВПС Британії в операції із визволення Фолклендських островів [4, с. 106].

Не менш складним завданням було забезпечення дій британської авіації. Через значну віддаленість району бойових дій Королівські ВПС були змушені здійснювати польоти надзвичайної дальності із використанням багаторазового дозаправлення в повітрі [23].

Першою метою британських військових став острів Південна Джорджія. Оскільки звільнення Південної Джорджії могло забезпечить значну наземну підтримку для британського флоту. Окрім того, британська розвідка повідомляла про зменшення присутності аргентинських військових на острові Південна Джорджія. Із 21 квітня 1982 року британські ВМС проводили розвідку біля островів Південна Джорджія. 21–22 квітня перші групи британських військових висадилися на острові Південна Джорджія. 25 квітня аргентинці спробували витиснути британців із острова, однак британці, при підтримці флоту й авіації, контратакували і після не тривалого бою, аргентинці здались. 25 квітня 1982 р. острів Південна Джорджія було звільнено [14]. Цього ж дня, британці серйозно пошкодили аргентинський підводний човен «*Santa-Fe*», який згодом затонув [17].

Із 25 квітня до 1 травня британські сили закріплювались на острові Південна Джорджія. Готувався новий етап бойових дій метою якого було остаточне звільнення Фолклендських островів [23].

Новий етап бойових дій розпочався 1 травня 1982 року з авіаційного удару Королівських ВПС Великобританії по аеродрому Стенлі на

[6] Юен Саутбі-Тейюр (Ewen Southby-Tailyour) – британський офіцер морської піхоти та дослідник. Юен Саутбі-Тейюр став ключовим радником британських військових щодо питань місцевості на Фолклендаї. Його детальні дослідження узбережжя Фолклендів, проведені напередодні війни, були використані під час планування висадки британського десанту на Фолклендських островах [23].

Фолклендських островах в рамках операції «*Black Buck*» [17]. Одночасно кораблі Королівського флоту (одним есмінець та два фрегати) атакували аргентинський гарнізон на Фолклендах [9, с. 162].

Атака на аеродром Стенлі було надзвичайно складною місією через відстань, адже авіабаза ВПС Британії була на о. Вознесіння, тому нальоти на аеродром Стенлі були на відстань більше 3 400 морських миль (близько 6 300 км), а сам політ «туди й назад» займав 6 600–6 800 морських миль (відповідно більше 12 тис. км). Тривалість польоту для рейдів *Black Buck* становила приблизно 15–16 годин у повітрі (іноді більше) [25]. 1 травня, Британські ВПС, за допомогою бомбардувальника «Вулкан», попри складність завдання, прорвали аргентинську протиповітряну оборону та атакували аеродром Стенлі. Бомбардування аеродрому Стенлі продемонстрували, що хоча найближчий аеродром був за тисячі миль на острові Вознесіння, ВПС Британії могли завдати удару по аргентинських силах на Фолклендах [23, с. 53]. Особливо показовими стали операції «*Black Buck*», під час яких стратегічні бомбардувальники «*Vulcan*» здійснювали удари по аеродрому Стенлі, виконуючи одні з найдовших бойових вильотів в історії військової авіації того часу. Загалом у межах операцій «Black Buck» було проведено сім бойових місій. Їхніми цілями стали аеродром Стенлі, радіолокаційні станції та об'єкти протиповітряної оборони аргентинських військ. Хоча безпосередні матеріальні збитки, завдані аргентинській інфраструктурі, були обмеженими, операції мали значний стратегічний і психологічний ефект [17].

У відповідь на атаку по аеродрому Стенлі, 2 травня 1982 року, ВМС Аргентини здійснили спробу наймасштабнішої військово-морської контратаки проти британських ВМС. Аргентинська стратегія передбачала маневр подвійного охоплення («кліщів[7]»): з півночі мала діяти оперативна група на чолі з авіаносцем «Вейнтісінко де Майо», а з півдня – група крейсера «Генерал Бельграно» [9, с. 162]. Британський адмірал Джон Вудворд (*John Woodward*) виявив маневри аргентинських ВМС й наказав атакувати крейсер «Генерал Бельграно», щоб не потрапити в «кліщі» [2]. Під час цієї атаки британський підводний човен «Конкерор» потопив найпотужніший аргентинський крейсер «Генерал Бельграно», в результаті чого загинуло 323 аргентинських солдатів [5]. Зазнавши значних втрат аргентинці змушені були відступити [25].

Перемога ВМС Британії 2 травня мала стратегічний ефект на подальший розвиток подій: по-перше, було усунуто загрозу аргентинського флоту, адже після втрати крейсера «Генерал Бельграно» аргентинський флот більше не брав участі у боях; по-друге, в аргентинському командуванні намітився розкол, а в аргентинському суспільстві спав ентузіазм; по-третє, на міжнародній арені Британія укріпила свій авторитет продемонструвавши потенціал свого військового флоту [25]. Варто відзначити, що знищення крейсера «Генерал Бельграно» мала не однозначну оцінку на міжнародній арені, ряд країн критикували Британію за цей крок, оскільки крейсер «Генерал Бельграно» на той час перебував за межами «зони повного відчуження» [9, с. 146].

Хоча збройні сили Аргентини все ще контролювали й укріпились на Фолклендських островах, ініціатива перейшла до збройних сил Британії. Аргентина здійснила ще ряд успішних атак, як-от 4 травня, коли аргентинськими ВПС було знищено британський есмінець «Шеффілд» [23]. Есмінець «Шеффілд» не затонув відразу, а був покинутий і згорів, а пізніше його затопили самі англійці [9, с. 162]. Проте Аргентини не змогла переломити хід воєнних подій [23]. Після втрати крейсера «Генерал Бельграно» Аргентина перестала використовувати флот, натомість активно задіювала ВПС.

Окрім того у аргентинських військових через блокаду Королівським ВМС, почалися проблеми із запасами. Як згадує Пабло Гарріга, колишній аргентинський солдат й учасник бойових дій на Фолклендських островах: «Солдати їли зі сміттєвих баків острів'ян, і в багатьох випадках нам доводилося перетинати мінне поле, щоб піти 'вкрасти' власні резервуари для зберігання, або полювати на овець, щоб вижити» [5].

Для Аргентини викликом, під час активних бойових дій, стала залежність від імпорту військової техніки й боєприпасів. Так, Пабло Гарріга відзначає, що протистояння із британськими військовими було диспропорційне, адже британці були «екіпірованими за останнім словом техніки» [5]. Також британці мали переваги у інформаційно-практичному забезпеченні, а саме володіли «супутниковими фотографіями» [5]. На противагу британцям, аргентинські солдати «із мізерним матеріально-технічним забезпеченням», вважає Пабло Гарріга, могли протиставити тільки «героїзм» [5].

[7] У військовій термінології «кліщі» (англ. pincer або pincer movement) – це маневр, коли війська одночасно наступають з двох або більше напрямків, намагаючись охопити противника з флангів і оточити його [2].

21 травня британські війська здійснила висадку біля Сан-Карлос на Фолклендських островах [12]. Британські війська десантувались на крайній західній стороні Східного Фолкленду в порту Сан-Карлос і затоці Аякс, у той час як аргентинці очікували висадку британського десанту з півдня в районі Блафф-Коув, поблизу Порт-Стенлі [9, с. 160]. Встановивши безпечний плацдарм у Сан-Карлос збройні сили Британії із вогневою підтримкою авіації та флоту розпочали наступальні дії проти Аргентини на острові. Так, із 27 по 28 травня, із боями британськими збройними силами були звільнені Дарвін і Гуз-Грін [12]. У ході битви британці втратили 18 солдат, а аргентинці 47 убитими та 941 полоненими. А 30 травня британці захопили стратегічну гору Кент. Перевага на острові перейшла до британців [23].

1 червня на Фолклендські острови прибуло ще 5 тисяч британських військових. Британський генерал Джеремі Мур (*Jeremy Moore*), розпочав планування наступу на Стенлі, де все ще перебував останній аргентинський гарнізон [14]. 11–13 червня розпочався наступ на Стенлі. Так, у ніч на 11 червня 1982 р. британські війська, підтримані вогнем із кораблів Королівського флоту, атакували стратегічні висоти довкола м. Стенлі. В результаті нічної атаки було захоплено гору Гаррієт, гору Двох Сестер та гору Лонгдон. А 13 червня, розпочалася друга й завершальна фаза під час якої британські військові захопили хребет Вірелес та гору Тумблдаун, які були останніми природними лініями захисту довкола Стенлі. Стало зрозуміло, що аргентинські військові у Стенлі не зможуть зупинити наступ британців [12].

14 червня 1982 року Великобританія оголосила про припинення вогню та про початок переговорів про капітуляцію. Цього ж дня, увечері 14 червня 1982 р., аргентинський генерал Маріо Менендес підписав акт капітуляції перед британським генералом Джеремі Муром в м. Стенлі. Війну за Фолкленди була завершено. 20 червня 1982 р., було звільнено й Південні Сандвічеві острови, що входили до групи Фолклендських островів. На всіх островах було відновлено контроль Великобританії [14].

В ході воєнної компанії за Фолклендські острови Аргентина втратила 649 солдат вбитими, 1068 поранених та понад 11 000 полоненими. Окрім того Аргентина втратила крейсер «Генерал Бельграно», підводний човен «*Santa-Fe*», один патрульний катер, чотири вантажні судна і одне розвідувальне судно, а також 75 літаків й 25 вертольотів. А Великобританія під час війни за Фолкленди втратила 255 солдатів, 777 поранених та трьох остров'ян вбитими. Окрім того Британія втратила 10 літаків, 24 вертольоти, два фрегати, два есмінці, один контейнеровоз, один десантний корабель [9, с. 142–143]. Фолклендська війна 1982 року була обмежена театром, який британці назвали як «зону повного відчуження» в радіусі 200 морських миль (370 кілометрів) від Фолклендів, без атак британських збройних сил на материкову Аргентину чи атак аргентинських сил на Британські острови [9, с. 143].

В результаті поразки у Фолклендській війні в Аргентині відбулась зміна влади у військовій хунті. Так, 17 червня 1982 року Леопольдо Галтьєрі подав у відставку. А у 1983 році в Аргентині відбулися вибори в результаті яких владу здобув демократичний опозиціонер – Рауль Альфонсін, як наслідок із воєнною диктатурою в Аргентині було покінчено й Аргентина стала на шлях демократизації [8].

Варто відзначити, що обидві сторони, під час Фолклендської війни, мали різні види переваг: так, Британія мала перевагу в флоті (атомні підводні човни, авіаносці), а також краща підготовка особового складу; тоді як Аргентина мала переваги: близькість театру бойових дій; чисельність авіації; наземне угруповання військ, яке захопило і перебувало на островах.

Висновки. Оцінюючи стратегії сторін під час Фолклендської війни, слід відзначити, що Аргентина успішно реалізувала початковий етап операції із захоплення островів, використавши фактор раптовості, й захопила Фолклендські острови 2 квітня 1982 року. Операція по захопленню Фолклендських островів стала певною мірою «несподіванкою» для Британського уряду. Водночас, варто відзначити і стратегічні прорахунки Аргентини, а саме: недооцінка політичної волі уряду Тетчер; недооцінка британського флоту; відсутність плану на випадок британської відповіді; переоцінка Аргентиною власних можливостей; недостатня логістична підготовка гарнізону на островах; залежність від імпортного озброєння.

Британський уряд, який на передодні Фолклендської війни, недооцінив реальність загрози від аргентинської хунти щодо Фолклендських островів, проте швидко зорієнтувавшись Лондон почав наступ на дипломатичному напрямку та розпочав підготовку до військового повернення Фолклендських островів. Під час підготовки, що тривала у першій половині квітня 1982 року, британське військове командування приділило багато уваги плануванню й логістиці. Британії

навіть довелося вдатись до реквізування торгових кораблів на потреби війни. Окрім того, британські військові детально вивчали рельєфні особливості островів щоб розуміти яку техніку можуть застосовувати на островах. Важливе значення для британські військові приділяли пошуку розвід даних.

25 квітня 1982 року за підтримки ВПС та ВМС британським піхотинцям вдалось звільнити острів Південна Джорджія. А 2 травня британські ВМС потопили аргентинський крейсер «Генерал Бельграно» чим скували дії аргентинського флоту. Після втрати крейсера «Генерал Бельграно» аргентинські військові не застосовували більше ВМС, а тільки авіацію.

21 травня британські військові висадились біля Сан-Карлос на Фолклендах. Встановивши безпечний плацдарм у Сан-Карлос британські піхотинці за вогневої підтримки британської авіації та флоту розпочали наступальні дії проти Аргентини на острові. У період із 27 травня по 13 червня 1982 року британці захопили усі стратегічні об'єкти на Фолклендах заблокувавши аргентинські сили у Порт-Стенлі. 14 червня 1982 року аргентинські сили на Фолклендських островах капітулювали.

Результатом Фолклендської війни стало відновлення влади Великобританії на Фолклендських та прилежних островах Південна Джорджія та Південний Сандвіч. Боєві дії між Аргентиною та Великобританією під час Фолклендської війни велись на Фолклендських островах та сусідніх Південна Джорджія і Південний Сандвіч, а також у водах прилеглих до цих островів.

Список літератури:

1. Войтко А. На край світу – за корону. 35 років Фолклендській війні. *Дзеркало тижня*, 2017. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/na-kray-svitu-za-koronu-35-rokiv-folklendskiy-viyni-_.html (дата звернення 15.06.2026).
2. Вудворд С. Фолклендская война. Мемуары командующего фолклендской ударной группой. / упр. П. Робинсон, предсл. М. Тетчер. Симферополь : Доля, 2005. 416 с.
3. Данилюк І. В. Ватиканська дипломатія та конфлікт Бігль (1978–1984 рр.). *Американська історія і політика*. 2021. № 12. С. 59–69. https://doi.org/10.17721/2521-1706.2021.12.6
4. Данилюк І., Пристайко В. Фолклендська війна 1982 року: аргентино-британський збройний конфлікт. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. С. 100–110. https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.16
5. Ларрус П. Фолклендські острови – відкрита рана Аргентини. / переклад М. Віда, І. Тіпер. *GlobalVoices*, 2023. URL: https://uk.globalvoices.org/2023/10/20/7980/ (дата звернення 15.06.2026).
6. Пик С. Фолклендська війна 1982 р. крізь призму «особистісного чинника». *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. Вип. 46, 2019. С. 72–87. http://dx.doi.org/10.30970/vir.2019.46.0.10363
7. Проскуренко О. Фолкленди 1982: Невідома війна. Чернігів, 2023. 152 с.
8. Шурхало Д. Фолкленди: остання імперська війна Британії, або як демократія перемогла диктатуру. *Радіо Свобода*, 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/velyka-brytaniya-peremoha-viyna-arhentyna-folklendski-ostrovy/31896539.html (дата звернення 15.06.2026).
9. Badsey S. An Overview of the Falklands War: Politics, Strategy and Operations. *The Military History Annual*. 2012. № 1. P. 139–166.
10. Bound G. Falkland Islanders at War. London: Pen & Sword Books Limited, 2006. 224 p.
11. Cawkell M. The History of the Falkland Islands. Nelson, 2001. 190 p.
12. Corum J. Argentine Airpower in the Falklands War: An Operational View. *Air and Space Power Journal*. № 16(3), 2002. P. 59–77.
13. Finlan A. The Royal Navy in the Falklands Conflict and the Gulf War: Culture and Strategy. London : Psychology Press, 2004. 214 p.
14. Freedman L. The Official History of the Falklands Campaign, Volume 2: War and Diplomacy (Government Official History Series). ⁊London: Routledge, 2005. 858 p.
15. Goebel J. The Struggle for the Falkland Islands: A Study in Legal and Diplomatic History. London : Yale University Press, 1927. 482 p.
16. Goshko J. Peruvian Peace Initiative Believed To Retain Some Chance for Gains. *Washington Post*, 1982. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1982/05/04/peruvian-peace-initiative-believed-to-retain-some-chance-for-gains/e9b7b9c4-67f5-46b2-a056-1ea38ae7a3f8/ (дата звернення 15.06.2026).
17. Graham-Yooll A. The islands taken to save a government's face. *The Guardian*, 2012. URL: https://www.theguardian.com/theguardian/2012/apr/03/falklands-war-reasons-for-invasion-1982 (дата звернення 15.06.2026).

18. Herman A. To Rule The Waves: How the British Navy Shaped the Modern World. New York: HarperCollins, 2004. 560 p.

19. Jenkins S. British sovereignty over the Falklands is an absurd imperial hangover that must end. *The Guardian*, 2022. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/apr/07/british-sovereignty-falklands-absurd-imperial-hangover-argentina (дата звернення 15.06.2026).

20. Kirschbaum O., Van-Der-Kooy R., Cardoso E. Malvinas, La Trama Secreta. Buenos Aires: Planeta, 1992. 526 p.

21. Laver R. The Falklands/Malvinas Case Breaking The Deadlock in the Anglo-Argentine Sovereignty Dispute. (Developments in International Law, 40). London, Boston: Martinus, 2001. 328 p.

22. Margolis L. How BBC man scooped invasion news. *BBC News*, 2007. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/6514011.stm (дата звернення 15.06.2026).

23. Privratsky K. Logistics in the Falklands War. Behind the British Victory. Croydon: Pen & Sword Military, 2014. 157 p.

24. UN Resolution 502. United Nations Security Council 2350th meeting. *UN Library*, 1982. URL: https://digitallibrary.un.org/record/34455 (дата звернення 15.06.2026).

25. White R. Vulcan 607. London: Bantam Press, 2012. 464 p.

Danyliuk I. V. THE 1982 FALKLANDS WAR: ARGENTINA AND UNITED KINGDOM STRATEGIES

The article examines the military-strategic approaches of Argentina and the United Kingdom during the 1982 Falklands War, as well as the factors that determined the course and outcome of the conflict.

It is noted that prior to the outbreak of the 1982 Falklands War, Argentina and the United Kingdom pursued diametrically opposed military strategies. From the 1950s to the 1980s, Argentina made significant investments in the development of its military capabilities. In contrast, the United Kingdom, due to the economic recession of the early 1980s, reduced its defense budget, and both the Royal Navy and the Royal Air Force were significantly downsized.

Argentina's strategy during the 1982 Falklands War aimed to take advantage of the element of surprise by seizing the Falkland Islands, with the expectation of subsequent political and diplomatic settlement and recognition of sovereignty over the disputed territory. Moreover, the Argentine leadership did not anticipate or prepare for the possibility of a British military response.

The United Kingdom, taken by surprise by the seizure of the Falkland Islands, quickly adapted and launched a response against Argentina on both diplomatic and military fronts. The diplomatic efforts resulted in the imposition of sanctions against Argentina and the adoption of United Nations Security Council Resolution 502, which called for Argentina to withdraw its forces from the Falkland Islands. The British military strategy involved the establishment of a maritime exclusion zone, the formation of an expeditionary task force, and the conduct of naval and air operations at a significant distance from the homeland.

The outcome of the Falklands War was the defeat of Argentine forces, the surrender of the garrison on the Falkland Islands, and the restoration of British sovereignty over the Falkland Islands and the adjacent territories of South Georgia and the South Sandwich Islands.

Keywords: *Falkland War, Argentina, Great Britain, Latin America, Atlantic Ocean.*

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(438).081
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.23

Зварич Р. В.
https://orcid.org/0000-0003-3936-3602
Коломийський педагогічний фаховий коледж
Івано-Франківської обласної ради

ПОЛІТИЧНІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У СПРАВАХ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ДО УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ

У статті досліджено судові процеси Другої Речі Посполитої, пов'язані з переслідуванням українських культурно-освітніх товариств, які польська влада пов'язувала з діяльністю Організації українських націоналістів. На основі матеріалів судових справ, документів слідчих органів, постанов окружних і апеляційних судів, а також адвокатських звернень проаналізовано механізми кримінального переслідування учасників Професійного союзу самоосвітників (Профспілки культурно-освітніх робітників) та товариства «Сокіл». Висвітлено перебіг слідства щодо М. Никифорчина та інших обвинувачених, практику застосування попереднього арешту, його багаторазового продовження, особливості судового розгляду, постановлення обвинувальних вироків і перегляду справи Львівським апеляційним судом. Встановлено, що, попри значну кількість адвокатських клопотань і процесуальних заперечень, апеляційна інстанція загалом підтвердила вироки суду першої інстанції, обмеживши лише частковим пом'якшенням покарання окремим засудженим.

Окрему увагу приділено судовому переслідуванню членів легального українського товариства «Сокіл» у Берем'янах, яких притягнуто до відповідальності за носіння спортивної форми, дозволеної чинним статутом товариства та нормативними актами польської адміністрації. На підставі архівних матеріалів простежено суперечності між адміністративними рішеннями органів влади та подальшими судовими діями, що фактично криміналізували правомірну діяльність членів товариства. Проаналізовано аргументацію сторони захисту, яка доводила законність використання однострою та безпідставність кваліфікації його як військового, а також встановлено, що наведені адвокатами докази не вплинули на остаточне судове рішення.

Обґрунтовано висновок, що політичне судочинство Другої Речі Посполитої дедалі активніше використовувалося як інструмент державної політики щодо українського національного руху. Судове переслідування охоплювало не лише нелегальні структури, а й легально зареєстровані культурно-освітні організації, діяльність яких формально відповідала чинному законодавству. Виявлено характерні риси функціонування репресивної моделі судочинства: широке застосування арештів, тривале утримання під вартою, ігнорування значної частини доводів захисту, підтвердження обвинувальних вироків апеляційними інстанціями та суперечливість адміністративної й судової практики. Доведено, що такі процеси були складовою загальної політики дискримінації української меншини та обмеження її громадської, культурної й національної активності в міжвоєнній Польщі.

Ключові слова: *суд, арешт, «Сокіл», адвокат, вирок.*

Постановка проблеми. Політичні судові процеси Другої Речі Посполитої були одним із ключових інструментів реалізації державної політики щодо українського національного руху. Поряд із переслідуванням членів підпільних організацій, органи слідства і судочинства дедалі частіше порушували кримінальні справи проти учасників легальних українських культурно-освітніх товариств, діяльність яких нерідко ототожнювалася з націоналістичним рухом або розцінювалася як загроза державній безпеці. Унаслідок цього судове переслідування поширювалося не лише на осіб, підозрюваних у зв'язках з ОУН, а й на членів організацій, що діяли відповідно до чинного законодавства Другої Речі Посполитої. Архівні матеріали свідчать про широке застосування арештів, тривалого попереднього ув'язнення, обвинувальних вироків, а також про обмежену ефективність

© Зварич Р. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

апеляційного перегляду та адвокатського захисту. Водночас практика судового переслідування легалізованих українських товариств демонструє суперечності між адміністративними рішеннями органів влади та подальшим кримінальним переслідуванням їхніх членів. Незважаючи на значний доробок дослідників, присвячений національній політиці міжвоєнної Польщі та функціонуванню її судової системи, особливості політичних судових процесів у справах приналежності до українських культурно-освітніх товариств досі залишаються недостатньо дослідженими. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу архівно-слідчих і судових матеріалів з метою з'ясування правових механізмів, практики та політичної спрямованості судового переслідування українських культурно-освітніх організацій у Другій Речі Посполитій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових досягнень обраних хронологічних і територіальних меж дає змогу стверджувати, що праці авторів М. Кугутяка, В. Комара, М. Геника та ін. спрямовувалися на відображення національної політики Другої Речі Посполитої у Східній Галичині, праці Б. Тищика, П. Стебельського, М. Шуп'яної, Ю. Шемчушенка, С. Плази та ін. – на організацію судоустрою міжвоєнної Польщі. При цьому політичні судові процеси Другої Речі Посполитої у справах приналежності до українських культурно-освітніх товариств є малодослідженим.

Постановка завдання. Метою нашої статті є дослідження особливостей політичних судових процесів Другої Речі Посполитої у справах приналежності до українських культурно-освітніх товариств, зокрема у Станиславівському воєводстві.

Виклад основного матеріалу. Найбільш авторитетною науковою установою загальноукраїнського масштабу було Наукове товариство імені Шевченка. У новий період свого існування інституція увійшла значно ослабленою, оскільки матеріальні фонди були пограбовані в роки війни окупантами різних кольорів, багато її провідних діячів перебувало поза Львовом, а в умовах повоєнного часу комунікація – проблема. Іншим викликом для цієї некоронованої західноукраїнської Академії наук став поважний брак фінансів для реалізації наукових проєктів, адже новопостала польська держава відмовила НТШ у матеріальній підтримці, а поділене кордонами та виснажене війною українське громадянство не могло необхідною мірою підтримати своїх інтелектуалів. До того ж урядовці новопосталої держави намагалися всіляко загальмувати діяльність НТШ, прикладом чого можуть бути постійні поліційні обшуки в його приміщеннях, податковий тиск, як також позбавлення в 1923 р. права друкувати шкільні книжки, що чи не єдине на той час постійне джерело прибутків (Кубійович, 1991, с. 32–41, цит. за Тельваком, 2021, с. 105). Усе це призвело до гальмування, а то й припинення багатьох витратних наукових проєктів, насамперед розпочатих ще наприкінці XIX ст. археографічних видавництв [4, с. 105].

На міжвоєнний час припадає стрімка інституціоналізація українських історико-церковних досліджень, які зі зрозумілих причин не могли провадитись на підрадянських землях. У 1923 р. при Львівській духовній семінарії засноване Українське богословське наукове товариство (УБНТ) з метою розвивати українську богословську науку шляхом викладів, конференцій, видання праць (Глинка, Чехович, 1934, цит. за Тельваком, 2021, с. 106). Головами були ректори семінарії – отці Тит Галущинський (до 1926) і Йосиф Сліпий. Члени товариства працювали в чотирьох секціях – біблійній, філософсько-догматичній, історико-правничій та правничо-богословській. Наприкінці 1930-х років товариство нараховувало 52 дійсних члени. Товариство видавало журнал «Богословія», котрий виходив що три місяці (за 1923–1942 рр. вийшло 20 тт.), монографічну серію «Праці богословського товариства» і популярну бібліотеку «Видання Богословії». Поряд із науковими виданнями товариство займалося публікуванням статей, присвячених популярному обговоренню церковних і суспільних питань, зокрема, в історичному ключі. Вони друкувалися у місячнику «Нива», який за редакцією Петра Хомина виходив у Львові протягом 1933–1939 рр. [4, с. 106].

За хронологією створення найперше згадаємо Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), діячі якого в кооперації з галицькими колегами протягом 1920–1939 рр. опрацьовували різнопланову військово-історичну проблематику. Як дослідила Зоряна Кисіль, творці Товариства мали амбіції перетворити його на організаційний центр військових істориків (Кисіль, 2001, цит. за Тельваком, 2021, с. 106). До складу керівництва товариства увійшли генерали – М. Юнаків, В. Змієнко, М. Вовк, полковник М. Садовський та підполковник В. Євтимович. Відповідно до статуту, водночас зі збором матеріалу і вивченням історії Визвольних змагань новітньої доби, Товариство мало досліджувати багатостолітню історію боротьби українців за свободу і незалежність. Визначним центром розвитку воєнно-історичної науки стало військово-наукове видавництво «Чорномор»

у Каліші, в якому виходили фундаментальні дослідження й твори українських воєначальників. Для прикладу назвемо «Зимовий похід» генерала М. Омеляновича-Павленка, «Січові Стрільці у боротьбі за державність» генерала М. Безручка, «Коротка історія 3-ї Стрілецької дивізії» полковника Г. Чижевського та ін. Протягом тривалого часу свого функціонування Товариство видавало наукові та науково-популярні часописи «Військовий вісник», «Запорожець», «За Державність», «Табор», «Син України», «Запорожська думка», «До зброї», «На руїнах» [4, с. 106].

Утім найбільш інтенсивну науково-дослідну працю вдалося розгорнути наддніпрянським емігрантам, котрі стали співробітниками Українського наукового інституту у Варшаві (УНІ). Як з'ясували дослідники цієї інституції В. Потульницький та А. Портнов, вона постала в 1930 р. в рамках реалізації завдань згаданого «прометеївського» руху (Потульницький, 1999; Портнов, 2004, цит. за Тельваком, 2021, с. 106). Інституційною предтечею УНІ були організовані Українським Центральним Комітетом «Вищі українознавчі курси». З ними співпрацювали такі знані варшавські українці, як О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, М. Кордуба та інші. Незважаючи на початкові наміри, польська влада не дозволила стати УНІ навчальним закладом, перетворивши його на суто науково-дослідну установу [4, с. 106].

Восени 1923 р. серед українських істориків виникла ідея утворити Українське історичне товариство (УІТ) за зразком Польського історичного товариства. З цією метою складено Статут товариства, який базувався на зразках документів інших наукових і громадських організацій. У липні 1924 р. Статут УІТ разом з відповідними документами подано до Львівського воєводського управління для реєстрації і отримання дозволу діяльності. Проте вже наступного дня прийшов лист, який повідомляв, що за дорученням воєводства Дирекція поліції уповноважена повідомити засновникам товариства про відмову у його реєстрації у зв'язку з цілком надуманим приводом: поданий Статут не відповідає вимогам закону про громадські об'єднання … від 15 листопада 1867 р. (Зашкільняк, 2014, с. 129, цит. за Тельваком, 2021, с. 107). Так, польська влада дала відверто зрозуміти, що не допустить створення ще одного вогнища українського культурного життя. Подібна доля спіткала й інші інституційні ініціативи галицьких інтелектуалів [4, с. 107].

Невизнання польською владою права українців на створення й функціонування навіть легальних культурно-освітніх та наукових об'єднань стало підґрунтям для подальшого переходу від адміністративного обмеження їхньої діяльності до кримінального переслідування та політичних судових процесів проти членів українських товариств.

3 квітня 1937 р. слідчий відділ Станиславівської повітової команди поліції направив до Станиславівського окружного суду повідомлення про М. Никифорича та інших за їхню діяльності на користь ОУН, приналежність до українського націоналістичного товариства «Професійний союз самоосвітників» [3, арк. 2]. М. Никифорича було арештовано судом [8, арк. 4]. 5 квітня 1937 р., також постановлено судовий арешт С. Орлака і В. Лапчинського [3, арк. 12, 13]. Перед цим, 2 квітня 1937 р., було також арештовано ще п'ятьох підозрюваних – М. Скореця, Б. Антківа, М. Осадчука, О. Пелипенка, І. Михайліва [3, арк. 19–23]. 5 травня Станиславівський окружний суд арештував О. Косарчин. 2 жовтня 1937 р. Станиславівський окружний суд продовжив арешт обвинувачених до 15 листопада 1937 р. [3, арк. 228].

14 червня 1938 р. Станиславівський окружний суд виніс обвинувальний вирок В. Цапу, В. Кручковському, А. Скородинській, В. Лапчинському, О. Пилипоньці, Г. Царю, Я. Солодусі, М. Стасюку, М. Крушельницькій та іншим і ув'язнив за належність до Профсоюзу культурно-освітніх робітників, на чолі якого були також засуджені М. Никифорчин та О. Косарчин [6, арк. 28]. У матеріалах судової справи проти членів культурно-освітнього товариства знаходиться велика кількість різних адвокатських звернень, клопотань, спрямованих на захист підсудних [1, арк. 12, 20, 28–31, 32–34, 83–83 зв., 105–108]. Деякі із адвокатських звернень не були взяті до уваги Львівським апеляційним судом взагалі [1, арк. 85, 114, 128, 139], зрештою 7 листопада 1938 р. Львівський апеляційний розглянув апеляцію у справі М. Никифорчина та інших (всього 14 осіб) за належність до українського націоналістичного культурно-освітнього товариства і виніс рішення № КА. 2406/38. Апеляційна інстанція не скасувала покарання для обвинувачених, тільки пом'якшила покарання, скоротивши термін ув'язнення щодо деяких засуджених [1, арк. 117–119 зв.].

23 серпня 1930 р. Тернопільський воєвода у зверненні № В 951/30 до Станиславівського окружного суду повідомляв про те, що в статуті товариства «Сокіл» передбачалося можливість носіння його членами уніформи в Берем'янах на підставі особливого дозволу згідно із міністерського розпорядження від 1 березня 1917 р. 26 серпня 1929 р. Бучацький повітовий староста

доручив повітовій команді поліції Другої Речі Посполитої надати список членів товариства «Сокіл» з Берем'ян, які 4 серпня 1929 р. брали участь у фестивалі одягнені у форму на зразок військової [7, арк. 1]. В якості свідка підтверджень обставин, за якими члени товариства «Сокіл» в той день були одягнені в однакову форму, був директор Берем'янської школи [2, арк. 3].

29 вересня 1929 р. Бучацький повітовий староста сповістив органи самоврядування про накладення санкції у вигляді сплати штрафу 50 злотих, а у разі неможливості такої сплати – п'ятиденний арешт [2, арк. 5].

У документах розглядуваної справи судівництва Станиславівського окружного суду знаходимо оскарження двадцяти семи осіб проти карного наказу Бучацького повітового старости. В оскарженні стверджувалося про визнання належності до Берем'янського товариства «Сокіл», права й водночас обов'язку носіння «спортивного одностроєю» та відзнак Товариства відповідно до § 4 Статуту, прийнятого і затвердженого Бучацьким воєводством. При цьому наголошувалося, що відповідно до розпорядження міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої оскаржувані ніяких мундирів не носили [2, арк. 6–32]. Обвинувачені – члени легалізованого товариства «Сокіл» – також оскаржували до повітового староства і неправомірне спрямування справи до суду та відкриття судового провадження [2, арк. 71]. Проте 4 листопада 1930 р. все-таки відбувся розгляд справи по суті в Станиславівському окружному суді, на якому зачитано акт адміністративного покарання Бучацького повітового і закріплено судовим рішенням [2, арк. 95].

Таким чином, діяльність членів товариства «Сокіл» як і саме товариство було легалізоване і діяло відповідно до своїх легітимних зобов'язань – носіння спортивної форми, ухвалене місцевим органом самоврядування Другої Речі Посполитої в Східній Галичині – Бучацьким воєводством. Органи влади Другої Речі Посполитої спочатку надали законність такого носіння, а потім за цю ж законність здійснювали судове переслідування у вигляді штрафу або позбавлення волі на підставі донесень директора школи, який вважав таку форму одягу – військовою. Такі дії польських самоврядників та органів судочинства були суперечливими та не відповідали одна одній. Крім того, адвокат д-р О. Чорненко показово спростував ствердження директора Берем'янської школи Й. Шмідта, надіславши фото членів товариства «Сокіл» в уніформі, яка була дозволеною [2, арк. 42].

Польща в окреслений період вдалася до різнопланової національної політики, яка випливала з характеру самої держави та її політичного режиму. Більшість дослідників дотримуються тези, що визначальною для міжвоєнного часу була політика щодо дискримінації національних меншин. Державні органи не дотримувалися взятих на себе зобов'язань з національного питання, визначених Версальською системою договорів. Нова влада запропонувала політику державної асиміляції і подолання антидержавних проявів, традиційним також було фальшування офіційних даних щодо кількісних показників національних етнічних груп. Усе це призвело до загострення відносин у сфері національної політики. Окреслений період характеризувався наступом на права національних меншин. З огляду на це, у 1930-х рр. активізуються національні рухи [5, с. 506].

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що політичні судові процеси Другої Речі Посполитої у справах приналежності до українських культурно-освітніх товариств були важливим елементом державної політики, спрямованої на обмеження українського національного руху. Архівно-слідчі та судові матеріали дають підстави стверджувати, що кримінальне переслідування поширювалося не лише на осіб, підозрюваних у співпраці з ОУН, а й на членів легально зареєстрованих українських організацій, діяльність яких відповідала чинному законодавству. Судова практика демонструє широке застосування попереднього арешту, тривалого утримання під вартою, обвинувальних вироків та обмежену ефективність апеляційного перегляду, що свідчить про переважання політичної доцільності над принципами неупередженого правосуддя. Водночас аналіз справи товариства «Сокіл» виявив суперечливість дій органів державної влади, які спочатку легітимізували окремі форми діяльності українських товариств, а згодом використовували їх як підставу для судового переслідування. Незважаючи на активну позицію адвокатського захисту та наявність доказів законності діяльності обвинувачених, судові інстанції переважно залишали обвинувальні рішення без істотних змін. Таким чином, політичні судові процеси у справах приналежності до українських культурно-освітніх товариств виконували не лише каральну, а й превентивну функцію, ставши одним із механізмів реалізації національної політики Другої Речі Посполитої, спрямованої на обмеження громадської, культурної та національної активності українського населення.

Список літератури:

1. Справа по обвинуваченню за організацію українського націоналістичного товариства «Професійний союз самоосвітників» в м. Станиславів. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 163. 241 арк.
2. Справа по обвинуваченню Кащука Павла Михайловича та інших членів українського націоналістичного товариства «Сокіл» за носіння забороненої форми. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 184. 103 арк.
3. Справа проти Никифорчина Миколи та інших за належність до української націоналістичної організації «Профспілка культурно-просвітніх працівників». Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 245. 139 арк.
4. Тельвак В., Лозинська І. Українські історичні інституції у міжвоєнній Польщі: спроба узагальнення. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2021. Вип. 36. С. 104–111. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-104-111
5. Турчак О. В. Державна політика Другої Речі Посполитої щодо національних меншин у другій половині 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. Вісн. Нац. у-ту «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 845. С. 503–507.

Zvarych R. V. THE POLITICAL TRIALS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC CONCERNING MEMBERSHIP IN UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

The article examines the judicial proceedings of the Second Polish Republic related to the persecution of Ukrainian cultural and educational organizations that were associated by the Polish authorities with he activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). Drawing upon court records, investigative materials, decisions of district and appellate courts, and defence petitions, the study analyzes the mechanisms of criminal prosecution employed against members of the Professional Union of Self-Education Workers (Professional Union of Cultural and Educational Workers) and the Sokół Society. Particular attention is devoted to the investigation conducted against M. Nykyforchyn and other defendants, the extensive use of pre-trial detention and its repeated extensions, the conduct of judicial proceedings, the delivery of convictions, and the subsequent review of the case by the Lviv Court of Appeal. The research demonstrates that, despite numerous motions and procedural objections submitted by the defence, the appellate court generally upheld the judgments of the court of first instance, limiting its intervention to the mitigation of sentences imposed on several convicted individuals.

The article further examines the judicial prosecution of members of the legally registered Ukrainian Sokół Society in Beremyany, who were prosecuted for wearing sports uniforms expressly authorized by the society's statute and by the applicable regulations of the Polish administration. On the basis of archival evidence, the study reveals significant inconsistencies between administrative decisions and subsequent judicial actions that effectively criminalized lawful activities carried out by members of the organization. The arguments advanced by the defence, which demonstrated the legality of the uniforms and challenged their classification as military attire, are analyzed, as is the court's disregard of the documentary evidence presented by the defence.

The study substantiates the conclusion that the judiciary of the Second Polish Republic increasingly functioned as an instrument of state policy directed against the Ukrainian national movement. Judicial repression extended beyond clandestine organizations to encompass legally operating cultural and educational associations whose activities formally complied with the existing legal framework. The characteristic features of this repressive judicial model included the extensive application of detention, prolonged pre-trial imprisonment, the disregard of a substantial proportion of defence arguments, the confirmation of convictions by appellate courts, and contradictions between administrative practice and judicial decision-making. The findings demonstrate that these judicial proceedings constituted an integral component of the broader policy of discrimination against the Ukrainian minority and the restriction of its civic, cultural, and national activities in interwar Poland.

***Keywords**: court, arrest, Sokil Society, defence counsel, judgment.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 341.48/.49(091)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.24

Луценко Ю. В.
https://orcid.org/0000-0002-8731-2941
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ВІД ЗВИЧАЄВИХ НОРМ ДО СУЧАСНОЇ КОДИФІКАЦІЇ

У статті здійснено комплексний ретроспективний аналіз становлення та еволюції інституту воєнних злочинів у міжнародному праві – від перших звичаєвих, релігійно-моральних і сакральних норм до сучасної універсальної системи наднаціональної кримінальної юстиції. Актуальність дослідження зумовлена глибокою кризою сучасної архітектури міжнародної безпеки, спричиненою повномасштабною агресією Російської Федерації проти України. Цей конфлікт, що супроводжується масовими й системними порушеннями міжнародного гуманітарного права, актуалізував потребу переосмислення історичної логіки формування механізмів відповідальності для подолання сучасних викликів, пов'язаних із політизацією правосуддя та дефіцитом ефективного виконання рішень.

Досліджено ключові історичні етапи розвитку інституту: від локальних табу Стародавнього світу та лицарських кодексів Середньовіччя до масштабної договірної кодифікації XIX–XX століть. Визначено, що головними тригерами розвитку права війни завжди виступали глобальні збройні трагедії. Перша світова війна стимулювала ідею відповідальності вищих лідерів, а Друга світова війна в особі Нюрнберзького трибуналу назавжди знищила абсолютний державний імунітет та легітимність виправдання злочинів «виконанням наказів вищого керівництва».

Аналізується сучасна нормативно-правова база (Женевські конвенції та Римський статут), яка остаточно деміфологізувала державний суверенітет як «щит» для злочинців. Особливу увагу приділено інституційним обмеженням Міжнародного кримінального суду (МКС) щодо чіткого визначення суб'єкта злочину та доведення індивідуального умислу. Обґрунтовано новітню тенденцію до активізації національних судових систем третіх країн через принцип універсальної юрисдикції та створення спеціальних трибуналів, покликаних закрити чинні юрисдикційні колізії МКС.

Ключові слова: *історія права, воєнні злочини, закони і звичаї війни, злочини агресії, міжнародне кримінальне/гуманітарне право, індивідуальна кримінальна відповідальність, міжнародний правопорядок, військовополонений, комбатант, Міжнародний кримінальний суд, національна безпека, гармонізація законодавства, універсальна юрисдикція, Нюрнберзький трибунал, Женевські конвенції, Римський статут.*

Постановка проблеми. Феномен війни супроводжує людську цивілізацію протягом усієї її історії. Разом із еволюцією засобів руйнування та збройного насильства паралельно розвивалася правова думка, спрямована на обмеження жорстокості, захист некомбатантів та встановлення відповідальності за порушення законів і звичаїв війни [4, с. 4–16]. Інститут воєнних злочинів у сучасному міжнародному праві є результатом тривалого історичного процесу, що пройшов шлях від локальних сакральних табу до універсальної наднаціональної системи кримінальної юстиції.

Актуальність аналізу цього процесу зумовлена глибокою кризою сучасної архітектури міжнародної безпеки. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України, супроводжувана масовими, системними порушеннями міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), актуалізувала потребу ретроспективного аналізу того, як формувалися механізми притягнення до відповідальності за воєнні злочини. Розуміння історичної логіки розвитку цього інституту дозволяє окреслити перспективи подолання сучасних викликів, пов'язаних із дефіцитом ефективного виконання

© Луценко Ю. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

рішень, політизацією міжнародних інституцій та забезпеченням невідворотності покарання для вищого військово-політичного керівництва держав-агресорів [2, с. 94–101].

Динаміка злочинності проти міжнародного правопорядку вказує на глибоку кризу світової системи безпеки. Боротьба за панування трансформувалася у численні воєнні конфлікти, що грубо порушують норми Розділу XX КК України. Якщо аналізувати поточну ситуацію в нашій державі, наразі ми бачимо аномальне зростання кількості тяжких злочинів: середня інтенсивність реєстрації нових випадків становить близько 300 епізодів щодня [6, с. 315].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом питання, які стосуються історії розвитку інституту воєнних злочинів у міжнародному праві присвячені роботи Н. С. Андрейченко, М. І. Бажанова, І. В. Басистої, Г. М. Гриценко, Н. В. Дрьоміна-Волок, О. А. Мезеря, О. С. Плотнікова, В. Я. Тація, М. І. Хавронюка та інших науковців. Не дивлячись на те, що наукові праці зазначених вчених стосувалися історичних, міжнародних аспектів та написаних у різні періоди державотворення, праці цих науковців є підґрунтям до подальших наукових розвідок у цій царині.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний ретроспективний аналіз становлення та еволюція інституту воєнних злочинів від ранніх звичаєвих норм до сучасної універсальної системи наднаціональної кримінальної юстиції. Дослідження актуалізоване повномасштабною агресією Російської Федерації проти України, яка спричинила глибоку кризу міжнародної безпеки та вимагає переосмислення наявних механізмів правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні глобальна система міжнародного правопорядку переживає період найглибшої трансформації з часів Другої світової війни. Збройна агресія РФ проти України стала каталізатором для переосмислення існуючих та створення принципово нових інституційних механізмів забезпечення правосуддя [13, с. 171]. Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, за своєю суттю, зазіхають на найбільш фундаментальні цінності світової спільноти, що вимагає не лише досконалої нормативної бази, а й ефективної системи органів, здатних реалізувати принцип невідворотності покарання незалежно від статусу злочинця [1; 5; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

Враховуючи викладене, розглянемо питання, які стосуються історичних етапів розвитку інституту воєнних злочинів у міжнародному праві більш детально.

1. Звичаєвий етап: релігійно-моральні та лицарські обмеження війни в епоху Стародавнього світу та Середньовіччя. У додержавний період та на етапі ранньої державності війна сприймалася як стан абсолютного юридичного вакууму, де діяло прагматичне правило «горе переможеним» (*vae victis*). Життя, майно та свобода цивільного населення й полонених повністю належали переможцю. Проте навіть у стародавніх цивілізаціях виникали перші норми, які мали релігійно-сакральний або моральний характер:

Стародавня Індія. У Законах Ману (бл. II ст. до н. е.) містилися прямі заборони на вбивство беззбройних ворогів, тих, хто здався в полон, а також на використання підступної (отруєної) зброї та отруєння джерел води.

Стародавній Китай. Філософ і стратег Сунь-Цзи у трактаті «Мистецтво війни» наголошував на гуманному поводженні з військовополоненими заради залучення їх на свій бік.

Античний світ. Концепція *jus gentium* (права народів) передбачала недоторканність послів та необхідність офіційного оголошення війни.

У часи Середньовіччя еволюція обмежень ведення війни відбувалася під впливом християнської доктрини «справедливої війни» (*bellum justum*), розробленої Святим Августином та Томою Аквінським, а також під впливом лицарських кодексів честі. Лицарські статути формували перші правила корпоративної відповідальності: заборонялося вбивати лицаря, який здався і міг сплатити викуп, чинити насильство в церквах. Водночас ці норми мали виражений становий характер і не поширювалися на селян чи цивільне населення, залишаючи їх беззахисними перед свавіллям. Суттєвим кроком уперед стало Вестфальське мирне врегулювання 1648 року, яке затвердило систему суверенних держав. Війна перестала бути приватним актом помсти чи релігійним винищенням і перетворилася на міждержавний інструмент політики (*jus ad bellum*), що вимагав раціоналізації та правового супроводу [14, с. 181–182; 2, с. 94–101].

2. Початок офіційної кодифікації законів і звичаїв війни у XIX столітті. Перехід від звичаєвого права до договірного відбувся у другій половині XIX століття під впливом індустріалізації війни (появи вогнепальної зброї масового ураження) та розвитку гуманістичних ідей.

Першим в історії прецедентом детальної державної кодифікації став «Кодекс Лібера»

(1863 р.) – інструкція для армії США під час Громадянської війни, розроблена юристом Френсісом Лібером за наказом Авраама Лінкольна. Цей документ уперше на рівні національного акта чітко розмежував комбатантів і цивільних (некомбатантів), заборонив використання отрути, безпідставне знищення майна, мародерство, жорстокість заради жорстокості та катування полонених [20].

Паралельно розвивався міжнародний трек кодифікації, який розділився на дві основні галузі:

1) «*Право Женеви*» (*захист жертв війни*). У 1864 році з ініціативи Анрі Дюнана та новоствореного Міжнародного комітету Червоного Хреста було підписано першу Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених у регулярних арміях, яка запровадила принцип нейтральності медичного персоналу та єдиний захисний знак – Червоний хрест [19];

2) «*Право Гааги*» (*обмеження засобів і методів ведення війни*). Результатом Першої (1899 р.) та Другої (1907 р.) Конференцій миру стали Гаазькі конвенції [18]. Ключовим документом стала IV Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни [18]. Вона заборонила використання зброї, що завдає надмірних страждань (наприклад, розривних куль), бомбардування незахищених міст, а також зафіксувала відоме «застереження Мартенса» [18]. Цей принцип визначив, що навіть у невизначених правових випадках цивільні особи перебувають під захистом норм міжнародного звичаю, законів людяності та вимог суспільної свідомості [18].

Порушення положень Гаазьких конвенцій дістало назву «порушення законів і звичаїв війни», що стало першим офіційним юридичним вираженням поняття «воєнні злочини» [18].

3. Міжвоєнний період та спроби встановлення індивідуальної відповідальності. Перша світова війна продемонструвала повну неспроможність тогочасних міжнародних механізмів стримати технологічне варварство: застосування хімічної зброї, килимові бомбардування, депортації та масові вбивства цивільних осіб. Це змусило держави шукати шляхи криміналізації дій конкретних осіб, а не лише покладання фінансової відповідальності (репарацій) на переможену державу.

Версальський мирний договір 1919 року містив революційну статтю 227, яка передбачала організацію спеціального трибуналу для суду над німецьким кайзером Вільгельмом II за «найвищий злочин проти міжнародної моралі та святості договорів» [23]. Стаття 228 передбачала право союзників судити німецьких військових перед своїми трибуналами за воєнні злочини [23]. Попри те, що суд над кайзером не відбувся через відмову Нідерландів у його видачі, а Лейпцизькі процеси (1921–1922 рр.) над німецькими офіцерами завершилися символічними вироками через небажання Веймарської республіки карати власних громадян, міжвоєнний період заклав критично важливий прецедент [23]. Концепція індивідуальної кримінальної відповідальності лідерів держав за міжнародні злочини вперше вийшла з суто доктринального поля в практичну площину.

4. Нюрнберзький та Токійський трибунали: злом концепції абсолютного суверенітету. Жахи Другої світової війни та системний характер нацистських звірств (Голокост, табори смерті, тотальне винищення населення на окупованих територіях) унеможливили використання традиційних механізмів загальної амністії після укладення миру.

Підписання союзниками Лондонської угоди від 8 серпня 1945 року та затвердження Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі здійсили правову революцію. Статут уперше чітко розмежував та класифікував три категорії найтяжчих міжнародних злочинів:

Злочини проти миру: планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни.

Воєнні злочини: порушення законів або звичаїв війни (вбивства, катування, депортації цивільних, вбивства військовополонених, безглузде руйнування міст і сіл).

Злочини проти людяності: вбивства, винищення, поневолення, депортація та інші нелюдські акти, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни [16].

Аналогічні засади було покладено в основу Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу (Токійський трибунал, 1946 р.) [17].

Сформовані Нюрнберзькі принципи докорінно змінили філософію міжнародного права:

Скасування абсолютного державного імунітету. Офіційне становище підсудного (навіть якщо він є главою держави чи міністром) не звільняє його від кримінальної відповідальності та не є підставою для пом'якшення покарання (принцип проти доктрини *Act of State*).

Неприпустимість посилання на наказ начальника. Виконання наказу уряду або керівництва не звільняє від відповідальності, якщо свідомий моральний вибір був фактично можливим для виконавця [16].

Верховенство міжнародного права. Той факт, що внутрішнє право держави не передбачає

покарання за дію, яка визнана міжнародним злочином, не звільняє особу від відповідальності перед міжнародним судом.

Нюрнберзький процес назавжди зафіксував, що суверенітет держави не є абсолютним щитом, який дозволяє безкарно нищити народи [16].

5. Еволюція інституту у другій половині XX століття: Женевські конвенції та Спеціальні трибунали ООН. У післявоєнний період відбулося закріплення нюрнберзької спадщини на універсальному конвенційному рівні. 12 серпня 1949 року було прийнято чотири фундаментальні Женевські конвенції про захист жертв війни, які діють і сьогодні:

I Конвенція: про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях.

II Конвенція: про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі.

III Конвенція: про поводження з військовополоненими.

IV Конвенція: про захист цивільного населення під час війни.

Ці Конвенції ввели поняття «серйозних порушень» (*grave breaches*), зобов'язавши держави-учасниці криміналізувати їх на національному рівні та карати винних незалежно від місця вчинення злочину (універсальна юрисдикція) [3]. У 1977 році вони були доповнені двома Додатковими протоколами [3].

У 1990-х роках, після завершення Холодної війни, Рада Безпеки ООН заснувала спеціальні (*ad hoc*) трибунали, які зробили новий практичний внесок у розвиток інституту:

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (*МТКЮ, 1993 р.*). Притягнув до відповідальності вищих політичних та військових лідерів (зокрема Слободана Мілошевича) за воєнні злочини на території розпаду Югославії [22].

Міжнародний трибунал щодо Руанди (*МТР, 1994 р.*). Вперше кваліфікував системне сексуальне насильство у конфлікті як воєнний злочин та елемент геноциду, а також засудив керівників пропагандистських медіа за підбурювання до звірств [22].

6. Сучасна кодифікація: Римський статут МКС та виклики XXI століття. Вершиною матеріально-правової кодифікації інституту відповідальності стало прийняття 17 липня 1998 року Римського статуту, який заснував постійно діючий Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) у Гаазі (розпочав роботу у 2002 році) [15].

Стаття 8 Римського статуту є найважливішою та найбільш деталізованою анатомією воєнних злочинів в історії міжнародного права. Вона розділяє воєнні злочини на чотири блоки залежно від характеру конфлікту (міжнародний чи неміжнародний) та правового джерела норми (серйозні порушення Женевських конвенцій чи інші серйозні порушення законів і звичаїв війни).

Сучасний перелік воєнних злочинів за Римським статутом включає:

– умисне спрямування нападів на цивільне населення, цивільні об'єкти чи гуманітарний персонал;

– умисне здійснення нападів, коли відомо, що вони призведуть до надмірної супутньої шкоди серед цивільних;

– використання цивільних осіб як «живого щита», депортацію населення (зокрема депортацію дітей);

– мародерство, катування, використання забороненої зброї та екологічні злочини (завдання тривалої, масштабної і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу) [15].

Сучасні виклики. На поточному етапі інститут відповідальності стикається з кризою ефективності. По-перше, це пов'язано з кризою виконання рішень: МКС не має власного інституту поліції і повністю залежить від політичної волі держав щодо фізичного арешту підозрюваних осіб (що чітко ілюструє ситуація з ордерами на арешт вищих посадових осіб РФ у контексті агресії проти України).

По-друге, викликом є гібридний характер конфліктів та нові технології: розвиток штучного інтелекту, автономних бойових систем (дронів-камікадзе без участі людини-оператора), поява приватних військових компаній та транскордонні кібератаки проти об'єктів критичної цивільної інфраструктури (лікарень, енергомереж) створюють складні «сірі зони» для класичного визначення суб'єкта злочину та доведення індивідуального умислу. Як наслідок, спостерігається тенденція до активізації національних судових систем третіх країн через принцип універсальної юрисдикції та створення спеціальних трибуналів, покликаних закрити юрисдикційні колізії МКС.

Висновки. Історія розвитку інституту воєнних злочинів відображає тривалий і складний шлях людства від усвідомлення необхідності обмеження жорстокості під час війни до формування імперативних норм міжнародного права. Цей інститут еволюціонував від релігійно-моральних звичаїв Стародавнього світу та лицарських кодексів Середньовіччя через масштабну договірну кодифікацію XIX–XX століть до створення

універсального міжнародного кримінального судочинства.

Ключовими тригерами розвитку інституту завжди виступали масштабні збройні трагедії. Перша світова війна стимулювала ідею відповідальності лідерів, а Друга світова війна в особі Нюрнберзького трибуналу назавжди знищила абсолютний державний імунітет та легітимність виправдання злочинів «виконанням наказів вищого керівництва». Сформована нормативно-правова база, втілена в Женевських конвенцій та Римському статуті, назавжди демістифологізувала державний суверенітет як «щит» для злочинців.

Головним викликом сучасної цивілізації залишається не відсутність матеріальних норм, а забезпечення їхньої імперативної реалізації, подолання політичних бар'єрів та адаптація права до реалій гібридних технологічних воєн, щоб кожен воєнний злочинець постав перед правосуддям.

Список літератури:

1. Березніков О. Родовий об'єкт злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. *Юридичний вісник*. 2019. № 3. С. 155–160. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v3_2019/26.pdf
2. Гриценко Г. М., Мезеря О. А. Історико-правові засади криміналізації воєнних злочинів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2026. № 1 (51). С. 93–105. DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2026-51-1-93-105.
3. Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року та Додаткові протоколи до них від 08 червня 1977 року / Міжнародний комітет Червоного Хреста. Женева, 2010. 420 с.
4. Історія розвитку інституту воєнних злочинів у міжнародному праві: від звичаєвих норм до сучасної кодифікації: Науково-аналітична доповідь. Харків, 2025. 18 с.
5. Луценко Ю. В. Доктринальні положення кримінально-правової політики держави у сфері забезпечення воєнної безпеки України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2019. Вип. 138. С. 84–96. DOI: http://dx.doi.org/10.17721/apmv.2018.138.0
6. Луценко Ю. В. Міжнародні злочини в національному вимірі: трансформація Розділу XX КК України та імплементація стандартів Римського статуту. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2026. Том 36 (75). № 3. С. 315–321. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.3/48
7. Луценко Ю. В. Політика держави у сфері боротьби зі злочинністю в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 4. С. 86–93. DOI https://doi.org/ 10.32782/TNU-2707-0581/2024.4/15
8. Луценко Ю. В. Поняття та зміст воєнної безпеки України у світлі сучасних викликів та загроз. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2018. Вип. 137. С. 33–47. DOI: http://dx.doi.org/ 10.17721/apmv.2018.137.0.33-47
9. Луценко Ю. В. Поняття, система та класифікація видів безпеки в контексті міжнародного правопорядку. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 4 (6). С. 31–39. DOI: http://dx.doi.org/10.32518/2617-4162-2019-4-31-39
10. Луценко Ю. В. Правові аспекти класифікації злочинів проти воєнної безпеки України, які віднесені до Розділу I Особливої частини КК України (Злочини проти основ національної безпеки України) (Частина 1). *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3(9). С. 8–17. DOI: http://dx.doi.org/10.32518/2617-4162-2020-3-8-17
11. Луценко Ю. В. Правові засади формування та реалізації воєнної політики України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 4. С. 130–136. URL: https://instzak.com/index.php/journal/article/view/1736
12. Луценко Ю. В. Теоретико-правові аспекти воєнної сфери в системі державної безпеки України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 3(32). С. 49–53. DOI https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i3(32).602
13. Луценко Ю. В. Трансформація системи міжнародних злочинів та гармонізація кримінального законодавства України з нормами Римського статуту: теоретико-правові аспекти, проблеми та перспективи імплементації. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2026. Том 37 (76) № 1. С. 170–178. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.1/26
14. Передерій В. В. Історія виникнення та розвитку законодавства про військові злочини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. С. 180–183. URL: https://lsej.org.ua/5_2018/50.pdf
15. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року (включно з поправками). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588
16. Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.2_Charter%20Nuremberg%20Tribunal.pdf
17. Charter of the International Military Tribunal for the Far East. Tokyo, 19 January 1946. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.3_Charter%20Tokyo%20Tribunal.pdf

18. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/195

19. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. Geneva, 22 August 1864. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/120

20. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code): General Orders № 100. April 24, 1863. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/110

21. Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda. UN Security Council Resolution 955. 8 November 1994. URL: https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/legal-library/100131_statute.pdf

22. Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991. UN Security Council Resolution 827. 25 May 1993. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf

23. Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany (Treaty of Versailles). June 28, 1919. Part VII: Penalties. URL: https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf

Lutsenko Yu. V. HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF WAR CRIMES IN INTERNATIONAL LAW: FROM CUSTOMARY NORMS TO MODERN CODIFICATION

The article provides a comprehensive retrospective analysis of the formation and evolution of the institution of war crimes in international law – from the earliest customary, religious-moral, and sacred norms to the modern universal system of supranational criminal justice. The relevance of the study is driven by the profound crisis of the modern international security architecture caused by the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine. This conflict, accompanied by massive and systemic violations of international humanitarian law, has highlighted the need to rethink the historical logic behind the formation of accountability mechanisms in order to overcome contemporary challenges related to the politicization of justice and the deficit of effective enforcement of decisions. The key historical stages of the institution's development are explored: from the local taboos of the Ancient World and the chivalric codes of the Middle Ages to the large-scale treaty codification of the 19th and 20th centuries. It is determined that global armed tragedies have always acted as the main triggers for the development of the law of war. The First World War stimulated the idea of the accountability of senior leaders, while the Second World War, through the Nuremberg Tribunal, permanently destroyed absolute state immunity and the legitimacy of justifying crimes by "following superior orders". The modern regulatory framework (the Geneva Conventions and the Rome Statute) is analyzed, which ultimately demythologized state sovereignty as a «shield» for criminals. Particular attention is paid to the institutional limitations of the International Criminal Court (ICC) regarding the clear definition of the subject of a crime and proving individual intent. The latest trend towards the activation of national judicial systems of third countries through the principle of universal jurisdiction and the creation of special tribunals designed to resolve the existing jurisdictional conflicts of the ICC is substantiated.

Keywords: *history of law, war crimes, laws and customs of war, crimes of aggression, international criminal/humanitarian law, individual criminal responsibility, international legal order, prisoner of war, combatant, International Criminal Court, national security, harmonization of legislation, universal jurisdiction, Nuremberg Tribunal, Geneva Conventions, Rome Statute.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 31.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94: 323 (410) «1945/195»: [94:327.39(4)]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.25

Мартинчук І. І.
https://orcid.org/0000-0002-7295-4271
Рівненський державний гуманітарний університет

Михальчук Р. Ю.
https://orcid.org/0000-0001-9313-4830
Рівненський державний гуманітарний університет

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДИСКУСІЇ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В 1945 – ПОЧ. 1950-Х РР. ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті здійснено спробу проаналізувати внутрішньополітичні дискусії у Великій Британії щодо європейської інтеграції. Після Другої світової війни ідея європейської інтеграції відродилася з новою силою. Комуністична загроза та початок «холодної війни» прискорили інтеграційні процеси та знівелювали протиріччя між основними європейськими суперниками – Францією та Німеччиною. Велика Британія, в особі В.Черчілля, взяла на себе роль натхненника європейської інтеграції, але партійні суперечності між консерваторами та лейбористами у поглядах на форми, методи, темпи об'єднання залишили Великобританію поза європейськими інтеграційними процесами. З'ясовано, що британські політики розгорнули дискусії щодо інтересів Британії в трьох вимірах – європейському, атлантичному та британської співдружності. В перші повоєнні роки інтереси співдружності переважали, однак зростання самостійницьких тенденцій в цьому міждержавному утворені та успіхи Європейського об'єднання вугілля та сталі змушують британські урядові еліти переглядати свої погляди на участь в інтеграційних процесах.

У статті доведено, що представники лейбористської партії та консервативної партій мали схожі погляди на делегування частини суверенних прав своєї держави на наднаціональний рівень, чого потребувала повноцінна участь у процесі інтеграції. Аналіз парламентських дебатів 1950-х рр. засвідчує, що незважаючи на подібність поглядів на євроінтеграцію, консерватори, які перебували в опозиції на той час, критикували лейбористів за самоусунення від європейських процесів, які могли позбавити Британію вигідних умов на світовому ринку вугілля та металу. Після приходу до влади консервативного уряду у 1951 р. ситуація змінилася на протилежну. Вже лейбористи критикували консерваторів за слабку європейську політику і запропонували програму асоційованого співробітництва з європейськими країнами в європейських утвореннях. Однак, обидві парламентські партії у 1945 – початку 1950-х років проявляли практичний інтерес лише до парламентської співпраці в межах Європейського об'єднання вугілля та сталі та Ради Європи.

Ключові слова: *Велика Британія, європейський інтеграційний процес, Європейське об'єднання вугілля та сталі, Рада Європи, В. Черчілль.*

Постановка проблеми. Історія відносин Великобританії та Європейського Союзу нагадує маятник годинника, якій коливається з визначеною амплітудою. Починаючи від підтримки ідеї об'єднаної Європи і до виходу з неї Велика Британія мала свою «особливу» позицію щодо форм, темпів, напрямків інтеграції та свого місця в цих процесах.

Актуальність цього дослідження зумовлена більш глибоким розумінням позиції Великобританії в умовах започаткування процесів європейської інтеграції. Початок повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 р. засвідчив, що Великобританія швидко мобілізувалася та надала допомогу Україні для відбиття нападу, не очікуючи рішень Європейського Союзу. Для кращого розуміння сучасної зовнішньої політики Британії слід більш детально вивчити її шлях у об'єднану Європу та особливо передумови включення держави в європейські інтеграційні процеси.

© Мартинчук І. І., Михальчук Р. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичними працями українських дослідників з історії європейської інтеграції можна вважати доробки Копійки В. В. та Шинкаренко Т. І. [3, 4]. Вивченням зовнішньої політики Британії загалом та її участі у інтеграційних процесах займалися такі дослідники як А. Грубінко, Н. Яковенко, Т. Кандуба [1, 2]. Побіжно про цей період згадує у своїй статті М. Русанова [6]. П.Присяжний провів аналіз діяльності державного пропагандиста США Джорджа М. Кріла щодо державного економічного і культурного облаштування європейського континенту після Другої світової війни [5].

Фундаментальне дослідження процесів зародження європейської інтеграції належить політологу Е. Гаасу, який аналізує початковий період інтеграції, пояснює «ефект переливання» як ключове поняття теорії неофункціоналізму [13]. Кроусон Н. у своїй праці «Британія та Європа» пояснює британське розуміння слова «Європа» [10]. Д. Гоуленд у праці «Велика Британія та ЄС: від початків до Брекзиту і далі» детально розглядає період 1945–1972 рр. та пояснює причини прохолодного ставлення Британії до ідеї європейської інтеграції [12].

Джерелами для написання статті стали промови та виступи В. Черчілля [16–19] та стенограми парламентських дебатів Палати громад щодо участі Великобританії у європейських інтеграційних процесах [11, 14].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати внутрішньополітичні дебати у Великій Британії щодо процесу створення об'єднаної європейської спільноти та визначити рівень участі/неучасті Британії в інтеграційних процесах.

Методологічною основою дослідження стали методи аналізу, синтезу та узагальнення. З метою повного доведення гіпотези, яка дає відповідь на питання про характер внутрішньополітичних процесів у Великобританії та їх вплив на участь країни в процесах європейського об'єднання застосовано порівняльно-історичний, хронологічний та системний методи.

Виклад основного матеріалу. Ідея інтеграції європейських держав в єдиний економічний та політичний організм обговорювалася після Першої світової війни. Європа, яка пережила Велику війну, масштабну та руйнівну, була захоплена пацифістськими настроями та ідеями мирного співіснування в єдиному просторі. Однак, події розгорталися в іншому напрямку, зростання комуністичної загрози, поява фашизму, а згодом найбільш людиноненависницького нацистського режиму в Німеччині поставили хрест на тендітних паростках порозуміння між європейцями.

Друга світова війна закінчилася поразкою Німеччини та її розчленуванням на дві антагоністичні частини – демократичну західну ФРН та тоталітарну східну НДР. В умовах «холодної війни» та загрози з боку совєтської імперії ідея інтеграції європейських держав набула практичного виміру. Основою об'єднання стало франко-німецьке примирення. Інтереси Британії в Європі не змінилися – вона прагнула зберегти рівновагу сил, однак в умовах зростаючого протистояння це було зробити складно. Європейські держави були об'єднані спільними проблемами відбудови, прийняття допомоги від США за «планом Маршалла» та необхідністю спільно протистояти СРСР.

Кроусон Н. зазначає, що слово «Європа» у британському розумінні взаємозамінне зі словом «континентальний» для позначення географічної області через Ла-Манш, яка не включає Британію. Це відчуття європейської, або континентальної відмінності від Британії може використовуватися як позитивно, так і негативно, але зрештою завжди використовується для позначення відмінності [10, с. 13].

Саме британець В. Черчилль у своїй промові в м. Фултон (США) закликав спільноту демократичних держав до об'єднання перед загрозою комунізму, означив поділ Європи «залізною завісою» та наголосив на необхідності відродження сильної Франції [17]. В ще одній промові, у Цюриху екс-прем'єр-міністр Британії закликав до створення Сполучених Штатів Європи, які об'єднають західноєвропейські країни [19]. Він наголосив, що потрібно «позбавити Німеччину можливості переозброїтися та розпочати нову агресивну війну. На цьому відплата має закінчитися». Першим кроком у створенні європейської родини Черчилль назвав партнерство Франції та Німеччини: «Відродження Європи неможливе без духовно великої Франції та духовно великої Німеччини» [19]. Малим націям він відводив таке ж місце, як і великим. Черчилль стверджував про вузьке вікно можливості створити новий європейський організм, яке відкрите доти, доки ядерна зброя є лише у США. Однак, він передбачав, що досить швидко таку зброю будуть мати й інші країни. Першим практичним кроком до створення Сполучених Штатів Європи Черчилль назвав створення Ради Європи. Велика Британія, США та Радянська Росія (Черчилль ще мав сподівання на мирні наміри СРСР) повинні «бути друзями та спонсорами нової Європи» [19].

31 березня 1949 р. В. Черчилль мав промову у Массачусетському технологічному інституті у Бостоні, в які він згадав Берлінську кризу, описав велику роль американських та британських ВПС у її розв'язанні та недопущенні голоду в західному Берліні. І тоді ж наголосив, що «відродження та об'єднання Європи неможливо досягти без щирої та вільної допомоги німецького народу» [16]. Комунізм, він визначив як основний чинник згуртування вільних націй: «… ніколи не могли б згуртуватися, якби не жорсткий зовнішній тиск, якому вони піддаються» [16].

У серпні 1949 р. В. Черчилль виступив у Страсбурзі на першій Асамблеї Ради Європи та наголосив, що утворена організація є європейським підрозділом ООН, дорадчою організацією, яка має право обговорювати всі питання окрім оборони. Рада Європи не мала виконавчої влади, і на думку Черчилля не могла й претендувати на неї. Особливу увагу він звернув на права людини та ідею створення Європейського суду, який зміг би розглядати випадки порушення прав людини у дванадцятьох країнах Європи. Черчилль згадав про європейські країни, які опинилися за залізною завісою і які повинні мати право також колись стати частиною об'єднаної Європи. Ці країни обмежувалися на сході лінією Керзона. Щодо Німеччини, Черчилль зазначив, що «Об'єднана Європа не може існувати без допомоги та сили Німеччини» [18]. Оскільки засідання Асамблеї Ради Європи відбувалося, коли ще не відомі були результати виборів у Німеччині, Черчилль вимагав гарантій, що буде скликана позачергова сесія Асамблеї, на якій до Ради Європи зможе доєднатися Німеччина, адже «цей рік дорогоцінний, щоб його втратити. Якщо його втратити, то це може бути втрата назавжди» [18]. Таким чином, В. Черчилль фактично став одним з натхненників об'єднаної Європи.

Позиція США щодо ідеї створення об'єднаної Європи яскраво продемонстрована у статті американського пропагандиста Джорджа Кріла «Сполучені Штати Європи». Цю статтю детально аналізує Присяжний П. Він наголошує, що думки озвучені журналістом відображали позицію США щодо створення Об'єднаних штатів Європи: «Британія, увійшовши в СШЄ, була би впевнена, що Європу не завойовуватиме Німеччина чи Росія» [5, с. 206].

Внутрішня розстановка сил в правлячих партіях щодо ідеї об'єднаної Європи була достатньо різною: від відвертого скептицизму до підтримки такої ідеї, однак з урахуванням особливого становища Великобританії. Такий «політичний егоїзм» британців пояснювався простим прагматизмом в економічній та соціальній сфері. Політики не хотіли брати на себе зайві зобов'язання, але ж і не хотіли втратити вигоди від інтеграційних процесів. Особливо це стосується періоду, коли ідея інтеграції перейшла у практичну площину і розпочалися переговори про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС). Сектор, який обрали першим для об'єднання європейські політики, був досить важливим і для економіки Британії.

Гаас Е. вважає, що членство Великобританії в ЄОВС чи іншій наднаціональній системі ніколи не розглядалося партіями як реальна перспектива [13, с. 159]. Однак, на його думку, саме плани переходу до «спільного ринку» змусили британських політиків переосмислити свої підходи до інтеграції.

У 1950 р. правляча Лейбористська партія публікує брошуру «Європейська єдність», в якій наголошує, що тісна економічна співпраця з Європою буде зайвою, що Британія ніколи не пожертвує своїм суверенним правом планувати власну економіку. Згадувалися й соціальні гарантії, які можуть бути поставлені під сумнів, адже в федеративній Європі соціалісти в меншості. Лейбористи роблять висновок, що найкращим буде залишитися на рівні міжурядової співпраці. В. Черчілль оцінив програму лейбористів досить негативно: «британські соціалісти... проти приєднання до будь-якої європейської системи, в якій не домінують люди з їхньої ж нірки, інші соціалісти». Він пригадав слова одного з лідерів лейбористів Далтона, який сказав що «якщо Сполучені Штати Європи справді мають досягти успіху та принести користь своїм народам, вони можуть досягти повного успіху лише тоді, коли всі країни Західної Європи зобов'яжуться, як наші виборці зобов'язалися у 1945 році, вірити в те, що соціалізм – це надія всіх нас». Саме цю ідею виражає та повторює документ «Європейська єдність» [14, с. 2144].

Парламентські дебати на засіданні палати громад 27 червня 1950 р., присвячені обговоренню згаданої брошури, свідчать, що політики дуже добре розуміли необхідність об'єднання Європи. Так, М. Едельман, депутат від Ковентрі, нагадав, що навіть лідер опозиції В. Черчілль мав таку саму позицію, що й британський уряд щодо майбутньої політичної структури Європи: «… ми можемо так само добре подивитися, як виглядає дівчина, перш ніж одружуватися з нею» [14, с. 2106].

Р. Бутбі, депутат від Абердиншира, нагадав про власні зусилля домовитися Німеччиною в минулому. Він розповів, що мав зустрічі з німецькими

промисловцями у 1928 р. й отримав наступну пропозицію: «Ці промисловці, включаючи Фріца Тіссена, виклали мені план створення європейського консорціуму з вугілля, заліза та сталі під керівництвом Великої Британії. Вони сказали, що в сучасному світі це має бути під політичним контролем, і тому до проблеми потрібно підходити на політичному рівні. Вони також сказали, що це єдина надія уникнути Другої світової війни». Депутат робить висновок, що самоусунення британських промисловців від діалогу з європейцями стало однією з причин Другої світової війни, а він сам випередив ідею Шумана на 22 роки. [14, с. 2114–2115]. Депутат продовжив: «Я вважаю, що на … комуністичний виклик є лише одна відповідь – я завжди в це вірив – і це всеохопний демократичний союз, заснований на хартії прав людини, достатньо сильний, щоб протистояти агресії ззовні чи зсередини» [14. с. 2116].

Р. Маккей, депутат від Редінга, ставлячи питання «чи може країна з 50 мільйонами людей у другій половині XX ст. вижити самостійно без повної економічної інтеграції з іншими країнами Західної Європи?» сам дає відповідь, що «відповідь така: ми не можемо». Він рішуче закликав до «тіснішої економічної інтеграції Західної Європи з Великою Британією» [14, с. 2123].

В. Черчілль апелював до традиційної британської зовнішньої політики рівноваги сил на континенті: «Відсутність Британії порушує баланс Європи. Я повністю підтримую примирення між Францією та Німеччиною та повернення Німеччини до європейської родини, але це означає, що Британія та Франція повинні здебільшого діяти разом, щоб мати змогу мати рівноправні стосунки з Німеччиною, яка набагато сильніша за Францію окремо. Без Британії у вугільній та сталеливарній галузі Західної Європи буде домінувати Німеччина, яка стане найпотужнішим її членом» [14, с. 2153].

Тобто, опозиційні консерватори, хоча здебільшого поділяли погляди лейбористів на питання економічного суверенітету, однак критикували урядовців за самоусунення від вироблення договору про ЄОВС, що в подальшому могло ізолювати Британію у цій важливій сфері виробництва. Така партійна позиція призводить до відмови від участі в ЄОВС у 1950 р. [9].

Британські промисловці вважали своє становище більш вигідним, у порівняні з європейцями. Галузь отримала друге дихання з процесами денаціоналізації, мала нижчі витрати на виробництво, орієнтувалася на ринки країн Британської співдружності. Тому великої зацікавленості у тісних стосунках з континентом виробники вугілля та сталі не проявляли аж до 1954 р., коли розпочався економічний спад і постала загроза виробництва. На адресу британських виробників полетіли звинувачення у демпінгу цін на ринку. Британська федерація чорної металургії заявила, що зацікавлена в узгоджені тарифної та експортної політики.

У грудні 1953 р. Ж. Монне запропонував британцям укласти угоду про асоціацію з ЄОВС, яка вже не викликала значних дебатів у парламенті. Обговорювалися лише окремі її складові, такі як широкий дипломатичний імунітет представників ЄОВС в Британії, роль профспілок та ін. Офіційно угоду про асоціацію було підписано 21 грудня 1954 р. у Лондоні. Документ набув чинності у вересні 1955 р., після його ратифікації країнами членами ЄОВС та Британією. Зміст угоди, яка стала першим такого типу документом свідчить, що замість зобов'язань щодо ринку вугілля та сталі Британія отримала можливість отримувати інформацію та проводити взаємні консультації в межах постійної Ради асоціації. Однак, металурги залишалися розчарованими, оскільки в угоді не було чітких економічних чи комерційних пунктів. Єдиним суттєвим кроком стала згода Великобританії на взаємне зниження деяких митних тарифів на залізо і сталь [8]. Бажання британців зберегти свободу дій та отримати максимальну вигоду від асоціації було реалізовано в повній мірі.

1 листопада 1956 р. Було проведено опитування в межах Федерації британської промисловості щодо участі країни в проекті спільного ринку. Представники галузі чорної металургії були серед прихильників створення зони вільної торгівлі [13, с. 212].

Гаас Е. пояснює зміну позицій промисловців до асоціації суспільно-політичними чинниками: «Національна вугільна рада прагнула лише сформувати сприятливу громадську думку на континенті й привернути увагу до зростаючого дефіциту палива у Великій Британії, аби таким чином підготувати ґрунт для майбутнього рішення про скорочення експорту вугілля. Інші свідчення вказують на те, що вона щиро зацікавлена у вивченні досвіду та проблем Люксембургу й прагне підтримувати з ним якнайкращі відносини з громадськістю; саме тому, заради політичної злагоди, вона відмовляється від наміру зменшити обсяги постачання вугілля на континент» [13, с. 210–211]. Автор наголошує, що у середині 1950-х рр.. британські промисловці не намагалися вникнути у структурні зміни вугледобувної промисловості ЄОВС, щодо необхідності поступової адаптації

вугільної галузі до викликів, пов'язаних із появою нетрадиційних джерел енергії, зростанням витрат і дефіцитом робочої сили, шляхом впровадження наднаціональної планової енергетичної політики, що передбачає субсидії ЄОВС, централізоване планування інвестицій та високий рівень тарифного захисту від третіх країн [13, с. 211].

Очевидні успіхи ЄОВС змінили позиції британських партій. Консерватори в особі Г. Макміллана та ліберали у особі К. Девіса сходилися на думці, що зв'язки з країнами співдружності мають залишатися пріоритетними, але не повинні виключати співпрацю з ЄОВС. Таким змінам посприяв й оприлюднений план створення спільного ринку за участі країн ЄОВС. Обидві партії висловлювали побоювання щодо економічної ізоляції. Складалося враження, що Британія використовувала угоду про асоціацію без повноправного членства як засіб встановлення контролю, особливо щодо планів ЄОВС в атомній сфері та створені зони вільної торгівлі. Однак, Гаас Е. заперечує таке спрощене тлумачення тодішніх відносин ЄОВС та Британії наголошуючи, що відбувся «ефект переливання» [13, с. 314]. Політолог пояснює «ефект переливання» як ключове поняття теорії неофункціоналізму – інтеграція в одному секторі економіки неминуче призведе до потреби в інтеграції суміжних секторів. Хоча британці не виявляли ентузіазму щодо наднаціональних структур, однак приклад успішної економічної інтеграції спонукав їх до пошуку відкритих шляхів використання новітніх технологій, особливо у галузі ядерної енергетики. Випробуваний механізм асоціації здавався британцям на той час найбільш прийнятним для стосунків з країнами «шістки». Ще одним важливим чинником уникнення ізоляції стали зміни у стосунках з країнами співдружності. The Economist починаючи з 1954 р. неодноразово публікував статті присвячені цим питанням і наголошував, що «економічне майбутнє Великої Британії неминуче пов'язане з континентальною Європою, а не зі «Співдружністю націй». Газета The Times під час переговорів щодо договору про створення «спільного ринку» зазначала, що для Британії краще мати асоційовані відносини з об'єднаною Європою, ніж залишатися в ізоляції – з огляду на ймовірне зростання економічного націоналізму з боку країн стерлінгової зони [13, с. 315]. Тобто наголос робився саме на необхідності уникнення ізоляції Британії від інтеграційних процесів на континенті. Разом з тим прийшло усвідомлення, що наднаціональна інтеграція прийшла надовго. Консерватори та ліберали зійшлися на думці, що Британія не може самоусунутися від процесів створення ЄЕС. Г. Макміллан запропонував таку форму асоціації, яка б задовольнила британців – скасування торгівельних бар'єрів з Європою дозволило б Британії брати участь у спільному ринку (за винятком аграрної галузі), а відмова від застосування спільного митного тарифу щодо третіх країн дозволила б зберегти систему імперських преференцій. Прем'єр-міністр заявив, що Британія не може залишатися осторонь ЄЕС, або спричинити його крах, отже залишається лише асоціація на певних умовах. Г. Макміллан нагадав про двох великих конкурентів Європи – США та Радянську Росію, які на його думку будуть домінувати у світовій торгівлі у другій половині XX ст. «Балканізована» Європа, розділена низкою тарифних сіток не зможе конкурувати з цими гігантами, що тільки підтверджує необхідність включення Британії в загальноєвропейський інтеграційний процес, але на своїх особливих умовах [11]. Г. Макміллан нагадав, що В.Черчилль у 1950 р. виступав за участь Британії у переговорах про створення ЄОВС: «Консервативна та Ліберальна партії без вагань заявляють, що ми готові розглянути, а якщо нас переконають, то й прийняти скасування національного суверенітету, за умови, що нас влаштовують умови та гарантії. Ні, я піду далі і скажу, що заради світової організації ми навіть ризикували та йшли на жертви. Ми боролися одні проти тиранії цілий рік, не виключно з національних мотивів» [14, с. 2159].

Гаас Е. пояснює зміну риторики консерваторів та лейбористів тим, що подібна поведінка коаліційних та урядових партій притаманна більшості європейських країн: «інтерес до наднаціональних структур, як правило, зростає, коли партія перебуває в опозиції. Не маючи змоги суттєво впливати на політику всередині країни, вона отримує додатковий майданчик, з якого можна вести легітимну й авторитетну критику національного уряду» [13, с. 445].

Грубінко А. доводить тезу, що США вважали Великобританію найбільш надійним союзником в Європі та були зацікавлені в участі останньої в європейських інтеграційних процесах. Це зіграло суттєву роль у поступовій зміні позиції британців щодо участі в європейській інтеграції [1, с. 80].

Висновки. Таки чином, проаналізувавши внутрішньополітичні дебати у Великій Британії щодо процесу створення об'єднаної європейської спільноти ми можемо зробити наступні висновки. По-перше, британські політики розглядали участь / неучасть Британії в інтеграційних

процесах здебільшого з позицій економічного прагматизму. По-друге, ідея створення європейського утворення, з передачею національних повноважень на надціональний рівень розглядалася як загроза суверенітету. По-третє, позиція правлячих партій щодо участі Великої Британії у євроінтеграції була схожою. Зокрема, опозиційна консервативна партія критикувала урядову лейбористську за самоусунення від вироблення договору про ЄОВС. Однак, з поверненням до влади консерватори теж не поспішали інтенсивно включатися в інтеграційні процеси, за що отримували критику від опозиціонерів. Така риторика пояснюється тим, що наднаціональні структури дають додаткову можливість опозиціонерам для критики урядовців.

Отже, участь/неучасть Великої Британії в європейських інтеграційних процесах в другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. продиктована схожою політикою правлячих партій, які керувалися інтересами британських промисловців та традиційними поглядами на співпрацю з країнами Європи та членами «Британської співдружності націй».

Інформація про використання штучного інтелекту. При написанні статті було використано пошукувач Google в режимі ШІ для пошуку джерел та праць вітчизняних та зарубіжних дослідників внутрішньополітичних процесів у Великобританії в 1945 – поч. 1950-х рр. Для опрацювання матеріалів засідань Палати громад та угод Великобританії з європейською спільнотою використано Google перекладач.

Список літератури:

1. Грубінко А. Вплив атлантизму на участь Великої Британії у європейській політичній інтеграції (1940–1980-ті роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2015. № 44. Т 2. С. 79–83. https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/967b4e9d-1a3a-4833-a61a-ff1bd24c3596/content

2. Грубінко А. Участь Великої Британії у європейській політичній інтеграції: між атлантизмом та європеїзмом. *Європейські історичні студії*. 2017. № 22. С. 7–17. http://eustudies.history.knu.ua/uk/andrij-grubinko-uchast-velykoyi-bryta/

3. Копійка В. В. Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. Навч. посіб. за ред. Губерського Л. В. К. ЮРЕ, 2001. 446 с.

4. Копійка, В. В., Шинкаренко, Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування. Навч. посіб. за ред. Губерського Л. В. Київ: Знання, 2009. 715 с.

5. Присяжний П. Пропаганда ідеї Сполучених Штатів Європи: мета та шляхи їх реалізації. *Теле- та радіожурналістика*. 2020. № 19. С. 201–208. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/trj.2020.19.2966

6. Русанова М.І. Об'єднана Європа або атлантизм: вибір сучасної ідентифікації Великої Британії. *Гілея*. 2012. № 62. С. 666–671.

7. Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях. Навч. посіб. К. : Київський університет, 2011. 400 с.

8. Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Governments of the States Members of the European Coal and Steel Community concerning Commercial Relations Luxembourg, November 25, 1957 https://treaties.fcdo.gov.uk/data/Library2/pdf/1959-TS0026.pdf

9. Christopher Lord. Lessons from the Past? The 1954 Association Agreement between the UK and the European Coal and Steel Community. Cambridge University Press. 2023. https://doi.org/10.1017/9781788213141.003

10. Crowson N. J. Britain and Europe A political history since 1918. Routledge, 2010. 224 p.

11. European trade policy. HC Deb 26 November 1956 vol. 561. Statement in the House of Commons, November 26, 1956. Weekly Hw: sard, ria. 372. https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1956/nov/26/european-trade-policy

12. Gowland D. Britain and the European Union. From beginnings to Brexit and Beyond. Routledge, 2026. 422 p.

13. Haas E. The Uniting Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950–1957 / E. Haas. – Stanford CA : Stanford University Press. – 1968. – 2nd Ed. – P. 62-74, 315-317. https://www.europarl.europa.eu/100books/file/EN-H-BW-0038-The-uniting-of-Europe.pdf

14. SCHUMAN PLAN. HC Deb 27 June 1950 vol 476 cc2104-59 https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1950/jun/27/schuman-plan

15. Statute of the Council of Europe https://rm.coe.int/1680306052

16. Winston Churchill MIT Mid-Century Convocation. https://www.nationalchurchillmuseum.org/mit-mid-century-convocation.html

17. Winston Churchill Sinews of Peace (Iron Curtain Speech. https://www.nationalchurchillmuseum.org/sinews-of-peace-iron-curtain-speech.html

18. Winston Churchill The Council of Europe, 1949. https://www.nationalchurchillmuseum.org/the-council-of-europe.html

19. Winston Churchill: Speech to the Academic Youth University of Zurich. https://www.churchill-in-zurich.ch/site/assets/files/1807/rede_winston_churchill_englisch.pdf

Martynchuk I. I., Mykhalchuk R. Yu. DOMESTIC POLITICAL DEBATES IN GREAT BRITAIN FROM 1945 TO THE EARLY 1950S REGARDING EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

This article attempts to analyze the domestic political debates in Great Britain regarding European integration. After World War II, the idea of European integration re-emerged with renewed vigor. The communist threat and the onset of the Cold War accelerated integration processes and mitigated the tensions between the major European rivals – France and Germany. Great Britain, represented by Winston Churchill, assumed the role of a driving force behind European integration; however, partisan disagreements between Conservatives and Labour regarding the forms, methods, and pace of unification left the country outside the processes of European integration. Politicians engaged in debates regarding Britain's interests across three dimensions: the European, the Atlantic, and the Commonwealth. In the immediate post-war years, Commonwealth interests took precedence; however, the rise of independence-seeking tendencies within that intergovernmental grouping, combined with the success of the European Coal and Steel Community, compelled British government elites to reconsider their stance on participation in integration processes.

Representatives of the Labour and Conservative parties held similar views regarding the delegation of some of their state's sovereign rights to the supranational level-a step required for full participation in the integration process.

An analysis of parliamentary debates from the 1950s reveals that, despite sharing similar views on European integration, the Conservatives – who were in opposition at the time-criticized the Labour Party for withdrawing from European processes that could have deprived Britain of advantageous terms in the global coal and steel markets. The situation reversed after the Conservative government came to power in 1951. It was then the Labour Party that criticized the Conservatives for a weak European policy, proposing a program of associate cooperation with European countries within European institutions. However, throughout the period from 1945 to the early 1950s, both parliamentary parties showed a practical interest only in parliamentary cooperation within the framework of the European Coal and Steel Community and the Council of Europe.

Keywords: *Great Britain, European integration process, European Coal and Steel Community, Council of Europe, W. Churchill.*

Дата першого надходження статті до видання: 03.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

UDC 94(410)"15":272:316.347
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.26

Pastushenko A. O.
https://orcid.org/0000-0003-4733-270X
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

CATHOLIC IDENTITY OF MARINERS ABOARD ENGLISH PROTESTANT SHIPS IN THE SECOND HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY

This article examines the religious life of British Catholic mariners aboard English Protestant ships during the second half of the sixteenth century. It investigates how Catholic identity appeared, adapted, and survived aboard Protestant vessel. The study challenges historiographical tendency to portray English ships of the given period primarily in Protestant terms and argues that Catholic sailors should be treated not as anomalies but as natural consequence of uneven character of Reformation ashore. The analysis mainly draws on the records of the English High Court of Admiralty. Spanish inquisitorial evidence, seamens' wills, and contemporary narrative and polemical texts. Through the cases of Thomas Stucley, Morgan Tillert, Cornelius the Irishman, William Occland, John Bonner, Anthony Knyvett, William Monson, George Gervise, Edward Cliffe and others, the article reconstructs different routes by which Catholics entered service aboard Protestant vessels, including voluntary employment, economic motivation, personal maritime connections, and impressment. Inquisitorial evidence indicates that outward participation in Protestant shipboard life did not necessarily entail the abandonment of Catholic belief or practice. Catholic identity aboard Protestant ships survived through varying combinations of outward conformity, personal devotion, improvisation, and adaptation to the distinctive spatial, disciplinary, and religious conditions of life at sea. The article's principal components consist of the following: the pathways of British Catholics into Protestant maritime service, the shipboard religious environment they encountered, their navigation of religious discourse through discussions and debates, and the specific strategies they used to maintain and disguise their faith.

Keywords: *English Reformation, Elizabethan England, maritime history, Catholicism, shipboard religion.*

Formulation of the problem. The questions this research addresses are how Catholic identity survived and functioned under conditions of intense Protestant indoctrination on board ships, and what forms of conformity, improvisation, and conversion can be traced among seafarers. It is also important to examine the extent to which shipboard Catholicism resembled patterns ashore. This comparison will also serve to support the historical argument. For a long time, historiography followed a long-established trend that stressed Protestantism aboard English vessels and mainly ignored Catholics. Therefore, we had a picture of incomplete (post)Reformation at sea when Catholic component was often absent. In my research, I have tried to shift the focus onto the latter.

Analysis of recent research and publications. Historical scholarship has examined English ships of this period primarily in connection with Protestantism. Particularly relevant in this respect are the works of scholars such as Cheryl Fury [1, P. 114–123], Vincent Patarino Jr. [2], and Robert W. H. Miller [3]. These scholars have explored the religious culture of mariners largely within a Protestant context, while arguing that shipboard communities were not entirely separate from society ashore. However, while recognising maritime society as part of the broader society ashore, scholars has paid less attention to the fact that the latter was itself undergoing a difficult and uneven transformation from a predominantly Catholic society into an increasingly Protestant one. The sixteenth century was a transitional period, and English society included substantial Catholic segment. Therefore, if the shipboard community constituted a natural extension of society ashore, it must also have inherited at least some of that society's religious fragmentation. However, when British Catholic mariners have appeared incidentally in studies focused on other subjects, they have tended to be treated as exceptions rather than as an

© Pastushenko A. O., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

integral part of the religious life of English ships [for example, 4, 5, 6]. My recent monograph challenges this assumption to some extent by demonstrating that the Catholic presence aboard English ships was more substantial than the existing scholarship has generally acknowledged [7]. Nevertheless, this represents only a first step towards a fuller understanding of the place of Catholicism within British maritime life during the early modern period.

This study is based on both published and unpublished primary sources. The unpublished materials are drawn from four institutions: High Court Admiralty Examination Papers in Kew, London; seamen's wills from Hampshire Archives and Local Studies, Winchester; an examination document from Surrey History Centre, Woking; and the G. R. G. Conway Collection of inquisitorial papers in Cambridge University Library. While the former are original documents, the latter are copies prepared between 1923 and 1943 by George R. G. Conway, a historian and a civil engineer, who worked in Mexico City; some are therefore accompanied by English translations, while the collection also contains photographs of the original pages. The collection has not attracted scholarly criticism on the grounds of detected distortions or manipulation and may therefore be regarded as a reliable source for the purposes of this study [11; 12].

Task statement. The aim of this article is to provide a consolidated account of how British Catholic identity revealed itself, adapted and survived aboard English Protestant ships in the post-Reformation period during the second half of the sixteenth century.

Outline of the main material of the study. The case of the English adventurer Thomas Stucley perfectly illustrates church papistry in a seafaring context. In the 1560s, Thomas Stucley served under the Queen's orders. In 1563, with the Queen's licence, he set sail with five ships ostensibly bound for the Huguenot colony in Florida. The ships carried Huguenot pilots. However, the expedition mysteriously diverted from its intended course and turned to piracy off the Spanish coast. It is known that, before the voyage, Stucley secretly informed the Spanish embassy in London about the voyage. In April 1570, he openly declared himself a Catholic and fled to Spain [7, P. 141–142]. There, he later confessed that while in England he had been obliged to conform with the "heretics", including by "eating meat on forbidden days". As he put it, "Outwardly I was consentient with them, but not at heart." [8]

Catholics appeared on Protestant ships in different ways: through contracts, if they were motivated by the prospect of earning money or by other motives; through impressment from streets and prisons. Especially, men were pressed for long-distance voyages, which often lacked volunteers [7, P. 66]. Individual cases of English Catholics serving aboard Protestant ships, illustrating these different routes into maritime service, are presented below, together with the evidence supporting their identification, or tentative identification, as private Catholics in the Protestant maritime context.

The Welshman Morgan Tillert is recorded among those accused by the Inquisition in Mexico. He was a member of the slave-trading expeditions led and organised by Protestant John Hawkins of Plymouth in the 1560s. These expeditions acquired enslaved Africans on the west coast of Africa and subsequently sold them to Spanish colonists in the Caribbean. Tillert claimed that during the earlier voyages he had been a Catholic, but that Francis Drake, Hawkins's nephew, later persuaded him to adopt the Lutheran (Protestant) faith. There is, however, little doubt that this claim was false. Tillert came from Wales, a region known for its strong Catholic tradition, and spent most of his formative years during the conservative reaction of the later years of Henry VIII's reign and the restoration of Catholicism under Mary I. Moreover, he was able to recite the Catholic prayers fluently in good Latin [7, P. 79]. Historians such as Harry Kelsey [9, P. 111–112] and J. A. Williamson [10, P. 95] have likewise regarded him as a Catholic. The evidence concerning Tillert derives from inquisitorial records. As Tillert explained when recounting his service under John Hawkins, he had lost all his money gambling with Hawkins's men and was therefore compelled to join the expedition in order to work off his debt [7, P. 79].

Financial gain was probably also the principal motivation of Tillert's crewmate, the gentleman William Occland, although his reasons for joining Hawkins's enterprise remain unclear. Evidence concerning his case survives only in fragmentary form. What the documents do reveal is that the inquisitors found it difficult to establish a case against Occland for heresy. They eventually abandoned their efforts and handed him over to the secular authorities in Seville. Significantly, the witnesses who testified that Occland was a Catholic were themselves Spanish priests, while Occland demonstrated his familiarity with Catholic practice by reciting the Catholic prayers from memory in good Latin [7, P. 90].

More generally, the inquisitorial interrogations reveal a striking pattern. Of the twenty-five prisoners from Hawkins's voyages, twelve were able to recite the *Salve Regina*, a prayer prohibited in Protestant

England, while another twelve could not. The remaining prisoner, a young man who had received his religious instruction in New Spain, where services were often conducted in Spanish, knew the Catholic prayers only in Spanish. This pattern suggests that the twelve prisoners of the Inquisition in Mexico who could recite the *Salve Regina* may have been church papists – that is, practising Catholics who nevertheless served aboard Protestant English ships [7, P. 77–78]. Among those who did not know the prayer was the cabin boy Cornelius the Irishman, also known by his Irish name, John Martin [13, P. 112]. Paul E. H. Hair suggested that Cornelius was a Catholic, partly on the grounds that he had been born into a Catholic family [14, P. 317–318]. His inability to recite the *Salve Regina* properly, however, places him in the second category and casts some doubt on his Catholicism. Moreover, witnesses testified that, while aboard an English ship, Cornelius had ridiculed the Catholic Church and aligned himself with the Protestants [13].

The mariner John Bonner was probably like some of men in Hawkins's enterprise motivated by the prospect of earning money when he participated in trading voyages during the 1580s. Like many sailors of the period, he moved frequently between ships, choosing employment through his personal connections with other mariners. In 1585, he served aboard the *Dolphin*, a ship built at Vlissingen, fitted out by a Dutchman resident in Plymouth, and crewed predominantly by Dutch sailors. Bonner took this position because his associate, the mariner John Russell, had been hired as one of the ship's pilots. In fact, the *Dolphin* was navigated by two pilots, one Dutch and the other English. During the voyage, a conflict arose between the Dutch and English members of the crew, eventually contributing to the ship's wreck on the Goodwin Sands [15]. In subsequent proceedings before the Admiralty Court, those examined referred to their Dutch opponents interchangeably as "Flemings" and "Dutchmen", although Bonner himself used the term "Dutchman" more frequently [15, F. 328–329]. This may suggest that he associated his rivals, foreign crewmates, with the Protestant cause, since the term "Dutch" could evoke the predominantly non-Catholic northern Netherlands. Bonner's apparent inclination to contrast himself with the Dutch rather than with the Flemings, however, can provide no more than circumstantial evidence of his Catholicism. More compelling evidence comes, somewhat paradoxically, from a voyage in which Bonner did not participate. Several years earlier, his fellow mariner Russell had taken part in a trading voyage of the *Minion* to Brazil. During negotiations with the local Portuguese community, the English Protestant traders attempted to conceal their religious identity. To this end, Master Steven Hare presented his Protestant purser under the assumed name of John Bonner. In the existing scholarship, this episode has been presented as though Hare had chosen Bonner's name at random. As the evidence presented here suggests, however, his choice was deliberate. Bonner was already known, at least to Russell and probably to other members of his circle, as a Catholic whose identity was sufficiently credible to serve as a disguise intended to deceive Portuguese merchants in Brazil [7, P. 146]. As documents of the Spanish Council of War indicate, during the Anglo-Spanish War (1585–1604), Bonner (Juan Boner, inglese) entered Spanish service, joining the *Gran Armada* as a pilot aboard the treasure galleon *Rosario*. He subsequently continued to serve in Spanish squadrons throughout the war [7, P. 146–148].

The cases of Tillert and Bonner discussed above involved transnational trade, in which both men sought opportunities for financial gain. The same may be said of the gentleman Anthony Knyvett, who is suspected of Catholicism in scholarship. He took part in the final voyage of the Protestant privateer Thomas Cavendish [16]. William Monson, by contrast, performed naval service during the Anglo-Spanish War out of a sense of duty, even though he may have regarded Spain as England's natural ally rather than its enemy. Monson has been identified in the scholarship as a concealed Catholic. By serving aboard Protestant ships, he negotiated a place for himself within English society under a Protestant regime, reconciling, in practice, his Catholic identity with his obligations to the English crown [17; 18]. Pretending to be precisely this sort of loyal Catholic, the Cornish exile Tristram Winslade described himself in the following terms: "he is a Catholick but otherwise a trewe Englisheman and readie to dye for Her Ma[jes]tia and his countrie against anie invas[i]on that the Pope, or anie other shall make against England" [19].

As shown above, identifiable British Catholics could find their way aboard Protestant ships voluntarily. George Gervise, who was eventually executed in England as a Catholic martyr, may represent another route into service aboard a Protestant vessel: impressment. This possibility is difficult to verify, however, since the only evidence comes from a later account claiming that he was once kidnapped by Protestant pirates. In 1596, he served on the last, unsuccessful privateering expedition of Francis Drake and John Hawkins to the West Indies. During a later interrogation, he stated that he had had

no intention of professing any religion while on the voyage. He had been born into a Catholic family and, very shortly after the voyage, enrolled at the English Catholic seminary at St Omer. There is no evidence to suggest that he adopted Protestantism during the expedition. Given his Catholic upbringing and his subsequent decision to enter the seminary at St Omer, it is therefore reasonable to conclude that he remained a Catholic while serving aboard the Protestant expedition [7, P. 89–90].

As demonstrated above, the presence of Catholics aboard Protestant English ships cannot be explained by a single pattern. Some entered maritime service primarily through economic and professional networks, as Bonner appears to have done; others could combine Catholic sympathies with political and naval loyalty to the English Crown, as Monson's case suggests; still others may have entered Protestant maritime enterprises through coercion or impressment, as possibly occurred with Gervise. Catholic participation in Protestant maritime enterprises should therefore be understood as the product of the economic, political and coercive mechanisms through which Elizabethan ships acquired their personnel.

At times, foreign Catholic pilots, such as Nuno da Silva in Drake's famous circumnavigation, were compelled to navigate English ships in unfamiliar waters [7, P. 82–83]. Some sailors could also reveal their Catholicism or desire to align with Catholic enemies during a voyage. This happened in 1575 aboard the *Red Lion*, when, after a quarrel with the master, a master's boy George went to Seville and informed the Inquisition about the Protestant practices on board [20, P. 263]. Similarly, in 1594, in the Caribbean, six members of the crew seized the *Edward Bonaventure* and delivered her into Spanish hands. This was the direct result of four exhausting years of an unsuccessful voyage [7, P. 88]. Emergence of Catholic identity during voyages should not come as a surprise. In the post-Reformation age, people often reconsidered their religious views. However, aboard ships where Protestant services were held, people were more likely to convert to Protestantism.

The Protestant regime was more intense aboard then ashore. This was not the case on all private ships, – after all illegal Catholic ships also remained – but the Protestant order was on most ships, since the authorities required ships to maintain it. Ashore, according to the religious settlements, people had to attend the English church every Sunday and on holy days; at sea, sailors had to attend religious services every day, often two or three times, under pain of being beaten, regardless of their watch. If the service was communal, every sailor, whether on watch or off watch, had to participate, although, of course, these services were short and lasted no more than thirty minutes [7, P. 36–37, 68–69]. They also depended on the conditions at sea: if the ship lacked a secure anchorage or the weather was rough, the service could not be held [7, P. 19]. Between services, the challenge was that Catholics did not have private space in which to pray, unless they were high-ranking officers who had personal cabins. They could not have images to visualize their piety, so these conditions naturally led to a more spiritual and contemplative religion.

The ship itself could serve as an inspiring environment for prayer, – it resembled the Ark, while the shipboard diet of biscuits and salted fish invited associations with biblical images of bread and fish. Both Catholic and Protestant religious discourse employed the ship, the mariner, and the sea as ecclesiological metaphors. In the Protestant John Foxe's *Acts and Monuments*, also known as *Foxe's Book of Martyrs*, the Church could appear as the "little bark and ship of Christ", tossed by "most grievous and tempestuous storms", while elsewhere the language of pilots, mariners, and the ship of Christ was similarly deployed [21, P. 488]. Such imagery had a particular resonance in the maritime world: Francis Drake carried *Acts and Monuments* to sea and used it aboard ship during religious services [7, P. 58–59]. Robert Persons, leading Jesuit in exile, appropriated comparable imagery in Catholic polemic, describing the Roman Church as a ship that had passed safely through sixteen hundred years of storms while sects had been "broken in peeces, perished and consumed" [22, P. 102]. For mariners however imagery of ship and storm possessed a literal dimension. A storm was not merely a conventional representation of religious trial, nor was the pilot simply a convenient image of spiritual authority. Mariners depended upon the integrity of the vessel and the competence of those who navigated it for their physical survival. There was a sharp contrast between the vessel and the sea. The latter was popularly imagined as a space where the Devil exercised particular power [23, P. 152].

British Catholic sailors on Protestant vessels belonged physically to a shipboard community whose corporate worship was Protestant. What must have been a relief for crypto-Catholics was that shipboard Protestant ministry rarely included the *Eucharist*, one of the practices in which the confessional divide between Catholic and Protestant worship was most conspicuous [2, P. 161]. The intensity of Protestant worship aboard ship did not necessarily imply an

equally intensive sacramental regime. Although prayers, psalm-singing and readings could be conducted regularly, sometimes several times a day, Holy Communion presented greater difficulties. Its administration required an ordained minister, whereas ships often sailed without chaplains. The relative absence of the Eucharist was also conditioned by the physical environment of the vessel. As Patarino has shown, the movement of the ship and the wetness of the deck created a risk that a priest might drop the Host, while seasickness presented an even more serious difficulty for sacramental observance [2, P. 153–154]. For crypto-Catholic mariners, this distinction was potentially important. They might be compelled to attend Protestant prayers and listen to Protestant religious instruction while being spared regular participation in the Eucharist.

Catholicism could manifest itself even on Protestant vessels. Peter Marshall has shown that Elizabethan society was deeply involved in everyday religious discussions shaped by the changes of religious regimes in the realm throughout the sixteenth century [24, P. 12–13]. The same pattern is traceable aboard ships. Sailors discussed and disputed religion in their everyday conversations, for instance, concerning the Pope, "the Mass and Sacraments and disagreement of the Catholic religion". As English and Spanish sources demonstrate, such discussions took place during the voyages of Protestant leaders, such as John Hawkins (the 1560s), Francis Drake (circumnavigation, 1577–80), and the Earl of Essex and Lord Howard of Effingham (1596). It is interesting that sailors and soldiers also debated with their Spanish prisoners [7, P. 40–41]. An example of the discussion between mariners aboard Protestant ship is preserved in an inquisitorial record: master and pilot Robert Barret "openly disputed and held forth to the deponent and asked him whether the Pope could pardon his sins and that if he should pardon them would he be saved before God, to which the deponent answered Yes, and on the said Robert asking How? The deponent had replied Because Christ had told Saint Peter that that which was pardoned on earth would be pardoned in Heaven, to which the said Robert gave answer that Saint Peter was an Apostle and a Saint, but that the Pope was a sinner, the deponent responding saying that the Pope was ruler of the Church and the minister of God on earth and that by doing what the Pope commanded one was sure of being saved, to which the said Robert rejoined: God help us all and take us to some land where we may speak freely whatever we may care to" [11]. Discussions demonstrate that shipboard religious culture was therefore produced both vertically, through officially sanctioned worship, and horizontally, through exchanges among mariners themselves.

Shipboard companies often lacked chaplains for various reasons, including financial constraints, and sailors were accustomed to conducting services themselves, which strengthened their religious individualism, fully displayed in their discussions. As long as a seaman did not openly declare himself a Catholic, he could even engage in debate. The Protestant usually had more arguments at his disposal, since he was backed by the Protestant setting aboard ship [7, P. 69]. If Protestant books, such as a devotional manual *The Treasure of Gladness* aboard the Red Lion [20, P. 264], or the *Book of Martyrs* aboard the *Golden Hind*, were available, a Protestant could use them as references. Drake did it in a conversation with his Spanish prisoner [7, P. 40–41]. Catholic books, by contrast, were prohibited on board. When Master Stephen Hare found an English book belonging to his Catholic pilot, Edward Cliffe, he threw it overboard [7, P. 85]. Yet control over religious texts did not amount to control over their interpretation. Catholics could still use some Protestant books to make an argument, such as Thomas Cranmer's Prayer Book, which George M. Trevelyan described it as follows: "Cranmer's revived Prayer Book was the golden mean. It served well on board Drake's ships before and after battle with idolaters … Yet the concealed Catholic, doubtfully attending church to avoid the twelve-penny fine, was often less shocked than he feared, and could remind himself that they were still the old prayers, though in English. The book was a chameleon which could mean different things to different people" [25, P. 87]. Nevertheless, this did not change the pattern. Catholic sailors were in disadvantageous position in discussions with their Protestant crewmates while aboard Protestant vessel.

Illiterate sailors on both sides were also unequal in the debates, because Protestants could refer to the words they had heard during religious services, whereas a Catholic sailor's oral religious resources depended more heavily upon what he had learnt and retained before entering the ship, or in Catholic ports. Protestant orality was thus reinforced institutionally aboard the vessel. Consequently, British Catholics were usually less informed in shipboard discussions. Similarly Alison Shell has pointed out that British Catholics increasingly relied on orality in the Protestant England, which was a sign of their marginalisation and disempowerment [26, P. 18].

Having such disadvantages, the survival of Catholic identity depended very much on the degree of

personal devotion, improvisation, and ability to adopt to the circumstances. Spanish inquisitorial records show that Catholics' behaviour during Protestant services on English ships resembled that of church papists ashore. Some sailors outwardly conformed fully. They did not actually listen to the Protestant preacher but prayed in a Catholic manner in their minds (for example, *Salve Regina*, or any prayers in Latin or in support of the Pope). Others went further, secretly using knotted strings as improvised rosary beads. Some even allowed themselves openly to express criticism of Protestant views, for which they were punished by being tied to the capstan with irons around their neck and arms [7, P. 69–70].

Further research is needed into how British Catholics improvised with accessories. Knotted strings are a good example of this practice. The use of such worthless materials also helps to explain why rosaries do not appear in seamen's wills. There were also prohibitions on importing Catholic artefacts into England, such as sacred beads, pictures, and Agnus Deis. This was treated as high treason [7, P. 70]. Instead, seamen's wills contain other hints of Catholic identity and church papistry. This is particularly evident in preambles that are usually classified as traditional, in which seamen mention the Virgin Mary and the saints. However, the majority of wills contain so-called neutral preambles, neither explicitly Protestant nor Catholic. These must include an expression of church papistry, although, of course, other religious identities may also have been concealed within them [7, P. 70–71]. The indicator of this neutrality is that the wording of the preamble fits both Protestant and Catholic traditions. According to Caroline Litzenberger, this includes: bequests of the soul to the Holy Trinity; bequests to Almighty God and/or Jesus Christ, which are the most neutral forms; references to God's mercy, without any mention of the Blessed Virgin Mary or the holy company of heaven; references to the merits, precious blood, and/or passion of Jesus Christ or Almighty God; the use of 'only', as in 'my only redeemer', in bequests to Almighty God and/or Jesus Christ; references to Christ's resurrection; and references to 'reigning with the elect', or being one of the 'number of the elect' [27, P. 420–421]. Such neutral preambles cannot in themselves be identified as evidence of church papistry. They are nevertheless compatible with it, since their wording allowed a Catholic conformist to make a conventionally Christian profession without employing explicitly Catholic language.

In my own archival research in Hampshire, I have found the same overwhelming dominance of neutral wills: of 52 seamen's wills dating from 1559 to 1603, 2 are Catholic, 6 are Protestant, 6 contain no religious references, and 38 are neutral [7, P. 70–71]. It is not clear who wrote mariners' wills. The authors could have been testators themselves, their literate mates, officers, factors or sea chaplains, or clerics ashore [2, P. 86, 92]. Also, there is a question of to what extent the religious preambles in 16th-century wills were formal statements. Can they be considered evidence of the testator's belief? Regarding the historical context of the post-Reformation, it is doubtful that testators, as a rule, ignored the religious component of their wills. Caroline Litzenberger has suggested that they probably selected and approved the religious wording or chose a scribe consistent with their belief [27, P. 419–420].

Conclusions. This research demonstrates that church papistry was as inevitable a factor aboard ships as it was ashore. There was no procedure for Protestant screening the religious beliefs of sailors, and any such checks would have been impractical in an environment of fluid post-Reformation identities. Catholics came aboard ships in various ways, ranging from voluntary enlistment to impressment. Those who joined ships usually encountered a Protestant regime that was more intense than that ashore: services were held two or three times a day, and there was little or no private space in which to pray. In these conditions, Catholics improvised, using knotted strings as rosaries and saying prayers in mind. They could draw encouragement from the fact that the Eucharist was often absent, and from the religious imagination intensified by the shipboard and maritime environment. It is also obvious that Catholics participated in discussions with their Protestant crewmates, but their chances to win in debates were usually minimal.

Information on the Use of Artificial Intelligence. While preparing this article, artificial intelligence tools were used exclusively for language editing, grammar checking, translation, or other auxiliary tasks, without using the content they generated as the results of academic work.

Bibliography:

1. Fury C. A. *Tides in the Affairs of Men : The Social History of Elizabethan Seamen, 1580–1603*. Westport, CT ; London : Greenwood Press, 2002. 293 p.

2. Patarino V. V., Jr. The Religious Shipboard Culture of Sixteenth and Seventeenth-Century English Sailors. *The Social History of English Seamen, 1485–1649* / ed. by Cheryl A. Fury. Woodbridge, Suffolk ; Rochester, NY : Boydell Press, 2012. P. 141–192. DOI: https://doi.org/10.1515/9781782042136-009

3. Miller R. W. H. *One Firm Anchor : The Church and the Merchant Seafarer : An Introductory History*. Cambridge : Lutterworth Press, 2012. 366 p.

4. Quinn D. B. *England and the Discovery of America, 1481–1620 : From the Bristol Voyages of the Fifteenth Century to the Pilgrim Settlement at Plymouth: The Exploration, Exploitation, and Trial-and-Error Colonization of North America by the English*. London : George Allen & Unwin, 1974. 497 p.

5. Hair P. E. H., Alsop J. D. *English Seamen and Traders in Guinea, 1553–1565 : The New Evidence of Their Wills*. Lewiston, NY : Edwin Mellen Press, 1992. 394 p.

6. Hitchcock R. Samuel Purchas as Editor: A Case Study: Anthony Knyvett's Journal. *The Modern Language Review*. 2004. Vol. 99, № 2. P. 301–312. DOI: https://doi.org/10.2307/3738747

7. Pastushenko A. *Catholicism and Elizabethan Seafarers : Catholic Identities between England and Spain*. Liverpool : Liverpool University Press, 2026. 192 p.

8. Rome: 1570, July–September. *Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Vatican Archives*. Vol. 1, 1558–1571 / ed. by J. M. Rigg. London : His Majesty's Stationery Office, 1916. P. 338–355. URL: https://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/vatican/vol1/pp338-355 (дата звернення: 09.03.2023).

9. Kelsey H. Sir Francis Drake : The Queen's Pirate. New Haven : Yale University Press, 1998. xviii, 566 p.

10. Williamson J. A. Hawkins of Plymouth : A New History of Sir John Hawkins and of the Other Members of His Family Prominent in Tudor England. 2nd ed. London : A. & C. Black, 1969. xi, 348 p.

11. Cambridge University Library (CUL). MS Add. 7234 (D), 7235 (D).

12. Street J. The G. R. G. Conway Collection in Cambridge University Library: A Checklist. The Hispanic American Historical Review. 1957. Vol. 37, № 1. P. 60-81.

13. Inquisition in Mexico. Auto-de-Fe, 1575 : English translation // Cambridge University Library. Add. 7239.

14. Hair P. E. H. An Irishman before the Mexican Inquisition, 1574–5. *Irish Historical Studies*. 1971. Vol. 17, № 67. P. 297–319.

15. The National Archives (TNA), Kew. HCA 13/25. Part 3. F. 326, 328.

16. Hitchcock R. Samuel Purchas as Editor: A Case Study: Anthony Knyvett's Journal. *The Modern Language Review*. 2004. Vol. 99, № 2. P. 301–312. DOI: https://doi.org/10.2307/3738747

17. Thrush A. Monson, Sir William (1568?–1643), Naval Officer. Oxford Dictionary of National Biography. Oxford : Oxford University Press, 2008. DOI: https://doi.org/10.1093/ref:odnb/18991

18. Questier M. Reformation Religious Identities and the Fluidities of Confessional Allegiance: The World According to Sir William Monson. *The Seventeenth Century*. 2025. Vol. 40, № 1. P. 37–58. DOI: https://doi.org/10.1080/0268117X.2025.2451333

19. Surrey History Centre (SHC), Woking. LM/1329/370.

20. Croft P. English Mariners Trading to Spain and Portugal, 1558–1625. *The Mariner's Mirror*. 1983. Vol. 69, № 3. P. 251–266. DOI: https://doi.org/10.1080/00253359.1983.10655924

21. Foxe J. The Acts and Monuments of John Foxe : A New and Complete Edition / ed. by Stephen Reed Cattley ; with a preliminary dissertation by George Townsend. London : R. B. Seeley and W. Burnside, 1837. Vol. 3, 834 p.

22. Houliston V. *Catholic Resistance in Elizabethan England : Robert Persons's Jesuit Polemic, 1580–1610*. Aldershot : Ashgate, 2007. xiv, 212 p.

23. Patarino V. V., Jr. "The Man in the Shyppe that Showeth the unstableness of the World": Social Memory and the Early Modern English Sailor, 1475–1650. *Quidditas*. 2016. Vol. 37. P. 151–186.

24. Marshall P. *Heretics and Believers : A History of the English Reformation*. New Haven ; London : Yale University Press, 2017. xxiv, 652 p.

25. Trevelyan G. M. *History of England*. 3rd ed. Garden City, NY : Doubleday Anchor Books, 1953. Vol. 2 : The Tudors and the Stuart Era. 320 p.

26. Shell A. *Oral Culture and Catholicism in Early Modern England*. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2007. xiv, 244 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511483998

27. Litzenberger C. Local Responses to Changes in Religious Policy Based on Evidence from Gloucestershire Wills (1540–1580). *Continuity and Change*. 1993. Vol. 8, № 3. P. 417–439. DOI: https://doi.org/10.1017/S0268416000002174

Пастушенко А. О. КАТОЛИЦЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ МОРЯКІВ АНГЛІЙСЬКИХ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ КОРАБЛІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ

У статті досліджується релігійне життя британських моряків-католиків на англійських протестантських кораблях у другій половині XVI ст. Розглядається, як католицька ідентичність проявлялася, пристосовувалася до нових умов і зберігалася на протестантських суднах. Дослідження ставить під сумнів усталену в історіографії тенденцію розглядати англійські кораблі цього періоду переважно крізь призму протестантизму та доводить, що моряків-католиків слід вважати не винятковим явищем, а закономірним наслідком нерівномірного перебігу Реформації на суходолі. Аналіз ґрунтується переважно на матеріалах англійського Високого суду Адміралтейства, свідченнях іспанської інквізиції, заповітах моряків, а також тогочасних наративних і полемічних текстах. На прикладі Томаса Стіклі, Моргана Тіллерта, Корнеліуса Ірландця, Вільяма Окленда, Джона Боннера, Ентоні Ніветта, Вільяма Монсона, Джорджа Джервіса, Едварда Кліффа та інших у статті реконструйовано різні шляхи, якими католики потрапляли на службу на протестантські судна, зокрема добровільне наймання, економічні мотиви, особисті зв'язки в морському середовищі та примусовий набір на службу. Матеріали інквізиції свідчать, що зовнішня участь у протестантському релігійному житті на борту корабля не обов'язково означала відмову від католицької віри чи релігійних практик. Католицька ідентичність на протестантських суднах зберігалася завдяки різним поєднанням зовнішнього конформізму, особистої побожності, імпровізації та пристосування до специфічних просторових, дисциплінарних і релігійних умов життя в морі. Дослідження зосереджено на шляхах, якими британські католики потрапляли на протестантську морську службу; релігійному середовищі, з яким вони стикалися на борту; способах, у які вони орієнтувалися в релігійному дискурсі через розмови, дискусії та суперечки; а також конкретних стратегіях, за допомогою яких вони зберігали й приховували свою віру.

Ключові слова: *Англійська Реформація, єлизаветинська Англія, морська історія, католицизм, корабельне релігійне життя.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(439)«1948/1989»:322
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.27

Скиба І. І.
https://orcid.org/0000-0001-7967-163X
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

Кентеш П. П.
https://orcid.org/0009-0002-9199-6896
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

Фалач І. В.
https://orcid.org/0009-0001-9215-0078
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЦЕРКОВ В УГОРЩИНІ (1948–1989 РР.): ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті проаналізовано еволюцію державної політики щодо церков в Угорщині в 1948–1989 рр. На основі угорської історіографії запропоновано періодизацію державно-церковних відносин, що охоплює шість основних етапів взаємодії та відображає зміну підходів комуністичної влади до релігійних інституцій. Охарактеризовано особливості політики комуністичного режиму щодо церков за правління М. Ракоші, І. Надя та Я. Кадара, визначено її основні цілі, інструменти реалізації та наслідки для діяльності різних конфесій. Простежено зміну форм і методів державного впливу на релігійне життя – від репресій та адміністративного тиску до пошуку компромісів між державою й церквами. Значну увагу приділено механізмам партійно-державного контролю над призначенням духовенства та діяльністю релігійних організацій. Висвітлено вплив угорської революції 1956 р., політики консолідації режиму Я. Кадара, східної політики Святого Престолу (Ostpolitik), часткової угоди між Ватиканом та Угорщиною 1964 р. (agrément), а також внутрішньополітичних і міжнародних чинників на трансформацію державно-церковних відносин. Обґрунтовано, що еволюція державної політики щодо церков була важливою складовою суспільно-політичної модернізації країни, а демократичні зміни кінця 1980-х років стали підґрунтям для відмови від комуністичної моделі регулювання релігійного життя та формування нової системи взаємовідносин між державою та церквами.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1948–1989 рр. Нижньою межею обрано 1948 р., коли комуністичний режим розпочав активний наступ на історичні церкви Угорщини. У 1948 р. були укладені компромісні угоди з протестантськими церквами, а в 1950 р. – із католицькою церквою. Верхньою межею визначено 1989 р. – рік ліквідації Державного управління у справах церков та початку суспільно-політичної трансформації в Угорщині.

Ключові слова: *державно-церковні відносини, репресії, комуністичний режим, Державне управління у справах церков, католицька церква, протестантські церкви.*

Постановка проблеми. Після встановлення комуністичного режиму в Угорщині наприкінці 1940-х років відносини між державою та історичними церквами зазнали суттєвих змін. Держава розглядала релігію та діяльність церков як такі, що суперечили офіційній ідеології комуністичної влади, і вбачала в них перешкоду на шляху до побудови соціалістичного суспільства. Із приходом у 1948 р. на посаду генерального секретаря Угорської партії трудящих (УПТ) М. Ракоші в країні розпочалося посилення державного контролю над діяльністю церков і релігійним життям, що супроводжувалося поступовим обмеженням їхньої автономії. Водночас Конституція 1949 р.

© Скиба І. І., Кентеш П. П., Фалач І. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

гарантувала громадянам свободу совісті та віросповідання [24]. У зв'язку з цим важливим є комплексний аналіз еволюції державної політики щодо церков в Угорщині – від жорстких репресивних заходів періоду правління М. Ракоші до більш гнучких методів державного впливу за доби кадаризму, а також змін, що передували суспільно-політичній трансформації кінця 1980-х років. Відзначимо, що найбільших переслідувань і репресій зазнали історичні церкви Угорщини – католицька, реформатська (кальвіністська) та лютеранська (євангелістська). За даними перепису 1949 р., 67,8 % населення становили римо-католики, 21,9 % – реформати (кальвіністи), 5,2 % – лютерани (євангелісти) [20, old. 12; 5, с. 225].

У розвитку державно-церковних відносин в Угорщині в 1948–1989 рр. доцільно виокремити шість основних етапів. Запропонована періодизація ґрунтується насамперед на працях угорських дослідників. Перший етап (1948–1953 рр.) характеризувався проведенням репресивної політики щодо церков; другий (1953–1955 рр.) – частковим пом'якшенням державного курсу; третій (1956–1957 рр.) – трансформацією державно-церковних відносин, зумовленою подіями угорської революції 1956 р.; четвертий (1958–1964 рр.) – формуванням нової моделі державної політики щодо церков за правління Я. Кадара; п'ятий (1965–1975 рр.) – стабілізацією відносин і розвитком співпраці між державою та церквами; шостий (1976–1989 рр.) – поступовою лібералізацією державно-церковних відносин, що завершилася демонтажем комуністичної системи та відновленням релігійних свобод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємин між державою та церквами в Угорщині за доби комуністичного режиму досі залишається недостатньо дослідженою в українській історичній науці, що й зумовлює актуальність обраної теми. У зв'язку з цим історіографія дослідження представлена насамперед працями угорських науковців. Угорські дослідники як дотрансформаційного, так і сучасного періоду приділяють значну увагу вивченню державної політики щодо церков за комуністичної влади. Особливо ґрунтовно досліджено період правління Я. Кадара, який в угорській історичній науці визначають як «епоху Кадара». Значна частина наукових праць присвячена історичним церквам (католицькій і протестантським), які відігравали важливу роль у суспільно-політичному, культурному та духовному житті країни. Історіографічну основу нашого дослідження становлять праці таких угорських істориків, як М. Балог [10–12], Ґ. Адріані [9], Й. Ґергея [15], З. Велдєші [23], З. Ройкі [21], М. Явора [16], Янош М. Райнера [22], Е. Горвата [14], Ш. Ладані [17] та інших, де всебічно висвітлено взаємовідносини між державою та церквами в Угорщині в 1948–1989 рр. Натомість в українській історіографії державна політика щодо церков в Угорщині залишається недостатньо вивченою. Серед нечисленних праць, присвячених цій проблематиці, варто відзначити науковий доробок М. Палінчака [2] та М. Юнгера [7].

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у визначенні та характеристиці основних етапів державної політики щодо церков в Угорщині в 1948–1989 рр., виявленні особливостей взаємин між комуністичною владою та релігійними інституціями, а також з'ясуванні трансформації методів державного контролю над церковним життям у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Комуністичне керівництво Угорщини здійснювало щодо церков політику, подібну до тієї, що проводилася в інших країнах Центрально-Східної Європи, які після Другої світової війни опинилися у сфері впливу СРСР. У період правління М. Ракоші (1948–1953 рр.), коли він як генеральний секретар партії та голова уряду фактично зосереджував у своїх руках керівництво країною, основними цілями державної політики щодо церков стали усунення їх із системи освіти, обмеження їхнього суспільно-політичного впливу та поступове позбавлення економічної самостійності. Основне протистояння в цей період розгорнулося між комуністичною владою та історичними церквами, які прагнули зберегти свою автономію й суспільний вплив. Одним із найактивніших критиків нового режиму був кардинал Й. Міндсенті, який через свою непримиренну позицію щодо політики влади зазнав переслідувань і 26 грудня 1948 р. був заарештований [13, old. 48, 54]. У травні 1948 р. під тиском М. Ракоші від посади відмовився єпископ реформатської церкви Л. Ровос, а в жовтні 1948 р. був ув'язнений глава лютеранської церкви Л. Ордош [17, old. 10; 4, с. 104]. 7 жовтня 1948 р. новопризначені керівники протестантських церков З. Туроці та З. Маді уклали з комуністичною владою угоду, що регламентувала відносини між церквами та державою [18]. Католицька церква погодилася на співпрацю з правлячим режимом 30 серпня 1950 р., підписавши угоду, відповідно до якої визнавала його владу. Однак цей крок був вимушеним, а не добровільним [2, с. 179]. Унаслідок цього в 1950 р. в Угорщині виник «рух

священників за мир», діяльність якого була спрямована на підтримку політики уряду та налагодження співпраці частини духовенства з комуністичною владою. [15, old. 317, 347; 3, с. 233]. Крім того, з метою посилення державного контролю над релігійним життям у 1951 р. було створено Державне управління у справах церков, яке діяло під керівництвом партії та в тісній взаємодії з поліцією й Управлінням державної безпеки [10, old. 131]. Одним із його ключових повноважень був контроль за кадровими призначеннями в церквах: погодженню підлягали всі церковні посади – від архієпископів до помічників священників. Держуправління у справах церков сформувало розгалужену систему контролю за діяльністю церков як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Тотальний контроль у період правління М. Ракоші супроводжувався залякуванням духовенства за допомогою репресивних механізмів державної влади. Проте історичні церкви залишалися глибоко вкоріненими в суспільстві, тому режим не зумів усунути їх із суспільного життя й змушений був перейти до стратегії їх поступового послаблення та підпорядкування державі.

Після смерті Й. Сталіна в 1953 р. за вказівкою радянського керівництва прем'єр-міністром Угорщини замість М. Ракоші було призначено І. Надя, який, залишаючись у межах комуністичної системи, прагнув здійснити помірковані реформи [19, old. 26]. У цей період у країні фактично сформувалася ситуація політичного протистояння: М. Ракоші зберігав провідні позиції в партійному керівництві, тоді як уряд очолив більш ліберально налаштований І. Надь [22, old. 16].

У період урядування І. Надя (1953–1955 рр.) спостерігалося певне послаблення державного тиску на церковне життя [10, old. 131]. Зміни, зокрема, проявилися у відновленні додаткового набору учнів на заняття з релігії в серпні 1953 р., виданні відповідних підручників та збереженні державної матеріальної підтримки церков. Водночас ці заходи не означали докорінної зміни державної політики, а лише свідчили про її часткове пом'якшення. Почала формуватися лояльна до режиму частина духовенства, а також поступово визначалися межі діяльності церков, допустимі з погляду влади.

У цей період уже можна простежити перші ознаки співпраці між комуністичною владою та церквами, які, на думку угорського дослідника З. Велдєші [23], стали підґрунтям формування державної церковної політики доби кадаризму.

Навесні 1955 р., за підтримки радянського керівництва, М. Ракоші припинив реалізацію реформаторського курсу І. Надя. Керівництво Угорської партії трудящих розцінило політику І. Надя як занадто поступливу [6, с. 247]. У зв'язку з цим діяльність Державного управління у справах церков і Міністерства внутрішніх справ знову була спрямована на посилення боротьби проти так званої «клерикальної реакції». Проте після угорської революції 1956 р. державна церковна політика зазнала змін, а УПТ припинила своє існування.

Розглядаючи події жовтня 1956 р., слід наголосити, що представники історичних церков не були їхніми активними учасниками. Водночас уже на початковому етапі революції дедалі гучніше лунали вимоги щодо звільнення глави католицької церкви в Угорщині Й. Міндсенті, який із літа 1956 р. перебував під домашнім арештом. Після звільнення він одразу відновив активну діяльність у церковному та суспільно-політичному житті [8, old. 98–99].

Із 1956 р. по 1988 р. Угорщиною керував Я. Кадар, а провідну роль у політичному житті держави відігравала очолювана ним Угорська соціалістична робітнича партія (УСРП). Революція 1956 р. спонукала партійне керівництво лише до формальних змін у державній політиці. Так, наприкінці 1956 р. було скасовано автономний статус Державного управління у справах церков. До 1959 р. воно функціонувало як один із головних підрозділів Міністерства культури, залишаючись під керівництвом тих самих посадових осіб, які раніше були причетні до реалізації політики переслідування церков [4, с. 105].

Попри окремі організаційні зміни стратегічна мета державної політики щодо церков залишалася незмінною – поступове обмеження впливу релігії на суспільство. В урядовій програмі, затвердженій у січні 1957 р., гарантувалася свобода віросповідання та діяльності церков відповідно до угод 1948–1950 рр. [11]. Водночас від церков очікували лояльності до нового режиму та їхньої активної участі в процесі політичної консолідації країни. Однак партійне керівництво дедалі більше усвідомлювало, що першочерговим завданням державної політики має стати встановлення прямого контролю над діяльністю церков. Саме з цією метою в березні 1957 р. було видано указ, який, усупереч домовленостям 1948 р. та 1950 р., передбачав безпосереднє втручання держави у внутрішні справи церков. Відповідно до його положень, призначення та звільнення більшості церковних посадовців могли здійснюватися лише за попередньою згодою державних органів.

Цей порядок також поширювався на затвердження викладачів богословських навчальних закладів [12, old. 56]. Запровадження цих правових норм значно розширило можливості держави щодо реалізації бажаної кадрової політики та сприяло формуванню лояльного до комуністичного режиму церковного середовища як серед вищого духовенства, так і на нижчих рівнях церковної ієрархії.

До 1958 р. уряд Я. Кадара відновив механізми державного контролю над церквами, які функціонували до революції 1956 р., поступово формуючи власну модель церковної політики, засновану не лише на відкритих репресіях, а й на адміністративному регулюванні та інтеграції церков у соціалістичну систему. У квітні 1957 р. було створено Раду кальвіністської церкви, а 24 травня 1957 р. – Раду католицької церкви та організацію «Opus Pacis» («Справа миру»), які стали інституційною основою підтримки «руху священників за мир» і співпраці частини духовенства з комуністичною владою [17, old. 15; 4, с. 106].

Упродовж 1958–1964 рр. державно-церковні відносили мали суперечливий характер. Зберігаючи курс на послаблення суспільного впливу релігії та церков, комуністичний режим був змушений шукати компроміс із церковними інституціями, розглядаючи його як один із чинників політичної стабілізації в країні. Постанова ЦК УСРП від 1958 р. наголошувала, що політика широкого народного фронту в процесі побудови соціалізму має ґрунтуватися на співпраці атеїстів і віруючих задля зміцнення основ народної демократії [12, old. 56–57].

Потреба в посиленні міжнародних позицій Угорщини та успішному впровадженні Нового економічного механізму (1968 р.) спонукала керівництво країни до коригування державної політики щодо церков. В інформаційному повідомленні Угорської соціалістичної робітничої партії від 1958 р. було сформульовано основний принцип державної церковної політики, який визначав її розвиток упродовж наступних десятиліть. У документі зазначалося: «Оскільки церкви в умовах соціалізму ще тривалий час існуватимуть, необхідною є співпраця між соціалістичною державою та церквами» [23]. Важливою зміною державної політики стало те, що відтепер боротьба спрямовувалася не проти церков як інституцій загалом, а проти «клерикальної реакції» та релігійного світогляду із застосуванням різноманітних політичних, адміністративних та ідеологічних засобів. Одночасно було сформовано концепцію мирного співіснування держави й церков.

У 1960–1961 рр. партійне керівництво Угорщини розглядало духовенство як суспільну силу, здатну потенційно протистояти ідеологічному та політичному контролю режиму. Виходячи з цього, основний напрям боротьби було зосереджено саме проти церковних структур та духовенства. Кроком назад порівняно з курсом державної церковної політики, визначеним у 1958 р., стала постанова Політбюро ЦК УСРП від 21 червня 1960 р. У документі наголошувалося на необхідності посилення боротьби проти внутрішньої реакції, насамперед проти так званих «нелегальних клерикальних сил». У листопаді 1960 р. та лютому 1961 р. органи державної безпеки Угорщини затримали близько 300 представників духовенства, а також осіб, пов'язаних із діяльністю церковних організацій. До літа 1964 р. влада провела ще низку подібних репресивних акцій [23].

До середини 1960-х років у відносинах між владою та церквами намітилася тенденція до їх поступової нормалізації. Цьому сприяли як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні чинники. У 1963 р. було відновлено членство Угорщини в ООН, а уряд Я. Кадара оголосив амністію учасникам революції 1956 р. [5, с. 233].

На тлі змін у міжнародних відносинах суттєвої трансформації зазнала й східна політика Святого Престолу (Ostpolitik). Переговори між Ватиканом і комуністичними режимами Центрально-Східної Європи розпочалися на початку 1960-х років. Процеси оновлення, започатковані ще за понтифікату Іоанна XXIII та продовжені після обрання в 1963 р. Павла VI, насамперед проявилися в тому, що Святий Престол задля збереження церковних структур погодився на співпрацю з комуністами та утримувався від відкритого заохочення до опору [1]. У 1964 р. Ватикан уклав часткову угоду (agrément) з Угорщиною, відповідно до якої отримав право призначати священиків за погодженням з УСРП [7, с. 31]. Цей документ став поворотним моментом у відносинах між Святим Престолом і комуністичним блоком. Вперше СРСР погодився на укладення домовленості між урядом країни, що входила до його сфери впливу, і Святим Престолом, а останній, зі свого боку, вперше визнав комуністичний уряд стороною переговорів і підписав із ним офіційну угоду [12, old. 59].

У другій половині 1960-х років Ватикан, США та Угорська Народна Республіка вели дипломатичні переговори щодо врегулювання статусу кардинала Й. Міндсенті та організації його виїзду з країни. Це питання набуло особливої актуальності з огляду на те, що після радянського

вторгнення в Угорщину 4 листопада 1956 р. кардинал отримав політичний прихисток у посольстві США в Будапешті, де перебував упродовж п'ятнадцяти років [3, с. 234]. Розв'язання цієї проблеми розглядалося як важливий чинник нормалізації відносин між Угорщиною та США, а також як складова політики зближення Ватикану з країнами соціалістичного табору. Водночас сам Й. Міндсенті послідовно відмовлявся підтримувати будь-які кроки, спрямовані на покращення відносин із комуністичним режимом. Домовленості було досягнуто в травні 1971 р. під час укладення чергової угоди між Угорською Народною Республікою та Ватиканом. Відповідно до її положень, після виїзду з країни Й. Міндсенті зобов'язувався утримуватися від втручання в церковне життя країни, а також не здійснювати політичну діяльність і не робити публічних заяв, спрямованих проти Угорщини [9, old. 111–112]. У вересні 1971 р. Й. Міндсенті залишив територію Угорщини та прибув до Ватикану, де його особисто прийняв Папа Павло VI. Після виїзду кардинала угорська влада припинила кримінальне провадження щодо нього. Завершальним етапом урегулювання статусу Й. Міндсенті стало рішення Святого Престолу від грудня 1973 р. про звільнення його з посади глави угорської католицької церкви. Після цього кардинал проживав в Австрії, де й помер 6 травня 1975 р. [9, old. 184].

У 1970-х роках реалізація політики широкого народного фронту сприяла тому, що більшість церков відкрито підтримували політичний курс комуністичної влади. У лютому 1976 р. главою угорської католицької церкви було призначено єпископа Веспремської єпархії Л. Лейкоі, який очолював її впродовж десяти років. В обмін на незначні поступки, надані з ініціативи влади (як зазначав кардинал Л. Лейкоі, у формі «малих кроків»), церкви мали сприяти легітимації соціалістичної системи та закликати своїх вірників до підтримки політики правлячої партії [22, old. 68–69].

Політика «малих кроків», що визначала характер державно-церковних відносин в Угорщині в 1976–1989 рр., ґрунтувалася на поступовому розширенні співпраці між державою та церквами. Вона передбачала поетапне пом'якшення окремих обмежень, надання церквам часткових можливостей для здійснення релігійної діяльності. Цей курс став завершальним етапом кадарівської моделі державно-церковних відносин і зберігався до початку демократичних перетворень 1989 р.

Важливою подією цього етапу стала зустріч Папи Павла VI з Я. Кадаром, що відбулася 9 червня 1977 р. у Ватикані. Візит мав символічне й політичне значення, оскільки Я. Кадар став першим керівником соціалістичної держави, який офіційно відвідав Святий Престол. Зустріч засвідчила подальшу нормалізацію відносин між Ватиканом та Угорською Народною Республікою в руслі політики взаємного діалогу й прагматичної співпраці [12, old. 61].

Однак уже з початку 1980-х років сформована модель державно-церковних відносин виявила ознаки кризи. Зростання суспільного запиту на демократичні перетворення зумовило необхідність перегляду державної політики в релігійній сфері. Важливим кроком у цьому напрямі стала заява реформатського єпископа К. Товта в 1987 р., у якій він зазначив, що укладена в 1948 р. компромісна угода між церквами та комуністичною владою не є незмінною й може бути переглянута [14]. Виступ започаткував новий етап державно-церковних відносин, засвідчивши готовність до відмови від попередньої моделі взаємодії між державою та церквами та започаткувавши процес її реформування.

Подальші події 1989 р., зокрема ліквідація Державного управління у справах церков [10, old. 142], ознаменували остаточний демонтаж комуністичної системи регулювання релігійного життя та створили передумови для формування нових засад взаємодії між державою й церквами у демократичній Угорщині.

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що державна політика комуністичного режиму щодо церков в Угорщині в 1948–1989 рр. зазнала суттєвих змін. Якщо в першій половині 1950-х років влада намагалася досягти мети шляхом репресій і адміністративного тиску, то за правління Я. Кадара було сформовано більш гнучку модель взаємин із церквами, засновану на поєднанні державного контролю, обмеженої співпраці та вибіркових поступок. Саме така політика дала змогу до 1970-х років значною мірою послабити вплив церков та інтегрувати їхню діяльність у систему державного контролю. Зауважимо, що успіхи політики Я. Кадара були зумовлені як внутрішніми чинниками, так і комплексом сприятливих обставин. Серед них важливе значення мали невдача репресивного курсу М. Ракоші, наслідки угорської революції 1956 р., а також зміни у відносинах між Угорщиною та Ватиканом у 1960–1970-х роках, зумовлені поступовим переходом Святого Престолу до політики діалогу із соціалістичними країнами, що сприяло міжнародному визнанню та внутрішньополітичній стабілізації комуністичного режиму в Угорщині.

У 1980-х роках державно-церковні відносини в Угорській Народній Республіці вступили в завершальний етап своєї трансформації. Хоча держава й надалі зберігала контроль над діяльністю церков, він уже не був таким всеохоплюючим, як у попередні десятиліття. Поступова лібералізація політичного режиму та демократичні зміни кінця 1980-х років створили передумови для відмови від моделі підпорядкування церков державі. Унаслідок суспільно-політичних змін 1989 р. було закладено правові та інституційні основи нової системи державно-церковних відносин, побудованої на принципах релігійної свободи та невтручання держави у внутрішнє життя церков.

Список літератури:

1. Балог П. Ватикан, витоки східної політики та війна в Україні. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/06/16/161451/ (дата звернення: 16.07.2026).
2. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Одеса, 2014. 414 с.
3. Скиба І. Державно-церковні відносини в Угорщині у 1956–1989 рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Історія. 2020. Випуск 1(42). С. 232–238. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202263
4. Скиба І. Держава і протестантські церкви у Угорщині у 1948–1989 рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Історія. 2021. Випуск 2(45). С. 103–108. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247275
5. Скиба І. Католицька церква в Угорщині та східна політика Ватикану (1950-1989 рр.). *State and church: historical, philosophical, and political-legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia : "Baltija Publishsng", 2024. P. 22–243. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-460-3-10
6. Скиба І., Кентеш П. П. Імре Надь як прем'єр-міністр Угорщини. *WayScience*. Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Summer Debates: Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Internet Conference, August 7-8, 2025. Dnipro, 2025. P. 246–248.
7. Юнгер М. Антикомуністична опозиція в Угорщині (1968–1990 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2018. 236 с.
8. A katolikos egyház és az 1956-os forradalom. Botos Katalin, Bp., 2018. 179 old.
9. Adriányi G. A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Bp.: Kairosz Kiadó, 2004. 251 old.
10. Balogh M. A Kádár-korszak egyházpolitikai jellegzetességeiről. *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Szerkesztette Rajner M. János. Pécs, 2022. Old. 131–142.
11. Balogh M. Egyház és egyházpolitika a Kádár rendszerben. URL: https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/ (дата звернення: 14.07. 2026).
12. Balogh M. Lojalitás vagy szembenállás?A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika. *Korunk*. 2013. 2–13. Október. Old. 53–63.
13. Czetz B. Mindszenty Bodajkon. Dokumentum. *Egyháztörténeti szemle 9*. 2008. 1.szám. Old. 48–59.
14. Horváth E. A Magyarországi Református Egyház története a kommunista időkben (1945–1989). URL: https://zsinatileveltar.hu/a-magyarorszagi-reformatus-egyhaz-tortenete-a-kommunista-idokben-1945-1989 (дата звернення: 14.07.2026).
15. Gergely J. Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon (Dokumentumok). Bp.: Vigilia Kiadó, 1990. 375 old.
16. Jávor M. Egyházpolitika, ateista propaganda és békemozgalom a Kádár-rendszer korai éveiben (1957–1964). Doktori (PhD) értekezés. Bp., 2020. 183 old.
17. Ladányi S. A Magyarországi Református Egyház az 1956-os (és az azt megelőző) esztendő(k)ben, valamint a Református Megújulási Mozgalom. *Sárospataki Füzetek 1997–2017*. 2006. 1 szám. Old. 8–17.
18. Magyarország a XX században. Az evangélikus egyház (1945–1989).
19. Nagy Imre első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei I. kötet 1953. július 10. – 1954. január 15. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos. Bp.: Nagy Imre Alapítvány. Magyar Nemzeti Levéltár, 2018. 28 old.
20. Nagy P.-T. A felekezeti statisztika a népszámlálásban és a szociológiában. *Kisebbség-kutatás. Minority studies*. 2014. 23. Évfolyam. 3. Szám. Old. 6–35.
21. Rajki Z. Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. URL: https://epa.oszk.hu/03300/03307/00006/egyhaztorteneti_szemle_2002_02_074-086.htm (дата звернення: 14.07.2026).
22. Rajner M. Kádár korszak. 1956–1989. *Magyarország története*. 22. Romsics Ignác. Bp., 2010. 112 old.

23. Völgyesi Z. A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. URL: https://epa.oszk.hu/01500/01515/00010/pdf/EPA01515_mediarium_2011_4_25-34.pdf (дата звернення: 14.07.2026).
24. 1949. évi XX. törvény. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. URL: https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/1949.%20%C3%A9vi%20XX.%20t%C3%B6rv%C3%A9ny.pdf (дата звернення: 14.07.2026).

Skyba I. I., Kentesh P. P., Falach I. V. STATE POLICY TOWARD THE CHURCHES IN HUNGARY (1948–1989): MAIN STAGES AND CHARACTERISTICS

The article analyzes the evolution of state policy toward the churches in Hungary between 1948 and 1989. Drawing on Hungarian historiography, it proposes a periodization of state-church relations comprising six principal stages that reflect the changing approaches of the communist authorities toward religious institutions. The article examines the main features of the communist regime's policy toward the churches during the rule of M. Rakosi, I. Nagy, and J. Kadar, identifying its main objectives, instruments of implementation, and consequences for different religious denominations. It traces the transformation of the forms and methods of state influence on religious life, from repression and administrative pressure to the search for compromise between the state and the churches. Particular attention is paid to the mechanisms of party-state control over the appointment of clergy and the activities of religious organizations. The article also highlights the impact of the 1956 Hungarian Revolution, the policy of consolidation pursued by the Kadar regime, the Holy See's Ostpolitik, the 1964 Partial Agreement (agrément) between the Vatican and Hungary, as well as domestic and international factors that shaped the transformation of state-church relations. It is argued that the evolution of state policy toward the churches constituted an important component of the country's socio-political modernization, while the democratic changes of the late 1980s laid the foundation for abandoning the communist model of regulating religious life and for establishing a new framework of relations between the state and the churches.

The chronological framework of the study covers the period from 1948 to 1989. The starting point is 1948, when the communist regime launched a large-scale campaign against Hungary's historic churches. In the same year, compromise agreements were concluded with the Protestant Churches, while a similar agreement with the Catholic Church was signed in 1950. The closing date is 1989, marked by the abolition of the State Office for Church Affairs and the beginning of Hungary's socio-political transformation.

Keywords: *government-church relations, repression, the communist regime, State Office for Churches, Catholic Church, Protestant Churches.*

Дата першого надходження статті до видання: 23.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 355.1(438)"1990/2025"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.28

Топальський В. Л.
https://orcid.org/0000-0003-2074-0121
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ У ВІЙСЬКУ ПОЛЬСЬКОМУ (1990–2025 РОКИ)

У статті досліджено досвід Республіки Польща щодо успадкування та культивування національних військових традицій у збройних силах після відродження державності у Третій Речі Посполитій. На основі аналізу історичних подій доводиться, що звернення до славетних сторінок польської історії стало необхідністю для повернення з небуття традицій відновленої незалежності країни. Значну увагу у дослідженні зосереджено на аналізі офіційних документів, у яких знайшли закріплення військові традиції, – закони Республіки Польща та Рішення Міністра національної оборони. На основі аналізу джерел окреслено роль суб'єктів відновлення та впровадження військових традицій у польському війську в період з 1990 по 2025 роки.

Окрему увагу приділено процесу декомунізації та відновленню військової символіки у Збройних Силах Польщі. Автором розглянуто класифікацію традицій Війська Польського, висвітлено процес переймання традицій військовими частинами і надання їм почесних назв та імен. Встановлено особливості цього процесу у видах Збройних Сил Республіки Польща. Окреслено роль музеїв і залів традицій військових частин (формувань) у популяризації військових традицій і ритуалів. З'ясовано особливості відновлення такої військової традиції, як вшанування пам'яті загиблих польських воїнів.

Досвід Республіки Польща підтверджує, що результат успадкування та культивування військових традицій може бути позитивним лише тоді, коли до нього залучене все суспільство. Тільки у цьому випадку військові традиції можуть бути не лише історією, але й важливою складовою формування патріотизму, національної ідентичності, єдності армії та народу.

На основі аналізу процесу відновлення і впровадження військових традицій у Війську Польському запропоновано його періодизацію, що враховує як зміни у державі, так і у збройних силах. У висновках підкреслюється роль традицій у формуванні національної та професійної ідентичності військовослужбовців.

Ключові слова: *Військо Польське, військові традиції, збройні сили, Республіка Польща, ритуал, символіка, церемоніал.*

Постановка проблеми. Після Другої світової війни і періоду комуністичного режиму в Польщі багато традицій було знищено чи спотворено. Успадкування та культивування автентичних традицій ускладнювалося тим, що частина історичної спадщини була замовчана або замінена радянською ідеологією та символами. Тому як військовим, так і суспільству загалом доводилося ретельно відновлювати знання про історичні традиції та адаптувати їх до нових умов існування держави та армії.

Серед постсоціалістичних Центральноєвропейських держав Польська Республіка сьогодні йде в авангарді відновлення військових традицій і впровадження нових у збройних силах. При цьому значна частина сучасних традицій у Війську Польському має глибоке історичне коріння, що поєднує в собі елементи національної культури та боротьби за незалежність і територіальну цілісність країни.

Актуальність роботи полягає в узагальнені позитивного досвіду успадкування та культивування військових традицій Війська Польського у період 1990–2025 років та формування завдяки ним національної ідентичності польських військовослужбовців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміна політичної системи держави та відновлення незалежності Польщі зробили значний поштовх для успадкування та культивування національних історичних традицій. Саме тому перед польськими науковцями постало завдання дослідити історичну спадщину та її вплив на військові традиції. Вже у 90-х роках розпочалися дослідження процесів

© Топальський В. Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

трансформації польської армії, включно з аспектами відновлення традицій, визначення їх ролі у формуванні ідентичності військовослужбовців Збройних Сил Республіки Польща (далі – ЗС РП).

Серед польських дослідників слід назвати Томаша Лешковича, який вивчав впровадження та функціонування кавалерійських традицій Другої Польської Республіки у ЗС РП, запропонувавши повний перелік військових частин (підрозділів), що успадкували такі традиції станом на 2025 рік. Він здійснив аналіз традицій польської армії починаючи з 1990 року та зробив спробу поєднання їх з традиціями Другої Польської Республіки [9]. Томаш Лешкович вивчав також процес закріплення патронату над частинами та установами Війська Польського [10].

Успадкування традицій у сучасних ЗС РП досліджував Пшемислав Вив'ял, акцентуючи увагу на необхідності громадянської освіти, що формує світогляд військовослужбовців та яка спирається на історію і польські військові традиції [16]. Дослідник розглядає співпрацю громадських, ветеранських, молодіжних організацій з Міністерством національної оборони, їх залучення до підтримки оборони держави та культивування традицій.

Тадеуш Кшенстек досліджував традиції Війська Польського, які були перейняті в армії Другої Польської Республіки, а також їх зв'язок з європейською військовою традицією. Дослідником проаналізовано історичний процес відновлення військових традицій після поновлення суверенітету Польщі. При цьому особлива увага була зосереджена на перейманні військовими частинами ЗС РП традицій формувань Польського війська на Заході під час Другої світової війни. Тадеуш Кшенстек узагальнив перелік підрозділів Війська Польського, які успадкували традиції підрозділів польської армії часів польсько-російської війни 1919–1920 рр. [8].

Військові звичаї, символіку, уніформу польської армії вивчав Анжей Смолінський, звертаючи увагу на спадкоємність традицій у сучасній польській армії [13].

Українські науковці також вивчали лише певні елементи військових традицій Війська Польського. Серед них слід назвати Єгора Брайляна, Петра Кралюка, Андрія Руккаса. У той же час, в Україні відсутнє узагальнююче дослідження стосовно успадкування та культивування військових традицій у сучасному польському війську.

Постановка завдання. Мета статті – представити результати дослідження щодо успадкування та культивування військових традицій у Війську Польському та здійснити аналіз особливостей їх впровадження у 1990–2025 роках.

Виклад основного матеріалу. Після політичних перемін і внесення змін 29 грудня 1989 року до Конституції, польська держава повернулася до назви Республіка Польща (Rzeczpospolita Polska), а термін Збройні Сили Республіки Польща (Siły Zbrojne Rzeczpospolitej Polskiej) став використовуватися для позначення польської армії. Тобто з'явилася правова основа для змін у збройних силах. Саме з цього часу простежується чітко виражена тенденція до відродження польської армії з її віковими традиціями, під якими Тадеуш Кшенстек пропонує розуміти історично сформовані звичаї та принципи поведінки, засновані на процесі культивування та поширення досягнень Польських Збройних Сил протягом історії [8, s. 155].

Вже з початку 1990 року починають відбуватися певні зміни на різних рівнях – від окремих військових підрозділів до Міністерства національної оборони. Керівник міністерства у березні призначив групу експертів для розробки документів з наслідування традицій та символіки ЗС РП, до якої увійшло близько тридцяти істориків. Цей процес йшов з великою самовіддачею з боку професійних військових та за підтримки спеціалізованих установ Міністерства національної оборони, які прагнули переконати в цій ідеї ветеранські об'єднання і членів сімей командирів, що мали стати патронами окремих армійських формувань.

Паралельно у ЗС РП розпочалася активна декомунізація – зміна назв, символіки, організаційної структури, почесних найменувань військових частин, нагород, навчальних програм у військових навчальних закладах тощо. Особливого значення почали надавати процесу відновлення національного характеру Війська Польського та відродження славної історії польської зброї. Традиції стали важливим елементом формування громадянських поглядів та підтримки морального духу військовослужбовців.

Звернення до славетних сторінок польської історії, переможних битв, історичних постатей, героїзму і хоробрості воїнів стало необхідністю при поверненні з небуття військових традицій демократичної держави. Саме тому польська армія почала успадковувати традиції польської династії Пястів та Ягеллонів, Першої Польської Республіки, наполеонівської епохи, періоду національних повстань, Другої Польської Республіки та боротьби за незалежність під час Першої та Другої світових воєн [7]. Ця спадщина проявлялася

у військових частинах через впровадження національних кольорів (білий та червоний), символіки видів ЗС РП, військ і служб, а також запровадження військових церемоніалів.

Основними суб'єктами відновлення та впровадження військових традицій у польському війську стали: Міністерство національної оборони Польщі – головний державний орган відповідальний за політику у сфері оборони та збереження військових традицій; Генеральний штаб Війська Польського – координує діяльність щодо підтримки традицій і військової культури; військові частини та підрозділи – безпосередньо впроваджують і підтримують традиції через ритуали, церемонії, організацію та проведення свят, використання символіки, носіння відзнак тощо; військові академії та училища – формують молоде покоління офіцерів, передають знання про історію і традиції війська; командири (начальники) різних рівнів – впроваджують і підтримують традиції серед підпорядкованого персоналу.

Активну роль у відновленні та впровадженні військових традицій у сучасному польському війську відіграють також: ветеранські організації та спілки, що зберігають пам'ять про бойові заслуги, допомагають у проведенні військових свят; історичні товариства та музеї, що займаються дослідженням і популяризацією військової історії та традицій; засоби масової комунікації та культурні установи, що поширюють інформацію про військові традиції серед громадськості.

Традиції Війська Польського підлягають умовному поділу на загальні, тобто характерні для всього війська в цілому, і часткові, що відображують специфіку функціонування видів ЗС, родів військ, з'єднань та військових частин. Серед них виділяються також ті, які мають нормативне закріплення у відповідних статутах, положеннях, настановах, наказах, та такі, що не мають нормативного-правової регламентації, тобто є неформальними. Військові традиції і ритуали сьогодні закріплені у ряді законодавчих актів Республіки Польща, а також у відомчих документах Міністерства національної оборони.

З приходом до влади у Польщі демократичних сил, значна увага була зосереджена на відновленні не лише державної національної, а й військової символіки. Тому вже у 1993 році був прийнятий Закон «Про символіку Збройних Сил Республіки Польща», яким визначено, що знаками Збройних Сил є: військові орли; прапори військових частин; військово-морські розпізнавальні знаки; знаки військової авіації; прапори видів (родів) військ [12]. При цьому за основу бралася символіка армії Другої Польської Республіки та польських військових формувань, що боролися на боці союзників у Другій світовій війні проти німецьких окупантів.

Згідно закону, право мати прапор у Польщі надано лінійним частинам усіх видів ЗС РП та прирівняним до них, а також військовонавчальним закладам. Прапор військової частини є офіційною реліквією, тому вручається Президентом Республіки Польща за поданням Міністра національної оборони. Вручення прапора відбувається урочисто у присутності високого командування та громадськості [12]. Полотнище прапора квадратне, кольори прапора – білий та червоний, що є традиційними кольорами Республіки Польща. Військові частини, що нагороджені військовим орденом Virtuti Militari, орденом Військового хреста на своєму прапорі мають стрічки цих орденів [6]. Серед перших військових частин незалежної Польщі, що отримали прапор військової частини, була 34-а бронетанкова кавалерійська бригада, якій Президент Республіки Польща Лех Валенса своїм рішенням від 12 вересня 1995 року надав військовий штандарт [4].

Крім військових частин прапори отримували і дивізії. Першим з'єднанням Сухопутних військ, що отримала прапор у 2013 році, стала 11-а Любуська бронетанкова кавалерійська дивізія. Цю виняткову нагороду було вручено її командуванню у річницю створення дивізії, яка у 2013 році збіглася з 30-річчям присвоєння їй імені короля Яна III Собеського. Хрещеною матір'ю прапора стала Ханна Мацеєвська, дочка легендарного командира 10-го кіннострілецького полку підполковника Яна Мацеєвського, який загинув у Нормандській битві [2] у 1944 році.

Надання можливості стати хрещеною матір'ю військового прапора – особлива традиція Польщі, що має свою історію та глибокий символічний зміст. Існування військової частини ототожнюється із життям людини, а вручення прапора – з таїнством хрещення. Поляки є віруючою нацією, тому така подія набуває особливого значення для всіх учасників. Ритуал вручення військового прапора символізує нове життя та отримання Божої благодаті. Роль хрещеної матері дуже почесна, адже ця жінка виступає в ролі духовної матері, яка повинна надавати духовну опіку. Традиція «хрещення прапора» та участі хрещених батьків бере початок ще з польських військових формувань XIX–XX ст., особливо з армії генерала Юзефа Пілсудського. Тоді прапор сприймався як святиня, а його «хрещення» – як акт духовного посвячення

військової спільноти. Хрещена мати символізувала опіку, материнську турботу та моральну підтримку солдатів.

Кожний вид військ має свій власний прапор, який відрізняє їх від інших. Прапори видів ЗС РП є їхніми почесними знаками, що піднімаються у місцях дислокації військових частин, які належать конкретному виду ЗС [12].

Офіційне закріплення військові традиції знайшли у Рішенні Міністра національної оборони № 445 від 30 грудня 2013 року «Про набуття чинності загальним статутом Збройних Сил Республіки Польща», де зазначено що: знаком поваги до традицій є віддання шани національним і військовим символам, а віддання честі начальникам і старшим – проявом товариства, добрих манер, дисципліни та військової згуртованості (стаття 35) [14]. Оновлений Загальний статут солдата Війська Польського від 2023 року також закріплює повагу до традицій, національних символів та спадщини як невід'ємної частини військового етосу (статті 1–8) [15].

Рішенням Міністра національної оборони № 392 від 30 вересня 2014 року введено важливий документ щодо військових традицій і ритуалів – Військовий церемоніал ЗС РП [5]. У ньому прописаний перебіг святкувань, організованих за польською традицією, звичаями та вимогами дипломатичного протоколу. Церемоніал має глибокий патріотичний зміст, бо звертається до багатовікових традицій польської зброї, що є важливим чинником підготовки військовослужбовців, формуючи у них національну та професійну ідентичність.

З відновленням незалежності було змінено текст військової присяги, у якому акцентується увага на традиції вірного служіння Польщі, захисту її незалежності, Конституції, збереження прапора і честі польського солдата. Військовослужбовці ЗС РП складають присягу як в історичних місцях – Варшавська цитадель, площа Ю. Пілсудського у Варшаві, біля пам'ятників героям, меморіалів тощо, так і в навчальних центрах, військових частинах. Присяга в історичному місці підкреслює зв'язок між сучасними ЗС та національною спадщиною. На урочистостях з нагоди присяги присутні командири, співслужбовці, члени сімей, місцеві мешканці, духовенство. Ритуал прийняття присяги прописано у Військовому церемоніалі ЗС РП [5].

Важливою традицією ЗС РП є відзначення свят, найповажніше з яких – День Війська Польського, що відзначається 15 серпня, у день коли 1920 року було завдано поразки більшовицьким військам, які вже були під Варшавою. Цього дня поляки згадують свою історію та вшановують полеглих за свободу й незалежність держави [17]. Традиція відзначення свята була запроваджена за часів Другої Речі Посполитої. Проте після встановлення комуністичного режиму свято не відзначалося з ідеологічних причин. Відновлення традиції відбулося 1992 року.

Головною ознакою свята є парад, що відсилає до традицій Другої Речі Посполитої. Перші великі паради у пострадянський період було проведено у Варшаві у 2007–2008 роках [3]. А з 2013 року це стало щорічною традицією. Святкування Дня ЗС РП – це не лише вираження поваги до традицій, а й усвідомлення завдань, що стоять перед сучасною армією. Цей день є нагадуванням про важливість національної єдності та спадкоємності традицій, що становлять основу польської ідентичності та незалежності.

Історія польської армії сягає ще часів середньовіччя, коли й виникла власне державність. Тоді кавалерія вважалася основою польського війська, а «крилаті гусари» стали символом та гордістю армії Речі Посполитої. І саме кавалерійські традиції зберігаються в польській армії й сьогодні. Недаремно у Військовому церемоніалі ЗС РП прописані заходи з участю 1-го і 2-го кінних ескадронів Війська Польського на урочистостях [5]. Крім того, сьогодні, коли кавалерії як роду військ немає, значна кількість військових частин ЗС РП і досі у своїй назві має це слово: 11-та бронекавалерійська дивізія, 9-та і 10-та бронекавалерійські бригади, 25-та повітрянокавалерійська бригада, 34-та бронетанкова кавалерійська бригада. На середину 2025 року з 51 довоєнного кавалерійського полку та кінно-артилерійської дивізії сучасні військові частини ЗС РП успадковують традиції 31 частини періоду Другої Польської Республіки [9, s. 29].

Популяризації військових традицій і ритуалів та знань про польську військову історію сприяють музеї. Центральною музейною установою ЗС РП є Музей Війська Польського, який пропагує військові традиції не лише серед військовослужбовців, але й серед всього населення країни та зарубіжних гостей. При музеї у 2024 році було відкрито Центр історико-патріотичного виховання, який займається популяризацією історичних знань і військових традицій, просуванням національної спадщини. Загалом у Польщі є багато як державних, так і приватних військових музеїв, що пропагують традиції.

Деякі військові частини мають власні музеї. Їх також використовують для популяризації

військових традицій. Для прикладу, відповідно наказу командира 6-ї повітряно-десантної бригади, всі її військовослужбовці зобов'язані знайомитися з колекціями музею та брати участь у заходах, присвячених парашутним традиціям [1].

У військових частинах діють Зали традицій, які використовуються для занять з громадянської освіти на тему: «Історія та традиції військової частини (підрозділу)», що проводяться з військовослужбовцями та резервістами. Також тут проходять проводи солдатів, які переводяться до інших частин чи йдуть у резерв.

Кожна бригада, полк, військовий навчальний заклад мають «історичну лінію», тобто підрозділи, що існували в минулому, і традиції яких офіційно переймаються (продовжуються) сьогодні. Це допомагає зберегти тяглість поколінь, навіть якщо конкретна частина була створена вже після 1990 року, а переймає традицію, наприклад, підрозділів часів Другої світової війни. Кожна військова частина має офіційний девіз, який часто пов'язаний з їх бойовими традиціями або традиціями тих частин, правонаступниками яких вони стали.

Для збереження зв'язку з історією, героїзмом та національними традиціями військовим частинам (з'єднанням), військовим навчальним закладам Війська Польського надаються почесні назви та імена. Військові частини отримують імена військових героїв, які стають їх покровителями. Так, 18-та механізована дивізія імені генерала Броніслава Духовського має ім'я генерала визвольних змагань; 1-ша Варшавська бронетанкова бригада імені Тадеуша Костюшка – національного героя Польщі; 6-та повітряно-десантна бригада імені бригадного генерала Станіслава Сосабовського – героя Другої світової війни і пов'язана з традиціями десантників тощо. Почесна назва та ім'я присвоюються військовій частині Указом Президента Польщі за подачею Міністра національної оборони. У ході урочистої церемонії, на якій зазвичай присутні представники керівництва держави і ЗС РП, здійснюється вручення військовій частині прапора з вишитою почесною назвою.

У ЗС РП існує традиція прощання з частиною та військовою формою. Процедура проводів воїнів, які закінчують військову службу, виходять на службу в резерві або переводяться до інших військових частин (установ) прописана у Військовому церемоніалі ЗС РП [5].

Підтримуючи традицію вшанування пам'яті загиблих воїнів, відповідно до Рішення Міністра національної оборони від 23 липня 2015 року, щороку 21 грудня відзначається День пам'яті полеглих та загиблих у військових місіях та операціях за межами держави. Цей день нагадує про найвищу жертву, виявлену польськими солдатами під час служби за кордоном, часто у найскладніших умовах сучасних збройних конфліктів. За більш, ніж 70-річну історію участі у військових місіях та операціях, у них взяли участь близько 130 000 військовослужбовців, 123 з них так і не повернулися додому [11]. Крім столиці офіційні урочистості з вшанування загиблих проходять й у місцях дислокації військових частин, які брали участь у місіях. На честь загиблих миротворців називають об'єкти в гарнізонах, навчальні центри, у казармах військових частин, де служили загиблі, розміщені пам'ятні дошки.

У всіх видах ЗС РП активно формуються й підтримуються сучасні військові традиції, які поєднують історичну спадщину та потреби сучасної армії, але у кожному з них є свої особливості. Так, у Військово-повітряних силах крім почесних найменувань військових частин, є літаки, що мають назви конкретних історичних осіб. У 2017 році перший літак отримав ім'я «Князь Юзеф Понятовський»[1], а наступний – ім'я «Генерал Казімєж Пуласький»[2]. У Військово-морських силах як продовження традицій Другої Польської Республіки є звичай надання назв військовим кораблям. Так фрегати «Генерал Т. Костюшко» та «Генерал К. Пуласький» названі на честь національних героїв. У відносно нових видах ЗС РП – Силах спеціального призначення і Військах територіальної оборони також формуються військові традиції, що підкреслює зв'язок сучасної армії з історичним минулим.

Аналіз відновлення і впровадження військових традицій незалежної польської держави дозволяє виділити у цьому процесі декілька періодів.

І період (1990–середина 90-х років) – декомунізації та початку повернення національних символів (перехідний). Характеризувався стрімкими змінами в політичній системі держави: поновлено суверенітет, відбулася деідеологізація та повернення до історичних витоків незалежної Польщі. Відновлена назва «Республіка Польща» та впроваджено назву «Збройні Сили Республіки Польща». Відбулася адаптація національних військових традицій до нових умов існування держави і війська, змінено текст присяги, встановлено День Війська Польського та інших свят. Після прийняття

[1] Польський політичний і військовий діяч, маршал наполеонівської армії.

[2] Генерал, герой війн за незалежність Польщі та США.

у 1993 році Закону «Про символіку Збройних Сил Республіки Польща» відбулася зміна військової символіки.

ІІ період (друга половина 90-х років – 2015 рік) – докорінних змін. Пов'язаний з підготовкою і вступом до НАТО та переходом ЗС РП на контрактну основу. Відбулося масове переймання традицій військових частин, вручення їм бойових прапорів і присвоєння почесних імен та найменувань. Національні традиції почали поєднуватися з міжнародними стандартами, Поява «коаліційних» традицій унаслідок участі польських контингентів у місіях на Балканах, в Іраку та Афганістані. Створено Сили спеціального призначення (2007 р.) з унікальною системою традицій, заснованій на спадщині Другої світової війни. Рішенням Міністра національної оборони унормувало процедуру присвоєння військовим частинам почесних найменувань, імен видатних покровителів (патронів) та колишніх історичних підрозділів. Введено в дію Військовий церемоніал ЗС РП (2014 рік).

ІІІ період (з 2016 року – дотепер) подальшої трансформації. На тлі зростання загрози з боку російської федерації та початку широкомасштабної війни в Україні, Польща розпочала суттєве збільшення чисельності війська. Створено Війська територіальної оборони (2017 р.) зі своїми традиціями. Здійснюється подальше переймання традицій військових частин, вручення їм бойових прапорів і присвоєння почесних імен та найменувань. З прийняттям закону «Про оборону Батьківщини» (2022 р.), який зафіксував роль військових традицій як основи оборони Батьківщини та патріотичного виховання молоді, традиції стали використовуватися як засіб підготовки армії нового зразка.

Висновки. Проведене дослідження щодо успадкування та культивування військових традицій у Війську Польському наочно демонструє механізми функціонування історичної пам'яті у суспільній свідомості польського народу, а аналіз впровадження традицій у 1990–2025 роках у ЗС РП доводить, що польська армія наслідує славні традиції, що були сформовані великими предками та закріплені в ході битв за Польщу. Тому можна стверджувати, що історична спадщина Війська Польського є частиною суспільної свідомості польського народу та його війська.

Успадкування та культивування національних військових традицій стало потужним інструментом формування та зміцнення національної та професійної ідентичності військовослужбовців. Саме тому військові традиції слід розглядати як джерело морального виховання, що надихає військовослужбовців бути патріотами, служити з повною самовіддачею, проявляючи при цьому мужність, героїзм і любов до своєї країни, особливо в умовах зростаючої російської загрози.

Список літератури:

1. 6 Brygada Powietrznodesantowa im. gen. bryg. Stanisława Sosabowskiego. *Wojsko-polskie*. URL: https://www.wojsko-polskie.pl/6bpd/ [дата звернення: 22.03.2026].

2. 11 Lubuska Dywizja Kawalerii Pancernej im. Króla Jana III Sobieskiego (1992 obecnie). *Jednostki-wojskowe*. URL: https://jednostki-wojskowe.pl/index.php?option= com_content& view=article&id=123&Itemid=27 [дата звернення: 03.04.2026].

3. 15 sierpnia – Święto Wojska Polskiego. *Apeiron*. URL: https://apeiron. edu.pl/15-sierpnia-swieto-wojska-polskiego/ [дата звернення: 30.03.2026].

4. 34 Brygada Kawalerii Pancernej. *Wojsko-polskie*. URL: https://www.wojsko-polskie.pl/34bkpanc/Tradycje/ (дата звернення: 02.04.2026).

5. Ceremoniał Wojskowy Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa : Ministerstwo Obrony Narodowej, 2014. 265 s.

6. Dziedzictwo Wojska Polskiego. *Wojsko-polskie*. URL: https://www.wojsko-polskie.pl/bylismy/ [дата звернення: 08.04.2026].

7. Dziedziczenie i kultywowanie tradycji oręża polskiego : Decyzja Ministra Obrony Narodowej z dnia 8 lipca 2022 r. Nr 98/ MON. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-resortowe/dziedziczenie-i-kultywowanie-tradycji-oreza-polskiego-36037940 [дата звернення: 09.04.2026].

8. Krząstek T. Tradycje w siłach zbrojnych III Rzeczypospolitej. Powrót do tradycji wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920. *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska*. 2004. № 17, S. 155–202.

9. Leszkowicz T. Dziedziczenie tradycji kawaleryjskich II RP we współczesnym Wojsku Polskim. *Bezpieczeństwo-Obronność-Socjologia*. 2025. № 20/1, S. 23–54.

10. Leszkowicz T. Patroni jednostek i instytucji wojskowych – w poszukiwaniu kanonu historycznego współczesnego Wojska Polskiego, *Bezpieczeństwo-Obronność-Socjologia*. 2020. № 13/14, S. 122–145.

11. Mirnytska M. Ku czci poległych na misjach. *Polska zbrojna*. URL: https://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/40914?title=Ku-czci-poleglych-na-misjach [дата звернення: 02.04.2026].

12. O znakach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej : Ustawa z dnia 19 lutego 1993 r. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik [дата звернення: 15.04.2026].

13. Smoliński A. W sprawie przywracania tradycji we współczesnym Wojsku Polskim (sztandary, nazwy formacji, mundur) // IV Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych : zbior streszczen i referatow (Koszalin, 16 XII 1998 r.) / red. Polak B. Koszalin, 1999. S. 57–93.

14. W sprawie wprowadzenia do użytku "Regulaminu Ogólnego Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej" : Decyzja z dnia 30 grudnia 2013 r. Nr 445/MON. *Dziennik Urzędowy Ministra Obrony Narodowej z roku 2013*. URL: https://www.dz.urz.mon.gov.pl/dziennik/pozycje/2013?page=14 [дата звернення: 07.04.2026].

15. W sprawie wprowadzenia do użytku "Regulaminu ogólnego żołnierza Wojska Polskiego" : Zarządzenie z dnia 28 kwietnia 2023 r. Nr 7/MON. *Dziennik Urzędowy Ministra Obrony Narodowej z roku 2023*. URL: https://www.dz.urz.mon.gov.pl/dziennik/pozycje/2023?page=2 [дата звернення: 07.04.2026].

16. Wywiał P. Dziedziczenie tradycji Armii Krajowej we współczesnych Siłach Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej. *Bezpieczeństwo teoria i praktyka*. 2024. № 2 (LV) S. 93–103. DOI: 10.48269/2451-0718-btip-2024-2-006

17. Брайлян Є. Сьогодні День Збройних сил Республіки Польща. *Армія Inform*. URL: https://armyinform.com.ua/2023/08/15/sogodni-den-zbrojnyh-syl-respubliky-polshha/ [дата звернення: 02.04.2026].

Topalskyi V. L. RESTORATION OF MILITARY TRADITIONS IN THE POLISH ARMY (1990–2025)

The article examines the experience of the Republic of Poland regarding the succession and cultivation of national military traditions within its armed forces following the restoration of statehood of the Third Polish Republic. Drawing upon the analysis of historical events, it is demonstrated that referencing the rich heritage of Polish history became essential for reviving the traditions of the country's restored independence. Significant attention is focused on analyzing official documents that institutionalized these military traditions, specifically the laws of the Republic of Poland and the Decisions of the Minister of National Defence. Through source analysis, the study outlines the role of the bodies involved in restoring and implementing military traditions in the Polish Army between 1990 and 2025.

Special attention is paid to the decommunization process and the restoration of military symbolism both within the Polish Armed Forces as a whole and across their specific branches. The author examines the classification of Polish Army traditions and highlights the process of military units adopting these traditions, as well as the granting of honorary titles and names. The specific features of this process within different branches of the Armed Forces of the Republic of Poland are established. Furthermore, the study outlines the role of museums and heritage rooms of military units (formations) in popularizing military traditions and rituals. It also clarifies the specifics of reviving military traditions, such as honoring the memory of fallen Polish soldiers.

The experience of the Republic of Poland confirms that the succession and cultivation of military traditions can achieve positive results only when the entire society is involved. Only under this condition can military traditions go beyond being mere history to become a vital component in shaping patriotism, national identity, and the unity between the army and the people.

Finally, the author proposes a periodization of this process, taking into account changes both in the state and within the armed forces. The conclusions emphasize the role of traditions in shaping the national and professional identity of service members.

Keywords: *Polish Army, military traditions, armed forces, Republic of Poland, ritual, symbolism, ceremonial.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477):070.481
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.29

Чумаковська А. Ю.
https://orcid.org/0009-0007-3762-2240
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТАБОРОВОЇ ПРЕСИ ПОВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ: РОЛЬ РОМАНА РАХМАННОГО (ОЛІЙНИКА) (1946–1947 РР.)

У статті досліджено участь Романа Рахманного (Олійника) у створенні та діяльності Національно-демократичного об'єднання українських журналістів (НДОУЖ) у 1946–1947 рр. Розглянуто передумови виникнення організації в контексті розвитку української таборової преси у повоєнній Німеччині, професійної самоорганізації журналістів та політичної диференціації еміграційного середовища. З'ясовано, що поява НДОУЖ була зумовлена не лише потребою професійного об'єднання журналістів, а й розходженнями щодо принципів організації та суспільно-політичної ролі преси. Проаналізовано діяльність Романа Рахманного як секретаря НДОУЖ, його участь в організаційній роботі та формуванні програмних засад об'єднання. Показано, що діяльність НДОУЖ охоплювала не лише захист професійних інтересів журналістів, а й підтримку молодих кадрів та розвиток організаційної взаємодії в українському пресовому середовищі. Аналіз доповіді «Перед обличчям наших великих завдань» засвідчив, що Рахманний розглядав журналістику як активний чинник формування громадської думки, політичної свідомості та державницького дискурсу, а професіоналізм журналіста поєднував з ідейністю та відповідальністю. Окремо простежено полеміку між НДОУЖ і Союзом українських журналістів (СУЖ), яка відображала відмінності у розумінні принципів професійного об'єднання та політичної ролі преси. Ретроспективне осмислення цих подій Рахманним у 1983 р. засвідчило більш диференційовану оцінку організаційного розмежування та визнання значення обох професійних структур у збереженні вільної української преси. Доведено, що діяльність НДОУЖ і Р. Рахманного була важливою складовою розвитку української журналістики повоєнної еміграції та відображала прагнення поєднати професійне об'єднання журналістів із осмисленням ролі преси в суспільному й політичному житті української спільноти. Попри нетривалий період активної діяльності, НДОУЖ стало помітним етапом в організаційному розвитку української таборової преси та професійного об'єднання її працівників.

Ключові слова: *Р. Рахманний, НДОУЖ, СУЖ, СУДП, українська еміграція, українська таборова преса.*

Постановка проблеми. Після Другої світової війни в таборах переміщених осіб у Німеччині постала потреба у професійній самоорганізації працівників української преси. Однак спроби їх об'єднання супроводжувалися ідеологічними та організаційними розбіжностями, зокрема щодо суспільно-політичної ролі журналістики. Це спричинило поступове розмежування між прихильниками різних моделей фахового об'єднання та стало одним із чинників створення у 1946 р. НДОУЖ.

Важливу роль у становленні цієї організації відіграв Р. Рахманний, який обіймав посаду секретаря та брав участь у її організаційній і програмній роботі. Аналіз його діяльності дає змогу простежити взаємозв'язок між професійним об'єднанням працівників пресового середовища та осмисленням ролі журналістики в умовах бездержавності.

Незважаючи на наявність досліджень української таборової періодики, передумови створення НДОУЖ, характер дискусій щодо засад професійного об'єднання та внесок Р. Рахманного в становлення і діяльність організації потребують подальшого уточнення.

© Чумаковська А. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія української преси має значну історіографічну традицію. Однією з ранніх спроб систематизації матеріалів з історії повоєнної української таборової преси стало видання «До історії української еміграційної преси 1945–1948» [3]. У ньому зібрано свідчення про діяльність української преси в Німеччині й Австрії, зокрема доповіді про її стан, матеріали пресових конференцій, з'їздів і нарад, а також документи та інформаційні матеріали Відділу інформації Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ). Загальний контекст її розвитку представлено у працях Ю. Тернопільського «Українська преса з перспективи 150-ліття» [16] та А. Животка «Історія української преси» [5]. У цих дослідженнях преса розглядається як важлива складова громадського, політичного й культурного життя українства, що створює загальне підґрунтя для вивчення окремих періодів та напрямів її розвитку.

Окремий напрям досліджень становлять праці, присвячені не лише розвитку української преси, а й формуванню журналістського середовища та діяльності професійних об'єднань журналістів. У статті Р. Ільницького «Українська преса таборової доби» висвітлено становлення, правове, матеріальне й технічне становище преси та професійне гуртування українських журналістів у Німеччині [8]. Автор простежив створення журналістських об'єднань від першого з'їзду у Швайнфурті до формування СУЖ і НДОУЖ, пов'язуючи їх розвиток із політичним розмежуванням української еміграції. Водночас праця має переважно узагальнюючий характер і не реконструює внутрішню діяльність НДОУЖ, його програмні дискусії та діяльність окремих членів.

Ширшим за охопленням є дослідження В. Маруняка «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951» [10]. В окремому розділі «Журналістичні організації» автор розглянув формування професійного середовища українських журналістів, діяльність СУЖ, НДОУЖ та інших пресових структур. Журналістські об'єднання постають тут як окремий елемент організації українського еміграційного життя. Проте увагу зосереджено передусім на організаційних формах, складі, керівництві та функціях об'єднань, а не на їхніх програмних засадах і діяльності окремих діячів.

Новий етап досліджень пов'язаний із монографією М. Присяжного «Преса української еміграції в Німеччині: становлення, розвиток, тематична політика (1945–1953)» [12]. Автор окремо розглянув професійні організації журналістів та їхній вплив на розвиток еміграційної преси.

Систематизацію історії української таборової преси здійснили Н. та О. Сидоренки у праці «Журналістська «планета Ді-Пі»: Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після ІІ Світової війни, 1945–1950» [15]. Автори розглянули масив видань, умови їх функціонування та формування професійного журналістського середовища. Діяльність СУЖ і НДОУЖ представлена як частина загального процесу організації української преси Ді-Пі.

Отже, історіографія висвітлює розвиток української преси повоєнної еміграції та діяльність журналістських об'єднань, проте НДОУЖ і внесок Романа Рахманного не стали предметом окремого комплексного дослідження.

Постановка завдання. Проаналізувати процес створення та діяльність НДОУЖ у повоєнній Німеччині, визначити причини його виникнення в контексті розвитку української еміграційної преси та з'ясувати роль Романа Рахманного у формуванні програмних засад цієї організації.

Виклад основного матеріалу. У повоєнних умовах українська преса в західних окупаційних зонах Німеччини швидко розвивалася, охоплюючи значну кількість видань у таборах переміщених осіб. Вона забезпечувала інформаційні та комунікаційні потреби українського населення, а також ставала одним із осередків громадського життя еміграції. Журналістська праця при цьому відбувалася в умовах юридичної невизначеності, матеріального дефіциту та адміністративного тиску. За спогадами Р. Ільницького, протягом певного часу Ді-Пі-преса перебувала «поза законом», не маючи чіткого юридичного статусу ані в системі військової адміністрації союзників, ані у взаєминах з УНРРА [8, с. 63]. Дефіцит технічних засобів, шрифтів і паперу позначався на періодичності та тиражах видань, матеріали інколи доводилося купувати на «чорному ринку». Додатковою проблемою був адміністративний і цензурний тиск місцевих комендантів [8, с. 67–68].

За таких обставин прагнення журналістів створити фахову спілку стало закономірною формою професійної самоорганізації та захисту їхніх інтересів. Першою такою спробою можна вважати з'їзд, що відбувся 2–4 березня 1946 р. у Швайнфурті (Баварія) за ініціативою Геннадія Которовича. Хоча він мав неофіційний, товариський характер, саме під час цього зібрання було започатковано ідею об'єднання українських

журналістів на професійній основі [8, с. 70–71]. Із цього середовища невдовзі у Реґенсбурзі постав Союз української демократичної преси (СУДП), який об'єднував журналістів, згуртованих навколо тижневиків «Наше життя», «Українські Вісті», «Слово» та «Неділя» [10, с. 206].

У червні 1946 р. в Ульмі було створено СУЖ, а за її участю 2–3 червня відбувся перший загальноемігpаційний з'їзд українських журналістів. Його скликання стало можливим завдяки організаційному апарату та зв'язкам, у співпраці з яким діяв інформаційний відділ ЦПУЕ на чолі з Юліяном Реваєм [8, с. 71]. У з'їзді взяли участь 95 осіб, що свідчило про значне розширення кола професійних контактів та прагнення до організаційного об'єднання українських журналістів [10, с. 206–207]. Ініціатори зібрання декларували аполітичність, тобто прагнення об'єднати працівників преси незалежно від партійної належності. Між тим, як зазначає М. Присяжний, ця аполітичність не була повністю нейтральною щодо політичного поля: керівництво СУЖ, зокрема голова Степан Баран, співпрацювало з ЦПУЕ та підтримувало платформу Державного Центру УНР [12, с. 15].

Характерним проявом цієї орієнтації стала ситуація на установчому з'їзді СУЖ, де більшість делегатів підтримала пропозицію надіслати вітальну телеграму президентові УНР в екзилі Андрієві Лівицькому як «репрезентантові законної української влади» та відкинула пропозицію привітати також о. Івана Гриньоха, одного з провідних діячів Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) [8, с. 71]. Професійна дискусія таким чином набула політичних контурів, а питання про статус спілки фактично перетворилося на питання про те, яку політичну традицію вона визнає репрезентативною для українського еміграційного середовища. Для частини представників преси така позиція керівництва СУЖ була неприйнятною.

Процес консолідації журналістів, опозиційних до СУЖ, розпочався навесні 1946 р. За офіційним «Комунікатом», 30 травня 1946 р. в Мюнхені відбулися ширші «Інформаційні сходини українських журналістів», де ухвалено рішення про створення нової організації «на національно-державній демократичній основі» [7, с. 3]. Завершенням цього процесу став перший з'їзд українських журналістів національно-демократичного спрямування, що відбувся 28 серпня 1946 р. в Мюнхені. На ньому було засновано НДОУЖ. З'їзд обрав семичленну управу: її очолив редактор «Української трибуни» Зенон Пеленський, а секретарем став Р. Рахманний, який уже мав авторитет як редактор тижневика «Час» [7, с. 3]. Серед основних напрямів діяльності НДОУЖ визначалися: 1) розвиток української журналістики на програмово-ідеологічному ґрунті та активне проведення журналістської праці на користь української національної ідеї; 2) відстоювання засад українського націоналізму, але без партійно-політичної заангажованості; 3) об'єднання українських журналістів на професійних засадах; 4) захист свободи преси та недопущення використання журналістики як інструменту політичних або особистих інтересів; 5) організація з'їздів і зборів українських журналістів, обмін професійним досвідом та підтримка організаційної єдності; 6) підтримка української преси й журналістів в еміграції та надання допомоги редакціям і видавничим установам; 7) встановлення професійних контактів із міжнародними журналістськими організаціями та участь у відповідних конференціях; 8) сприяння розширенню мережі кореспондентів, інформаторів і представників української преси в різних країнах; 9) збереження відповідних матеріалів і документів, що стосувалися діяльності української журналістики та національно-визвольного руху [15, с. 2].

Створення НДОУЖ спричинило гостру реакцію керівництва СУЖ. Упродовж осені 1946 р. та 1947 р. протистояння між двома організаціями стало одним із проявів внутрішньополітичної конкуренції в українській еміграції. Центральним питанням полеміки була аполітичність преси. Керівництво СУЖ виходило з того, що професійна спілка має стояти осторонь партійних суперечок і об'єднувати працівників преси на фаховій основі.

У подальшій дискусії порушувалися не лише організаційні та політичні питання, а й проблеми професійного рівня преси та відповідальності редактора. Голова СУЖ С. Баран у статті «Журналісти і громадянство» звертав увагу на недостатню фахову підготовку частини редакторів, яких характеризував як «з малими винятками самоуки і практики» [2, с. 1–2]. Водночас його критика стосувалася і використання преси для особистих або вузькопартійних цілей: появу великої кількості амбітних «директорів» він пов'язував із прагненням використовувати газети для реалізації власних або групових інтересів [2, с. 1–2].

Окремої гостроти конфлікт набув у зв'язку з випадками втручання в діяльність окремих таборових видань. У статті «В обороні свободи преси» С. Баран писав про «загарбання часописів» та насильне або підступне усування небажаних для

певних гуртків українських видань із таборового середовища; одним із приводів для цієї дискусії став конфлікт довкола «Нашого Життя» в Авґсбурзі. СУЖ разом із ЦПУЕ розцінювали такі дії як недемократичний тиск на пресу, що могло дискредитувати українську еміграцію перед західним демократичним середовищем [1, с. 1–2].

До осені 1946 р. НДОУЖ об'єднало 87 дійсних членів. Із середовищем організації були пов'язані такі часописи, як «Українська Трибуна» (Мюнхен), «Час» (Фюрт), «Українське Слово» (Регенсбург), «Українська Думка» (Авґсбурґ), «Наша Пошта» (Гайденав), «Сьогодні», «Літопис Політв'язня», а також видання поза Німеччиною – «Вісті» (Бельгія), «Українець» (Франція) та «Наш Клич» (Лондон) [11, с. 4].

25 жовтня 1946 р. у Мюнхені відбувся другий загальний з'їзд НДОУЖ. Він розглянув низку організаційних питань, зокрема статут організації, визначення умов членства та зв'язків із закордонними журналістами, а також заслухав два реферати – голови управи З. Пеленського та секретаря НДОУЖ Р. Рахманного. У ширшій доповіді З. Пеленський розглянув напрями розвитку української визвольної національної думки на тлі міжнародної політичної ситуації та окреслив відмінності між двома політичними таборами української еміграції, що концентрувалися навколо УГВР і КУК. При цьому НДОУЖ підтвердило свою беззастережну орієнтацію на ідеологічну платформу УГВР [4, с. 3].

У резолюціях другого загального з'їзду НДОУЖ було конкретизовано політичні та організаційні засади діяльності об'єднання. Учасники з'їзду заявили про готовність працювати на платформі здійснення ідеалів «Воля і Людина», водночас засудивши партійну нетерпимість, прояви диктатури та монопартійної виключності в українському пресовому, політичному й громадському житті. В організаційній резолюції НДОУЖ визначалося як програмово-ідеологічна журналістична організація, головним завданням якої було плекання й розвиток української національно-державної ідеї на демократичних засадах, підвищення рівня публіцистичної праці та розвиток програмово-ідеологічного і світоглядового життя. Окремо з'їзд наголосив на необхідності створення єдиної аполітичної станової організації українських журналістів на суто професійних засадах та звернувся до ЦПУЕ із закликом скликати загальні збори СУЖ, залучити до неї всіх українських журналістів, згуртованих у програмово-ідеологічних об'єднаннях або працюючих поодинці, та надати спілці загальнонаціонального характеру [6, с. 3].

Окремої уваги потребує доповідь секретаря НДОУЖ Р. Рахманного «Перед обличчям наших великих завдань», оскільки саме в ній найповніше сформульовано концептуальні засади діяльності організації та її бачення суспільної ролі української преси.

У своїй доповіді Рахманний пов'язував становище української політичної думки з наслідками Другої світової війни та змінами повоєнного політичного життя. Він наголошував, що завершення війни не усунуло більшовицької системи, а тому українська політична думка опинилася перед новими завданнями. У цьому контексті Рахманний критично оцінював довоєнні партійні структури, вважаючи, що їхні попередні підходи вже не відповідали новим умовам українського політичного життя [11, с. 4].

Рахманний вбачав значення української преси не лише з передаванням інформації, а передусім із діяльністю самих журналістів, від яких залежало формування громадської думки. Він називав працівників редакцій «збирачами громадської прилюдної опінії» та її «формувачами», тим самим підкреслюючи їхню відповідальність за напрям і зміст суспільної думки [11, с. 4].

Відповідно, Рахманний заперечував вузьке розуміння журналістської професії. Для нього українському журналістові необхідні були не лише професійні навички, а й загальна підготовка, ідейність, любов до своєї справи та почуття відповідальності. Він наголошував на потребі професійної організації, яка могла б об'єднувати журналістів незалежно від їхньої партійної належності та водночас сприяти підвищенню рівня української журналістики [11, с. 4].

Цей аспект доповіді близький до оцінки М. Присяжного, який характеризує журналістику як важливий чинник формування громадської думки та вироблення визвольних концепцій [12]. Водночас у Рахманного професійність журналіста не відокремлювалась від його суспільної відповідальності: високий фаховий рівень, на його думку, мав поєднуватися з усвідомленням значення журналістської праці для українського громадського життя [11, с. 4].

Рахманний розглядав еміграційне журналістське середовище як простір, у якому має продовжуватися осмислення українських політичних завдань та вироблення відповідних поглядів. З огляду на це він наголошував на необхідності розвивати на Заході організовані форми

українського суспільного життя та підтримувати зв'язок із політичними процесами на українських землях [11, с. 4].

Діяльність Р. Рахманного на посаді секретаря НДОУЖ не обмежувалася організаційною роботою. Важливим напрямом його діяльності була участь у реалізації стипендіальної ініціативи НДОУЖ. Для матеріальної підтримки молодих українських журналістів було створено Куратерію «Стипендійного фонду НДОУЖ ім. Й. Позичанюка та Ю. Липи». Рахманний брав участь у розгляді подань на отримання стипендій у співпраці з Комісією допомоги українському студентству [9, с. 7].

Однак, попри здійснені ініціативи та намагання розгорнути діяльність у різних напрямах, НДОУЖ не вдалося перейти до стабільної та системної роботи. За реконструкцією М. Присяжного, після 1948 р. організація лише епізодично нагадувала про своє існування і вже не відігравала помітної ролі у пресовому житті повоєнної Німеччини [12, с. 28].

Пізніша доля її керівників також впливала на організаційну стабільність. У матеріалах тодішньої преси зафіксовано зміни у складі керівництва та подальше переміщення діячів еміграції. Унаслідок цього НДОУЖ втратило можливість підтримувати постійну діяльність у попередньому форматі, а з переходом еміграції до нових країн проживання організаційне життя в Німеччині поступово згорталося.

У 1983 р., оцінюючи повоєнний період ретроспективно, Рахманний уже не трактував історію НДОУЖ і СУЖ як просту боротьбу двох взаємовиключних моделей. У доповіді «Три етапи вільної української преси» він визнав значення діяльності обох організацій у тяжкий час і пов'язав їхній спільний результат зі збереженням української преси та свободи слова в повоєнній Європі [13, с. 137–139]. Ця пізніша оцінка дає підстави бачити історію НДОУЖ не лише крізь призму тогочасних організаційних суперечностей, а й у ширшому контексті збереження та розвитку української преси в еміграції.

Висновки. Проведений аналіз показує, що створення НДОУЖ стало закономірним наслідком розвитку українського журналістського середовища в повоєнній Німеччині. Складні умови функціонування преси, професійні потреби журналістів та внутрішня полеміка щодо засад її діяльності зумовили появу ще однієї організації, яка прагнула представляти окремий напрям українського журналістського середовища.

НДОУЖ сформувалося як професійне об'єднання журналістів на національно-державницькій основі та стало одним із проявів диференціації української еміграційної преси. Його діяльність була пов'язана не лише з організацією професійного життя журналістів, а й із визначенням ролі преси у формуванні громадської та політичної думки.

Важливе місце в діяльності НДОУЖ посідав Р. Рахманний, який поєднував організаційну роботу із формуванням програмних засад журналістики. У його трактуванні преса мала не лише інформувати, а й брати участь у збереженні та розвитку українського державницького мислення.

Отже, поява НДОУЖ відображала ширші процеси розвитку української еміграційної преси, у якій професійна самоорганізація тісно переплталася з питаннями політичної орієнтації, суспільної ролі журналістики та збереження української державницької ідентичності. Хоча активний період діяльності організації був нетривалим, її досвід є важливою складовою історії української преси повоєнної доби.

Перспективним є окреме дослідження історії інших українських журналістських організацій повоєнного періоду, їхнього організаційного устрою, програмних засад, складу, взаємовідносин та впливу на розвиток еміграційної преси. Такий підхід дасть змогу виявити спільні й відмінні моделі професійної та політичної самоорганізації журналістів, простежити процеси диференціації українського журналістського середовища та краще зрозуміти взаємозв'язок між розвитком преси й політичним життям української еміграції.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Список літератури:

1. Баран С. В обороні свободи преси. Християнський шлях. 1946. 27 жовт. Ч. 40. С. 1–2.
2. Баран С. Журналісти і громадянство. Християнський шлях. 1946. 1 верес. Ч. 32. С. 1–3.
3. До історії української еміграційної преси 1945–1948. Франкфурт, 1948. УЦДК–ЦПУЄ, Відділ інформації. 54 с.
4. Другий Загальний З'їзд НДОУЖ. Час. 1946. 3 листоп. Ч. 43 (57). С. 3.

5. Животко А. Історія української преси. Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1989–1990. 334 с.
6. З резолюцій Другого Загального З'їзду НДОУЖ. Українська трибуна. 1946. 1 листоп. С. 2.
7. Заснування Національно-Демократичного Об'єднання Українських Журналістів. Комунікат. Час. 1946. 7 верес. Ч. 35 (49). С. 3.
8. Ільницький Р. Українська преса таборової доби. Сучасність. Мюнхен. 1984. № 5. С. 60–81.
9. Комунікат КоДУС-у та Упр. НДОУЖ. Час. 1947. 2 лют. Ч. 5. С. 7.
10. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. 405 с.
11. Олійник Р. Перед обличчям наших великих завдань (Доповідь Секретаря НДОУЖ на II Загальному З'їзді). Українська трибуна. 1946. 14 листоп. Ч. 15. С. 4.
12. Присяжний М. Преса української еміграції в Німеччині: становлення, розвиток, тематична політика (1945–1953). Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2000. 220 с.
13. Рахманний Р. Три етапи вільної української преси (Доповідь на зустрічі з громадськістю з нагоди 25-тиріччя СУЖК у Торонті, 24 квітня 1983 р.). Україна атомного віку: есеї і статті, 1945–1986. Т. 1 / ред. і вступ. ст. Н. Олійник. Канада : Видавництво «Гомін України», 1987. С. 137–138.
14. Резолюції З'їзду НДОУЖ в організаційних справах. Українська трибуна. 1946. 8 верес. С. 2.
15. Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська «планета Ді-Пі»: українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950) : монографія. Київ : Центр інновацій та розвитку, 2000. 176 с.
16. Тернопільський Ю. Л. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерзі-Сіті : Вид-во М. П. Коць, 1974. 175 с.

Chumakovska A. Yu. THE FORMATION OF THE NATIONAL-DEMOCRATIC ASSOCIATION OF UKRAINIAN JOURNALISTS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN DP PRESS IN POSTWAR GERMANY: THE ROLE OF ROMAN RAKHMANNY (OLIINYK) (1946–1947)

The article examines the involvement of Roman Rakhmanny (Oliynyk) in the establishment and activities of the National-Democratic Association of Ukrainian Journalists (NDOUJ) in 1946–1947. It explores the prerequisites for the organization's emergence in the context of the development of the Ukrainian displaced persons (DP) press in postwar Germany, the professional self-organization of journalists, and the political differentiation of the Ukrainian émigré community. The study demonstrates that the emergence of the NDOUJ was driven not only by the need for a professional association of journalists but also by differences concerning the principles of professional organization and the social and political role of the press. Particular attention is paid to Roman Rakhmanny's activities as secretary of the NDOUJ, his involvement in organizational work, and his contribution to shaping the association's programmatic principles. The article shows that the activities of the NDOUJ extended beyond the protection of journalists' professional interests to include support for younger professionals and the development of organizational cooperation within the Ukrainian press community. An analysis of Rakhmanny's address, «Facing Our Great Tasks», demonstrates that he regarded journalism as an active force in shaping public opinion, political consciousness, and state-building discourse, while associating journalistic professionalism with ideological commitment and responsibility. Particular attention is also given to the polemics between the NDOUJ and the Union of Ukrainian Journalists (SUZh), which reflected differences in their understanding of the principles of professional organization and the political role of the press. Rakhmanny's retrospective assessment of these events in 1983 reveals a more nuanced understanding of the organizational division and acknowledges the importance of both professional structures in preserving a free Ukrainian press. The article argues that the activities of the NDOUJ and Roman Rakhmanny constituted an important component of the development of Ukrainian journalism in the postwar émigré community and reflected an effort to combine the professional organization of journalists with a broader understanding of the role of the press in the social and political life of the Ukrainian community. Despite its relatively brief period of active operation, the NDOUJ represented a significant stage in the organizational development of the Ukrainian DP press and in the professional association of its practitioners.

Keywords: *Roman Rakhmanny, NDOUJ, SUZh, SUDP, Ukrainian emigration, Ukrainian DP press.*

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 9.90.904
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.30

Рибчинський Н.-М. О.
https://orcid.org/0000-0002-7960-3714
Національний університет «Львівська політехніка»

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ У ФОРМІ СКАНСЕНУ

Мета роботи полягає у визначенні теоретико-методологічних та практичних принципів побудови комплексної функціональної моделі археологічних парків для середньовічних пам'яток України з метою їхньої ефективної ревіталізації, актуалізації та захисту від руйнації. Дослідження структуроване за трьома основними блоками: принципи історичної достовірності (застосування методу аналогів, верифікація археологічних джерел та використання автентичних будівельних матеріалів), ландшафтна інтеграція (максимальне збереження природного рельєфу та проєктування закритого фортифікованого простору) й експозиційні стратегії (активне впровадження AR-технологій та інтеграція прихованих цифрових рішень), а також базується на системному аналізі практичних кейсів вітчизняних об'єктів (зокрема, державного історико-культурного заповідника «Тустань»). Суть дослідження полягає у розробці та теоретичному обґрунтуванні цілісної функціональної моделі археологічного музею просто неба (скансену), яка базується на трикомпонентному синтезі наукової достовірності, методів експериментальної археології та інструментів сучасного музейного менеджменту. Модель ураховує розгалужене функціональне наповнення парку, що гармонійно поєднує науково-дослідну функцію (експериментальні програми, літні археологічні школи), розважально-освітню (фестивалі живої історії, інтерактивні квести, майстер-класи) та виставкову діяльність (інклюзивна навігація, відкриті лекторії), а також пропонує дієві механізми мінімізації ключових ризиків (безпекових викликів, складнощів утримання інфраструктури, забезпечення безбар'єрності для маломобільних груп населення та маркування зон фотофіксації). Доведено, що сучасний археологічний музей просто неба має функціонувати не лише як статична туристична локація, а як динамічна науково-експериментальна платформа, яка транслює автентичні цінності історичної спадщини, ефективно поєднує первинне археологічне джерело з науковою реконструкцією та гарантує сталий розвиток і популяризацію пам'яток у сучасному соціокультурному просторі.

Ключові слова: *ревіталізація, археологічні парки, середньовічні пам'ятки, скансен, охорона археологічних пам'яток.*

Постановка проблеми. Незважаючи на значний науковий інтерес до середньовічної археологічної спадщини України, значна частина пам'яток залишається законсервованою або перебуває у стані руйнації, що нівелює їхній потенціал як об'єктів культурної пам'яті. Традиційні методи музеєфікації часто не забезпечують належного рівня візуалізації та інтерактивності, через що складні археологічні структури залишаються малозрозумілими для пересічних відвідувачів.

Потреба у ревіталізації таких об'єктів вимагає пошуку нових експозиційних форм, які б дозволили не лише зберегти автентичні залишки, а й відтворити історичний контекст їхнього функціонування. Формат археопарку виступає одним з найкращих інструментів вирішення цієї проблеми, проте в Україні досі бракує цілісних

© Рибчинський Н.-М. О.., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

теоретичних розробок щодо створення саме археологічних музеїв просто неба. Сучасні проєкти часто реалізуються без належного наукового обґрунтування, що призводить до викривлення історичної правди на догоду комерційній привабливості. Крім того, відсутність вибудуваної функціональної моделі ускладнює процес проектування скансенів, які мають одночасно виконувати наукову, освітню та рекреаційну роль. Таким чином, актуальним завданням є розробка комплексної моделі ревіталізації середньовічної спадщини, яка б гармонійно поєднувала автентичність археологічного джерела з сучасними вимогами музейного менеджменту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження ревіталізації середньовічної археологічної спадщини через створення скансенів грунтується на перетині музеєзнавства, археології та урбаністики. Теоретичну базу функціонування таких об'єктів заклали праці європейських та вітчизняних фахівців, які розглядають такі музеї не лише як експозиційний простір, а як складну функціональну систему.

Так, Т. Лисюк та Д. Мірошніков, у статті «Скансени України – Інноваційний напрям музейного туризму» розглядають виключно етнографічні скансени як інноваційні типи музеїв. Дослідники звертають увагу на функціонал таких музейних закладів позиціонуючи їх як майданчики для відтворення народного побуту, проведення фестивалів, святкувань чи народних зібрань, а також як рекреаційні зони [3, с. 87].

Також до вивчення скансенів звертався А. Позняк. У статті «Скансени в умовах Російсько-Української війни: трансформація культурно-дозвіллєвих практик» він аналізує нові підходи у взаємозв'язках скансенів з громадськістю (з урахованням періоду пандемії та часу Війни за Незалежність» [5, с. 369].

Історію українських скансенів вивчав А. Данилюк. Він звертав увагу на історію виникнення етнографічних скансенів та принципи побудови експозиції. Автор подає детальну характеристику уже сформованим музейним комплексам [2].

Термінологія та класифікація археологічних парків проаналізовані в роботах П. Планеля та П. Стоуна (The Constructed Past: Experimental Archaeology, Education and the Public), де автори наголошують на важливості наукової достовірності при реконструкції середньовічних споруд [11].

Оскільки ревіталізація середньовічної спадщини часто передбачає відтворення втрачених об'єктів, ключове значення мають праці з експериментальної археології. Дослідження П. Й. Рейнольдса та сучасні звіти асоціації EXARC пропонують методики створення «живої історії», що є частиною функціональної моделі сучасного археологічного музею під відкритим небом [9].

Постановка завдання. Мета дослідження – визначити принципи побудови функціональної моделі археологічних парків для середньовічних пам'яток України. Для досягнення мета визначено такі завдання:

1. Обгрунтувати ключові блоки проєктування скансену;
2. Сформулювати трикомпонентну функціональну модель;
3. Ідентифікувати ризики та виклики.

Досягнення окреслених завдань дозволять розробити та обґрунтувати цілісну функціональну модель археологічного музею просто неба (скансену), яка базується на трикомпонентному синтезі наукової достовірності, методів експериментальної археології та інструментів сучасного музейного менеджменту. Модель ураховує розгалужене функціональне наповнення парку, що гармонійно поєднує науково-дослідну функцію (експериментальні програми, літні археологічні школи), розважально-освітню (фестивалі живої історії, інтерактивні квести, майстер-класи) та виставкову діяльність (інклюзивна навігація, відкриті лекторії), а також пропонує дієві механізми мінімізації ключових ризиків (безпекових викликів, складнощів утримання інфраструктури, забезпечення безбар'єрності для маломобільних груп населення та маркування зон фотофіксації).

Виклад основного матеріалу. Розробка концепту сучасного археологічного спарку в Україні вимагає використання ряду методологічних принципів, які варто розділити на кілька блоків.

Перший блок стосується історичної достовірності. Етап проектування детермінується результатами комплексних історико-археологічних реконструкцій гіпотетичного вигляду фасадів та інтер'єрів. За основу варто брати як археологічні знахідки (рештки фундаментів, предметів побуту та ін.), збережені зразки з в цьому ж регіоні (або суміжних територіях) та, в деяких випадках зображення. Релевантними аналогами для верифікації архітектурних форм виступають: вежа-дзвіниця в Скиті Манявському (Івано-Франківська область, Україна) [8, с. 122] та забудова Золотої Вулиці у Празі (Чехія) [10]. Серед археологічних пам'яток реконструкції піддаються ті, що є найповніше вивченими, до таких можна зарахувати Мале Городище в Буську (Львівщина) [7], Тустань

(Львівщина) [6], Зелена Липа (Буковина) [4] та Звенигород (Львівщина) [1].

Наступним кроком є створення *правдивого* середовища, адже будівлі не просто розташовуються в межах виділеної території, а визначають певний тип поселень (селище, городище місто та ін.). Такий підхід дозволить пересічним відвідувачами створити цілісне уявлення про побут людей тієї чи іншої епохи. Такий підхід важливий тим, що будівлі найкраще розкриваються в середовищі у якому вони колись були споруджені. Це створить комплексне уявлення у відвідувачів про те, як відбувалось життя в населених пунктах Середніх Віків.

Ще одним елементом, що стосується створення автентичного простору є *використання оригінальних природніх матеріалів*. Це дозволить уникнути відчуття штучності (бутафорності) середовища. До таких матеріалів зараховуємо: камінь, дерево, глину та матеріали, що знаходяться в окремому регіоні.

Другий блок стосується використання середовища де розташовані реконструкції та простору який вони формують. При спорудженні такого туристичного об'єкту варто досягнути мінімального втручання в антропогенний ландшафт та не здійснювати суттєвих змін. Це створить цілісне уявлення про функціонування людських середньовічних поселень у різних географічних умовах. До прикладу, якщо ділянка має ухил, не потрібно її вирівнювати, а потрібно розташувати об'єкти так, щоб вони найбільш гармонічно вписувались у наявне середовище.

Вдалою ділянкою для археологічного парку буде та, що вже розташована на *наявному туристичному маршруті*, що веде до оригінальної археологічної чи історичної пам'ятки, або ж біля уже наявного туристичного об'єкту[1]. В такому випадку відвідувачі зможуть отримати комплексний досвід відвідування пам'ятки, ознайомитись з оригінальними артефактами в місцевому музеї та побачити реконструкції під відкритим небом.

Важливим елементом спорудження музею під відкритим небом є *закритий простір*. Це означає, що кожна локація обмежується кільцевою фортифікацією. Такий підхід має експозиційну цінність, так як може показати різноманіття фортифікаційних споруд. Також, це сприятиме утворенню безпечного та контрольованого середовища[2].

Третій блок стосується експозиції. Сьогодні, одним з ключових елементів я приховане *використання сучасних технологій*, щоб збільшити кількість інформації, яку відвідувач може отримати та додати атрактивності. Це може бути створення спеціального додатку для смартфону чи використання AR-технологій[3]. Прикладом таких проектів є релізовані командою Тустані: додатки Тустань Гід та TustanAR[4].

Варто пам'ятати, що *скансен є інструментом для досягнення результату*, а не самоціллю. Він повинен підтримувати сталий потік відвідувачів та розвивати науковий експериментальний напрям.

Об'єкти такого типу, окрім експозиційної функції повинні транслювати *цінності* важливі для команди, що його створює. Це додає ваги і пам'ятці, біля якої існує археологічний парк та формує світогляд відвідувачів, команди та послідовників.

Функціональна модель археологічного. Для такого об'єкту притаманна кілька взаємопов'язаних функцій, жодна з яких не може бути виділена в основну. В першу чергу варто розглянути **наукову функцію**. Вона передбачає можливості для науковців: археологів, істориків та археологів проводити власні дослідження та залучати спеціалістів з суміжних дисциплін. Для реалізації цієї функції необхідно створити можливості через декілька компонентів.

Основою наукових досліджень є *експериментальна програма*, що проводяться в умовах найбільш наближених до реальних. На основі цих досліджень можна визначити напрямки розвитку археопарку, появу нових споруд та розвитку *розважальної* та *виставкової* функцій. Серед напрямів експерименту можуть бути: автентична кухня, сільське господарство, традиційні ремесла, будівництво, військова справа, інженерна справа. Результатом будь-яких досліджень має бути наукова публікація, що дозволить ввести результати дослідження в науковий обіг.

Будь-яка наукова діяльність протебує фінансових стимулів. Вирішенням цієї проблеми може бути через створення грантової програми, що надаватиме ресурси для досліджень необхідних для розвитку скансену.

Окремим напрямом може бути літня школа для студентів. Це створить умови для поповнення та розширення команди дослідників та працівників.

[1] Сам по собі археологічний скансен не може бути туристичним об'єктом. Повністю він розкриється лише біля оригінальної пам'ятки.

[2] Мова іде про зменшення імовірності крадіжок та вандалізму, а також про безпеку відвідувачів. Частковим вирішенням проблеми може бути замаскована система відеонагляду.

[3] AR – Augmented Reality, Доповнена Реальність.

[4] Додаток доповненої реальності розроблений для відтворення вигляду наскельної фортеці Тустань у селі Урич Львівської області.

Наступним напрямом є **розважальна функція**, що передбачає варіативний набір послуг для відвідувачів. Сюди зараховуємо майстер-класи, квести для відвідувачів, костюмовані тематичні екскурсії, фотозони та фестивалі. Можливість виготовити річ з природніх матеріалів власними руками за допомогою майстра завжди притягує відвідувачів та створює ажіотаж. Квести дозволять організувати активний відпочинок, отримати ексклюзивне видовище, що не доступне для широкого загалу. Фотозони варто маркувати окремо та розміщувати в місцях з видовим розкриттям на об'єкт, який супроводжує скансен.

Окремим блоком варто розглянути історичні фестивалі, адже коли парк «оживає» та наповнюється людьми в костюмах того історичного періоду, що і споруди, то таке середовище створює унікальне видовище для відвідувачів та викличе бажання повернутись туди під час наступних масових заходів.

Третя функція – **виставкова**. Це напрям орієнтований на широкий загал відвідувачів, що має на меті поширювати знання про ту епоху, що відтворюється цим музеєм. Сюди зараховуємо формування експлікаційних дощок, на яких розміщується базова інформація про конкретну будівлю (що це за будівля, для чого призначалась, час коли будувати тим чи іншим чином). Особливою складністю пов'язаною з донеасенням такої інформації є інклюзія, адже окрім звичайного тексту варто враховувати потреби з вадами зору і викласти інформацію ще й шрифтом брайля.

Для більш детальної інформації про період та розташування медіа-контенту варто використовувати QR-коди. Це дозволить зменшити кількість та розмір експлікаційних дощок, а також розмістити програми доповненої реальності (AR), аудіогіди та ін.

Під час фестивалів чи інших масових заходів варто організовувати лекторії у окремо відведеному під це місці. Там запрошені експерти, у популярній формі зможуть розповісти відвідувачам цікаві факти пов'язані з реконструйованим періодом історії.

Ризики та виклики ревіталізації. У випадку спорудження скансену команда неодмінно зіткнеться з рядом проблем. В першу чергу це збільшення кількості площі, яку необхідно обслуговувати, як наслідок виникає потреба розробки довгострокової стратегії фінансової грамотності. Також зросте кількість персоналу, що буде тягнути за собою додаткові витрати та необхідність у забезпеченні інструментами, матеріалами та технікою. Також, необхідно подбати про розширення парку транспорту для утримання великої кількості будівель.

Окремим викликом постане безпека. Для того, щоб убезпечитись від вандалізму, крадіжок та інших злочинів буде необхідно збільшити кількість охорони та встановлення систем відеонагляду.

Для того, щоб відвідувачі змогли знайти музей під відкритим небом та зорієнтуватись у ньому необхідно встановити додаткове ознакування, що стилістично буде поєднане з наявним, але, в одночас не виділятиметься серед загальної атмосфери музею під відкритим небом.

Одним з найбільших викликів буде організація доступу для маломобільних груп, що передбачає спеціальні покриття для доступу людей на кріслах колісних, батьків з дитячими візочками та тактильні вказівники для людей з вадами зору.

Висновки. У підсумку можемо зазначити, що ефективна ревіталізація середньовічної археологічної спадщини України через формат скансену вимагає дотримання трьох базових принципів: *історичної достовірності*, *ландшафтної інтеграції* та *сучасних експозиційних стратегій*.

Сучасні українські середньовічні скансени повинні ґрунтуватись на трикомпонентній функціональній моделі, відповідно функціоувати як рівноважна та багатовекторна система, яка одночасно реалізує: науково-дослідну, розважально-освітню та виставкову діяльності.

Життєздатність скансену залежить від здатності команди завчасно адаптувати модель до ключових викликів: забезпечення фізичної безпеки та відеонагляду, розробки стратегії фінансової сталості для утримання розширеного штату й транспорту, а також створення повноцінного безбар'єрного середовища для маломобільних груп населення.

Таким чином, археологічний музей просто неба повинен сприйматися не як статична туристична атракція чи комерційна бутафорія, а як динамічна науково-експериментальна платформа. Вона забезпечує сталий розвиток пам'ятки, транслює автентичні історичні цінності та органічно поєднує первинне археологічне джерело з вимогами сучасного музейного менеджменту.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Список літератури:

1. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція) / наук. ред. Войтович Л. В. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2014. 532 с.
2. Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. 104 с.
3. Лисюк Т., Мірошніков Д. Скансени України – інноваційний напрям музейного туризму. *Географічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2023. № 1 (1). С. 86–95. DOI: https://doi.org/10.32782/geochasvnu.2023.1.09
4. Пивоваров С. Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині. *Археологія та давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 365–370.
5. Позняк А. Скансени в умовах Російсько-Української війни: трансформація культурно-дозвіллєвих практик. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 1 (9). С. 366–372. DOI: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.47
6. Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. Київ : Наукова думка, 1996. 238 с.
7. Стеблій Н. Я., Довгань П. М. Проблематика стіжкових городищ на Волині (за матеріалами археологічних досліджень на Малому городищі у Буську Львівської області). *Археологія і давня історія України*. 2022. Вип. 3. С. 499–508. DOI: 10.37445/adiu.2022.03.33
8. Чень Л. Архітектурно-просторовий устрій Хрестовоздвиженського монастиря у Маняві (Великого Скиту Манявського) XVII–XX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : серія «Архітектура»*. 2021. № 2 (6). С. 118–126. DOI: https://doi.org/10.23939/sa2021.02.118
9. Reynolds P. J. Ancient Farming. Cambridge : Cambridge University Press, 1987.
10. Salfellner H. Zlatá ulička. Praha : Vitalis, 2019. S. 88.
11. Stone P., Planel P. (eds.) The Constructed Past: Experimental Archaeology, Education and the Public. London : Routledge, 1999.

Rybchynskyi N.-M. O. FUNCTIONAL MODELING OF MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL HERITAGE REVITALIZATION THROUGH THE OPEN-AIR MUSEUM FORMAT

The goal of the study is to define the theoretical, methodological, and practical principles for constructing a comprehensive functional model of archaeological parks dedicated to medieval sites in Ukraine, aiming for their effective revitalization, preservation, and defense against destruction. The research is structured around three key blocks: principles of historical authenticity (employing the method of historical analogies, verifying archaeological sources, and utilizing authentic building materials), landscape integration (preserving the natural topography and designing an enclosed, fortified space), and exhibition strategies (actively implementing AR technologies and subtle digital solutions), all grounded in a systematic analysis of Ukrainian case studies, notably the Tustan State Historic and Cultural Reserve. The core of this research lies in developing and substantiating a holistic functional model for an open-air archaeological museum (skansen), founded on a three-component synthesis of scientific accuracy, experimental archaeology methods, and modern museum management tools. The model incorporates a multifaceted functional structure that harmoniously combines research activities (experimental programs, summer archaeological schools), educational entertainment (living history festivals, interactive quests, workshops), and exhibition functions (inclusive navigation, open lecture spaces), while proposing effective mechanisms to mitigate key risks, such as security threats, infrastructure maintenance challenges, accessibility for mobility-impaired visitors, and designated photography zones. It is demonstrated that a modern open-air archaeological museum must function not merely as a static tourist destination, but as a dynamic research platform that conveys authentic heritage values, integrates primary archaeological sources with scientific reconstruction, and ensures sustainable development.

Keywords: *revitalization, archaeological parks, medieval sites, open-air museum, protection of archaeological sites.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

ЕТНОЛОГІЯ

UDC 37.013.43:821.161.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.31

Yatyshchuk O. V.
https://orcid.org/0000-0002-3122-4408
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

REFLECTION OF THE PRINCIPLES OF FOLK PEDAGOGY IN WORKS OF UKRAINIAN FICTION

The article analyses the fundamental principles of folk pedagogy, in particular the cultivation of love for one's homeland, respect for parents and elders, diligence, morality, spirituality, humanity, and the preservation of national traditions. It has been established that fiction serves as an important means of reflecting folk wisdom and pedagogical experience, since through literary images, character portrayals, and depictions of life situations, writers convey the moral values and educational ideals of the Ukrainian people. Particular attention is devoted to the analysis of works by Ukrainian writers in which folk-pedagogical ideas and educational aspects are revealed. It has been demonstrated that questions of family upbringing, the formation of the moral qualities of the individual, the affirmation of patriotic sentiments, and the spiritual development of the person occupy a significant place in the works of Ukrainian authors. It has been established that, through the artistic interpretation of human relationships, the moral choices of characters, and social issues, writers not only reflected the realities of life of the Ukrainian people but also performed an important educational function. As a result of the study, it has been established that Ukrainian fiction constitutes an important factor in the preservation and transmission of folk-pedagogical traditions. It contributes to the formation of a spiritually rich personality, the development of moral qualities, national consciousness, and a system of values, and furthermore ensures a connection between the historical experience of the people and contemporary educational processes. It is concluded that the principles of folk pedagogy reflected in works of Ukrainian fiction remain relevant under present-day conditions and can be effectively employed in the process of educating and raising the younger generation.

Keywords: *folk pedagogy, upbringing, folk traditions, spiritual values, national education, family upbringing, folk wisdom, literary work, personality, cultural heritage, patriotism, moral qualities.*

Formulation of the problem. Under contemporary conditions of societal development, the problem of raising a spiritually rich, morally mature, and nationally conscious individual is acquiring particular relevance. Contemporary socio-cultural transformations, the processes of globalisation, the active development of the information space, and the changing system of value orientations among the younger generation necessitate the search for effective means of education capable of ensuring the formation of moral qualities, a humanistic worldview, and national self-awareness. In this context, recourse to folk pedagogy as a source of the centuries-old educational experience of the Ukrainian people acquires considerable importance.

Folk pedagogy accumulates a system of moral and ethical principles, traditions, customs, and educational ideas that were formed over the course of the historical development of society and transmitted from generation to generation. Its fundamental principles include the cultivation of respect for parents and elders, love for one's native land, diligence, spirituality, humanity, honesty, and responsibility. A considerable proportion of these values has found reflection in works of Ukrainian fiction, which serves not only as an important means of aesthetic influence but also as a powerful factor in the education of the individual.

In their works, Ukrainian writers extensively drew upon folk educational traditions, reproduced the

© Yatyshchuk O. V., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

moral ideals of the Ukrainian people, and revealed the significance of family upbringing, spiritual values, and human virtues. Through literary images, life situations, and the moral choices of characters, literature contributes to the formation of the reader's worldview and to the development of his or her moral culture and system of values.

Despite the considerable body of scholarly work devoted to the problems of folk pedagogy and Ukrainian literature, the question of the reflection of folk-pedagogical principles in the works of Ukrainian writers requires further comprehensive research. Of particular relevance is the determination of the educational potential of fiction and its role in the formation of the moral qualities of the individual under contemporary conditions.

Analysis of recent research and publications. The problem of folk pedagogy and its role in personality formation occupies an important place in contemporary pedagogical and literary studies. Questions concerning folk upbringing, its essence, content, and educational potential have been addressed in the works of numerous Ukrainian and international scholars. A significant contribution to the study of folk pedagogy has been made by researchers who examined it as a component of the spiritual culture of the people and as an effective means of the moral, aesthetic, and national upbringing of the individual.

The theoretical foundations of folk pedagogy and ethnopedagogy are elucidated in the works of scholars who studied the specific character of folk educational traditions, the significance of family upbringing, customs, rituals, and oral folk art, as well as their influence on personality formation, as reflected in the works of L. I. Yovenko and I. H. Tereshko, *Traditional Family Upbringing of Ukrainians* [3], and V. Mosiiashenko, *Ukrainian Ethnopedagogy* [9], among others. In the scholarly work of V. Lappo and I. Batrun, folk pedagogy is interpreted as a body of knowledge, educational ideas, and the practical experience of the people, directed towards the development of moral qualities, spiritual values, and the national consciousness of the individual [8; 1].

An important place in the study of this problem is occupied by scholarly works devoted to the educational potential of fiction. Researchers emphasise that a literary work is not only a means of aesthetic influence but also an important instrument of moral education, since the formation of an individual's value orientations occurs through literary images, the characters of protagonists, and their moral actions. Particular attention is devoted to the significance of literature in the development of spirituality, humanistic views, and the national consciousness of young people.

A considerable body of scholarly research is devoted to the study of the creative legacy of Ukrainian writers in the context of its pedagogical and educational content. Scholars emphasise that literary works are an important source for the transmission of folk educational experience, moral precepts, and spiritual values. Particular emphasis in such studies is placed on the problems of family upbringing, the formation of patriotic consciousness, moral and ethical qualities, and the national identity of the individual [2; 13].

At the same time, an analysis of scholarly works indicates that the problem of the reflection of the principles of folk pedagogy specifically in works of Ukrainian fiction remains insufficiently comprehensively studied. Further investigation is required into the question of the interrelationship between folk-pedagogical traditions and fiction, as well as into the determination of the educational potential of literary works in the context of contemporary educational processes.

Statement of the task. The aim of the article is to investigate the specific features of the reflection of the principles of folk pedagogy in works of Ukrainian fiction, to determine their educational potential, and to elucidate the role of literary works in the formation of the moral, spiritual, and national values of the individual. Particular attention is devoted to the analysis of folk-pedagogical ideas realised through literary images, the system of moral values, family upbringing, and spiritual-ethical principles in the works of Ukrainian writers.

Outline of the main material of the study. Folk pedagogy constitutes an important part of the spiritual heritage of the Ukrainian people. It encompasses a body of educational conceptions, ideas, customs, traditions, and practical experience that were developed and transmitted from generation to generation. Its leading principles are the cultivation of diligence, high moral qualities, love for the homeland, a respectful attitude towards parents and elderly people, as well as respect for folk customs and cultural traditions. These values are widely reflected in Ukrainian fiction, since writers frequently drew upon folk wisdom as an important factor in the spiritual and moral development of the individual. Throughout its development, Ukrainian fiction has served not only as a means of aesthetic influence but also as an effective factor in the upbringing of the individual. By depicting the characters of protagonists, their behaviour, spiritual experiences, and life circumstances, writers

transmitted to subsequent generations the moral precepts and spiritual values developed by the Ukrainian people. A considerable part of the literary heritage is grounded in the affirmation of such universal human virtues as kindness, justice, honesty, humanity, and mercy: "... she knew how to perform all the tasks expected of a young woman, and had learned to pray devoutly to God, to stand in church with reverence, to give alms to the poor, to honour her father, to respect the elderly, and to conduct herself properly with everyone, knowing what response to give to each" [5, p. 307].

Ukrainian fiction played an important role in the preservation and dissemination of folk-pedagogical ideas. Writers not only described the life of the people but also performed an educational function, shaping in readers moral convictions and spiritual values. A special place in this process belongs to the work of Hryhorii Fedorovych Kvitka-Osnovianenko, who is regarded as one of the founders of Ukrainian literary prose.

The writer's works are distinguished by profound psychological insight, a realistic depiction of the life of the people, and a vivid rendering of the moral and ethical principles of Ukrainian society. In his works, the author devotes considerable attention to problems of upbringing, the formation of human virtues, and the role of the family in the development of the individual. Folk wisdom enshrined these principles in proverbs: "As the roots, so the seed", "Honour your father and mother, and all will be well with you", "Good children are a crown for their parents". These sayings became a kind of moral code of the Ukrainian people.

In the writer's works, questions of human morality and personal upbringing occupy a special place. The author sought to depict the positive moral qualities of human beings while condemning negative manifestations of human character. The writer creates characters who embody folk ideals: kindness, modesty, diligence, sincerity, and spiritual purity. At the same time, he portrays the negative consequences of indifference, selfishness, cruelty, and moral decline.

Since ancient times, the Ukrainian people have held that a child's upbringing must begin within the family. It was the family that served as the first environment of the individual's socialisation. Within the family circle, the child absorbed rules of conduct, moral norms, and life values: "... what father would abandon his children so that, without instruction, they might grow idle? Every father, every one, strives to teach his children all that is good; and he will chastise the disobedient in a fatherly manner. It is not without reason that it is said: idle is the child whom the father has not taught" [4, p. 22].

For the author, the principle of upbringing through personal example is of great importance. It is precisely the behaviour of parents, their attitude towards other people, and their adherence to moral norms that shape the formation of the individual.

One of the writer's most striking works, in which the principles of folk pedagogy are reflected, is the novella *Marusia*. The main heroine, Marusia, embodies the folk ideal of the Ukrainian young woman. She is raised in a spirit of respect for her parents, diligence, and moral purity. The author emphasises her kindness, modesty, and obedience. Labour occupies an important place in Ukrainian folk pedagogy. The people always respected those who worked conscientiously and earned their living honestly. In the works of Kvitka-Osnovianenko, labour is regarded as an important moral value. His characters are not afraid of hardship and treat labour as a natural human need. Marusia honours her parents, helps them with the household, and observes moral norms: "...how hard-working she was! For her father, for her mother, and for herself she spun, sewed, and washed, all by herself, without a hired hand, and she cooked and baked as well, while her mother sat with her hands folded" [4, p. 30]. In folk pedagogy there existed a conviction that a child could be raised not only through words but also through personal example. It is precisely this principle that can be traced in the relationships among the characters of the novella. The family occupies an important place in the story. Marusia's parents play a significant role in the formation of her personality. Marusia displays profound reverence for her parents and makes no important decision without their blessing. For the heroine, the parental word is the highest moral authority. In folk pedagogy, the honouring of elders was considered one of the most important human duties. The heroine does not violate family traditions and does not disregard the counsel of her elders.

The main heroine is a personification of Christian virtues. She is raised in a devout Ukrainian family, prays sincerely, respects her parents, helps those in need, works conscientiously, and lives according to God's commandments: "While still very small, she already knew the *The Lord's Prayer*, the *Mother of God* prayer, the *Trisagion*, and half of the *Creed*. Yet as soon as she heard the church bell, she would no longer play or linger at home, but would say: "Mother, I am going to church, look, they are ringing the bells; it is a sin not to go; father, give me a coin for a candle, and another to give to God's beggar". And in church she would no longer be mischievous nor speak to anyone, but would pray continually and bow low" [4, pp. 23–24].

Another vivid work in which the author combined folk beliefs, Christian morality, and the educational ideal of the Ukrainian family is H. Kvitka-Osnovianenko's novella *The Centurion's Daughter (Panna Sotnykova)*. Despite the fantastical elements of the plot, the work has a profound pedagogical orientation, since it affirms the traditional moral and ethical values of the Ukrainian people: respect for parents, modesty, piety, honesty, mercy, responsibility, and spiritual purity: «...on the days she herself had appointed, she would visit the dwellings of the poor and the suffering, and to them she distributed everything she herself had earned and everything given to her by her parents» [6, p. 319]. One of the leading ideas of the novella is the notion of the decisive role of the family in shaping a person's moral qualities. The Centurion's daughter grows up in a well-to-do kozak family, yet her prosperity does not become a cause of arrogance or condescension. Her parents raised their daughter in an atmosphere of love, respect for others, and Christian piety: "You are obliged, above all, to fulfil unquestioningly the will of your parents. We wish that you fulfil first everything you owe to us, and then to your neighbours" [6, p. 299].

The idea of a respectful attitude towards the family and the affirmation of family values is vividly traced in the work of Ivan Nechuy-Levytskyi, above all in the novella *The Kaidashev Family*. In depicting the everyday life of a Ukrainian peasant family, the writer emphasises the importance of mutual understanding, mutual respect, and the preservation of family harmony. The family disputes portrayed in the work convincingly demonstrate that egoism, intolerance, and disrespect among close relatives lead to the destruction of family unity and spiritual harmony: "...Kaidashykha threw on her coat and ran to the district office to lodge a complaint against Motria and Karpo. The district official summoned Karpo to trial" [10, p. 257]. The writer shows that the absence of mutual respect, tolerance, and spiritual unity leads to conflicts and misunderstandings. Through the images of his characters, the author demonstrates the importance of respect for parents and the preservation of family values and moral norms: "Disrespect from his son, and shame before his own children, and anger, and rage – all merged together within his soul, burning so fiercely in his chest that it seemed to him as though Karpo had struck him dead" [10, p. 191]. Through the constant quarrels, the writer shows the negative consequences of the loss of mutual respect between younger and older members of the family.

One of the most distinctive ethnographic groups of the Ukrainian people, inhabiting the territory of the Ukrainian Carpathians, is the Hutsuls. The harsh natural conditions, the particular features of their economic activity, centuries-old traditions, and strong family ties formed their own system of raising children, grounded in the principles of folk pedagogy: "It seems that here, amid the mountains, a person begins to be respected from early childhood. One had to see how gravely that young boy carried himself, in what comically serious a tone he gave his advice…" [11, p. 395].

Ukrainian writers who turned to depicting the life of the Hutsuls not only masterfully reproduced the everyday life, customs, and worldview of the inhabitants of the Carpathians, but also revealed the profound educational potential of folk pedagogy. The literary works of Mykhailo Kotsiubynsky, Hnat Khotkevych, Marko Cheremshyna, Petro Shekeryk-Donykiv, and other writers became a kind of literary chronicle of the spiritual culture of the Hutsul region, reflecting traditional family relationships, the moral and ethical foundations of raising children, the role of parental authority, labour, religion, and folk customs and rituals in the formation of the individual.

The Hutsul family was characterised by a high degree of parental authority. The father was perceived as the head of the family, its protector and master, while the mother was the guardian of the domestic hearth, the educator of the children, and the keeper of family traditions. Upbringing was carried out above all through the personal example of adults.

In the Hutsul family, respect for elders was especially prized. The older members of the family enjoyed unquestioned authority, and their life experience was regarded as a source of wisdom. Children were obliged to obey their parents, to help their grandfather and grandmother, and to behave courteously towards all members of the community.

From an early age, the child was drawn into the everyday life of the family. Already at a young age, boys helped their father tend livestock, work in the mountain pastures, gather firewood, and make household implements: "Now he already had responsibilities – he was sent to graze the cows" [7, p. 136]. Girls learned to run the household, prepare food, spin, weave, embroider, and look after younger children. Labour was not regarded as punishment. On the contrary, it was the principal means of moral upbringing. It was precisely in the process of shared labour that responsibility, discipline, honesty, mutual assistance, and respect for the labour of others were formed.

Religion was no less important a factor in upbringing. Almost every day in a Hutsul family began with prayer. The observance of church feasts and fasts, and participation in religious services, were

an integral part of life. Through religious upbringing, children were instilled with a sense of goodness, mercy, justice, and love for one's neighbour: "All of them were devout, they loved going to church, and especially to the patronal feast" [7, p. 139].

Folk customs and calendar rituals were of great significance. The celebration of Christmas, Easter, Ivan Kupala, Green Week (Pentecost), and wedding and christening rites served as a kind of school of folk morality. Children not only observed the conduct of traditional festivals but also took an active part in them, gradually absorbing norms of behaviour, etiquette, and spiritual values: "And when dusk fell, up on the hilltop Ivanchik lit a great bonfire of hawthorn branches, and together with his family bowed before the sacred flame. Dancing with his family around the fire built upon the ancient Hutsul round log, and leaping over the flames late into the night, he glorified and exalted the great feast of spring – the feast of St. George" [12, p. 404].

Oral folk art played a special role in folk pedagogy. Fairy tales, legends, tales, proverbs, sayings, kolomyikas, and songs contained rich educational content. Through literary images, children were taught the difference between good and evil, honesty and deceit, diligence and laziness.

The nature of the Carpathians also served as an important means of ethnopedagogical upbringing. The life of the Hutsuls was closely bound up with the surrounding environment. The mountains, forests, alpine pastures, and rivers were not merely a place of economic activity but also a source of spiritual development. Love of nature cultivated a careful attitude towards the environment, a sense of responsibility for the surrounding world, and an awareness of the indissoluble unity of human beings and nature: "From the wall of the old house he took down from its peg his beloved long trembita, made of thunder-struck spruce wood and richly wound with fine birch bark – the trembita that had dried there from autumn until the feast of St. George. (…) And with that divine voice of the trembita he glorified the great feast of spring, the feast of fertility and life throughout the whole world and upon the high Hutsul mountain pastures" [12, p. 405].

An analysis of the works of Hryhorii Kvitka-Osnovianenko, Ivan Nechuy-Levytsky, Mykhailo Kotsiubynsky, Hnat Khotkevych, and Petro Shekeryk-Donykiv provides grounds for asserting that the veneration and respect of elders constitute one of the leading moral ideas of Ukrainian fiction. Writers consistently affirm the notion that love for one's parents, gratitude towards older generations, and respect for their life experience and spiritual heritage are important conditions for the harmonious development of the individual. Through literary images, they cultivate in readers a sense of responsibility towards the family, an awareness of the value of the continuity of generations, and respect for national traditions, which renders Ukrainian literature an effective means of the moral upbringing of young people.

Conclusions. As a result of the study conducted, the stated aim has been achieved: a comprehensive analysis of the reflection of questions of ethnopedagogy has been carried out using the example of literary works by Ukrainian writers, and their educational potential has been determined in the context of contemporary pedagogical science.

The examination of the theoretical foundations of ethnopedagogy has demonstrated that it constitutes an important component of pedagogical science, one that studies the folk experience of upbringing accumulated over the course of many generations. The foundation of Ukrainian ethnopedagogy is the family, within which the moral, spiritual, labour-related, and national values of the individual are formed. It has been established that folk pedagogy serves as an important factor in the preservation of the cultural heritage of the Ukrainian people, and that its principles are grounded in humanism, conformity with nature, the continuity of generations, the unity of upbringing and labour, and respect for the human being and for spiritual traditions.

It has been clarified that the Ukrainian family constitutes a distinctive model of traditional folk upbringing, one in which family relationships, labour, religiosity, customs, rituals, oral folk art, and a respectful attitude towards nature are organically combined. The process of upbringing within the Ukrainian family was carried out above all through the personal example of parents, the involvement of children in labour, the observance of folk traditions, and active participation in the life of the community. It was the family that ensured the formation in children of diligence, honesty, responsibility, mercy, respect for elders, love for one's native land, and a sense of personal dignity.

The practical significance of the study conducted lies in the possibility of using its materials in the teaching of courses in ethnopedagogy, the history of pedagogy, Ukrainian literature, ethnography, and cultural studies, as well as in the educational work of institutions of general secondary and higher education. The materials of the work may be used in the preparation of instructional and methodological materials, elective courses, educational activities, local history projects, and scholarly research devoted to the problems of folk pedagogy.

Bibliography:

1. Батрун І. В. Етнопедагогіка в системі вітчизняного національного та патріотичного виховання XXI століття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 73. Т. 1. С. 17–22. DOI https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.73-1.2
2. Бодик О. П. Тема дитини у творчості українських письменників кінця XIX – початку XX ст. https://vseosvita.ua/library/embed/01003yce-6168.doc.html (дата звернення 19.07.2026р.).
3. Йовенко Л. І., Терешко І. Г. Традиційне родинне виховання українців: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Умань : РВЦ «Софія», 2010. 239 с.
4. Квітка- Основ'яненко Г. Ф. Маруся. *Зібрання творів у семи томах*. Т. III, К., 1981. С. 21–88.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Щира любов. *Зібрання творів у семи томах*. Т. III, К., 1981. С. 302–348.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Панна сотникова. *Зібрання творів у семи томах* Т. IV, К., 1979. С. 291–320.
7. Коцюбинський Ю. Тіні забутих предків. Твори в трьох томах.Т. 3. К. : «Дніпро», 1979. С. 135–183.
8. Лаппо В. В. Етнопедагогіка: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : НАІР, 2023. 420 с.
9. Мосіяшенко В. Українська етнопедагогіка: навч. посіб. Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. 174 с.
10. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я. Твори в двох томах. Т. 2. К. : Наукова думка, 1986. С. 153–279.
11. Хоткевич Г.Дарабов.Твори в двох томах. Т. 2. К. : «Дніпро», 1966. С. 381–411.
12. Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік: роман / післямова В. Герасим'юка. Брустурів : Дискурсус. 2021. 576 с.
13. Ятищук О. Взаємодія народної педагогіки та художньої літератури у вихованні національної ідентичності. *Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті Володимира Брославського «Історична наука у XXI столітті: виклики та перспективи»*. Тернопіль, 23 жовтня 2025 р. С. 160–163.

Ятищук О. В. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті проаналізовано основні принципи народної педагогіки, зокрема виховання любові до Батьківщини, поваги до батьків і старших, працелюбності, моральності, духовності, гуманності та збереження національних традицій. З'ясовано, що художня література виступає важливим засобом відображення народної мудрості та педагогічного досвіду, оскільки через художні образи, характери персонажів і змалювання життєвих ситуацій письменники передають моральні цінності й виховні ідеали українського народу. Особливу увагу приділено аналізу творів українських письменників, у яких розкриваються народно-педагогічні ідеї та виховні аспекти. Доведено, що у творчості українських авторів значне місце займають питання родинного виховання, формування моральних якостей особистості, утвердження патріотичних почуттів та духовного розвитку людини. Установлено, що через художнє осмислення людських взаємин, морального вибору героїв і суспільних проблем письменники не лише відображали реалії життя українського народу, але й виконували важливу виховну функцію. У результаті дослідження встановлено, що українська художня література є важливим чинником збереження й трансляції народно-педагогічних традицій. Вона сприяє формуванню духовно багатої особистості, розвитку моральних якостей, національної свідомості та системи цінностей, а також забезпечує зв'язок між історичним досвідом народу та сучасними виховними процесами. Зроблено висновок, що принципи народної педагогіки, відображені у творах української художньої літератури, залишаються актуальними в сучасних умовах та можуть бути ефективно використані у процесі навчання й виховання молодого покоління.

Ключові слова: *народна педагогіка, виховання, народні традиції, духовні цінності, національне виховання, родинне виховання, народна мудрість, художній твір, особистість, культурна спадщина, патріотизм, моральні якості.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.2:314(73):929.53
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.32

Алексієвець Л. М.
https://orcid.org/0000-0002-0030-3314
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Галушка Р. Б.
https://orcid.org/0009-0009-5509-5813
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Петрик Ю. Б.
https://orcid.org/0000-0001-7419-8724
Тернопільський ліцей № 21 – спеціалізована мистецька школа імені Ігоря Герети Тернопільської міської ради Тернопільської області

ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ США 1900–1950 РР. ЯК ІСТОРИКО-ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ РОДОВОДІВ ГАЛИЧАН

У статті досліджується роль федеральних переписів населення США 1900–1950 рр. як важливого джерела для реконструкції родоводів вихідців із Галичини. Зазначено, що масова трудова еміграція галичан наприкінці XIX – у першій половині XX ст. призвела до формування численних етнонаціональних спільнот у США. Ланцюгові міграції та світові війни сприяли тому, що значна частина галицьких родин набула трансконтинентального характеру, внаслідок чого повноцінна реконструкція родинних зв'язків без залучення масових джерел країни-реципієнта є практично неможливою.

Метою праці є комплексний аналіз інформаційного потенціалу переписних листів першої половини XX століття. Хронологічні межі дослідження зумовлені початком масової еміграції галичан до США та дією правила 72 років, яке обмежує оприлюднення персональних даних, залишаючи цензус 1950 року останнім доступним для широкого загалу. Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі американських переписів населення як джерела для реконструкції родинних зв'язків галичан, що дає змогу розкрити їхній інформаційний потенціал у генеалогічному дослідженні. Автори детально аналізують структуру переписних листів, у яких облік населення здійснювався за домогосподарствами, а також фіксувалися ім'я, вік, стать, сімейний стан, адреса та низка інших персональних характеристик. Особливо цінними для генеалогії визначено дані графи «Nativity», а також відомості про рідну мову респондента та його батьків. Дослідження демонструє, що записи про походження можуть суттєво варіюватися, відображаючи як динаміку зміни державних кордонів, так і особливості самоідентифікації опитуваних. Окрема увага приділяється еволюції інструкцій для американських переписувачів. Ці правила регламентували фіксацію походження та мови представників бездержавних націй, пропонуючи в різні роки такі терміни, як «Ruthenian», «Little Russian» та «Ukrainian».

У висновках наголошено, що матеріали цензусів є важливим, проте не самодостатнім історико-генеалогічним джерелом через можливі неточності, механічні помилки інтерв'юерів

© Алексієвець Л. М., Галушка Р. Б., Петрик Ю. Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

чи фонетичну адаптацію імен. Для досягнення правдивих результатів їх необхідно критично аналізувати та поєднувати з іншими документами: пасажирськими списками суден, натуралізаційними актами, церковними книгами, некрологами тощо. Лише застосовуючи такий комплексний підхід, можливо глибоко та якісно відтворювати склад родин, міграційну динаміку та соціально-економічне становище галицької діаспори в США.

Ключові слова: *генеалогія, українська діаспора в США, міграційні процеси, переписи населення США, Галичина, історія США, історія України.*

Постановка проблеми. Масова еміграція населення Галичини до Сполучених Штатів Америки наприкінці XIX – у першій половині XX ст. стала важливим соціальним процесом для регіону. Вихідці з Галичини – передусім українці-русини та поляки – формували у США численні й стійкі етнонаціональні спільноти. Наявність родичів за кордоном зумовлювала явище ланцюгової міграції, унаслідок чого значна частина галицьких родів набувала трансконтинентального характеру, що значно ускладнювало реконструкцію структури родинних зв'язків і зробило її практично неможливою без залучення масових джерел країни імміграції. Каталізаторами переміщень були також світові війни, а після Другої світової війни міграційні процеси посилилися новою хвилею переселенців зі статусом DP (displaced person). Унаслідок цього відбулося подальше кількісне зростання й соціальне ускладнення галицької діаспори в США.

Важливим джерелом для вивчення родоводів галицької діаспори є федеральні переписи населення США – цензуси (censuses) – систематичні загальні переписи населення, що здійснюються державою з метою фіксації його чисельності, складу та соціально-економічних характеристик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика галицької еміграції до країн Америки знайшла своє відображення як в українській, так і в закордонній історіографії, що зумовлено масовістю еміграції до Нового Світу. Вагомий внесок у дослідження цих процесів, становлення діаспори та різноманітних аспектів її життя зробили як українські історики XX століття, так і сучасні дослідники. Варто відзначити Юліана Бачинського як фундатора вивчення українського еміграційного руху з його фундаментальною працею «Українська імміґрація в З'єдинених Державах Америки» (1914 р.) [18].

Окремої уваги заслуговує діаспорне видання Р. Цибрівського та І. Теслі «Українці в ЗСА та Канаді: Ідентифіковані переписами населення» [20], в якому автори досліджують перепис населення США 1970 року переважно в статистично-соціологічному ключі. Втім, як генеалогічне джерело українськими дослідниками ці переписи ґрунтовно вивчені не були.

Безумовно, значно ширше ця проблематика висвітлена у працях американських істориків та соціологів. Особливо відзначимо доробок Марго Дж. Андерсон, яка разом зі співавторами досліджує цензуси в контексті історії США, зокрема у працях «Who Counts? The Politics of Census-Taking in Contemporary America» [10], «The American Census: A Social History» [11], «Encyclopedia of the U.S. Census: From the Constitution to the American Community Survey (ACS)» [12].

Попри значний науковий доробок, федеральні переписи населення І половини XX століття як історико-генеалогічне джерело для реконструкції родоводів вихідців із Галичини досі не стали предметом спеціального комплексного дослідження, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження та аналіз переписів населення США (цензусів) 1900, 1910, 1920, 1930, 1940 та 1950 років як історико-генеалогічного джерела для реконструкції родоводів вихідців із Галичини, історії виникнення цього типу джерел, характеристики структури переписних листів, висвітлення їхнього інформаційного потенціалу для подальших історичних і генеалогічних студій, а також окреслення можливостей їх поєднання з іншими комплексами джерел.

Виклад основного матеріалу. Хронологічні межі дослідження визначаються початком масової трудової міграції галичан до США наприкінці XIX ст. та доступністю переписних матеріалів. Перепис 1890 р. не залучено через те, що більшість записів було знищено під час пожежі 1921 року [3], а верхньою хронологічною межею дослідження є останній доступний для загалу перепис – цензус 1950 року.

Проведення переписів населення кожних 10 років закріплено Конституцією США 1787 року (I стаття, II розділ) з політичною та економічною метою, а саме: визначення кількості місць кожного штату у Палаті представників і забезпечення справедливого оподаткування [16]. Перший перепис було проведено вже 1790 року. Він містив імена голів сімей та загальні відомості про чисельність населення за визначеними категоріями, проте з часом структура переписних

листів змінювалася й ускладнювалася відповідно до суспільних потреб. Так, перепис 1850 року був першим, у якому ім'я кожної вільної особи фіксувалося окремо. Таким чином, відбувся перехід від суто кількісного підрахунку населення до його соціальної характеристики.

Також варто згадати про переписи населення окремих штатів, проте вони не були регулярними та мали регіональний характер, а останній з них був проведений 1985 року у штаті Массачусетс [17]. Їхнє джерелознавче та генеалогічне значення потребує подальших досліджень.

На початку XX століття форма переписних листів істотно ускладнилася. Переписні листи США 1900–1950 рр. мають табличну форму з кількома колонками, до яких заносилися відповіді респондентів відповідно до поставлених запитань. Облік населення здійснювався за домогосподарствами: першим зазначався «head» – голова домогосподарства (зазвичай чоловік або батько), після чого вписувалися всі інші члени родини та особи, які мешкали за цією адресою, із фіксацією їхнього родинного (чи іншого) зв'язку з головою домогосподарства.

Для всіх шести переписів спільними були базові запитання щодо імені, статі, віку, расової належності, сімейного стану та адреси. Натомість інші дані фіксувалися залежно від року проведення перепису. Саме ці зміни в структурі опитувальників дозволяють вивчати соціальну історію США. Так, у переписах 1900–1930 рр., коли європейська імміграція набуває масового характеру, спостерігається акцент на етнічному походженні населення. Також вказується рік імміграції. Зазначимо, що під впливом подій Великої депресії, а згодом і Другої світової війни, у переписах 1940 і 1950 рр. зросла увага до працевлаштування, професійної кваліфікації та рівня освіти респондентів, що, на нашу думку, свідчить про зміну пріоритетів – поступовий перехід від зосередження на походженні особи до оцінки її індивідуальних характеристик.

Як уже зазначалося, останнім доступним для широкого загалу переписом населення США є перепис 1950 року. Це зумовлено дією так званого правила «72-Year Rule», відповідно до якого персональні дані переписів населення можуть бути оприлюднені лише через 72 роки після їх збирання [15].

Копії переписних записів, починаючи з 1910 р., зберігаються в National Processing Center Бюро перепису населення США у м. Джефферсонвілл (штат Індіана), включно з матеріалами тих переписів, які ще не були оприлюднені. Після завершення терміну конфіденційності переписні документи передаються до Національного управління архівів та документації США (National Archives and Records Administration), яке забезпечує їх збереження та відкритий доступ для наукового використання, зокрема для історико-генеалогічних досліджень [14].

Для реконструкції родоводів вихідців із Галичини переписи першої половини XX ст. містять значний обсяг інформації. Вони відскановані, проіндексовані та доступні на провідних генеалогічних онлайн-платформах, зокрема MyHeritage, Ancestry, FamilySearch та інших, що суттєво спрощує їх опрацювання дослідниками з усього світу.

Особливо цінними для генеалогічних досліджень є дані графи «Nativity», де зазначалося місце народження опитуваної особи та її батьків. Аналіз переписних листів свідчить, що місце народження респондентів зі Східної Галичини може бути записано по-різному: «Galicia», «Ukraine», «Poland», або «Austria» та «Russia», а також інші варіанти їх написання. Це може демонструвати як динаміку змін державної приналежності регіону, так і особливості самоідентифікації опитаних. У цій графі трапляються також записи «Австралія» [1]. Ймовірно, це можна пояснити незнанням географії, перевтомою чи банальною механічною помилкою інтерв'юера, оскільки очевидно, що малася на увазі Австрія.

Цінним є те, що в деяких переписах, крім місця народження, додатково фіксувалася рідна мова батьків особи, що має важливе значення для дослідження мішаних сімей і відкриває можливості для глибших етнолінгвістичних досліджень. Водночас, як і у випадку із зазначенням місця народження, ці відомості можуть містити певні помилки, а тому потребують критичного аналізу. Наведемо приклад переписного аркуша із містечка Сайрак'юз, що в штаті Нью-Йорк, який цікавий тим, що містить інформацію про родини, які походили із Галичини, зокрема різноманітні комбінації відомостей про місця народження та рідну мову. Один із записів стосується Ендрю, або ж Андрія Буська [2]. Бачимо, що місцем народження спершу вказано Австрію, а згодом виправлено на Польщу, водночас конкретне місце народження батьків не було виправлено. Зазначимо, що це не єдиний такий випадок, принаймні на цій сторінці. Бачимо, що рідною мовою Андрія вказано «Russian», що видається малоймовірним для вихідця із Галичини, адже Андрій Бусько народився 3 вересня 1890 року в с. Гниловоди, нині

в Тернопільській області, та був охрещений там само за греко-католицьким обрядом [19, арк. 25]. Найімовірніше, у цьому випадку під позначенням «Russian» респондент і/або переписувач могли мати на увазі русинську («Ruthenian») мову, що могло бути наслідком мовної адаптації, особливостей перекладу або неточної інтерпретації відповідей опитуваних

Втім, зазначимо, що для кожного перепису населення були розроблені спеціальні інструкції для переписувачів, які дозволяють уникнути неоднозначного трактування багатьох записів, зокрема щодо походження та мови представників бездержавних націй. Так, у керівництві за 1900 рік окремий пункт присвячений вихідцям із Польщі, яка, як зазначено, «зараз не є країною». Рекомендувалося вказувати Польщу як країну походження, додаючи в дужках позначення «нім.», «авст.» або «рос.», залежно від імперії, до складу якої належала відповідна територія [4].

В інструкціях 1910 року наведено список мов, якими розмовляють у США (пункт 134), серед яких Ruthenian (русинську) та Little Russian (малоросійську), а також містилася вимога використовувати саме ці назви, а не «Ukrainian» (пункт 141), «Rusniak» чи «Russine» (пункт 142) [5]. Ймовірно, це пов'язано з офіційною термінологією того часу, зокрема з російською імперською політикою, яка заперечувала існування української мови як окремої мовної одиниці, натомість використовуючи термін «малоросійська».

В інструкціях за 1920 рік вперше міститься згадка про Галичину, яку рекомендувалося зазначати як регіон народження поряд із назвою відповідної держави (пункт 139), адже раніше вказувався загальний термін «Austria». Водночас у переліку мов поруч із «Ruthenian» та «Little Russian» вперше з'являється «Ukrainian». Таким чином, українська мова фактично представлена трьома окремими найменуваннями [6].

Вважаємо доцільним додати, що через масову імміграцію до США на початку XX ст. виникла потреба у вдосконаленні системи етнічної та расової ідентифікації новоприбулих. Розв'язання цієї проблеми, серед інших міграційних викликів, було покладене на так звану урядову Комісію Діллінгема, створену 1907 року і названу так на честь американського сенатора. Результатом її діяльності в цьому напрямку стало видання в 1911 році «Словника рас або народів», де детально пояснені різні найменування рас та народів: антропологічні риси йдуть поряд із короткими історичними відомостями. Зокрема, українці, чи то русини, червоноруси, малороси, лемки, черкаси тощо, ідентифікуються авторським колективом все ж таки як єдина спільнота [13, с. 116–118].

В інструкціях 1930 року вперше порушено проблему зміни державних кордонів. Якщо раніше рекомендувалося вказувати провінції відповідно до довоєнного адміністративного поділу, то пункт 167 передбачав, що тепер слід зазначати державу, до складу якої відповідна місцевість входила на момент проведення перепису [7].

У переписі 1940 року, який проводився вже після початку Другої світової війни, Бюро перепису населення США запропонувало інший підхід до розв'язання цієї проблеми: країною походження слід було вказувати ту державу, у межах якої місце народження респондента перебувало станом на 1 січня 1937 року (пункт 473). Водночас щодо фіксації рідної мови простежується певна лібералізація: перелік рекомендованих мов у цих інструкціях уже відсутній [8].

У переписі 1950 року питання про рідну мову не ставилося, а спеціальних положень щодо фіксації походження у використаних нами інструкціях не виявлено [9].

Матеріали цензусів є важливим, хоч і не самодостатнім історико-генеалогічним джерелом. Регулярність проведення переписів дозволяє порівнювати записи однієї родини в різних десятиліттях та простежувати динаміку, а саме: появу нових членів родини чи хатніх працівників, зміну матеріального стану чи переїзд. Окрім цього, їх варто зіставляти з іншими типами джерел, оскільки лише комплексний підхід дає змогу отримати найповнішу інформацію. Це зумовлено тим, що записи нерідко містять помилки, американізовані або фонетично адаптовані форми слов'янських імен.

У переписах, як зазначалося вище, походження зазвичай вказувалося узагальнено, що ускладнює подальшу роботу з європейськими архівними матеріалами. Водночас за наявності року імміграції, зафіксованого в цензусі, можна встановити точніше місце народження за допомогою пасажирських списків суден. Важливим доповненням до переписів є натуралізаційні записи – документи, пов'язані з набуттям громадянства США, серед яких особливу цінність становлять анкети із зазначенням точного місця народження іммігранта та порту, з якого він прибув до Сполучених Штатів.

Додаткову інформацію можуть містити страхові документи, церковні книги та інші локальні джерела. Окрему цінність становлять некрологи

(obituaries). У першій половині XX ст. вони переважно публікувалися в періодичній пресі, а сьогодні значна їх частина доступна на спеціалізованих інтернет-ресурсах. Некрологи, крім основних біографічних відомостей, часто містять інформацію про життєвий шлях померлого, його родину, родичів, які померли раніше, а також тих, хто залишився живим, що робить їх цінним допоміжним джерелом для генеалогічних досліджень.

Висновки. Отже, у ході дослідження проаналізовано федеральні переписи населення США 1900, 1910, 1920, 1930, 1940 та 1950 років як історико-генеалогічне джерело для реконструкції родоводів вихідців із Галичини. Встановлено, що їхній інформаційний потенціал дозволяє відтворювати склад родин, простежувати міжпоколінні зв'язки, міграційну динаміку та соціально-економічне становище галицьких мігрантів у США.

Особливу цінність для генеалогічних досліджень мають дані про місце народження, рік імміграції, статус громадянства, рідну мову, а також відомості про членів домогосподарства та родинні зв'язки, попри варіативність і неточність їх фіксації.

Аналіз інструкцій до проведення переписів засвідчив, що зміни у принципах документування походження, мови та державної належності відображали не лише еволюцію методики переписів, а й політичні та історичні трансформації першої половини XX ст., що необхідно враховувати під час інтерпретації отриманих відомостей.

Водночас використання переписних матеріалів потребує критичного аналізу та поєднання з іншими типами джерел, зокрема пасажирськими списками, натуралізаційними документами, церковними книгами, некрологами та іншими архівними матеріалами, що дає змогу мінімізувати можливі помилки та суттєво підвищити правдивість реконструкції родоводів.

Таким чином, федеральні переписи населення США є одним із ключових масових джерел для історико-генеалогічних досліджень галицької діаспори у США першої половини XX ст. Перспективним напрямом подальших досліджень є комплексне використання матеріалів переписів разом з іншими американськими та європейськими джерелами, що дасть змогу істотно поглибити реконструкцію історії окремих родин і міграційних процесів.

Список літератури:

1. "United States, Census, 1940", FamilySearch. URL: https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:K7BR-K18 (accessed: March 7, 2024), Entry for Charles Bozak and Alice Bozak, 1940 (дата звернення: 11.08.2026).

2. "United States, Census, 1940", FamilySearch. URL: https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:KQPY-WVX (accessed: January 8, 2025), Entry for Andrew Busko and Antoinette Busko, 1940 (дата звернення: 11.08.2026).

3. "First in the Path of the Firemen": The Fate of the 1890 Population Census. National Archives. URL: https://www.archives.gov/publications/prologue/1996/spring/1890-census (дата звернення: 11.08.2026).

4. 1900 Census: Instructions to Enumerators. IPUMS USA. URL: https://usa.ipums.org/usa/voliii/inst1900.shtml (дата звернення: 11.08.2026).

5. 1910 Census: Instructions to Enumerators. IPUMS USA. URL: https://usa.ipums.org/usa/voliii/inst1910.shtml (дата звернення: 11.08.2026).

6. 1920 Census: Instructions to Enumerators. IPUMS USA. URL: https://usa.ipums.org/usa/voliii/inst1920.shtml (дата звернення: 11.08.2026).

7. 1930 Census: Enumerator Instructions. IPUMS USA. URL: https://usa.ipums.org/usa/voliii/inst1930.shtml (дата звернення: 11.08.2026).

8. 1940 Census: Instructions to Enumerators. IPUMS USA. URL: https://usa.ipums.org/usa/voliii/inst1940.shtml (дата звернення: 11.08.2026).

9. 1950 Census: Instructions to Enumerators | IPUMS USA. URL: https://usa.ipums.org/usa/voliii/inst1950.shtml (дата звернення: 11.08.2026).

10. Anderson M. J., Fienberg S. E. Who Counts? The Politics of Census-Taking in Contemporary America. New York : Russell Sage Foundation, 1999. 319 p.

11. Anderson M. J. The American Census: A Social History. New Haven : Yale University Press, 2015. 257 p.

12. Anderson M. J., Citro C. F., Salvo J. J. Encyclopedia of the U.S. Census: From the Constitution to the American Community Survey (ACS). 2nd ed. Washington : CQ Press, 2011. 488 p.

13. Dictionary of Races or Peoples / United States Immigration Commission (1907–1910), W. P. Dillingham, D. Folkmar, E. Folkmar. Washington : Government Printing Office, 1911. 150 p.

14. Public Census Records. United States Census Bureau. URL: https://www.census.gov/about/history/census-records-family-history/census-records.html (дата звернення: 11.08.2026).

15. The 72-Year Rule. United States Census Bureau. URL: https://www.census.gov/about/history/census-records-family-history/census-records/72-year-rule.html (дата звернення: 11.08.2026).

16. The Constitution of the United States. National Archives. URL: https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript (дата звернення: 11.08.2026).

17. U.S. Census Records. FamilySearch Blog. URL: https://www.familysearch.org/en/blog/us-census-records (дата звернення: 11.08.2026).

18. Бачинський Ю. Українська імміґрація в З'єдинених Державах Америки: з 75 ілюстраціями і двома картами. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1914. 492 с.

19. ДАТО, ф. 487, оп. 1, спр. 800, арк. 25.

20. Цибрівський Р., Тесля І. Українці в ЗСА та Канаді: ідентифіковані переписами населення. Нью-Йорк : Український соціологічний інститут, 1975. 32 с.

Aleksiievets L. M., Halushka R. B., Petryk Yu. B. U.S. POPULATION CENSUSES OF 1900–1950 AS A HISTORICAL AND GENEALOGICAL SOURCE FOR RECONSTRUCTING THE GENEALOGIES OF GALICIANS

The article examines the role of the U.S. federal population censuses of 1900–1950 as an important source for reconstructing the genealogies of people originating from Galicia. It is noted that the mass labor emigration of Galicians in the late nineteenth and first half of the twentieth centuries led to the formation of numerous ethno-national communities in the United States. Chain migration and world wars contributed to a significant proportion of Galician families acquiring a transcontinental character, making a comprehensive reconstruction of family ties practically impossible without the use of mass sources from the receiving country.

The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the informational potential of population census schedules from the first half of the twentieth century. The chronological framework of the study is determined by the beginning of mass emigration of Galicians to the United States and the 72-Year Rule, which restricts the disclosure of personal data, leaving the 1950 census as the latest one available to the public. The scholarly novelty of the study lies in a comprehensive analysis of U.S. population censuses as a source for reconstructing the family ties of Galicians, thereby revealing their informational potential for genealogical research. The authors provide a detailed analysis of the structure of census schedules, in which the population was enumerated by households, while names, age, sex, marital status, address, and a number of other personal characteristics were also recorded. Particularly valuable for genealogical research are the data in the "Nativity" field, as well as information on the respondent's native language and the native languages of their parents. The study demonstrates that records of origin may vary considerably, reflecting both changes in state borders and the peculiarities of the respondents' self-identification. Particular attention is paid to the evolution of instructions for U.S. census enumerators. These rules regulated the recording of the origin and language of representatives of stateless nations, using such terms in different years as "Ruthenian", "Little Russian", and "Ukrainian".

The conclusions emphasize that census materials constitute an important, though not self-sufficient, historical and genealogical source due to possible inaccuracies, mechanical errors made by enumerators, and phonetic adaptation of names. To achieve reliable results, they must be critically analyzed and combined with other documents, including passenger ship lists, naturalization records, church registers, obituaries, and other sources. Only by applying such a comprehensive approach is it possible to reconstruct in depth and with due accuracy family structures, migration dynamics, and the socio-economic circumstances of the Galician diaspora in the United States.

Keywords: *genealogy, Ukrainian diaspora in the United States, migration processes, U.S. population censuses, Galicia, U.S. history, Ukrainian history.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477.86)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.33

Борчук С. М.
https://orcid.org/0000-0001-7494-7369
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

ТОПОНІМІКА ЯК ІНСТРУМЕНТ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР

Статтю присвячено теоретичному осмисленню топоніміки як одного з ключових інструментів меморіалізації національної пам'яті та складової сучасної політики пам'яті. Досліджено основні концептуальні підходи до вивчення історичної пам'яті, колективної пам'яті, культурної пам'яті та комеморативних практик, сформовані у працях зарубіжних і українських дослідників. Проаналізовано місце топонімічної політики у системі символічного простору держави, визначено її роль у конструюванні історичного наративу, формуванні національної ідентичності та відтворенні колективної пам'яті.

Особливу увагу приділено еволюції функцій топоніміки в умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій. Обґрунтовано, що сучасна топоніміка виконує не лише традиційну навігаційну функцію, а й меморіальну, освітню, виховну, ідентифікаційну, комунікативну та деколонізаційну функції, перетворюючись на важливий механізм гуманітарної політики держави. Встановлено, що процеси декомунізації та деколонізації, які активізувалися в Україні після 2014 р. і набули особливої інтенсивності після початку повномасштабної російської агресії у 2022 р., сприяли формуванню нового меморіального простору, центральне місце в якому посідає увічнення пам'яті захисників України.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності, системності та міждисциплінарності. Використано історико-порівняльний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний та системний методи дослідження, що дозволило комплексно проаналізувати взаємозв'язок топоніміки, політики пам'яті та процесів меморіалізації.

Наукова новизна статті полягає в комплексному теоретичному обґрунтуванні топоніміки як інструменту меморіалізації національної пам'яті та складової символічної політики держави. Запропоновано розглядати топонімічний простір не лише як систему географічних назв, а як важливий елемент формування історичної пам'яті, суспільної ідентичності та гуманітарної безпеки держави.

Ключові слова: *історична пам'ять, політика пам'яті, меморіалізація, комеморація, топоніміка, урбаноніми, символічний простір, декомунізація, деколонізація, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. У сучасних гуманітарних дослідженнях дедалі більшої уваги набувають питання історичної пам'яті та механізмів її формування. В умовах суспільних трансформацій пам'ять перестає бути лише сферою академічного осмислення минулого й стає важливим чинником державної гуманітарної політики. Одним із найбільш дієвих інструментів такої політики виступає топоніміка, яка формує символічний простір міст і населених пунктів, закріплюючи у повсякденному житті певні історичні образи, події та постаті.

Особливої актуальності ця проблема набула після початку російсько-української війни. Процеси декомунізації, а згодом деколонізації українського топонімічного простору стали не лише адміністративними заходами, а й важливою складовою формування нової політики національної пам'яті. Перейменування вулиць, площ та інших об'єктів міського простору дедалі частіше поєднується з увічненням пам'яті захисників України, що надає топоніміці виразного меморіального змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади дослідження історичної пам'яті були закладені у працях М. Альбвакс, який обґрунтував концепцію колективної пам'яті як соціального феномену. Значний внесок у розвиток цього напряму зробили П. Нора [7], автор концепції «місць пам'яті», а також Я. Ассман [2]

© Борчук С. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

і А. Ассман [1], які сформували теорію культурної пам'яті. У вітчизняній історіографії питання політики пам'яті висвітлюються у працях І. Гирича [3], І. Ковальської-Павелко [5], Г. Лабінської [6], М. Рабчука [9], В. Онищенко [8] та інших дослідників.

Водночас питання ролі топоніміки як інструменту меморіалізації ще не отримало комплексного теоретичного осмислення, що визначає актуальність цього дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне обґрунтування топоніміки як одного з основних інструментів меморіалізації національної пам'яті та складової сучасної політики пам'яті. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: проаналізувати основні теоретичні підходи до розуміння історичної, колективної та культурної пам'яті; з'ясувати місце топоніміки в системі комеморативних практик і символічного простору держави; охарактеризувати функції топоніміки в процесах формування національної ідентичності; визначити вплив декомунізації та деколонізації на трансформацію топонімічного простору України; розкрити роль топонімічної політики як механізму меморіалізації та гуманітарної безпеки держави.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Використано історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний і системний методи, що дали змогу комплексно дослідити взаємозв'язок топоніміки, політики пам'яті та процесів меморіалізації.

Виклад основного матеріалу. Студії пам'яті (memory studies), у межах яких досліджуються, зокрема, феномени колективної та національної пам'яті, є міждисциплінарним напрямом наукових досліджень, що зосереджується на вивченні механізмів збереження, відтворення та інтерпретації минулого окремими соціальними групами й суспільством загалом. Основною особливістю цього напряму є його міждисциплінарний характер, оскільки він поєднує теоретичні підходи та методологічний інструментарій історії, соціології, антропології, філософії, психології, філології, культурології, мистецтвознавства, літературознавства, а також медіадосліджень [2].

Уявлення про соціальну або колективну пам'ять, тобто пам'ять, що виходить за межі індивідуального досвіду, мають тривалу історію. Їхні витоки простежуються ще в античній філософській традиції, а впродовж XVIII ст. ці ідеї набули розвитку в концепціях «суспільного духу» та «народної волі» [2]. Водночас лише на межі XIX–XX ст. поняття колективної пам'яті отримало належне наукове обґрунтування. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло становлення соціології як самостійної наукової дисципліни, насамперед у Франції, де вона сформувалася як позитивістська й водночас критична наука про суспільство. Саме в її межах були закладені теоретичні засади подальших досліджень колективної пам'яті, які згодом стали основою сучасних memory studies [15].

Початок систематичних досліджень пам'яті як самостійного наукового напряму припадає на кінець XIX – початок XX ст. Саме в цей період були закладені теоретико-методологічні засади сучасних студій пам'яті (memory studies). Вагомий внесок у становлення цього напряму зробили французький соціолог Еміль Дюркгайм, якого вважають одним із засновників французької соціологічної школи, та його учень Моріс Альбвакс. Спираючись на соціологічне розуміння суспільства, вони сформулювали основні положення концепції колективної пам'яті, довівши, що пам'ять є не лише індивідуальним психологічним явищем, а й соціальним феноменом, який формується та функціонує в межах певних соціальних груп. Праці цих учених заклали теоретичне підґрунтя для подальшого розвитку memory studies у гуманітарних та суспільних науках [18, с. 31–32].

Саме М. Альбвакс у середині 1920-х рр. увів до наукового обігу поняття «колективної пам'яті» [18, с. 113]. У своїх працях він обґрунтував тезу про соціальну природу людської пам'яті, стверджуючи, що індивідуальні спогади формуються, зберігаються й актуалізуються лише в межах певного соціального середовища. На його думку, індивідуальна пам'ять є фрагментарною та неповною [18, с. 121–122], тоді як цілісності вона набуває завдяки колективній пам'яті, яка забезпечує спільні рамки інтерпретації минулого. Спогади окремої людини ґрунтуються на колективному досвіді соціальної групи та її системі цінностей і уявлень.

Водночас М. Альбвакс чітко розмежовував пам'ять та історію. Якщо історія прагне до критичного й наукового осмислення минулого, то колективна пам'ять є вибірковою, емоційно забарвленою і пов'язаною з потребами конкретної спільноти [18, с. 156]. Саме тому вона не відтворює минуле механічно, а постійно реконструює його відповідно до сучасних суспільних запитів.

Колективна пам'ять, за М. Альбваксом, є складним соціальним конструктом, який формує спільні уявлення про минуле, підтримує

колективну ідентичність і забезпечує міжпоколінєву передачу культурного досвіду. Вона пов'язує минуле з конкретними місцями, подіями та символами, які набувають особливого значення для певної спільноти [18, с. 157]. При цьому пам'ять не є сталою: вона змінюється разом із розвитком суспільства, а зі зміною політичних чи культурних домінант зазнає переосмислення й адаптується до нових соціальних реалій [18, с. 214].

Унаслідок цього колективна пам'ять не лише зберігає, а й постійно переосмислює образи минулого відповідно до нових суспільних умов. Саме тому вона слугує основою формування колективної ідентичності, системи цінностей і суспільної згуртованості. Передача колективної пам'яті між поколіннями забезпечується комеморативними практиками, пам'ятними датами, меморіалами, музеями та іншими інструментами політики пам'яті. Водночас її зміст залишається динамічним і змінюється під впливом суспільно-політичних трансформацій, культурних наративів та панівних ідеологій [1, с. 77].

Новий етап розвитку студій пам'яті (memory studies) припав на 1980-ті рр., коли вони сформувалися як один із провідних міждисциплінарних напрямів гуманітарних і суспільних наук. Важливим чинником активізації досліджень колективної пам'яті стало осмислення трагічного досвіду XX ст., насамперед наслідків двох світових воєн, Голокосту, геноцидів, масових репресій і злочинів тоталітарних режимів. Масштаб людських втрат і моральних катастроф зумовив необхідність не лише історичного вивчення цих подій, а й дослідження механізмів їхнього суспільного запам'ятовування, комеморації та передачі наступним поколінням.

Подібної позиції дотримується американський історик Девід Блайт, який вважає, що визначальним чинником розвитку memory studies стали безпрецедентні трагедії XX ст. На його думку, саме вони зумовили потребу осмислення досвіду мільйонів жертв і свідків, збереження їхніх свідчень та інтеграції цього досвіду до колективної пам'яті людства. Таким чином, пам'ять постає не лише об'єктом наукового аналізу, а й важливим моральним та суспільним імперативом, покликаним забезпечити збереження історичної правди й запобігти повторенню подібних трагедій у майбутньому [12, с. 8].

Пояснюючи причини зростання інтересу до проблематики пам'яті, французький історик П'єр Нора наголошував на важливій ролі глобальних процесів деколонізації, що розгорнулися у другій половині XX ст. [7, с. 82]. На його думку, руйнування традиційних політичних, культурних та ідеологічних систем спричинило переосмислення усталених історичних наративів і відкрило простір для формування нових моделей колективної пам'яті. Зі зміною культурної гегемонії трансформуються й способи інтерпретації минулого: колишні домінантні наративи поступаються місцем новим, які відображають цінності, досвід та історичні уявлення інших соціальних спільнот.

Водночас процеси деколонізації збіглися з необхідністю осмислення безпрецедентних трагедій XX ст. – світових воєн, Голокосту, масових репресій, геноцидів і злочинів тоталітарних режимів. Поєднання цих чинників сприяло формуванню нового наукового інтересу до проблем пам'яті, ідентичності та історичної свідомості. У центрі дослідницької уваги опинилися питання про те, яким чином різні суспільства осмислюють власне минуле, як травматичний історичний досвід впливає на формування колективної пам'яті та які культурні, соціальні й психологічні наслідки він має для окремих спільнот [9].

Унаслідок цього наприкінці XX – на початку XXI ст. концепція колективної пам'яті перетворилася на один із ключових напрямів гуманітарних і суспільних досліджень. Сьогодні memory studies продовжують активно розвиватися, залучаючи до свого теоретичного поля істориків, соціологів, антропологів, політологів, культурологів, психологів та представників інших дисциплін. Це свідчить про дедалі більше усвідомлення того, що пам'ять є не лише способом збереження знань про минуле, а й важливим чинником формування колективної ідентичності, політики пам'яті та суспільного розвитку.

Поряд із поняттям колективної пам'яті в сучасних студіях пам'яті широко використовуються й інші споріднені категорії, зокрема соціальна, культурна, історична та національна пам'ять. Хоча ці поняття мають спільне теоретичне підґрунтя, вони не є тотожними. Кожне з них акцентує увагу на різних аспектах процесів збереження, передачі та осмислення минулого. У науковій літературі ці концепти нерідко взаємодоповнюють один одного, а їхні смислові межі можуть частково перетинатися. Водночас для їх коректного застосування необхідно враховувати специфіку кожного поняття та його функціональне призначення [26, с. 158].

Базовою категорією memory studies є саме поняття колективної пам'яті, оскільки воно стало вихідною теоретичною основою для формування

більшості сучасних концепцій пам'яті. Саме від нього беруть початок подальші розробки понять культурної, історичної та національної пам'яті, які конкретизують окремі виміри колективного осмислення минулого. Для кращого розуміння сутності колективної пам'яті доцільно звернутися до визначень, запропонованих провідними дослідниками цього феномену. В одному з навчальних посібників колективна пам'ять визначається як соціологічна теорія, яка стверджує, що групи людей формують спогади про спільні події та досвід. Прихильники цієї теорії вважають, що колективна пам'ять важлива, оскільки вона впливає на те, як люди сприймають своє життя у зв'язку з їхнім соціальним контекстом [20, с. 315].

Одне з найавторитетніших сучасних визначень колективної пам'яті запропонував ізраїльсько-американський історик Алон Конфіно. Він визначає її як сукупність способів, за допомогою яких суспільства конструюють власне минуле через спільні культурні знання, символи та історичні наративи. На відміну від М. Альбвакса, який наголошував на соціальних рамках пам'яті, А. Конфіно акцентує увагу на ролі культури, символів і практик репрезентації у формуванні уявлень про минуле. На його думку, саме через культурні наративи історичні події набувають суспільного значення та стають складовою колективної й національної ідентичності [14, с. 1388].

Американський соціолог Джеффрі К. Олік розглядає колективну пам'ять не як статичне явище, а як динамічний соціокультурний процес, що постійно змінюється під впливом історичних, політичних і культурних чинників. На його думку, пам'ять безперервно відтворюється та переосмислюється через суспільну взаємодію. Вона охоплює широкий спектр практик і форм репрезентації минулого – комеморацію, політику пам'яті, діяльність освітніх і культурних інституцій, музеїв, меморіалів, ритуалів і публічних наративів. Отже, у концепції Д. К. Оліка колективна пам'ять постає як процес соціального конструювання минулого, що відіграє важливу роль у формуванні суспільної свідомості та колективної ідентичності [24, с. 338].

Американська антропологиня Брігіттін М. Френч розглядає колективну пам'ять як результат соціальної взаємодії та мовних практик. На її думку, уявлення про минуле постійно відтворюються й переосмислюються через наративи, символічні практики, публічні дискусії та комунікацію. Відтак колективна пам'ять постає не як пасивне збереження історичних подій, а як динамічний соціокультурний процес, що формується і підтримується у суспільному дискурсі [17, с. 342].

Автори праці «Memory, History, and Colonialism» визначають колективну пам'ять як спільно сформоване й поділюване суспільством уявлення про минуле. Вона охоплює сукупність знань, символів і наративів, що передаються між поколіннями та забезпечують збереження історичного досвіду й колективної ідентичності. Колективна пам'ять реалізується через різноманітні форми культури пам'яті, зокрема пам'ятники, меморіали, об'єкти культурної спадщини, символіку, пам'ятні дати, комеморативні заходи, а також історичних і легендарних постатей, які посідають важливе місце в суспільній свідомості [22, с. 416].

У науковій літературі поняття «соціальна пам'ять» нерідко використовується як синонім «колективної пам'яті», хоча окремі дослідники надають перевагу першому терміну, підкреслюючи соціальний контекст формування уявлень про минуле [25, с. 137]. Водночас переклад англомовних понять social, collective та common українською мовою не завжди є однозначним, що ускладнює їх чітке розмежування. Показово, що Е. Дюркгайм використовував поняття «соціальна пам'ять», тоді як М. Альбвакс запровадив термін «колективна пам'ять», який став основоположним у сучасних студіях пам'яті.

Показовою є концепція німецького соціолога Гаральда Вельцера, який використовував поняття «соціальна пам'ять» для позначення сукупності повсякденних практик, уявлень і моделей поведінки, що передаються між поколіннями та відтворюються у соціальній взаємодії, текстах, візуальних образах і символічних просторах. Фактично його трактування є близьким до концепції колективної пам'яті, що ще раз засвідчує умовність розмежування цих понять. Водночас різні підходи до осмислення пам'яті не є взаємовиключними, а взаємодоповнюють один одного, розкриваючи різні аспекти процесів збереження й інтерпретації минулого [7, с. 139].

З огляду на предмет цього дослідження поняття «колективна пам'ять» і «соціальна пам'ять» доцільно розглядати як синонімічні. У такому розумінні вони означають сукупність уявлень, спогадів і знань про минуле, що формуються та поділяються певною соціальною групою, впливаючи на її колективну ідентичність. Водночас пам'ять є динамічним явищем, яке постійно відтворюється й переосмислюється через різноманітні соціальні та культурні практики.

Історична пам'ять тісно пов'язана з колективною, однак не є тотожною їй. М. Альбвакс зазначав, що історична пам'ять, яка зберігається в національній історії, становить одну з найважливіших складових колективної пам'яті [18, с. 283]. Водночас історична пам'ять більше орієнтована на осмислення історичних подій і процесів, тоді як колективна пам'ять охоплює ширший спектр суспільних уявлень, символів і практик, пов'язаних із конструюванням образу минулого.

Історична пам'ять відображає суспільне осмислення минулого, формуючи спільні уявлення про історичні події, постаті та явища, а також їхню ціннісну оцінку. Водночас колективна пам'ять є ширшим поняттям. Як зазначає український історик Ігор Гирич, вона охоплює не лише бачення народом власної історії, а й узагальнені уявлення членів суспільства про його духовні цінності, здобутки й трагедії, поєднуючи історичний і суспільно-філософський виміри [3].

Подібної позиції дотримувався і П. Нора, який розглядав історичну пам'ять як одну з форм прояву колективної пам'яті. На його думку, колективна пам'ять перебуває у постійному процесі трансформації, а історична пам'ять формується під впливом суспільних змін, діяльності соціальних інститутів і державної політики пам'яті [7, с. 213–214].

Американський історик Майкл Каммен визначав історичну пам'ять як динамічний процес переосмислення минулого під впливом сучасних суспільних викликів [22, с. 519–521]. У цьому аспекті його підхід є близьким до концепції колективної (соціальної) пам'яті, яка також розглядається як мінливий процес інтерпретації минулого.

Отже, історична пам'ять є інституціоналізованим уявленням про минуле, що формується через історіографію, освіту та публічний дискурс. На відміну від ширшої за змістом колективної (соціальної) пам'яті, вона є більш систематизованою, хоча також змінюється під впливом суспільних трансформацій.

Національна пам'ять є одним із проявів колективної пам'яті, що формується на основі спільного історичного досвіду, культури та традицій певної нації. Вона відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності, використовуючи історичні наративи, комеморативні практики, символи, визначні постаті та пам'ятні події. Як зазначає Оксана Кісь, національна пам'ять є результатом взаємодії колективної та історичної пам'яті й виступає важливим чинником консолідації суспільства [4].

Синтія Пейс – професорка історії в Коледжі Нью-Джерсі – додає те означення, що національна пам'ять зазвичай складається зі спільної інтерпретації минулого нації [26, с. 20].

Американський історик Джеймс Янг звертав увагу на неоднорідність національної пам'яті. На його думку, вона складається з багатьох, нерідко конкуруючих, уявлень про минуле, тому замість поняття «колективна пам'ять» він використовував термін «збірна пам'ять» (collected memory), підкреслюючи її плюралістичний, а не уніфікований характер [21, с. 147].

Національна пам'ять має вибірковий характер: вона нерідко передбачає забуття окремих історичних відмінностей задля зміцнення спільної ідентичності [20, с. 315]. Цю ідею розвиває Аляйда Ассман, яка розрізняє пам'ять ars (збереження) і vis (згадування), наголошуючи, що «забування – супротивник зберігання, але спільник згадування» [1, с. 216]. Отже, суспільна пам'ять не лише зберігає, а й вибірково конструює образ минулого відповідно до потреб сучасності.

Отже, національна пам'ять формується на основі спільного сприйняття історичних наративів і є важливим чинником конструювання та підтримання національної ідентичності. Вона не є сталою, а постійно переосмислюється під впливом суспільно-політичних змін.

Таким чином, колективна (соціальна), історична та національна пам'ять є взаємопов'язаними, але виконують різні функції. Колективна пам'ять охоплює спільні уявлення про минуле, історична – інституціоналізує їх через історіографію, освіту й публічний дискурс, а національна – інтегрує їх у національний наратив, сприяючи формуванню колективної ідентичності. У сукупності вони визначають способи осмислення минулого та впливають на самоідентифікацію суспільства.

Формування групової ідентичності ґрунтується на спільному розумінні минулого та значення історичних подій для певної спільноти. У цьому процесі колективна й національна пам'ять забезпечують зв'язок між минулим і сучасністю [2, с. 143]. Такий зв'язок підтримується через різноманітні комеморативні практики – від державної політики пам'яті до локальних та індивідуальних ініціатив. Як зазначає Бен Дункан, «спільні акти пам'яті є малопомітними, втім потужними механізмами генерування та підтримання соціальної солідарності» [12, с. 10].

Відтак, національна пам'ять тісно пов'язана з комеморативними практиками та меморіалізацією, через які суспільство виокремлює

й актуалізує події, постаті та символи, що мають особливе значення для національної спільноти. Меморіальні практики можуть використовуватися державою для утвердження певних історичних наративів відповідно до сучасних суспільно-політичних потреб.

Водночас меморіалізація є не лише способом вшанування жертв і героїв, а й важливим інструментом формування колективної ідентичності та спільного національного наративу. Як зазначає Інститут миру США, вона здатна сприяти суспільному відновленню та консолідації нової національної ідентичності після конфліктів [13, с. 161].

Водночас меморіалізація може використовуватися як інструмент легітимації державної політики пам'яті та окремих історичних інтерпретацій, нерідко маргіналізуючи альтернативні наративи [19]. Саме тому меморіальні практики здатні як сприяти суспільному примиренню, так і поглиблювати існуючі суперечності.

Комеморація створює спільний простір пам'яті, у якому індивідуальні втрати набувають загальнонаціонального значення, зміцнюючи колективну ідентичність [25, с. 129]. Водночас вона завжди є вибірковою, оскільки одні історичні наративи актуалізуються, тоді як інші залишаються поза увагою [26, с. 93]. Як зазначає Джон Боднар, комеморація виступає посередником між офіційною політикою пам'яті та локальними формами народної пам'яті, забезпечуючи більш багатовимірне осмислення минулого [11, с. 29].

Меморіали є важливими просторами взаємодії суспільства з колективним минулим. Як «місця сумління» (Sites of Conscience), вони сприяють громадському діалогу, освітнім ініціативам і осмисленню історичної несправедливості, підтримуючи актуальність пам'яті в суспільному дискурсі [11, с. 175].

У праці «The Texture of Memory» (1993) Д. Янг наголошував, що меморіалізація є безперервним процесом, а значення пам'ятників не є сталим [5, с. 284]. Попри їхню фізичну незмінність, суспільне сприйняття монументів постійно трансформується під впливом нових історичних обставин і суспільних інтерпретацій. Показовим прикладом є пам'ятник Катерині II в Одесі, який упродовж останніх років свого існування набув нових символічних значень завдяки переосмисленню його ролі в українському суспільстві [9].

Національна пам'ять може як зміцнювати національну ідентичність, так і відтворювати колоніальні стереотипи. За словами Миколи Рябчука, у постколоніальних суспільствах такі уявлення часто зберігаються навіть після здобуття незалежності, продовжуючи існувати в культурних практиках і суспільній свідомості [9].

Як наслідок, постколоніальні суспільства змушені не лише відновлювати власні комеморативні практики, а й переосмислювати їх, відокремлюючи питомі національні елементи від нав'язаних колоніальним центром. Важливим завданням стає повернення до суспільної пам'яті замовчуваних постатей, подій і символів та їх інтеграція в сучасний національний наратив.

Топоніміка як наука про географічні назви відіграє важливу роль у формуванні національної пам'яті та ідентичності. Через найменування й перейменування географічних об'єктів суспільства закріплюють у просторі історичні, культурні та політичні наративи, впливаючи на сприйняття минулого [8]. Як зазначає Галина Лабінська, топоніміка має міждисциплінарний характер, поєднуючи історію, географію та лінгвістику [6, с. 117]. Водночас топоніми виступають стійкими символами колективної пам'яті й національної ідентичності. Недаремно Арсеній Сапаров називає їх «одними з найдовговічніших національних символів» [27, с. 191].

Топонімічна комеморація полягає у присвоєнні географічним об'єктам імен видатних постатей чи історичних подій, перетворюючи міський простір на носій колективної пам'яті. Комеморативні назви виступають своєрідними «рамками пам'яті», матеріалізуючи історичні наративи у повсякденному просторі [11, с. 202].

Основними механізмами впливу топоніміки на меморіалізацію є:

конструювання історичних наративів і національної ідентичності – перейменування закріплюють у просторі певні інтерпретації минулого та впливають на колективну пам'ять [13, с. 459];

деколонізація – усунення назв, пов'язаних із колоніальним минулим, і формування нового символічного простору;

утвердження політики пам'яті – через найменування публічного простору держава й місцеві громади визначають, які постаті та події підлягають суспільному вшануванню [5, с. 283].

Топоніміка традиційно виконує навігаційну функцію, забезпечуючи орієнтацію в міському просторі. Проте сучасні гуманітарні науки розглядають її значно ширше – як складову символічного простору суспільства. Назви вулиць, площ, скверів чи парків відображають систему цінностей певної епохи, історичну політику держави та уявлення суспільства про власне минуле.

Через топонімічну політику держава та місцеві громади визначають, які історичні події, особистості чи явища мають бути закарбовані у суспільній пам'яті. Відтак топоніміка стає своєрідним механізмом конструювання історичного наративу. Кожне перейменування є не лише адміністративним рішенням, а й символічним актом, який відображає зміну суспільних пріоритетів.

Особливо помітною ця роль стала в Україні після 2014 р., коли процес декомунізації переріс у ширше переосмислення історичного простору. Після 2022 р. топонімічна політика дедалі більше орієнтується на увічнення пам'яті захисників України, героїчних подій російсько-української війни та відмову від символів російського імперського впливу [3].

Ефективність топонімічної політики значною мірою залежить від її здатності впливати на колективну пам'ять. На думку Олдермана, М. Азаряху та Роуз-Редвуда, перейменування є не формальною процедурою, а способом конструювання історичних наративів, що закріплюються у повсякденному просторі та впливають на суспільне сприйняття минулого [13, с. 465].

Водночас дослідження Колумбійського університету показує, що топонімія є важливим інструментом символічної влади: через перейменування держава легітимує власні історичні наративи та витісняє небажані символи минулого [19]. Подібну думку висловлює М. Азаряху, який зазначає, що хвилі перейменувань найчастіше відбуваються в періоди політичних трансформацій, коли нова влада прагне утвердити свою легітимність [13, с. 466]. Отже, топонімічна політика є важливим механізмом формування національної пам'яті, ідентичності та символічного контролю над публічним простором.

Показовим прикладом використання топоніміки як інструменту політики пам'яті є радянська Україна, де з 1920-х рр. систематично перейменовували населені пункти й вулиці, замінюючи історичні назви на ідеологічно прийнятні [6, с. 226]. Подібну практику Росія застосовує й на тимчасово окупованих територіях України, де перейменування та русифікація назв слугують інструментом символічної колонізації й утвердження контролю над простором [4].

Водночас після зміни політичних режимів перейменування стає засобом деколонізації, вшанування нових героїв і демонтажу символів попередньої влади. Як зазначає М. Азаряху, такі практики спрямовані на переосмислення колективної пам'яті та формування нової національної ідентичності [13, с. 468]. Збереження й відновлення історичних топонімів, своєю чергою, підтримує культурну тяглість і засвідчує історичний зв'язок народу з певною територією [27, с. 197].

Реалізація меморіалізації минулого відбувається через політику пам'яті. За визначенням А. Конфіно, її суть полягає в тому, «хто кого прагне змусити пам'ятати, про що саме і чому» [14, с. 1393]. Водночас перейменування топонімів є ефективним лише як складова ширшої політики пам'яті. Показовим є приклад ринку Piaţa Moghioroş у Бухаресті, де попри офіційне перейменування стара назва й досі поширена в повсякденному мовленні. Дослідники пояснюють це не політичними симпатіями, а силою звички та інерцією колективної пам'яті [20, с. 319].

Не менш важливим є повернення історичних назв. Так, Латвія після відновлення незалежності змогла повернути довоєнні топоніми, що спиралися на власну національну традицію [19]. Натомість в Україні цей процес часто ускладнювався тим, що частина історичних назв походила ще з імперського періоду. Водночас російська агресія актуалізувала перегляд топонімів і в інших країнах: зокрема, у 2023 році Польща рекомендувала використовувати назву Крулевець замість Калінінграда [10].

Показовим є досвід Польщі. Після здобуття незалежності декомунізація топонімії відбувалася переважно з ініціативи місцевої влади та громад. Однак після ухвалення у 2016 р. закону про заборону пропаганди комунізму цей процес набув централізованого характеру. Органи місцевого самоврядування були зобов'язані протягом року перейменувати всі топоніми, пов'язані з тоталітарною символікою, а ключову консультативну роль відігравав Інститут національної пам'яті Польщі, який готував історичні обґрунтування та рекомендації щодо нових назв. Водночас окремі перейменування викликали суспільні дискусії та судові оскарження, що засвідчило складність реалізації політики пам'яті навіть за наявності чіткої законодавчої бази [11, с. 272].

Висновки. Отже, національна пам'ять є важливою складовою колективної пам'яті та одним із ключових чинників формування національної ідентичності. Вона не є сталою, а постійно трансформується під впливом суспільно-політичних, культурних і історичних процесів. Особливого значення політика пам'яті набуває у постколоніальних державах, де переосмислення минулого та подолання колоніальної спадщини стають необхідною умовою консолідації суспільства.

Одним із найефективніших інструментів меморіалізації є топонімія, яка закріплює історичні постаті, події та цінності у публічному просторі. Через найменування й перейменування географічних об'єктів формуються символічний простір, колективна пам'ять і національна свідомість. Водночас топонімічна політика є дієвою лише тоді, коли реалізується як складова комплексної політики пам'яті, поєднуючись із освітніми, культурними та комеморативними практиками, а також спирається на суспільний діалог і врахування позиції місцевих громад.

Таким чином, у XXI ст. топоніміка перестала бути виключно системою географічних назв. Вона перетворилася на важливий інструмент політики національної пам'яті, який забезпечує меморіалізацію історичних подій, формує символічний простір держави та сприяє утвердженню національної ідентичності.

Український досвід останніх років демонструє, що процеси декомунізації та деколонізації нерозривно пов'язані зі створенням нового меморіального простору, центральне місце в якому посідає вшанування захисників України. Саме тому сучасна топонімічна політика має розглядатися не лише як елемент адміністративного управління, а як важлива складова гуманітарної політики держави та один із механізмів збереження історичної пам'яті.

Список літератури:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
2. Ассман Я. Культурна пам'ять: Письмо, пам'ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах стародавності / пер. з нім. О. Юдін, К. Дмитренко. Київ : Ніка-Центр, 2012. 408 с.
3. Гирич І. Історична і колективна пам'ять: що це? Ігор Гирич : персональний сайт. 2019. URL: https://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html (дата звернення: 11.07.2026).
4. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *Україна Модерна*. 2016. 22 листопада. URL: https://uamoderna.com/md/216-216/ (дата звернення: 13.07.2026).
5. Ковальська-Павелко І. Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе. *Проблеми політичної історії України*. 2018. Вип. 13. С. 280–289.
6. Лабінська Г. Топоніміка : навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 274 с.
7. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ : Кліо, 2014. 265 с.
8. Онищенко В. Дерусифікація та декомунізація назв: як змінюються українські міста. Transparent Cities. 2023. 13 січня. URL: https://transparentcities.in.ua/articles/derusyfikatsiia-ta-dekomunizatsiia-nazv-yak-zminiuiutsia-ukrainski-mista (дата звернення: 10.07.2026).
9. Рябчук, М. (2021, 11 січня). Біла шкіра, чорна мова. Травматичний досвід колоніального упокорення. Збруч. URL: https://zbruc.eu/node/102635 (дата звернення: 12.07.2026).
10. У Польщі перейменували російський Калінінград. DW. 2023. 10 травня. URL: https://www.dw.com/uk/u-polsi-perejmenuvali-rosijskij-kaliningrad/a-65575891 (дата звернення: 10.07.2026).
11. Bodnar J. Remaking America: Public memory, commemoration, and patriotism in the Twentieth Century. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1992. 312 p.
12. Bell D. Memory, trauma and world politics: Reflections on the relationship between past and present. *Houndmills : Palgrave Macmillan*. 2006. P. 5–11.
13. Rose-Redwood R., Alderman D., Azaryahu M. Geographies of Toponymic Inscription: New Directions in Critical Place-Name Studies. *Progress in Human Geography*. 2009. Vol. 34, no. 4. P. 453–470.
14. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review*. 1997. Vol. 102, no. 5. P. 1386–1403.
15. Durkheim E. Les Règles de la Méthode Sociologique. 20e éd. Paris : Quadrige / PUF, 1981. XXIV, 149 p.
16. French B. M. The Semiotics of Collective Memories. *Annual Review of Anthropology*. 2012. Vol. 41, no. 1. P. 337–353.
17. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Berlin ; New York : De Gruyter Mouton, 2010. LII, 298 p.
18. Hartin T. Collective Consciousness | Overview, Theory & Examples. Study.com / ed. by E. Madison. 2023. November 21. URL: study.com (дата звернення: 13.07.2026).
19. Hutton P. H. Collective Memory and Collective Mentalities: The Halbwachs-Ariés Connection. *Historical Reflections / Réflexions Historiques*. 1988. Vol. 15, no. 2. P. 311–322.
20. James Y. E. The Textures of Memory: Holocaust Memorials and Meaning. New Haven, Connecticut : Connel UP, 1993. 416 p.
21. Kammen M. Mystic chords of memory: The transformation of tradition in American culture. New York : Vintage Books, 2013. 864 p.

22. Memory in Mind and Culture / ed. by P. Boyer, J. V. Wertsch. New York : Cambridge University Press, 2009. 291 p.

23. Olick J. K. Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*. 1999. Vol. 17, no. 3. P. 333–348.

24. Orianne J., Eustache F. Collective Memory: Between Individual Systems of Consciousness and Social Systems. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. P. 123–143.

25. Paces C. Prague panoramas: National memory and sacred space in the Twentieth Century. Pittsburgh, PA : University of Pittsburgh Press, 2009. 320 p.

26. Saparov A. The Alteration of Place Names and Construction of National Identity in Soviet Armenia. *Cahiers du monde russe*. 2003. Vol. 44, no. 1. P. 179–198. URL: https://journals.openedition.org/monderusse/8604 (дата звернення: 13.07.2026).

Borchuk S. M. TOPONYMICS AS A TOOL FOR MEMORIALIZATION OF NATIONAL MEMORY: THEORETICAL DIMENSION

The article is devoted to the theoretical understanding of toponymy as one of the key tools for memorialization of national memory and a component of modern memory policy. The main conceptual approaches to the study of historical memory, collective memory, cultural memory and commemorative practices, formed in the works of foreign and Ukrainian researchers, are investigated. The place of toponymic policy in the system of the symbolic space of the state is analyzed, its role in constructing a historical narrative, forming national identity and recreating collective memory is determined.

Particular attention is paid to the evolution of the functions of toponymy in the conditions of modern socio-political transformations. It is substantiated that modern toponymy performs not only the traditional navigation function, but also memorial, educational, upbringing, identification, communicative and decolonization functions, turning into an important mechanism of the state's humanitarian policy. It is established that the processes of decommunization and decolonization, which intensified in Ukraine after 2014 and gained particular intensity after the start of full-scale Russian aggression in 2022, contributed to the formation of a new memorial space, the central place in which is occupied by the perpetuation of the memory of the defenders of Ukraine.

The methodological basis of the study was the principles of historicism, objectivity, systematicity and interdisciplinarity. Historical-comparative, structural-functional, problem-chronological and systemic research methods were used, which allowed for a comprehensive analysis of the relationship between toponymy, memory policy and memorialization processes.

The scientific novelty of the article lies in the comprehensive theoretical substantiation of toponymy as a tool for memorializing national memory and a component of the symbolic policy of the state. It is proposed to consider toponymic space not only as a system of geographical names, but as an important element in the formation of historical memory, social identity and humanitarian security of the state.

Keywords: *historical memory, memory policy, memorialization, commemoration, toponymy, urbanonyms, symbolic space, decommunization, decolonization, national identity.*

Дата першого надходження статті до видання: 14.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 94(477.8)»18/19»(092) + 316.7-053.9(477.8)»18/19»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.34

Кушнір С. А.
https://orcid.org/0009-0008-5984-8897
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.)

Стаття присвячена комплексному аналізу мемуарів як важливого та багатошарового джерела для дослідження дозвілля українського міського населення Східної Галичини наприкінці XIX – у першій третині XX ст. У центрі уваги перебуває питання того, яким чином особові свідчення – щоденники, спогади, автобіографічні нариси, епістолярні тексти – фіксують повсякденні практики, культурні ініціативи та форми відпочинку, що формували соціокультурний простір українців у міському середовищі регіону. Мемуаристика розглядається не лише як описова форма репрезентації минулого, але як інструмент реконструкції ментальних карт, емоційних ландшафтів та індивідуальних стратегій самоідентифікації, які відбивали процеси модернізації, урбанізації та національного самоствердження.

Підкреслено, що кінець XIX – перша третина XX ст. були періодом інтенсивних соціальних трансформацій у Східній Галичині. Міста регіону – Львів, Станиславів, Тернопіль, Дрогобич, Коломия та інші – ставали осередками культурного життя, політичної активності, економічного розвитку та міжетнічної взаємодії. Українське населення, яке тривалий час перебувало в умовах соціальної маргіналізації, поступово виборювало місце у міському просторі, формуючи власні культурні інституції, освітні ініціативи, товариства та мережі дозвілля.

Мемуари дозволяють поєднати макроісторичний контекст із мікроісторичними свідченнями, реконструювати багатогранність культурних практик, простежити процеси модернізації та національного самоствердження. Мемуаристика відкриває можливість для глибшого розуміння того, як українці жили, відпочивали, взаємодіяли, творили культуру та формували власну ідентичність у міському середовищі кінця XIX – першої третини XX ст.

Таким чином, мемуари є ключем до розуміння соціокультурних процесів, які визначали розвиток українського міського суспільства Східної Галичини. Їх використання дозволяє дослідникам побачити історію «знизу», через призму повсякденності, емоцій, індивідуальних стратегій та культурних практик, що формували багатошарову картину дозвіллєвої культури.

Ключові слова: *мемуари, дозвілля, міське населення, Східна Галичина, історія повсякдення, культура.*

Постановка проблеми. Дослідження дозвілля міського населення Східної Галичини наприкінці XIX – у першій третині XX ст. є важливим завданням історичної науки, адже воно дозволяє відтворити соціокультурні процеси, що формували повсякденність та ідентичність українців у специфічних умовах модернізації й національного відродження. Мемуари як джерело дають можливість побачити не лише офіційні інституційні практики, а й індивідуальний досвід, що відображає багатогранність культурного життя. Проблема полягає у недостатньому використанні особових свідчень для реконструкції дозвіллєвої культури, що обмежує розуміння соціальної динаміки та міжособистісних комунікацій у міському середовищі. Її розв'язання має значення не лише для історичної антропології та історії повсякденності, а й для сучасних гуманітарних студій, які прагнуть осмислити механізми формування культурної ідентичності й соціальної інтеграції. Таким чином, постановка проблеми пов'язана з актуальними науковими завданнями – розширенням джерельної бази, поглибленням аналізу соціокультурних практик та інтеграцією суб'єктивного досвіду у загальну картину історичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика використання мемуарів як джерела для вивчення повсякденного життя та дозвілля

© Кушнір С. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

українського населення Галичини знайшла відображення у працях низки дослідників. Так, О. Дрогобицька [1] акцентувала увагу на можливостях мемуаристики для реконструкції побуту галицької інтелігенції, проте її дослідження зосереджене переважно на сільському середовищі, залишаючи поза увагою міські практики дозвілля. О. Ганусин [2–3] у своїх працях розглянула мемуари як джерело до вивчення шкільного повсякдення та життя інтелігенції, однак питання дозвілля міського населення в ширшому соціокультурному контексті залишилося недостатньо висвітленим. Р. Голик [4] проаналізував образ Львова у польській та українській мемуаристиці, показавши значення міста як культурного простору, проте його увага була зосереджена на репрезентації міського образу, а не на конкретних формах дозвілля.

Особливе місце у дослідженні проблеми займають праці Н. Любовець [5–8], яка системно розглянула еволюцію української мемуарної традиції від середньовіччя до першої третини XX ст., окресливши її значення для історії культури та повсякденності. У своїх статтях вона також запропонувала класифікацію мемуарів у контексті біографічного джерелознавства, що дозволяє визначити їхню специфіку як історичного джерела, а також дослідила особливості розвитку мемуаристики Галичини наприкінці XIX – першій третині XX ст., підкресливши її роль у формуванні колективної пам'яті. Крім того, дослідниця звернула увагу на використання спогадів у біографічних студіях, показавши їхню цінність для реконструкції індивідуального досвіду.

Н. Мисак [9] дослідила дозвілля української інтелігенції Львова на прикладі родини Івана Франка, що дозволило окреслити окремі аспекти культурного життя, але не охопило ширший спектр міських соціальних практик. Загальні аспекти проблеми нашого дослідження у своїх наукових публікаціях висвітлили В. Воронов [10], У. Єловських [11], Я. Калакура [12], О. Коляструк [13], С. Макарчук [14], А. Торопцева [15]. Таким чином, попередні дослідження заклали основу для розуміння ролі мемуарів у процесі відтворення історії повсякденності, проте залишили відкритим питання комплексного аналізу дозвіллєвої культури міського населення Східної Галичини. Саме ця невирішена частина проблеми визначає актуальність даної статті та її спрямованість на поєднання джерелознавчого й соціокультурного підходів.

Постановка завдання. Метою статті є окреслення ролі мемуарів як джерела для реконструкції дозвіллєвих практик українського міського населення Східної Галичини наприкінці XIX – у першій третині XX ст. Завдання полягає у визначенні специфіки відображення культурних ініціатив, форм відпочинку та соціальних комунікацій у мемуарних текстах, а також у з'ясуванні їхнього значення для розуміння процесів модернізації і національного самоствердження. Автор прагне показати, що використання особових свідчень дозволяє поєднати історичний контекст із суб'єктивним досвідом, розкриваючи багатогранність повсякденного життя. Таким чином, стаття має на меті не лише розширити джерельну базу дослідження історії дозвілля, але й інтегрувати мемуаристику у сучасні гуманітарні студії, де вона виступає важливим інструментом для аналізу соціокультурних процесів та формування колективної пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Мемуари належать до групи джерел особового походження, що відображають індивідуальне бачення історичних подій їхніми учасниками чи очевидцями. Їхня сутність полягає у поєднанні фактографічної інформації з авторською інтерпретацією, що робить їх водночас унікальними та проблемними для дослідника [10, с. 244–245]. У науковому дискурсі терміни «мемуари» та «спогади» часто використовуються як ідентичні, хоча їхнє значення може варіюватися залежно від контексту. «Мемуари» визначаються як систематичні чи фрагментарні записи про минуле, створені особою, яка брала участь у подіях або була їхнім очевидцем. Вони можуть мати форму літературного твору у вигляді спогадів, а також виступати як вид історичних джерел особового походження [8, с. 52–53].

Поняття «мемуаристика» має два основні значення. По-перше, він позначає різновид документальної літератури або літературний жанр, що містить опис фактів, подій, особистостей і явищ, сприйнятих автором безпосередньо чи переданих через інших очевидців. По-друге, мемуаристика розглядається як спеціальна історична дисципліна, яка займається пошуком, класифікацією, критикою та методологією використання мемуарів у наукових дослідженнях [8, с. 50].

Український історик та джерелознавець С. Макарчук наголошує на тому, що мемуарист завжди займає певну позицію, свідомо чи несвідомо підкреслюючи власну роль у подіях, що зумовлює суб'єктивність цього типу джерел [14, с. 294–295]. Водночас саме ця особливість дозволяє досліднику глибше зрозуміти психологічні і культурні особливості часу. Суб'єктивність мемуарів, яка часто вважається

їхнім недоліком, може, на думку Н. Любовець, поставати як структурно-організуючий принцип: автор, фіксуючи спогади, здійснює акт самопізнання і водночас відображає культуру своєї доби [8, с. 32–33]. Джерела особового походження, зокрема мемуари, містять соціально-психологічну інформацію, відсутню в інших видах джерел, і дають змогу відтворити колорит епохи та індивідуальні риси її учасників [12, с. 413–414].

Отже, мемуари як історичне джерело постають як багатогранний феномен, що поєднує документальність і суб'єктивність, відображаючи не тільки факти, але й внутрішній світ автора та культурний контекст епохи. Їхнє виникнення пов'язане з потребою суспільства у збереженні історичного переказу та прагненням особи поділитися власним досвідом, оцінити свою роль у подіях і залишити свідчення для нащадків. Спогади виконують унікальну меморіальну функцію, формуючи історичну свідомість, національну ідентичність та колективну пам'ять. Отже, вони є засобом міжособистісного й міжпоколіннєвого діалогу, що забезпечує не лише передачу інформації, а й формування самого суб'єкта історії – покоління, яке визначає хід суспільного розвитку [8, с. 21; 32].

Історіографічний аналіз показує, що в другій половині XIX – на початку XX ст. розпочався процес визнання джерелознавчого потенціалу мемуарів, вироблення критеріїв їхньої еволюції та методів критики. Дослідники наголошували на їхній ролі у відображенні світогляду та духовної культури епохи, підкреслювали необхідність критичного підходу й археографічного опрацювання [8, с. 59–67]. У радянський період мемуари вивчалися в межах марксистської методології, що обмежувало їхнє використання, проте водночас сприяло розробці методів зовнішньої та внутрішньої критики. Сучасний етап характеризується міждисциплінарним підходом, коли мемуари розглядаються як культурно-історичний феномен, джерело для історії повсякденності, біографістики та націєтворчих процесів [8, с. 53–54].

У науковій літературі існують різні підходи до класифікації мемуарів. В. Воронов поділяє їх за джерелом створення (щоденники, записи по пам'яті, використання документів) та за формою викладу (літературний запис, авторський текст, художнє оформлення) [10, с. 245]. С. Макарчук пропонує власну класифікацію мемуарних джерел за жанровою ознакою: автобіографії, спогади, листи, щоденники, некрологи, літературні записи [14, с. 296]. Н. Любовець розробила типологію мемуарів у контексті біографічного джерелознавства, виділивши мемуари-автобіографії, біографічні мемуари, щоденники та мемуари про історичні події [5, с. 493–495]. Вона також наголошує на відмінності між мемуарами-«сучасними історіями», спрямованими на публікацію, та мемуарами-автобіографіями, що мають внутрішньо-родинний характер [6, с. 278].

Загалом класифікація мемуарних джерел може здійснюватися за різними критеріями: жанровим, соціальним, формальним, джерельним, тематико-хронологічним, комунікативним. Так, за жанровою ознакою мемуари поділяють на щоденники, спогади, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети, літературні записи; за соціальною – на твори дворян, військових, державних діячів, купців, духівництва, робітників і селян; за джерелом створення – на записи з пам'яті, на основі власних нотаток чи документів; за авторством – на активні, переказові, обсерваційні, а також на мемуари українців і чужинців про Україну [8, с. 42–43]. Така багатопланова класифікація свідчить про складність жанру і його здатність відображати різні рівні історичного досвіду.

Серед головних переваг мемуарів дослідники виділяють: наявність унікальної інформації, відсутньої в інших джерелах; можливість відтворення психологічного та культурного колориту історичної доби; деталізацію соціальних практик і міжособистісних взаємин; доповнення офіційних документів новими фактами й інтерпретаціями [6, с. 277; 11, с. 152–153]. Водночас мемуари мають низку обмежень: суб'єктивність та тенденційність викладу; помилки пам'яті та вибірковість інформації; можливість навмисного чи ненавмисного перекручення фактів; залежність від часу написання та змін у світогляді автора [14, с. 294; 15, с. 178].

Варто зауважити, що мемуари є надзвичайно цінним джерелом для дослідження дозвілля, адже вони дозволяють побачити не лише зовнішні форми відпочинку, а й внутрішній світ людини, її емоції, цінності та соціальні практики. У спогадах міських інтелектуалів можемо побачити різні форми дозвілля – відвідування кав'ярень і ресторанів, театрів і кінотеатрів, проведення танцювальних вечорів, активні форми проведення вільного часу тощо. Такі практики описані як важливий елемент соціалізації, де формувалися дискусійні кола, творилися нові ідеї та зміцнювалися національні зв'язки. Мемуари також фіксують прогулянки на природу, мандрівки до околиць Львова чи Карпат, рибальство, збирання ягід і грибів,

що відображає поєднання міського й сільського стилю відпочинку [9, с. 84–87].

У ширшому контексті повсякденності міщан мемуари виступають джерелом для розуміння соціальних практик, родинного виховання, культурних звичок і світоглядних цінностей. Спогади й листування дозволяють простежити процес формування інтелігента, його побут, дозвілля, систему дружби й товариських зв'язків, а також адаптацію до міського середовища [1, с. 532]. Саме мемуари показують, як інтелігенція поєднувала професійну діяльність із культурними та національними обов'язками, і як дозвілля ставало частиною цього процесу [3, с. 220–230; 7, с. 500–505]. Також Р. Голик підкреслює, що мемуарна література створює образ міста як багатокультурного простору, де дозвілля було невід'ємною складовою формування ідентичності та соціальних зв'язків [4, с. 609–613].

Окрім цього, спогади української міської інтелігенції Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. дають також можливість реконструювати повсякденне життя учнівських середовищ, їхній побут, дозвілля та міжнаціональні стосунки. У них знаходимо описи учнівських гуртків, таємних «Громад», що поєднували самоосвіту з культурними та політичними дискусіями, а також згадки про спортивні заняття, шкільні заходи й товариські зустрічі, які формували соціальне середовище молоді [2, с. 533–535]. Мемуари відображають і побутові аспекти дозвілля: поселення в бурсах чи приватних квартирах, харчування, репетиторство як спосіб заробітку, що було невід'ємною частиною життя гімназистів [3, с. 220–223].

Аналіз мемуарних джерел українських діячів Східної Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. дозволяє простежити багатогранність дозвіллєвої культури тогочасного міського населення, а також її роль у процесі вироблення соціальних практик і культурної ідентичності. Наприклад, спогади відомого галицького педагога С. Шаха, присвячені Львову та гімназійному життю, відтворюють атмосферу молодіжного середовища, де дозвілля поєднувало навчання, громадську активність і розваги. Автор описує вечори в парках, товариські зустрічі, участь у студентських гуртках, які ставали не лише формою відпочинку, а й простором національної самоосвіти та виховання [16–17]. Подібні мотиви знаходимо у його нарисі про гімназію в Перемишлі, де дозвілля учнів включало спортивні заняття, театральні постановки й культурні вечори, що сприяли формуванню спільноти [18].

У спогадах українського правознавця Т. Мацьківа дозвілля постає як важливий чинник соціалізації. Автор згадує про молодіжні зустрічі, танцювальні вечори, прогулянки та мандрівки, які були невід'ємною частиною міського життя і водночас формували відчуття приналежності до української громади [19]. Видатний громадський діяч і правник О. Надрага у своїх спогадах акцентує на міських фестинах, які відбувалися у львівських парках і броварних ресторацiях. Він згадує, що «там відбувалися вліті часто фестини, туди йшли прогулянки нашої львівської "Бесіди", очевидно, з танцями, і ніде наш, передусім молодий світ, не почувався краще, як тут». Цей опис показує, що громадські форми дозвілля (танці, музика, товариські зустрічі) були важливим компонентом культурного життя міського середовища. Водночас автор підкреслює атмосферу молодіжних переживань, хвилювання перед першими танцями, що відображає інтимний вимір дозвілля [20, с. 176].

У мемуарах О. Корчака-Городиського спостерігаємо широкий спектр занять: від дитячих ігор та шкільних імпрез до спортивних змагань і культурних вечорів. Автор згадує, що «два рази до року наша школа виходила перед громадянство – а саме з Шевченківським концертом та кінцеворічним пописом» [21, с. 18], підкреслюючи значення шкільних свят як важливих громадських подій. Водночас він описує приватні захоплення, зокрема філателію (колекціонування марок), яка стала його «улюбленим спортом», а також збирання книжок і фотографій, що відображає індивідуальні хобі міської молоді [21, с. 6]. У спогадах зустрічаємо також згадки про танцювальні вечори, літні вакаційні зустрічі на приходствах, де «молодь танцює допізна; старші згадують минуле», що свідчить про поєднання родинного й молодіжного дозвілля [21, с. 94].

Цікавими є також спомини мецената О. Антоновича, який описує діяльність «Братської хати» у м. Долина, де відбувалися аматорські вистави, забави й фестини: «фестин відбувався на вільному повітрі, на лісових галявах, під розкішними дубами… гамір, веселі вигуки, добрий гумор – все це мішалося з мелодіями оркестрових маршів» [22, с. 28–29]. Ці свідчення показують, що дозвілля мало колективний характер, поєднувало культурні заходи, спортивні змагання й товариські розваги. Водночас автор згадує про приватні захоплення – рибальство, збирання грибів та ягід, а також футбол, що був особливо популярним серед молоді того часу [22, с. 49–50; 84–87].

Письменник і публіцист Б. Лепкий у «Казці мойого життя» приділяє увагу родинному

дозвіллю, описуючи святкування Різдва й Великодня, доброчинну діяльність матері, а також дитячі ігри та літні мандрівки. Його спогади показують, що дозвілля мало не лише розважальний, а й виховний характер, формуючи моральні та культурні цінності [23]. Натомість відомий політичний і військовий діяч С. Шухевич у «Моєму житті» згадує про студентські гуртки, товариські зустрічі, спортивні заняття, а також про участь у громадських заходах, що поєднували дозвілля з національною діяльністю [24].

Донька І. Франка А. Франко-Ключко у спогадах про свою родину показує дозвілля як невід'ємну частину інтелігентного життя: відвідування кав'ярень, театрів, прогулянки на природу, літні вакації в Карпатах. Це свідчить про поєднання міських і сільських форм відпочинку [25]. Галицький інтелігент селянського походження І. Билина у «Моїй сповіді» описує те, як виходець із села інтегрувався у міське середовище, в якому дозвілля відігравало важливу роль у процесі соціалізації. Він згадує про участь у студентських гуртках, товариські зустрічі, що сприяли формуванню його світогляду [26–27].

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що мемуари є надзвичайно цінним джерелом для вивчення дозвілля українського міського населення Східної Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. Вони допомагають відтворити багатогранну картину культурних і соціальних практик, які не завжди відображені в офіційних документах чи статистичних матеріалах. У спогадах простежуються як громадські, так і приватні форми дозвілля: від участі у концертах, театральних виставах, фестинах і діяльності культурно-просвітніх товариств до родинних святкувань, дружніх зустрічей, прогулянок у парках, літніх вакаційних мандрівок і спортивних занять. Важливим є те, що дозвілля мало не лише розважальний, а й виховний та національно-просвітницький характер, сприяло формуванню культурної ідентичності, зміцненню соціальних зв'язків і розвитку громадської активності.

Аналіз мемуарних джерел показує, що дозвілля міського населення було тісно пов'язане з процесами модернізації та урбанізації, поєднувало традиційні форми відпочинку з новими культурними тенденціями, відображало прагнення інтелігенції інтегруватися у європейський культурний простір, водночас зберігаючи національну самобутність. Мемуари дозволяють побачити дозвілля як важливий соціокультурний феномен, що формував світогляд молоді, сприяв розвитку інтелектуальних і творчих здібностей та був невід'ємною складовою повсякденного життя.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку полягають у розширенні джерельної бази за рахунок нових мемуарних текстів, залученні порівняльного матеріалу з інших регіонів України та Центрально-Східної Європи, а також у міждисциплінарному аналізі, який дозволить глибше зрозуміти взаємозв'язок дозвілля з процесами соціальної мобільності, культурної модернізації й формування національної ідентичності. Таким чином, мемуарна література відкриває широкі можливості для реконструкції повсякденного життя та культурних практик українського міського населення Східної Галичини, роблячи її незамінним джерелом у сучасних гуманітарних студіях.

Список літератури:

1. Баран О. Мемуари як джерело до вивчення побуту галицької сільської інтелігенції (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 532–537.

2. Ганусин О. Мемуари української інтелігенції Галичини як джерело до вивчення повсякдення учнів середніх шкіл кінця XIX – початку XX ст. *Наукові записки ВДНУ імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2022. Вип. 42. С. 82–87. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-42-82-87

3. Ганусин О. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині XIX – на початку XX століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол*. 2014. Вип. 8. С. 220–230.

4. Голик Р. Місто і його душа: образ Львова у польській та українській мемуаристиці XIX – початку XXI ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 609–617.

5. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 493–507.

6. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2009. Вип. 24. С. 277–291.

7. Любовець Н. Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці XIX – першій третині XX ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2012. Вип. 34. С. 501–516.

8. Любовець Н. Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.) : монографія. Київ: Національна академія наук України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2024. 504 с.

9. Мисак Н. Дозвілля й відпочинок української інтелігенції Львова наприкінці XIX – на початку XX століття на прикладі родини І. Франка. *З історії західноукраїнських земель*. 2018. Вип. 14. С. 83–111.

10. Воронов В. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.

11. Єловських У. Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографія проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип. 13. ч. 2. С. 152–161.

12. Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С. та ін. Історичне джерелознавство : підручник. К. : Либідь, 2002. 488 с.

13. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.

14. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.

15. Торопцева А. Визначення поняття мемуарів як історичних джерел у зарубіжній історіографії. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 178–191.

16. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Ч. I–II: Спомин присвячений Тіням забутих Львов'ян. Мюнхен : Видавництво «Християнський голос», 1955. 267 с.

17. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Ч. III: Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія. Мюнхен : Видавництво «Християнський Голос», 1956. 362 с.

18. Шах С. Де срібнолентий Сян пливе. Історичний нарис державної української гімназії в Перемишлі. Мюнхен : Накладом Товариства «Рідна Школа» в Німеччині, 1977. 146 с.

19. Мацьків Т. З-над Дністра на канадські прерії. Мій життєвий шлях. Едмонтон: З друкарні «Українські Вісті», 1963. 208 с.

20. Надрага О. Серед львівських парків. Упоряд. К. Курилишин. Львів : ЛА «Піраміда», 2004. 292 с.

21. Корчак-Городиський О. Спогади з життя. Молоді роки : у 2-х ч. Львів, 2000. Ч. 1. 228 с.

22. Антонович О. Спогади. К.-Вашингтон : АО «Август», 1999. Ч. 1. 392 с.

23. Лепкий Б. Казка мойого життя. Бережани. Краків : Українське видавництво, 1941. 181 с.

24. Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. 619 с.

25. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто: Ліґа визволення України, 1956. 131 с.

26. Билина І. Моя сповідь (Зі споминів інтеліґента селянського походження). Тернопіль : Накладом книгарні «Будучність», 1928. Ч. 1. 83 с.

27. Билина І. Моя сповідь (З історії світогляду галицько-українського інтеліґента). Тернопіль : Накладом книгарні «Будучність», 1931. Ч. 2. 152 с.

Kushnir S. A. MEMOIRS AS A SOURCE FOR STUDYING THE LEISURE OF THE UKRAINIAN URBAN POPULATION IN EASTERN GALICIA (LATE 19TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY)

The article offers a comprehensive analysis of memoirs as an important and multilayered source for studying the leisure practices of the Ukrainian urban population in Eastern Galicia at the end of the nineteenth and during the first third of the twentieth century. It focuses on how personal testimonies – diaries, recollections, autobiographical sketches, and epistolary texts – capture everyday practices, cultural initiatives, and forms of recreation that shaped the sociocultural space of Ukrainians in the urban environment of the region. Memoir writing is examined not merely as a descriptive mode of representing the past, but as an instrument for reconstructing mental maps, emotional landscapes, and individual strategies of self-identification that reflected processes of modernization, urbanization, and national self-assertion.

The study emphasizes that the late nineteenth and early twentieth centuries were a period of intense social transformation in Eastern Galicia. The cities of the region – Lviv, Stanislaviv, Ternopil, Drohobych, Kolomyia, among others – were becoming centers of cultural life, political activity, economic development, and interethnic interaction. The Ukrainian population, which had long remained in a position of social marginalization, gradually secured its place within the urban space, establishing its own cultural institutions, educational initiatives, associations, and networks of leisure.

Memoirs make it possible to connect macrohistorical context with microhistorical evidence, to reconstruct the multifaceted nature of cultural practices, and to trace the processes of modernization and national self-affirmation. Memoir writing provides an opportunity for a deeper understanding of how Ukrainians lived,

rested, interacted, created culture, and shaped their identity within the urban environment of Eastern Galicia at the turn of the century and in the early decades of the twentieth century.

Thus, memoirs serve as a key to understanding the sociocultural processes that defined the development of Ukrainian urban society in Eastern Galicia. Their use enables researchers to view history "from below," through the prism of everyday life, emotions, individual strategies, and cultural practices that formed the multilayered landscape of leisure culture.

Keywords: *memoirs, leisure, urban population, Eastern Galicia, everyday history, culture.*

Дата першого надходження статті до видання: 24.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 930.85:004.8(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.35

Якуба О. С.
https://orcid.org/0009-0002-8546-7576
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ: ТОПОНІМІКА, ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВЩИНИ)

Статтю присвячено аналізу української та зарубіжної історіографії політики пам'яті, топоніміки та декомунізації з особливим акцентом на регіональному вимірі цих процесів на Харківщині. Розглянуто становлення та розвиток memory studies як міждисциплінарного напряму досліджень, у межах якого сформувалися концепції колективної, соціальної та культурної пам'яті, «місць пам'яті», меморіалізації та політики пам'яті. Простежено поступове розширення наукового інтересу від вивчення механізмів збереження й передачі суспільних уявлень про минуле до дослідження їх матеріалізації у міському та публічному просторі, зокрема через топоніми, пам'ятники, меморіали та інші символічні об'єкти.

Охарактеризовано основні напрями зарубіжної історіографії топоніміки як складової політики пам'яті. Особливу увагу приділено дослідженням трансформації символічного простору посткомуністичних суспільств, у яких перейменування вулиць та інших міських об'єктів розглядалося як один із механізмів демонтажу політичної та ідеологічної спадщини попередніх режимів. Проаналізовано українську історіографію політики пам'яті, декомунізації та топонімічних трансформацій, у якій поступово сформувалися окремі напрями дослідження радянської спадщини, законодавчого забезпечення декомунізації, перейменувань населених пунктів і міських урбанонімів.

Окрему увагу приділено історіографії топонімічних трансформацій Харкова та Харківщини. Розглянуто праці, у яких досліджується історія формування харківського топонімічного простору, особливості його радянської трансформації, декомунізаційні процеси 2015–2016 рр., діяльність органів місцевого самоврядування та топонімічних комісій, а також роль істориків, краєзнавців і громадськості у переосмисленні символічного простору міста. Показано, що Харківський регіон становить особливий дослідницький кейс через поєднання складної історичної спадщини, значного масиву радянських та імперських топонімів і специфіки локальної історичної пам'яті.

З'ясовано, що сучасний історіографічний дискурс поступово виходить за межі проблематики декомунізації та охоплює питання деколонізації, деімперіалізації та дерусифікації публічного простору. Особливо помітною ця тенденція стала після 2022 р., коли російська агресія спричинила нову хвилю переосмислення символічного простору Харкова та Харківської області. У цьому контексті топонімічні зміни розглядаються не лише як усунення радянської символіки, а як процес формування нового історичного наративу та переорієнтації публічного простору на українські історичні постаті, події й локальну спадщину.

Встановлено, що історіографія політики пам'яті та топонімічних трансформацій Харківщини пройшла шлях від дослідження радянської спадщини й окремих перейменувань до комплексного осмислення топонімічного простору як важливого чинника конструювання локальної та національної пам'яті. Перспективним напрямом подальших досліджень є системний аналіз топонімічних змін не лише Харкова, а й територіальних громад Харківської області, а також вивчення взаємодії державної політики пам'яті з локальними історичними наративами та суспільними практиками меморіалізації.

Ключові слова: *політика пам'яті, історіографія, історична пам'ять, колективна пам'ять, топоніміка, урбанонімія, декомунізація, деколонізація, дерусифікація, Харків, Харківщина.*

© Якуба О. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Політика пам'яті в сучасній Україні є одним із важливих напрямів гуманітарних і суспільно-політичних досліджень. Особливого значення вона набула після Революції Гідності, початку російсько-української війни у 2014 р., ухвалення у 2015 р. законодавства про засудження комуністичного і нацистського тоталітарних режимів, а також після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. Останнє стало важливим чинником активізації процесів декомунізації, дерусифікації та деколонізації публічного простору. Одним із найбільш помітних проявів трансформації публічного простору стали зміни топоніміки, які відображають переосмислення історичного минулого та формування нових моделей колективної пам'яті.

Топоніми є не лише засобом географічної орієнтації, а й важливими маркерами символічного простору. Назви вулиць, площ, районів, населених пунктів та інших об'єктів відображають певні уявлення про минуле, визначають коло історичних постатей і подій, які суспільство вважає гідними публічного вшанування. Саме тому топонімічна політика є одним із інструментів формування та трансформації колективної пам'яті.

Для України ця проблема має особливе значення, оскільки значна частина сучасного топонімічного простору формувалася в умовах Російської імперії та Радянського Союзу. Відтак перейменування після 2014 р. стало не тільки адміністративною процедурою, а й складовою ширшого переосмислення історичного минулого.

Особливо виразно ці процеси проявилися у Харкові, де тривалий час зберігалася значна кількість топонімів, пов'язаних із радянським і російським історичним наративом. Повномасштабне вторгнення Росії у 2022 р. стало важливим чинником прискорення трансформації топонімічного простору міста, посиливши суспільний запит на переосмислення історичного минулого, утвердження української національної ідентичності та деколонізацію міського символічного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя сучасного вивчення політики пам'яті сформувалося у межах міждисциплінарного напряму memory studies. Важливе значення для його становлення мала концепція колективної пам'яті Моріса Гальбвакса [20], який розглядав пам'ять як соціально зумовлений феномен. Подальший розвиток цієї проблематики пов'язаний із дослідженнями П'єра Нора [9; 21], Яна та Алейди Ассман [1; 2], Джеффрі Оліка [24], Алона Конфіно [19] та інших дослідників.

Особливе місце посідає концепція «місць пам'яті» П. Нора [21]. Вона дала можливість розглядати просторові об'єкти, пам'ятники, меморіали, назви вулиць та інші елементи міського середовища як матеріалізовані форми суспільної пам'яті. У цьому аспекті топонімічний простір може бути трактований як своєрідний «текст», у якому відображаються зміни суспільних уявлень про минуле. У зарубіжній історіографії топоніміка дедалі частіше розглядається як складова politics of memory. Дослідники країн Центральної та Східної Європи звертають увагу на те, що зміна назв після падіння комуністичних режимів була частиною ширшого процесу демонтажу символічної спадщини попередніх політичних систем.

Для українського контексту особливо важливими є праці, присвячені особливостям пострадянської політики пам'яті. Українські дослідники розглядають декомунізацію як складний політичний, правовий та суспільний процес, пов'язаний із формуванням нового національного наративу.

Водночас регіональні дослідження тривалий час залишалися менш представленими, ніж загальноукраїнські студії. У цьому відношенні Харківщина є одним із найбільш перспективних напрямів, оскільки тут перетинаються проблеми радянської спадщини, локальної пам'яті, російсько-українських історичних наративів і сучасної деколонізації. Важливе місце в історіографії урбанонімічного простору Харкова посідають дослідження М. Тахтаулової [10; 11; 12; 13], у яких розглядаються особливості функціонування радянської топонімічної спадщини та трансформації міського ономастикону в умовах незалежної України. Окремі аспекти процесу перейменувань, зокрема їх проведення в межах політики декомунізації, досліджували І. Ковальська-Павелко [6] та Л. Удовенко [15; 16; 17].

У працях О. Якуби [18] досліджено трансформацію топонімічного простору Харкова у 1991–2015 рр. у контексті формування колективної пам'яті та міської ідентичності. Автор акцентує увагу на збереженні радянських урбанонімів, повільності перейменувань і поступовому формуванні нових підходів до політики пам'яті. Дослідження є важливим для розуміння особливостей трансформації топоніміки Харкова напередодні декомунізаційних процесів після 2015 р.

Питання матеріально-культурних аспектів увічнення пам'яті українських захисників і захисниць під час російсько-української війни представлені у праці В. Ільницького та Р. Царика [4]. Формування національної ідентичності

українців, збереження історичної пам'яті народу на тлі викликів російсько-української війни розглядають І. Телегуз та А. Телегуз [14]. Однак актуальним залишається комплексний аналіз загальних тенденцій трансформації міської топоніміки крізь призму переосмислення колективної пам'яті, формування національної ідентичності українського суспільства та оновлення символічного простору міст України. У цьому контексті важливе значення має звернення до української та зарубіжної історіографії, що дає змогу простежити основні теоретичні підходи до взаємозв'язку топоніміки, політики пам'яті та національної ідентичності.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз української та зарубіжної історіографії політики пам'яті, топоніміки та декомунізації з визначенням особливостей їхнього регіонального осмислення на матеріалах Харківщини. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: охарактеризувати основні теоретичні підходи до вивчення політики пам'яті; проаналізувати зарубіжні дослідження топоніміки як інструменту політики пам'яті; визначити основні напрями української історіографії декомунізації; розглянути праці, присвячені топонімічним трансформаціям Харкова; простежити еволюцію наукового дискурсу від декомунізації до деколонізації; окреслити перспективи подальшого дослідження політики пам'яті на Харківщині.

Виклад основного матеріалу. Феномен культурної пам'яті полягає у формуванні ціннісних орієнтирів майбутнього через осмислення та збереження пам'яті про минуле й сучасність. Місця пам'яті не обмежуються матеріальними об'єктами, оскільки вони наділені історичним і символічним змістом, виконують виховну та освітню функції, а також сприяють консолідації українського суспільства навколо героїчних і трагічних сторінок національної історії.

Процес меморіалізації національної пам'яті є складним і багаторівневим, оскільки передбачає визначення постатей, подій та явищ, які мають бути збережені в суспільній пам'яті, а також формування цілісного історичного наративу. Важливою його передумовою є збір та систематизація історичних відомостей про особистостей, події, місцевості й об'єкти культурної спадщини. Водночас ефективність меморіалізації значною мірою залежить від активної участі суспільства. Громадські обговорення, наукові дослідження, краєзнавчі пошуки, дискусії та інші форми суспільної взаємодії сприяють не лише формуванню спільного бачення минулого, а й закріпленню результатів меморіалізаційних практик.

У сучасній гуманітаристиці пам'ять розглядається не як пасивне збереження інформації про минуле, а як процес його постійного суспільного конструювання та переосмислення. Саме тому політика пам'яті охоплює комплекс практик, за допомогою яких держава, органи місцевого самоврядування, громадські організації, науковці та інші суспільні актори впливають на способи представлення минулого [6, с. 282].

Важливим етапом розвитку memory studies стала праця М. Гальбвакса «Les cadres sociaux de la mémoire» (1925), у якій було обґрунтовано соціальну природу пам'яті. У подальшому проблематика пам'яті значно розширилася й охопила питання меморіалізації, символічного простору, пам'ятників, музеїв, ритуалів та топонімів [20, p. 127].

П. Нора запропонував концепцію «місць пам'яті», наголошуючи на тому, що суспільства створюють спеціальні символічні форми для збереження та актуалізації минулого. У цьому контексті міський простір можна розглядати як систему взаємопов'язаних місць пам'яті, серед яких важливе місце займають назви вулиць [21, p. 10].

А. Ассман розмежовує комунікативну та культурну пам'ять, звертаючи увагу на інституційні форми збереження минулого. Для аналізу топонімічної політики особливо важливо, що культурна пам'ять функціонує через матеріальні та символічні носії, які забезпечують довготривале відтворення певних історичних образів [1, с. 214].

Таким чином, топоніміку доцільно розглядати не тільки як об'єкт мовознавчих або географічних досліджень, а і як складову символічної політики держави та суспільства.

У зарубіжній історіографії топонімічні зміни розглядаються переважно через поняття symbolic politics, politics of memory та urban memory. Особливу увагу дослідники приділяють постсоціалістичним суспільствам, де перейменування вулиць стало одним із способів демонтажу комуністичної символіки.

Топонімічна політика в цьому випадку виступає своєрідним індикатором політичних трансформацій. Зміна назви може засвідчувати не тільки відмову від певного історичного наративу, а й утвердження нового бачення минулого [24, p. 335].

Дослідження посткомуністичних країн показують, що процес перейменування далеко не завжди був однозначним. Він часто супроводжувався політичними суперечками, конфліктами між

центральною та місцевою владою, дискусіями щодо історичної доцільності нових назв. Отже, топонімічна політика є простором конкуренції різних моделей історичної пам'яті.

Для українського випадку важливими є порівняльні дослідження, які показують специфіку декомунізації в Україні. Зокрема, А. Кучабський та А. Бойчук розглядають декомунізацію української міської топонімії як складову трансформації історичної пам'яті та зазначають, що український процес мав власну специфіку порівняно з іншими посткомуністичними державами. Цей підхід дозволяє вийти за межі суто адміністративного трактування перейменувань і розглядати їх як частину боротьби за символічний простір [22, p. 14].

В українській історіографії проблема декомунізації активізувалася після 2014 р. У центрі дослідницької уваги опинилися правові засади декомунізації, демонтаж пам'ятників, перейменування населених пунктів та вулиць, формування нової політики національної пам'яті.

Важливим джерелом для дослідження цього процесу стали матеріали Українського інституту національної пам'яті, який не лише брав участь у практичній реалізації політики пам'яті, а й розробляв методичні рекомендації щодо перейменування топонімів.

У сучасній історіографії можна виділити кілька основних напрямів. Перший становлять праці, присвячені загальноукраїнській політиці пам'яті. Другий – дослідження декомунізації окремих міст і регіонів. Третій напрям пов'язаний із топонімікою як самостійним інструментом меморіалізації.

Окреме місце посідають дослідження діяльності місцевих топонімічних комісій. І. Дрогушевська розглядає їх як важливих суб'єктів декомунізації публічного простору, звертаючи увагу на взаємодію органів місцевого самоврядування, істориків, краєзнавців та громадськості [3, с. 24].

Водночас поступово формується новий напрям досліджень, пов'язаний із деколонізацією. Після початку повномасштабної російської агресії 2022 р. предметом перейменувань стали не тільки комуністичні символи, а й топоніми, пов'язані з російською імперською політикою та колоніальними практиками.

Історіографія топонімічних трансформацій Харкова є одним із найбільш розроблених регіональних напрямів українських студій пам'яті. Важливе значення мають праці М. Тахтаулової, яка безпосередньо досліджує історію харківської топоніміки та її декомунізацію. У дослідженні «Декомунізація у Харкові: топонімічний аспект» авторка розглянула перейменування урбанонімів міста в контексті реалізації законодавства про декомунізацію. Вона аналізує перейменування 221 урбаноніма, де значну частку нових назв складають імена діячів науки й культури (38 %), а 47 вулицям повернуто історичні назви. Загалом процес ґрунтувався на виконанні закону про декомунізацію, охоплюючи широкий спектр топонімів міста [10, с. 45].

Одним із найбільш ґрунтовних досліджень є дисертація М. Тахтаулової «Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття)» [11]. Авторка простежила основні етапи формування та трансформації адресної урбанонімії Харкова, розкривши взаємозв'язок між змінами міського топонімічного простору та суспільно-політичними процесами. Праця дає змогу реконструювати історичну динаміку урбанонімії Харкова та визначити основні чинники, які впливали на формування системи міських назв до початку сучасного етапу декомунізації.

Особливу цінність для дослідження становить і практичний досвід М. Тахтаулової, яка була членом робочої групи при Харківській міській раді, що займалася питаннями реалізації Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Її участь у підготовці та обґрунтуванні перейменувань об'єктів топоніміки Харкова дає підстави розглядати її подальші наукові публікації, експертні коментарі та інтерв'ю як важливе джерело для вивчення практичної реалізації декомунізаційної політики на міському рівні [13, с. 146; 5].

Важливим етапом у розвитку харківської топонімічної історіографії стала також колективна монографія «У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (2021), у якій окрему увагу приділено репрезентації Харкова засобами міської топоніміки. Відповідні розділи, підготовлені Сергієм Куделком [17, с. 269–279] та Романом Любавським [17, с. 508–518], розглядають урбанонімію як складову символічного простору міста та важливий засіб його саморепрезентації. Науковий доробок С. Куделка має особливе значення з огляду на його тривалу участь у роботі топонімічної комісії Харкова, що поєднує академічне дослідження урбанонімії з безпосереднім практичним досвідом функціонування міської топонімічної політики.

Таким чином, праці М. Тахтаулової, С. Куделка та Р. Любавського формують важливу основу для дослідження трансформацій топонімічного простору Харкова. Якщо дослідження М. Тахтаулової дає змогу простежити історичну еволюцію адресної урбанонімії та особливості її політичної зумовленості [10; 12], то праці С. Куделка акцентують увагу на топоніміці як засобі репрезентації та конструювання образу міста. Їх поєднання дозволяє розглядати перейменування харківських урбанонімів не лише як адміністративний процес, а і як важливу складову трансформації символічного простору міста та політики пам'яті.

Особливу цінність має її стаття «Харківська топоніміка: етапи декомунізації», де здійснено ретроспективний аналіз трансформації міського топонімічного простору та розглянуто основні хвилі масових перейменувань. Ці дослідження важливі тим, що дозволяють розглядати декомунізацію Харкова не як одноразову кампанію 2015–2016 рр., а як черговий етап тривалої трансформації міського символічного простору. Історія Харкова демонструє, що топонімічні зміни відбувалися й раніше. Масові перейменування кінця XIX ст. та першої половини XX ст. свідчать про те, що назви міських об'єктів завжди були пов'язані з політичними та суспільними змінами. Саме тому сучасна декомунізація може бути розглянута як частина ширшої історії політичної трансформації міської топонімії [13, с. 147].

Особливість Харкова полягає в поєднанні кількох історичних наративів. Місто було одним із важливих центрів українського національного руху, водночас упродовж радянського періоду стало одним із ключових осередків радянської модернізації та індустріалізації. Саме тому топонімічний простір Харкова сформувався як складний конгломерат назв різного походження. Частина з них була пов'язана з місцевою історією, інші – з імперською та радянською спадщиною.

У 2015–2016 рр. цей простір зазнав суттєвих змін. Декомунізаційні перейменування стосувалися значної кількості міських урбанонімів. Однак харківський досвід відрізнявся від практики багатьох західних регіонів України. Процес супроводжувався дискусіями щодо історичної доцільності перейменувань, політичними суперечками та різним ставленням суспільства до радянської спадщини. Д. Куценко, досліджуючи реалізацію декомунізаційного законодавства у Східній Україні на прикладі Харкова, звернув увагу на роль місцевої політичної еліти та особливості використання декомунізаційного законодавства на рівні міста. Автор наголошує на суперечливості процесу та необхідності врахування локального політичного контексту [23, p. 57].

Важливе значення для нашого дослідження мають також праці Лідії Удовенко, присвячені взаємозв'язку топонімії та історичної пам'яті в Харкові. У своїх публікаціях авторка розглядає міські топоніми не лише як засіб просторової ідентифікації, а й як важливий елемент формування та репрезентації історичної пам'яті. Такий підхід дає змогу простежити, яким чином через систему назв вулиць та інших міських об'єктів у Харкові закріплюються певні історичні наративи, символи й оцінки минулого. Праці Л. Удовенко є важливими для осмислення перейменувань харківських урбанонімів у ширшому контексті трансформації міського меморіального простору та політики пам'яті [16; 17].

О. Якуба досліджує процес зміни топонімів Харкова у 2015–2023 рр. у контексті декомунізації та деколонізації міського простору. Автор акцентує увагу на впливі політичних, соціальних та ідеологічних чинників на трансформацію міської урбанонімії, а також розглядає правові засади перейменувань і роль органів місцевого самоврядування. Дослідження важливе для розуміння того, як топонімічні зміни Харкова сприяли переосмисленню історичної та культурної ідентичності міста [18].

Таким чином, харківський випадок дозволяє поставити ширше питання: наскільки державна політика пам'яті трансформується на локальному рівні та яким чином місцеві політичні й суспільні актори впливають на її реалізацію.

Після початку повномасштабної російської агресії проблема символічного простору Харкова отримала новий зміст. Якщо у 2015–2016 рр. основним об'єктом політики були комуністичні символи, то після 2022 р. дедалі більшого значення набувають назви, пов'язані з Російською імперією та російською політичною і культурною традицією. Цей процес у науковій та суспільно-політичній літературі дедалі частіше визначається як деколонізація або деколоніальна трансформація публічного простору [15, с. 134].

Український інститут національної пам'яті ще у 2022 р. наголошував, що хвиля перейменувань після початку повномасштабної війни є частиною ширшого осмислення російської імперської спадщини та трансформації публічного простору. Відповідно, сучасна історіографія Харківщини поступово переходить від дослідження декомунізації до ширшого аналізу деколонізації. Це означає зміну

самого дослідницького питання: йдеться вже не тільки про те, які радянські назви були усунуті, а й про те, який новий історичний наратив формується в міському просторі [7].

Показовим є те, що процес не завершився у 2015–2016 рр. На початку 2026 р. Харківська обласна військова адміністрація продовжила роботу з громадами області щодо реалізації політики національної пам'яті, зокрема механізмів деколонізації та декомунізації топонімії.

Отже, з історіографічного погляду можна говорити про три послідовні етапи:

перший – дослідження радянської топонімічної спадщини;

другий – вивчення декомунізації 2015–2016 рр.;

третій – дослідження деколонізації та дерусифікації після 2022 р.

Аналіз історіографії показує, що Харківщина вже має певну дослідницьку традицію у сфері політики пам'яті та топоніміки, однак вона залишається фрагментарною. По-перше, необхідне системне дослідження топонімічних змін не лише Харкова, а й районів та територіальних громад Харківської області. По-друге, перспективним є порівняння декомунізації та деколонізації. Це дозволить визначити спільне й відмінне між двома етапами трансформації символічного простору. По-третє, недостатньо досліджено роль місцевих істориків, краєзнавців, громадських активістів і топонімічних комісій у формуванні нових назв. По-четверте, важливим напрямом є вивчення механізмів вибору нових топонімів. Адже декомунізація не обмежується вилученням старих назв – вона передбачає формування нового символічного канону [8, с. 133].

Нарешті, потребує подальшого осмислення проблема співвідношення загальнодержавної та локальної пам'яті. Харківський досвід демонструє, що реалізація єдиної державної політики пам'яті залежить від особливостей конкретного регіону, його історичного досвіду та політичного середовища.

Висновки. Українська та зарубіжна історіографія політики пам'яті демонструє поступове розширення дослідницького поля – від вивчення колективної та історичної пам'яті до аналізу конкретних практик її матеріалізації у публічному просторі. Одним із найбільш важливих об'єктів такого аналізу стала топоніміка.

Зарубіжні дослідження дозволили сформувати теоретичний інструментарій для осмислення топонімів як складової політики пам'яті, символічної політики та міського простору. Українська історіографія, своєю чергою, розвинула ці підходи в контексті декомунізації, деколонізації та формування сучасної національної пам'яті.

Харківщина займає особливе місце в цьому дослідницькому просторі. Регіональний досвід демонструє складність взаємодії державної політики, місцевого самоврядування, політичних еліт, громадянського суспільства та локальних історичних наративів. Праці М. Тахтаулової, Д. Куценка, С. Куделка, Р. Любавського, О. Якуби та інших дослідників заклали основу для системного вивчення харківської топоніміки в контексті декомунізації. Водночас сучасний етап потребує розширення дослідницької перспективи – від декомунізації до деколонізації, від окремих перейменувань до аналізу загальної трансформації символічного простору.

Таким чином, Харківщина є важливим регіональним кейсом для дослідження сучасної української політики пам'яті. Її вивчення дає змогу краще зрозуміти механізми трансформації історичних наративів у публічному просторі, співвідношення загальнонаціональної та локальної пам'яті, а також специфіку формування нового символічного ландшафту Східної України.

Список літератури:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.

2. Ассман Я. Культурна пам'ять: Письмо, пам'ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах стародавності / пер. з нім. О. Юдін, К. Дмитренко. Київ : Ніка-Центр, 2012. 408 с.

3. Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. Харків, 2017. № 26. С. 22–27.

4. Ільницький В., Царик Р. Матеріально-культурні аспекти увічнення пам'яті українських захисників і захисниць під час російсько-української війни (2014–2024). *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2024. №. С. 105–116. https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-2-105-116

5. Закон України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 26. ст. 219.

6. Ковальська-Павелко І. Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе. Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 280–289.

7. Методичні рекомендації щодо реалізації Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» № 3005-IX. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2023. URL: https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini

8. Мірошниченко В. Інформаційна структура міста Харкова. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Х., 2010. № 909. С. 128–134.

9. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ : Кліо, 2014. 265 с.

10. Тахтаулова М. «Декомунізація у Харкові: топонімічний аспект». Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». 2016. С. 45.

11. Тахтаулова М. Історичний розвиток адресної урбаномії міста Харкова (середина XVII – початок XXIстоліття). дис....канд. істор. наук: 07.00.01. Харків : НТУ «ХПІ», 2016. 237с.

12. Тахтаулова М. Класифікація адресних урбанонімів радянського Харкова за джерелами номінації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45(1). С. 237–241.

13. Тахтаулова М. Харківська топоніміка: етапи декомунізації. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1. С. 142–151.

14. Телегуз І., Телегуз А. Українська ідентичність у часі та просторі: історична пам'ять, інтерпретація минулого та сучасні виклики війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. № 51. № 79–87. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-79-87

15. Удовенко Л. О. Особливості взаємозв'язку між урбанонімами й історичною пам'яттю (на матеріалах м. Харків). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2018. Вип. 26. С. 129–134. https://doi.org/10.26565/2225-6505-2018-1-15

16. Удовенко Л. Урбаноніми антропонімного походження на мапі сучасного Харкова. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2020. № 30. С. 94–107. https://doi.org/10.26565/2227-6505-2020-30-08

17. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Ред. кол.: Кравченко В. (заг. ред.), Посохов С. (заг. ред.), Куліков В., Любавський Р., Рачков Є. Міністерство освіти і науки України; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків : Видавництво Точка, 2021. 564 с.

18. Якуба О. Зміна топонімів Харкова у 2015–2023 роках як складова трансформації міського простору. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2025. Вип. 68. С. 222–243. https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-13

19. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review*. 1997. Vol. 102, No. 5. P. 1386–1403.

20. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris : Félix Alcan, 1925. 404 p.

21. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. No. 26. P. 7–24.

22. Kuczabski A., Boychuk A. Decommunization of urban toponymy in Ukraine: causes and consequences. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2020. Vol. 10, No. 4. P. 11–18. DOI: https://doi.org/10.26881/jpgs.2020.4.02

23. Kutsenko D. Experience of implementing decommunization laws in Eastern Ukraine: a Kharkiv case. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2020. Vol. 10, No. 3. P. 55–64. DOI: https://doi.org/10.26881/jpgs.2020.3.06

24. Olick J. K. Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*. 1999. Vol. 17, no. 3. P. 333–348.

Yakuba O. S. UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF MEMORY POLICY: TOPONYMICS, DECOMMUNIZATION AND REGIONAL DIMENSION (ON THE EXAMPLE OF KHARKIV REGION)

The article is devoted to the analysis of Ukrainian and foreign historiography of memory policy, toponymy and decommunization with a special emphasis on the regional dimension of these processes in the Kharkiv region. The formation and development of memory studies as an interdisciplinary research direction, within which the concepts of collective, social and cultural memory, "places of memory", memorialization and memory policy were formed, are considered. The gradual expansion of scientific interest from the study of the mechanisms of preservation and transmission of public ideas about the past to the study of their materialization in urban and public space, in particular through toponyms, monuments, memorials and other symbolic objects, is traced.

The main directions of foreign historiography of toponymy as a component of memory policy are characterized. Special attention is paid to studies of the transformation of the symbolic space of post-communist societies, in which the renaming of streets and other urban objects was considered as one of the mechanisms for dismantling the political and ideological heritage of previous regimes. The Ukrainian historiography of memory policy, decommunization and toponymic transformations is analyzed, in which separate directions of research on the Soviet heritage, legislative support for decommunization, renaming of settlements and urban urbanonyms have gradually formed.

Special attention is paid to the historiography of toponymic transformations of Kharkiv and the Kharkiv region. The works that explore the history of the formation of the Kharkiv toponymic space, the features of its Soviet transformation, the decommunization processes of 2015–2016, the activities of local governments and toponymic commissions, as well as the role of historians, local historians and the public in rethinking the symbolic space of the city are considered. It is shown that the Kharkiv region constitutes a special research case due to the combination of a complex historical heritage, a significant array of Soviet and imperial toponyms and the specifics of local historical memory. It is found that modern historiographical discourse is gradually going beyond the issues of decommunization and covers the issues of decolonization, deimperialization and derussification of public space. This trend became especially noticeable after 2022, when Russian aggression caused a new wave of rethinking the symbolic space of Kharkiv and the Kharkiv region. In this context, toponymic changes are considered not only as the elimination of Soviet symbolism, but as a process of forming a new historical narrative and reorienting public space to Ukrainian historical figures, events, and local heritage.

It has been established that the historiography of memory policy and toponymic transformations of the Kharkiv region has gone from studying the Soviet heritage and individual renamings to a comprehensive understanding of the toponymic space as an important factor in constructing local and national memory. A promising direction for further research is a systematic analysis of toponymic changes not only in Kharkiv, but also in territorial communities of the Kharkiv region, as well as studying the interaction of state memory policy with local historical narratives and public practices of memorialization.

Keywords: *memory policy, historiography, historical memory, collective memory, toponymy, urbanonymy, decommunization, decolonization, derussification, Kharkiv, Kharkiv region.*

Дата першого надходження статті до видання: 19.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 391(091):001.89
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.36

Кізлова А. А.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ВНЕСОК ДЖАНЕТ АРНОЛЬД У ОРГАНІЗАЦІЮ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КОСТЮМА

В статті охарактеризовано основні складові внеску Дж. Арнольд в організацію досліджень з історії костюма. Зроблено висновок, що роль Дж. Арнольд у розвитку історії костюма як напряму полягає не тільки в масштабності та різноманітності наукової спадщини, а й у своєрідності дослідницької позиції, що поєднувала теоретичне осмислення історичного костюма з безпосереднім практичним знанням його конструкції і технології виготовлення. Дослідницька модель Дж. Арнольд передбачала міждисциплінарність. Показовим є використання рентгенографії для вивчення прихованих конструктивних елементів музейного предмета. Важливим результатом діяльності Дж. Арнольд стало формування принципу відтворюваності дослідницького результату. Так останній перетворювався на професійний ресурс, відкритий для подальшої перевірки й використання. Завдяки цьому спадщина Дж. Арнольд функціонує не тільки як корпус історичних студій, а й як засіб професійного навчання та практичної реконструкції. Організаційний вимір діяльності Дж. Арнольд виявився також у поєднанні дослідницької, музейної, практичної, видавничої та професійно-комунікаційної діяльності. Це сприяло формуванню професійного середовища, де результати дослідження могли переходити між різними сферами застосування. Особливе значення має спадкоємність цієї моделі після смерті Дж. Арнольд як доказ того, що її система не була пов'язана виключно з особистою присутністю авторки. Вона виявилася здатною існувати й розвиватися в іншому професійному та інституційному середовищі. Отже, напрацювання Дж. Арнольд демонструють, що практичні знання й навички можуть бути не лише допоміжними складовими історичного дослідження, а засобами формування наукових питань, перевірки теоретичних висновків і передавання дослідницького досвіду. Саме в цьому поєднанні практики, теорії, міждисциплінарності та спадкоємності організаційний внесок Дж. Арнольд у розвиток досліджень історичного костюма виявляється найвиразніше. Водночас принцип відтворюваності в її спадщині варто розуміти не як завершений стандарт, а як програмну настанову, котру доопрацьовували вже дослідники наступного покоління. Орієнтація на добре збережені предмети також звужувала джерельну базу на користь костюма заможних верств і придворного середовища. А застосування таких технологій, як рентгенографія, потребувало ресурсів, доступних обмеженому колу установ. Ці обмеження не заперечують організаційної цінності напрацювань Дж. Арнольд, утім, окреслюють межі, в яких її модель можуть відтворити інші фахівці.

Ключові слова: *Дж. Арнольд, історія костюма, організація наукових досліджень, науковий проєкт, костюм, текстиль, історія повсякдення, предмет гардероба, історичне джерело, наукова комунікація, матеріальна культура, реконструкція, міждисциплінарність, дослідницька методика.*

Постановка проблеми. Історія костюма належить до міждисциплінарних напрямів гуманітарних досліджень, у межах яких використовуються різні типи джерел – речові, зображальні, словесні. Для дослідження таких джерел необхідно поєднувати історичні, мистецтвознавчі, музеєзнавчі,

© Кізлова А. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

технологічні й реконструктивні підходів. Однією з дослідниць, чия діяльність охоплювала значну частину цих напрямів, була британська історикиня костюма Джанет Арнольд (Janet Arnold, 1932–1998). Дж. Арнольд здобула мистецьку освіту в «The Red Maids' School» та «West of England College of Art», а 1954 р. – диплом учителя мистецтва в Брістольському університеті. Її ранній інтерес до одягу, зокрема до костюма й конструкції шкільної форми, поєднався з викладацькою діяльністю. Передумовою формування її підходу до історичного костюма стало поєднання мистецької освіти, педагогіки, практичного знання одягу й театрального середовища [51]. У ставленні до реставрації та консервації простежується наполягання на ретельній фіксації та збереженні оригінальних швів і на тісній співпраці дослідників із реставраторами [48]. Водночас Дж. Арнольд стала однією зі співзасновниць «Costume Society» й наукового журналу «Costume» [53]. Її наукова спадщина включає дослідження окремих предметів одягу, праці з історії крою та конструкції, технологічних і декоративних особливостей костюма, дослідження музейних колекцій, а також роботи, присвячені гардеробу представників європейських монархічних дворів. Ключовою складовою доробку є серія «Patterns of Fashion» [22; 25–28], де наведено результати систематичного дослідження конструкції, крою та технології виготовлення історичного одягу. Томи «Patterns of Fashion», підготовлені на матеріалах Дж. Арнольд після її смерті за участю інших дослідників [45; 46]. Сучасну актуальність цієї спадщини підтверджує рецензія Д. Вілкокс видання серії [57]. Понад 250 неопублікованих викрійок і креслень Дж. Арнольд, які збереглися в її архіві, охоплювали період від початку XVI до кінця 1950-х рр. могли бути використані для підготовки наступних томів серії [56, p. 186]. Її викрійки Дж. Арнольд використовували куратори, археологи, консерватори, студенти, практики living history, театральні фахівці та дизайнери [56, p. 193–194]. Тож спадщина Дж. Арнольд функціонує одночасно як наукова документація, навчальний матеріал і практичний інструмент реконструкції. Отже, актуальним є з'ясувати, які складові наукової діяльності Дж. Арнольд визначали її роль у розвитку та організації досліджень з історії костюма, зокрема щодо роботи з автентичними предметами, документування крою та конструкції, використання різнотипних історичних джерел, реконструкції, професійної комунікації й колективної роботи над дослідницькими проєктами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Хеффорд систематизувала в некролозі основні етапи професійного шляху Дж. Арнольд, акцентуючи на поєднанні історико-мистецтвознавчої підготовки, практичних навичок крою та шиття, роботи з театральними костюмами, музейними предметами й архівами [49]. В редакційному некролозі журналу «Costume» засвідчено професійне визнання Дж. Арнольд у середовищі істориків костюма [50]. С. М. Леві окреслила місце дослідниці в історії досліджень костюма [51]. Ці роботи переважно біографічно-описові. В центрі перебували професійний шлях Арнольд, її основні праці та окремі результати дослідницької діяльності. Натомість способи організації її досліджень, стандартизації отриманих результатів і передачі методики іншим фахівцям тут спеціально не аналізувалися. Практичне значення підходу Дж. Арнольд для розвитку театру охарактеризовано в статті Дж. Тірамані [55]. Особливе місце посідає стаття Дж. Тірамані, опублікована до 50-річчя виходу першого тому серії «Patterns of Fashion» [56]. Дж. Тірамані розглядає цю серію як тривалу дослідницьку програму, розвиток якої тривав після смерті Дж. Арнольд [56, p. 186]. Дж. Тірамані також звертає увагу на окремі процедури, що характеризували методику Дж. Арнольд, зокрема використання рентгенографії для дослідження прихованих конструктивних елементів музейного предмета й виготовлення пробного зразка одягу для перевірки реконструйованої викрійки [57, p. 187–191]. Критичний аналіз методики зняття викрійок Дж. Арнольд порівняно з підходами інших дослідниць історичного крою запропонували Е. Біссонетт, П. Сіферд та К. Карбонік, які на прикладі паралельного документування тих самих музейних предметів у розробках різних авторок [49] показали межі відтворюваності її результатів. Водночас недостатньо дослідженим залишається організаційний вимір діяльності Дж. Арнольд. Саме цю прогалину покликане частково заповнити запропоноване дослідження. В такій перспективі її внесок визначається не лише масштабом опублікованої спадщини, а й здатністю перетворити індивідуальний дослідницький досвід на методику, що могла бути передана, перевірена, практично використана та продовжена.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначити основні складові внеску Дж. Арнольд в організацію досліджень з історії костюма.

Виклад основного матеріалу. Дж. Арнольд іще під час навчання працювала в театральних

костюмерних, а згодом спеціально опановувала сучасні техніки крою й шиття в лондонських майстернях. Наприклад, досвід Дж. Арнольд був використаний при створенні костюмів для акторів шекспірівського театру. Саме поєднання історичного знання з практичним розумінням технології виготовлення одягу стало передумовою її особливої уваги до конструкції та способів збирання історичного костюма [49; 55]. Організаційна модель її досліджень передбачала поєднання викладацької роботи, дослідницьких відряджень, грантів і стипендійних програм. Вона брала неоплачувані відпустки для поїздок, роботи в архівах і музеях та підготовки книжок, фінансуючи дослідження також завдяки позаштатній роботі [49]. Водночас її дослідницька практика реалізовувалася в музейній і консерваційній роботі: вона консультувала музеї, брала участь у дослідженні поховального одягу, археологічних текстильних знахідок та історичних колекцій у різних країнах. Складовою цієї моделі була активна наукова комунікація. Арнольд не лише публікувала результати власних досліджень, а й відповідала на запити інших, ділилася матеріалами та визнавала використані джерела [49]. У поєднанні з публікаціями це сприяло перетворенню індивідуального дослідницького досвіду на колективний професійний ресурс.

Одним із основних результатів діяльності Дж. Арнольд стало утвердження підходу, за якого історичний костюм розглядається не лише як візуальне віддзеркалення певної моди, а як складний матеріальний об'єкт, що сам є історичним джерелом, своєрідну систему «читання» інформації з котрого сформувала Дж. Арнольд [49]. В її працях предмет не зводиться до ілюстрації певного стилістичного явища. Дослідницький інтерес охоплює матеріал, крій, конструкцію, систему швів, декоративні прийоми, способи застібання, особливості носіння та зміни, яких предмет зазнавав протягом існування. Це демонструють дослідження окремих суконь, мантуй, дублетів та інших предметів, що зберігалися в музейних колекціях [2; 3; 6; 9; 13]. Детальне вивчення матеріалу й конструкції давало змогу перейти від загальної характеристики одягу до відтворення конкретної технології його створення. Це особливо виразно простежується в роботах, присвячених жіночим дублетам, одягу для верхової їзди, фехтувальним дублетам та шийним уборам [14; 41; 42]. Підхід застосовували до різних хронологічних і типологічних сегментів. Дж. Арнольд досліджувала придворний, жіночий і чоловічий костюм, військовий одяг, одяг для верхової їзди, нижню білизну, перуки, аксесуари й окремі конструктивні та декоративні елементи і техніки [14; 17; 18; 29]. Окремим предметом дослідження стали декоративні техніки прорізування, надсікання та розрізування тканини (відповідно – pinking, snipping та slashing) [17, p. 22–26]. Така широта інтересів дала змогу сформувати методику, придатну для дослідження різних категорій історичного одягу. Отже, Дж. Арнольд сприяла утвердженню принципу, за яким автентичний предмет одягу є первинним джерелом для реконструкції історії костюма, тоді як словесні та зображальні джерела використовуються для його контекстуалізації, датування й інтерпретації.

Дж. Арнольд не обмежувалася відтворенням силуету чи зовнішнього вигляду предмета, а прагнула зафіксувати конструктивну інформацію – викрійки, розміри, співвідношення деталей, способи їх з'єднання та особливості виготовлення. Такий підхід відповідав її ширшому розумінню історичного костюма як матеріального об'єкта, інформація про який може бути втрачена без детальної фіксації. У результаті реконструкція одягу ставала відтворюваною дослідницькою процедурою. Інші дослідники отримали можливість порівнювати предмети між собою, перевіряти запропоновані датування, реконструювати технологію виготовлення й використовувати дані для дослідження інших пам'яток. Такий підхід був підготовлений низкою спеціальних досліджень крою жіночого одягу, розвідок про окремі музейні предмети, ширших досліджень крою, технології та історії моди [11; 21; 24; 32; 34; 35; 36]. Основним інструментом реалізації підходу стала серія «Patterns of Fashion», де викрійки, креслення, розміри та детальні описи конструкції стали чимось на зразок відтворюваного дослідницького протоколу [25–28], а не лише допоміжними ілюстраціями.

Уже в перших томах було закладено принцип, за яким історичний костюм слід документувати не тільки за зовнішнім виглядом, а й за конструктивною структурою – через викрійки, розміри, особливості крою, спосіб складання й технологію виготовлення [25–28]. Реконструктивна процедура Дж. Арнольд ґрунтувалася не на узагальненому уявленні про певний історичний фасон, а на конкретному автентичному предметі, який спочатку досліджувався, документувався й лише після цього переводився у графічну форму. [26, p. 2–3]. Такий підхід допомагав зберігати зв'язок між первинним матеріальним джерелом і кінцевим реконструктивним результатом

Відтворюваність результатів забезпечувалася також стандартизацією графічного представлення

конструкції, що давало можливість збільшувати викрійки до натурального розміру. Для полегшення практичного використання дослідниця подала метричні перерахунки та пояснення щодо роботи з викрійками [26, p. 3]. Отже, викрійка перетворилася на результат, який інший дослідник або реконструктор може використати для перевірки й практично відтворити.

Водночас для розуміння цієї методики важливим є звернення Дж. Арнольд не лише до конкретних зразків історичного одягу, а й до історії його конструювання та пошиття. Вона розглядає способи поширення модних форм і передавання інформації про одяг у XVII–XIX ст., зокрема листування, газетні повідомлення, спеціальні ляльки, одягнені за актуальною модою, а з XVIII ст. – гравіровані таблиці та інші зображення модного одягу. Такі матеріали могли використовуватися як орієнтири для професійних кравців і замовників [25, p. 2–4]. Дж. Арнольд також звернула увагу на поступове формування спеціалізованої літератури з крою та пошиття. У XVIII–XIX ст. викрійка функціонувала не лише як допоміжний інструмент кравця, а і як засіб фіксації та передачі технологічного знання. Це спостереження Дж. Арнольд є важливим для розуміння її методики, оскільки дослідниця й сама перетворила викрійку з практичного інструмента на структурований елемент наукової документації історичного предмета [25, p. 2–4]. Доповнює цю картину врахування технологічних змін у практиці виготовлення одягу. Дж. Арнольд показала, що традиційні способи ручного пошиття співіснували з новими технологіями виготовлення одягу. Тому конструкцію історичного предмета не можна розглядати ізольовано від технологічних можливостей епохи. Аналіз швів, способів з'єднання деталей, крою й послідовності виготовлення дає можливість реконструювати не лише зовнішню форму костюма, а й технологічне середовище його створення [25, p. 2–4]. Отже, методика Дж. Арнольд формувалася на перетині історії побутування та передавання технологічних знань про одяг і безпосереднього дослідження матеріальних предметів.

Тому «Patterns of Fashion» доцільно розглядати не лише як серію монографій про історичний одяг, а й як інструмент стандартизації та передавання дослідницької процедури. Саме цей аспект особливо виразно підкреслює Дж. Тірамані, в чиїй статті наведено приклад дослідження ліфу 1660-х рр. із «Fashion Museum» у Баті, конструкція якого складалася з кількох шарів матеріалу та прихованих металевих елементів. Звичайне зовнішнє обстеження не давало змоги точно визначити розміщення всіх внутрішніх деталей, тому предмет було досліджено за допомогою рентгенографії. Рентгенівська документація могла бути поєднана з кресленнями Арнольд, викрійкою та фотографіями оригінального одягу [56, p. 187–188]. Цей приклад показує, що методика Дж. Арнольд за потреби передбачала залучення спеціальних технологій, які давали змогу отримати нові дані про музейний предмет без його руйнування. Разом з тим застосування таких технологій, як рентгенографія, потребувало значних ресурсів [55, p. 187–188]. Це ускладнює пряме відтворення повної методики Дж. Арнольд поза великими інституційними центрами й указує на потребу в додатковому осмисленні співвідношення між точністю реконструкції й доступністю використаних при цьому методів.

Олівцеві креслення Дж. Арнольд могли фіксувати внутрішню сторону предмета, шви, застібки, кишені, стрічки, металеві гачки, способи з'єднання деталей та інші характеристики, які не завжди можна було побачити на фотографії. Тому її рисунки виконували не лише ілюстративну, а й аналітичну функцію: вони вибірково фіксували саме елементи, значущі для реконструкції способу виготовлення одягу [56, p. 189–190]. Перед публікацією Дж. Арнольд виготовляла пробний макет із недорогої тканини. Це давало змогу перевірити перед публікацією, чи всі деталі правильно поєднуються, чи відповідає конструкція на викрійці оригінальному предмету і яким могло бути співвідношення одягу з тілом людини. Для речей зі складними драпіруваннями, плісируваннями чи деталями, форму яких важко відновити лише за плоским музейним предметом, цей крок був необхідний: лише пробний зразок давав змогу побачити, як тканина поводиться в об'ємі [56, p. 190–191]. Отже, реконструкція в методиці Дж Арнольд мала перевірювану послідовність: «предмет – вимірювання – креслення – викрійка – пробний зразок – перевірка – публікація», що зменшувало залежність висновку від інтуїтивної інтерпретації дослідника [56, p. 190–191]. Саме це є принциповою відмінністю між реконструкцією, що ґрунтується на стилістичній аналогії, та реконструкцією, заснованою на документованій конструктивній моделі.

Водночас саме поняття відтворюваності результату в методиці Дж. Арнольд потребує уточнення. Спеціальне порівняльне дослідження показало, що викрійки того самого предмета, які

підготували різні дослідники, можуть істотно розходитися між собою. Так, коли викрійки суконь М. Віонне, які зняли Дж. Арнольд, порівняли з викрійками тих самих суконь, котрі підготувала Б. Кірке, для одягу з косим кроєм результати виявили суттєву розбіжність, бо метод Дж. Арнольд не враховував деформації тканини під час носіння й зберігання [57, p. 25–33]. Також публікації Дж. Арнольд 1960-х рр. не розкривали власне процедуру вимірювання й не завжди супроводжувались інвентарними номерами предметів, що ускладнювало перевірку та відтворення результатів [57, p. 12–14]. Показово й те, що сам спосіб зняття викрійки, який застосовувала Дж. Арнольд, передбачав закріплення пробної тканини шпильками безпосередньо на музейному предметі, чого сучасні консерваційні стандарти вже не допускають [57, p. 16]. Тож принцип відтворюваності в методиці Дж. Арнольд – це радше не завершений стандарт, а програмна настанова для організації дослідницької процедури, повна прозорість і перевірюваність якої стали завданням уже для наступників Дж. Арнольд.

Ще один організаційний аспект стосується роботи з термінологією. Дж. Арнольд наголошувала на складності назв предметів одягу та текстилю, які могли мати кілька значень або позначати близькі за функцією предмети. Тому вона створила окремий індекс, частково побудований як глосарій, що охоплював назви одягу, текстилю, коштовностей, орнаментів, символіки й термінології моди. [44, p. XVI]. Отже, для Дж. Арнольд стандартизація дослідницького результату включала не лише викрійки та графічну документацію, а й упорядкування понятійного апарату, необхідного для роботи з джерелами.

Водночас усвідомлення обмеженості корпусу збережених матеріальних джерел надавало детальній фіксації ще одного значення: вона ставала способом збереження інформації, яка могла бути втрачена разом із фізичним предметом [26, p. 2–3]. Систематичне залучення музейних колекцій стало окремим напрямом її діяльності. Значна частина праць присвячена конкретним предметам із «National Museum of Antiquities of Scotland», «Victoria and Albert Museum», «Clive House Museum» та інших зібрань [1; 7; 8]. З музейною практикою безпосередньо пов'язане дослідження Дж. Арнольд, присвячене способу монтажу дублета та trunk-hose дона Гарсії де'Медічі. Дослідження конструкції предмета безпосередньо поєднано з проблемами його коректного представлення й збереження [47]. Це означало зміну статусу музейного предмета: він ставав не лише об'єктом збереження та експонування, а повноцінним науковим джерелом, основою для реконструкції технології, моди, соціальної практики та історії повсякдення.

Дж. Арнольд був притаманний продуманий відбір предметів для дослідження з урахуванням не лише хронологічної й типологічної репрезентативності предметів, а й міри їхньої збереженості та придатності до детального вивчення. [26, p. 2–3]. Водночас такий принцип відбору мав і неминучий побічний ефект: орієнтація на добре збережені й типологічно показові предмети звужувала джерельну базу на користь костюма заможних верств, придворного й театрального середовища, тоді як одяг нижчих соціальних груп представлений у спадщині Дж. Арнольд значно менше. Втім, ця нерівномірність є радше наслідком стану збереженості й музейної колекційної практики, ніж свідомим вибором дослідниці.

Невід'ємною складовою організації дослідження було формування джерельної вибірки, яка передбачала використання різнотипних джерел (живопис, графіка, мініатюри, фрески, гобелени, кераміка, монети, фотографії та інші зображення, документальні джерела: інвентарі, заповіти, рахунки, листи, щоденники, митні записи, торговельна документація, періодика та реклама, збережені костюми, фрагменти тканин, шви, викрійки, конструкція, технологія пошиття, вишивка й оздоблення), коли матеріальні пам'ятки співвідносилися з портретними зображеннями та письмовими свідченнями [20, p. 34–126; 29, p. 5–7; 31; 33; 40; 44]. Важливою для розуміння дослідницької організації Дж. Арнольд є характерна для неї логіка: джерело не просто доповнює готове дослідження, а може змінити його масштаб, структуру та перспективу. Предмет дає змогу досліджувати матеріальні й конструктивні характеристики одягу, зображення – його візуальне представлення та соціальний контекст, а письмові джерела – функціонування одягу в конкретному історичному середовищі [44, p. XIII; 51]. Дж. Арнольд цілеспрямовано використовувала джерела для відповіді на конкретні питання щодо предмета костюма. Вона запропонувала послідовно з'ясовувати час створення одягу, його первісний вигляд, конструкцію, склад нижнього вбрання, аксесуари, соціальний статус носія та сприйняття стилю серед сучасників [20, p. 11–16; 29, p. 8–9]. Ця логіка простежується й у структурі «A Handbook of Costume»: різні групи джерел розміщені в ній як пов'язані інструменти реконструкції. Матеріальний предмет

дає змогу досліджувати конструкцію й технологію виготовлення, живопис і графіка – зовнішній вигляд та способи репрезентації, скульптура – тривимірну форму, а документальні джерела – функціонування одягу в конкретному соціальному середовищі [20]. У цьому сенсі відома формула «Викрійки не брешуть» віддзеркалює не буквальну перевагу одного джерела над іншим, а принцип переходу від візуальної репрезентації до конструктивно перевірюваного матеріального свідчення [56, p. 194–195]. Така структура показує, що для Дж. Арнольд кожен тип джерела мав свою дослідницьку функцію.

Окремі обережні та виважені підходи Дж. Арнольд пропонувала для джерелознавчої критики скульптури [20, p. 42–43], графіки, гравюр, карикатур та книжкових ілюстрацій [20, p. 52–60]. Особливе місце у джерелознавчій системі Дж. Арнольд посідали гобелени, вишивка, друковані та ткані текстилі. Дослідниця застерігала від поширеного уявлення, що текстиль є лише матеріалом, з якого виготовляли одяг, адже насправді він може бути джерелом для реконструкції костюма, технологій, декоративних практик і матеріальної культури [20, p. 102–108]. Дослідження шовку, оксамиту, друкованих тканин та інших текстильних фрагментів, своєю чергою, розширює предмет історії костюма. Тут важлива вже реконструкція не тільки форми одягу, а й асортименту тканин, орнаментів, технології виробництва, особливостей матеріалу та способів його декоративного використання [20, p. 102–108]. Дж. Арнольд розглядала, з урахуванням необхідності в ретельній верифікації, як джерела для історії костюма різноманітні документи, а також газетні й журнальні публікації, пов'язані з виробництвом одягу й текстилю та торгівлі ними, котрі дають змогу перейти від констатації факту існування предмета до реконструкції його економічного та соціального функціонування: товар – кількість – ціна – продавець – покупець – дата [20, p. 109–115]. Цей аспект особливо важливий для характеристики організаційного внеску Дж. Арнольд, у працях котрої тканина може розглядатись як компонент одягу, як самостійний матеріальний об'єкт і як свідчення технологічних, економічних і соціальних процесів.

Важливим наслідком систематичного аналізу крою та конструкції стало формування в Дж. Арнольд комплексного підходу до датування історичного одягу як за допомогою звернення до викрійок, кравецьких книг, технічних посібників, систем крою, схем, інструкцій та іншої професійної літератури [20, p. 119–128], так і за сукупністю матеріальних та конструктивних ознак: тканини, вишивки, способу шиття, оздоблення, крою, конструкції, форми деталей, особливостей і розташування швів, а також змін, ремонтів та перешивань. Дж. Арнольд застерігала: тканина сама по собі не обов'язково датує готовий предмет, бо може бути старою, повторно використаною, перешитою або зберігатися десятиліттями. Саме тому Дж. Арнольд звертала увагу також на сліди перешивання, старі шви, отвори від голки, зміни лінії талії, додавання або вилучення деталей [20, p. 129–142]. Узагальнено цей принцип можна представити як послідовність: «матеріал – конструкція – технологія – зміни – порівняння – датування», а не «тканина – дата». Така процедура перетворює датування з інтуїтивного визначення стилю на аргументований аналіз сукупності свідчень. Для організації досліджень він задає порядок роботи з предметом і водночас визначає, які саме характеристики потрібно фіксувати під час первинного огляду, а потім – порівняння з іншими предметами та джерелами.

Дж. Арнольд досліджувала придворний, військовий, церемоніальний і повсякденний одяг, зверталася до костюма представників монархічної та аристократичної еліти, членів королівських родин та учасників придворних практик [5; 12; 16; 38]. Дж. Арнольд також охарактеризувала організацію гардеробу королеви як складну систему, який був складною системою, де були джентльмени, єомени та груми гардеробу, придворні дами та фрейліни королівської опочивальні й приватних покоїв, кравці, вишивальники, кушніри, виробники шовку, шевці та інші фахівці. Їхня робота охоплювала виготовлення, замовлення, зберігання, догляд, перероблення та підготовку одягу до використання [44, p. XV]. Цей аспект доповнює звернення Дж. Арнольд до професійної спеціалізації, де окремо розглядаються швачки, виробники шовку, майстри ажурної (вирізної) вишивки та коклюшкового мережива, вишивальниці та пралі [28, p. 5–11]. Дослідження перук також демонструє, як Дж. Арнольд використовувала костюм для реконструкції соціальної практики. Вона звертала увагу на відмінності між формальними й повсякденними перуками, на їх поширення серед придворних, військових, юристів та інших професійних груп, на способи догляду за ними й на реакцію сучасників на моду [29, p. 9–13, 18–25]. Отже, для Дж. Арнольд кожен предмет костюма розглядався водночас як матеріальний виріб, модний знак, професійний маркер і частина повсякденної

практики, а історія костюма включалася до контексту соціальної історії, історії повсякдення, придворної культури, гендерних практик та історії матеріальної культури.

Дж. Арнольд також приділяла увагу професійній пам'яті та історії самого середовища дослідників костюма. Публікація розмови з Е. Вілкінсон, проведеної, коли учасники під «Costume Society» відвідували «Castle Howard» [15], демонструє інтерес до передачі професійного досвіду та фіксації історії дослідницької спільноти.

Особливе значення для характеристики саме організаційного внеску Дж. Арнольд має те, що її методика стала основою для роботи мережі дослідників історичного костюма. Важливим організаційним кроком стало створення «School of Historical Dress» як осередку «Janet Arnold Archive» та «Hopkins Collection». Таким чином, особистий архів дослідниці було включено до інституційного середовища, яке забезпечило можливість збереження, опрацювання та подальшої публікації її матеріалів [56, p. 186]. У цьому сенсі організаційний внесок Дж. Арнольд виявився довготривалим. У п'ятому та шостому томах «Patterns of Fashion», котрі вийшли вже після смерті Дж. Арнольд на основі її матеріалів, ця тенденція проявилася особливо виразно. До підготовки п'ятого тому були залучені Дж. Тірамані, Л. Костіольйо, С. Пассо, А. Лукас та Дж. Пітч, а шостого – С. Пассо, К. Торнтон та Дж. Тірамані. П'ятий том присвячено конструкції різних видів корсетів, каркасів спідниць та румпів, а шостий – європейському жіночому одягу кінця XVII–XVIII ст. [45; 46]. Їх поява демонструє перехід від авторської дослідницької моделі до колективного наукового проєкту, у якому принципи Дж. Арнольд було застосовано до нових груп предметів.

Висновки. Отже, роль Дж. Арнольд у розвитку історії костюма як напряму полягає не тільки в масштабності та різноманітності наукової спадщини, а й у своєрідності дослідницької позиції, що поєднувала теоретичне осмислення історичного костюма з безпосереднім практичним знанням його конструкції і технології виготовлення. Дослідницька модель Дж. Арнольд передбачала міждисциплінарність. Показовим є використання рентгенографії для вивчення прихованих конструктивних елементів музейного предмета. Важливим результатом діяльності Дж. Арнольд стало формування принципу відтворюваності дослідницького результату. Так останній перетворювався на професійний ресурс, відкритий для подальшої перевірки й використання. Завдяки цьому спадщина Дж. Арнольд функціонує не тільки як корпус історичних студій, а й як засіб професійного навчання та практичної реконструкції. Організаційний вимір діяльності Дж. Арнольд виявився також у поєднанні дослідницької, музейної, практичної, видавничої та професійно-комунікаційної діяльності. Це сприяло формуванню професійного середовища, де результати дослідження могли переходити між різними сферами застосування. Особливе значення має спадкоємність цієї моделі після смерті Дж. Арнольд як доказ того, що її система не була пов'язана виключно з особистою присутністю авторки. Вона виявилася здатною існувати й розвиватися в іншому професійному та інституційному середовищі. Отже, напрацювання Дж. Арнольд демонструють, що практичні знання й навички можуть бути не лише допоміжними складовими історичного дослідження, а засобами формування наукових питань, перевірки теоретичних висновків і передавання дослідницького досвіду. Саме в цьому поєднанні практики, теорії, міждисциплінарності та спадкоємності організаційний внесок Дж. Арнольд у розвиток досліджень історичного костюма виявляється найвиразніше. Водночас принцип відтворюваності в її спадщині варто розуміти не як завершений стандарт, а як програмну настанову, котру доопрацьовували вже дослідники наступного покоління. Орієнтація на добре збережені предмети також звужувала джерельну базу на користь костюма заможних верств і придворного середовища. А застосування таких технологій, як рентгенографія, потребувало ресурсів, доступних обмеженому колу установ. Ці обмеження не заперечують організаційної цінності напрацювань Дж. Арнольд, утім, окреслюють межі, в яких її модель можуть відтворити інші фахівці.

Перспективним є поглиблене дослідження каталогів, котрі укладала Дж. Арнольд, а також її рецензій на праці інших дослідників, що дасть змогу точніше визначити принципи систематизації наукової інформації, критерії оцінювання досліджень історичного костюма та особливості професійної комунікації дослідниці. Також важливим є порівняння підходів Дж. Арнольд із методиками інших представників історії костюма другої половини XX – початку XXI ст.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті було використано інструменти штучного інтелекту (GPT-5.6 Luna, Go) як допоміжні засоби для прискорення технічних операцій. Вони використовувалися згідно з «Living guidelines on the responsible use of

generative AI in research», які оприлюднила Європейська Комісія 2024 р. Використання цієї мовної моделі обмежувалося стилістичним редагуванням англомовної анотації, оформленням і транслітерацією списку використаної літератури, пошуком за ключовими словами в першоджерелах, підбором УДК та не передбачало створення оригінального наукового змісту. При цьому дані були особисто перевірені за першоджерелами. Всі інтерпретації та висновки є результатом самостійної дослідницької роботи, що виключає появу помилок, пов'язаних з галюцинаціями чи упередженістю алгоритмів.

Список літератури:

1. Arnold J. A Court Mantua from the Haddington Collection at the National Museum of Antiquities of Scotland, Edinburgh. *Waffen- und Kostümkunde*. 1986. № XXVIII/1. P. 37–48.
2. Arnold J. A Court Mantua of c. 1740. *Costume*. 1972. Vol. 6. № 1. 1. P. 48–52. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1972.6.1.48
3. Arnold J. A Court Mantua of c. 1760–5. *Costume*. 1973. Vol. 7. № 1. P. 42–46. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1973.7.1.42
4. Arnold J. A Halfpenny Token from Montgomery. *Montgomeryshire Collections*. 1985. № LXXIII. P. 120–121.
5. Arnold J. A Prelate's Robe for the Most Noble Order of the Garter worn by the Right Reverend Sir Jonathan Trelawny, 3rd Bart., Lord Bishop of Winchester, in 1707. *Costume*. 1994. Vol. 28. № 1. P. 22–36. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1994.28.1.22
6. Arnold J. A Mantua c. 1708–9 Clive House Museum, College Hill, Shrewsbury. Costume. 1970. Vol. 4. № 1. P. 26–31. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1970.4.1.26
7. Arnold J. A Pink Domino c. 1760–70 at the Victoria and Albert Museum. *Costume*. 1969. Vol. 3. № 1. P. 31–34. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1969.3.1.31
8. Arnold J. A Sack Gown from the Haddington Collection at the National Museum of Antiquities of Scotland, Edinburgh. *Studies in Conservation*. 1980. Vol. 25. № 1. P. 19–27. DOI: https://doi.org/10.1179/sic.1980.25.1.19
9. Arnold J. A Silver Tissue Dress c. 1660. *Costume*. 1965. Vol. 1. № 2. P. 13–15. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1965.1.2.13.
10. Arnold J. A Study of an Evening Dress, c. 1893. The London Museum. *Costume*. 1967. Vol. 1. № 3. P. 15. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1967.1.3.15
11. Arnold J. A Study of Three Jerkins. *Costume*. 1971. Vol. 5. № 1. P. 36–43. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1971.5.1.36
12. Arnold J. A Wedding Dress Worn by the Danish Princess Sophia Magdalena in 1766. Costume. 1967. Vol. 1. № 1. P. 17–21. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1967.1.1.17.
13. Arnold J. A Woman's Doublet of about 1585. *Waffen- und Kostümkunde*. 1981. № XXIII/2. P. 132–142.
14. Arnold J. An Early Seventeenth Century Woman's Riding Doublet or Cassock. *Waffen- und Kostümkunde*. 1980. № XXII/2. P. 113–129.
15. Arnold J. Conversation at Castle Howard: Miss Annie Wilkinson Interviewed by Miss Cecile Hummel During the Costume Society's Visit to Castle Howard on 7 September 1968. *Costume*. 2000. Vol. 34. № 1. P. 113–117. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.2000.34.1.113
16. Arnold J. Dashing Amazons: The Development of Women's Riding Dress, c. 1500–1900. *Defining Dress: Dress as Object, Meaning and Identity*. 1999. P. 10–29.
17. Arnold J. Decorative Features: Pinking, Snipping and Slashing. *Costume*. 1975. Vol. 9. № 1. P. 22–26. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1975.9.1.22
18. Arnold J. Elizabethan and Jacobean Smocks and Shirts. *Waffen- und Kostümkunde*. 1977. № XIX/2. P. 89–110.
19. Arnold J. Fashions in Miniature. *Costume*. 1977. Vol. 11. № 1. P. 45–55. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1977.11.1.45
20. Arnold J. A Handbook of Costume. London: Macmillan, 1973. 336 p.
21. Arnold J. Jane Lambarde's Mantle. *Costume*. 1980. Vol. 14. № 1. P. 56–72. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1980.14.1.56
22. Arnold J. Janet Arnold: List of Publications. *Costume*. 2000. Vol. 34. № 1. P. 3–6. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.2000.34.1.3.
23. Arnold J. Lost from Her Majesties Back: Items of Clothing and Jewels Lost or Given Away by Queen Elizabeth I between 1561 and 1585, Entered in One of the Day Books Kept for the Records of the Wardrobe of Robes. London: The Costume Society, 1980. 95 p.
24. Arnold J. Nils Sture's Suit. *Costume*. 1978. Vol. 12. № 1. P. 13–26. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1978.12.1.13

25. Arnold J. Patterns of Fashion 1: Englishwomen's Dresses and Their Construction c. 1660–1860. London : Macmillan, 1964. 76 p.

26. Arnold J. Patterns of Fashion 2: Englishwomen's Dresses and Their Construction c. 1860–1940. London : Macmillan, 1966. 88 p.

27. Arnold J. Patterns of Fashion 3: The Cut and Construction of Clothes for Men and Women c. 1560–1620. London : Macmillan, 1985. 127 p.

28. Arnold J. Patterns of Fashion 4: The Cut and Construction of Linen Shirts, Smocks, Neckwear, Headwear and Accessories for Men and Women c. 1540–1660. London : Macmillan, 2008. 128 p.

29. Arnold J. Perukes & Periwigs: A Survey c. 1660–1740. London : H. M. Stationery Office, 1970. 32 p.

30. Arnold J. Romantic to Sentimental: The Changing Line of Women's Dress, 1830–1860. *Costume*. 1969. Vol. 3. Supplement 1: Early Victorian Costume 1830–1860. P. 12–20. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1969.3.Supplement-1.12

31. Arnold J. The "Armada" Portraits of Queen Elizabeth I. *Apollo*. 1989. № 326. Vol. 129. P. 242–246.

32. Arnold J. The Classical Influence on the Cut, Construction and Decoration of Women's Dress c. 1785–1820. *Costume*. 1970. Vol. 4. Supplement 1: The So-Called Age of Elegance. P. 17–23. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1970.4.Supplement-1.17

33. Arnold J. The "Coronation" Portrait of Queen Elizabeth I. *Burlington Magazine*. 1978. № CXX/908. P. 726–741.

34. Arnold J. The Cut and Construction of Women's Dresses c. 1860–1890. *Costume*. 1968. Vol. 2. Supplement 1: High Victorian Costume 1860–1890. P. 21–31. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1968.2.Supplement-1.21

35. Arnold J. The Cut & Construction of Women's Dresses 1890–1914. *Costume*. 1967. Vol. 1. Supplement 1: La Belle Epoque Costume 1890–1914. P. 26–36. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1967.1.Supplement-1.26

36. Arnold J. The Dressmaker's Craft. *Costume*. 1973. Vol. 7. Supplement 1: Strata of Society: Proceedings of the Seventh Annual Conference of the Costume Society April 6–8, 1973. P. 29–40. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1973.7.s1.29

37. Arnold J. The Jupon or Coat-Armour of the Black Prince in Canterbury Cathedral. *Church Monuments*. 1993. Vol. 8. P. 12–24.

38. Arnold J. The Kirtle, or Surcoat, and Mantle of the Most Noble Order of the Garter Worn by Christian IV, King of Denmark and Norway. *Antiquaries Journal*. 1992. Vol. 72. P. 141–167.

39. Arnold J. The «Pair of Straight Bodies» and "a Pair of Drawers" Dating from 1603 Which Clothe the Effigy of Queen Elizabeth I in Westminster Abbey. *Costume*. 2007. Vol. 41. № 1. P. 1–10. DOI: https://doi.org/10.1179/174963007X182291

40. Arnold J. The "Picture" of Elizabeth I When Princess. Burlington Magazine. 1981. № CXXIII/938. P. 303–304.

41. Arnold J. Three Examples of Late Sixteenth and Early Seventeenth Century Neckwear. *Waffen- und Kostümkunde*. 1973. № XV/2. P. 109–124.

42. Arnold J. Two Early Seventeenth Century Fencing Doublets. *Waffen- und Kostümkunde*. 1979. № XXI/2. P. 107–120.

43. Arnold J. Queen Elizabeth's Jewels. *International Silver & Jewellery Fair & Seminar*. 1991. P. 35–36.

44. Arnold J. Queen Elizabeth's Wardrobe Unlock'd. London; New York : Routledge, 2015. 396 p.

45. Arnold J., Tiramani J., Costigliolo L., Passot S., Lucas A., Pietsch J. Patterns of Fashion 5: The Content, Cut, Construction and Context of Bodies, Stays, Hoops and Rumps c. 1595–1795. London : The School of Historical Dress, 2018. 160 p.

46. Arnold J., Passot S., Thornton C., Tiramani J. Patterns of Fashion 6: The Content, Cut, Construction and Context of European Women's Dress c. 1695–1795. London : The School of Historical Dress, 2021. 160 p.

47. Arnold J., Westerman Bulgarella M. An Innovative Method for Mounting the Sixteenth-Century Doublet and Trunk-Hose Worn by Don Garzia de'Medici. *Costume*. 1996. Vol. 30. № 1. P. 47–55. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1996.30.1.47

48. Bissonnette A., Siferd P., Karbonik K. Towards Transparency, Accuracy, and Reproducibility: Exploring British and North American Key Works on Pattern Research with Clothing Artefacts, 1954–2016. *The Journal of Dress History*. 2021. Vol. 5. № 4. P. 8–47.

49. Hefford W. Obituary: Janet Arnold. The Independent. 1998. 25 November. URL: https://surl.li/uahfeo.

50. Janet Arnold, FSA. *Costume*. 1999. Vol. 33. № 1. P. 175–179. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1999.33.1.175

51.Levey S. M. Arnold, Janet (1932–1998), Costume Historian. *Oxford Dictionary of National Biography*. 2004. Oxford University Press. DOI: https://doi.org/10.1093/ref:odnb/71229

52.Nelson D., Arnold J. An Edinburgh Tailor's Story. Costume. 1976. Vol. 10. № 1. P. 74–85. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.1976.10.1.74

53. Our History. Costume Society. URL: https://surl.li/wgchwk
54. Standen E. A., Arnold J. The Comte de Toulouse's Months of Lucas Gobelins Tapestries: Sixteenth-Century Designs with Eighteenth-Century Additions. *Metropolitan Museum Journal*. 1996. Vol. 31. P. 59–79.
55. Tiramani J. Janet Arnold and the Globe Wardrobe: Handmade Clothes for Shakespeare's Actors. *Costume*. 2000. Vol. 34. № 1. DOI: https://doi.org/10.1179/cos.2000.34.1.118
56. Tiramani J. Janet Arnold's Patterns of Fashion. *Costume*. 2015. Vol. 49. № 2. P. 186–197. DOI: https://doi.org/10.1179/0590887615Z.00000000075
57. Wilcox D. Book Review: Patterns of Fashion 1: Englishwomen's Dress c. 1720–1860 (London: The School of Historical Dress, 2021); Patterns of Fashion 2: Englishwomen's Dress c. 1860–1940 (London: The School of Historical Dress, 2022); Patterns of Fashion 6: European Women's Dress c. 1695–1795 (London: The School of Historical Dress, 2021). *Costume*. 2023. Vol. 57. № 2. P. 255–259. DOI: https://doi.org/10.3366/cost.2023.0268

Kizlova A. A. JANET ARNOLD'S CONTRIBUTION TO THE ORGANIZATION OF RESEARCH IN COSTUME HISTORY

The article examines the main components of Janet Arnold's contribution to the organization of research in the history of costume. It concludes that Arnold's role in the development of the costume history as a field lay not only in the scale and diversity of her scholarly output, but also in the distinctive character of her research approach, which combined the theoretical study of historical dress with direct practical knowledge of its construction and manufacturing techniques. J. Arnold's research model was inherently interdisciplinary. The use of X-radiography to investigate concealed structural elements of a museum object is particularly illustrative of this approach. Another important outcome of Arnold's work was the establishment of a principle of reproducibility of research results. This transformed the research outcome into a professional resource open to further verification and use. Consequently, J. Arnold's legacy functions not only as a body of historical studies, but also as a means of professional training and practical reconstruction. The organizational dimension of Arnold's work was also manifested in the combination of research, museum, practical, publishing, and professional communication activities. This contributed to the formation of a professional environment in which research findings could circulate between different fields of application. The continuity of this model after Arnold's death is particularly significant as evidence that her system was not dependent solely on her personal involvement. It proved capable of existing and developing within different professional and institutional environments. J. Arnold's work thus demonstrates that practical knowledge and skills can serve not merely as auxiliary components of historical research, but also as means of formulating research questions, testing theoretical conclusions, and transmitting research experience. It is precisely in this combination of practice, theory, interdisciplinarity, and continuity that J. Arnold's organizational contribution to the development of research in the history of dress is most clearly manifested. At the same time, the principle of reproducibility in her legacy should be understood not as a finalized standard, but as a programmatic framework that was further developed and refined by researchers of the next generation. The focus on well-preserved garments also narrowed the source base, favouring the dress of affluent social groups and courtly environments. Moreover, the use of technologies such as X-radiography required resources available only to a limited number of institutions. These limitations do not diminish the organizational value of J. Arnold's work, but they do define the conditions within which her research model can be reproduced by other scholars.

Keywords: *Janet Arnold, history of costume, organization of scholarly research, research project, dress, textiles, history of everyday life, garment, historical source, scholarly communication, material culture, reconstruction, interdisciplinarity, research methodology.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 165:[611(091):743](045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.37

Тарасюк М. Ю.
https://orcid.org/0000-0003-2107-2073
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ У ПРАЦІ З АНАТОМІЇ «DE HUMANI CORPORIS FABRICA»

У статті розглянуто роль візуалізації у праці Андреаса Везалія «De humani corporis fabrica» (1543, 1555) як засобу наукової репрезентації знань з анатомії та утвердження принципу безпосереднього спостереження у медичній науці раннього модерного часу. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення значення анатомічної ілюстрації не лише як супроводу тексту, а як повноцінного інструменту формування і передачі наукового знання. Попри наявність значного корпусу західної історіографії щодо постаті А. Везалія та його праць, ці напрацювання недостатньо представлені в українському науковому дискурсі, що робить тему новаторською. Метою статті є відстеження ролі візуалізації у «De humani corporis fabrica» як засобу наукової репрезентації анатомічного знання та її значення у формуванні нової моделі медичного пізнання, заснованої на емпіричному спостереженні. У дослідженні розглянуто передумови формування анатомічної візуалізації від пізньосередньовічної традиції до ренесансного поєднання тексту, зображення і практики препарування. Проаналізовано особливості ілюстративного матеріалу «Fabrica», зокрема детальність зображень органів, м'язів і скелетної системи, систему легендування, авторські коментарі та їхню роль у поясненні анатомічних структур. Окрему увагу приділено технічним і видавничим аспектам створення праці, які забезпечили високу точність і наукову виразність зображень, а також можливість поширення анатомічного знання поза межами безпосередньої участі у препаруванні. Встановлено, що А. Везалій використовував візуалізацію як метод подолання обмежень попередньої анатомічної традиції, перетворюючи зображення на елемент наукової аргументації. Доведено, що «De humani corporis fabrica» стала не лише важливим анатомічним трактатом, а й прикладом нової системи наукової комунікації, у якій візуальне представлення набуло статусу доказу та сприяло подальшому розвитку медичної візуалізації в Європі.

Ключові слова: *Андреас Везалій, «De humani corporis fabrica», анатомія, метод візуалізації, історія медицини, Відродження, історія науки.*

Постановка проблеми. Сьогодні фламандцю Андреасу Везалію (1516–1564) завдячують за революційні зміни в анатомії, а точніше – за навернення останньої зі застійної схоластики до наукового спостереження [2, p. 9; 10, p. 416]. Саме завдяки йому медики зосередилися на препаруванні людини та порівняльній практиці, а не на розтині тварин чи сліпій вірі до античних текстів [9, с. 13; 13].

Взірцем наукових поглядів А. Везалія щодо поєднання теоретичного знання з практичним досвідом стало видання з семи книг «De humani corporis fabrica», опубліковане вперше – у 1543 р. [3, p. 15] та вдруге – у 1555 р. Йоганном Опоріном [10, с. 415]. Унікальність праці полягала не лише в систематизації анатомічних знань і критичному переосмисленні попередньої медичної галенівської традиції, а й у безпрецедентному для того часу обсязі ілюстративного матеріалу, що представляв будову м'язової, скелетної систем, внутрішніх органів та інших структур людського тіла [Див. приклад: 12]. Цінність цих зображень складно переоцінити, оскільки вони стали важливим джерелом не лише для істориків науки та медицини, але й для дослідників мистецтва і візуальної культури.

Друге видання «Fabrica», опубліковане у 1555 р., містило уточнення окремих положень тексту та ілюстрацій, а також було своєрідною відповіддю на наукову критику попередньої версії [Див.: 12]. Водночас більшість внесених змін мали переважно редакційний і стилістичний характер або ґрунтувалася на переосмисленні вже представленого матеріалу, а не на введенні

© Тарасюк М. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

нових анатомічних відкриттів [10, с. 417]. Третє оновлене видання трактату під керівництвом А. Везалія так і не було реалізоване, проте значна кількість примірників «Fabrica» збереглися до сьогодні: понад 700 копій перебувають переважно у фондах медичних бібліотек, університетських зібраннях та музейних колекціях [13]. Ба більше, у відкритому доступі, як-от на сайті Бібліотеки Конгресу США, розміщено електронну версію другого видання [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За кордоном постать Андреаса Везалія, як і безпосередньо праця «De humani corporis fabrica», уже була об'єктом як наукових статей [2; 3, 5; 13; 10], монографій [7; 8], так і присвячених фламандцю веб-сайтів [1]. Останній – «Andreas Vesalius» [1] – містить комплексну інформацію про родовід, сучасну культуру вшанування, статті біографів, таких як-от М. Бісбрук [2; 3]. Візуалізацію загалом як інструмент розглядав М. Кемп [6], а безпосередньо у працях А. Везалія – дослідник С. Гош [4].

В українській історіографії, попри наявність загального інтересу до біографічних і наукових студій ранньомодерних учених, звернення до постаті Андреаса Везалія залишається пізнім і фрагментарним [15, с. 2337], і актуалізувалося лише на початку XXI ст. Наявні розвідки мають переважно епізодичний характер і представлені здебільшого доповідями на наукових конференціях або поодинокими статтями. Зокрема, революційний характер анатомічних інновацій Везалія порушувався здобувачами Харківського національного медичного університету в межах конференції з актуальних проблем науки та освіти [16], тоді як А. Нежута та А. Мамотенко на Харківському природничому форумі інтерпретували його праці як ранній прототип анатомічного атласу [14]. Окреме місце займає оглядова публікація авторки та історикині Т. Шевчук, у якій узагальнено біографічні відомості та основні наукові здобутки А. Везалія [15].

Водночас, як бачимо, у західній історіографії, починаючи щонайменше із середини XX ст., сформовано сталу дослідницьку традицію, що охоплює як біографічну реконструкцію постаті анатома, так і аналіз його методологічного розриву з галенівською медичною парадигмою та впливу на становлення експериментальної анатомії. Попри це, зазначений корпус праць фактично не введений до українського наукового обігу, що призводить до відтворення методологічно обмеженого бачення проблеми та актуалізує необхідність її системного історіографічного опрацювання.

Залучення цієї проблематики до науково-дослідницького та освітнього процесу має також прикладне значення, оскільки сприяє формуванню у здобувачів навичок критичного аналізу історіографічних традицій, роботи з різними інтелектуальними парадигмами та розуміння механізмів трансформації наукового знання в європейському культурно-науковому контексті. Таким чином, можна констатувати недостатню інтеграцію зарубіжних історіографічних досліджень із цієї тематики в український науковий дискурс, що, своєю чергою, зумовлює недостатній рівень вивчення постаті Андреаса Везалія в українській історичній науці. А, отже, робить тематику новаторською.

Постановка завдання. Метою цієї статті є відстеження ролі візуалізації у праці Андреаса Везалія «De humani corporis fabrica» як засобу наукової репрезентації анатомічного знання та утвердження принципу безпосереднього спостереження у медичній науці раннього модерного часу.

Виклад основного матеріалу. Використання анатомічної ілюстрації як засобу візуалізації анатомічного знання формується наприкінці середньовіччя, тоді як у попередні періоди домінувала традиція детального текстуального опису. Одним із ранніх прикладів інтеграції зображення в анатомічний дискурс є діяльність італійського лікаря Гвідо да Віджевано (1280–1349), який у 1345 р. у межах трактату «Анатомія» запровадив ілюстративний компонент як інструмент репрезентації тілесної структури, актуалізуючи проблему поєднання медичного знання та образотворчої практики. Попри наявність окремих зображень процедур препарування (зокрема розтину черевної порожнини (рис. 1) та трепанації черепа), іконографічний матеріал пізньосередньовічної анатомічної традиції загалом залишався схематичним і умовним. Це було зумовлено як обмеженою практикою систематичних анатомічних розтинів людського тіла, так і відсутністю усталених стандартів наукової візуалізації, що визначало низький рівень реалістичності зображень [4, с. 175–176]. Ба більше, сама візуалізація була непопулярним інструментом до періоду Відродження (а часом і пізніше [6]), який на думку авторів применшував наукову цінність роботи [13; 4, p. 177].

Проте у 1540 р. в Болоньї під час анатомічних досліджень Андреас Везалій зазначив студентам, що античні майстри зображували мускулатуру людини точніше, ніж тогочасні художники. Причиною цього був брак практики препарування: через суворі заборони університетського ректора лікарі

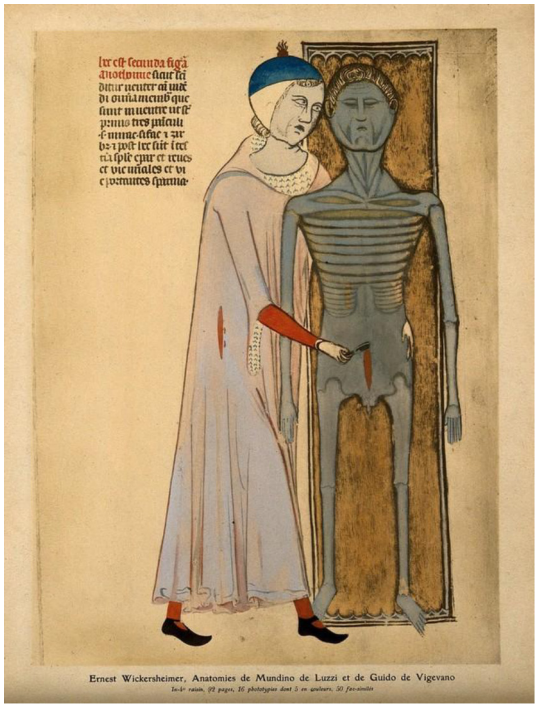

Рис. 1. «Розтин черевної порожнини: перший вертикальний надріз скальпелем». Мініатюра з трактату Гвідо да Віджевано «Anothomia», 1345 р. [11]

не проводили розтинів, а митці вивчали анатомію лише завдяки дозволу губернатора робити зліпки з тіл страчених злочинців [7, p. 105; 8, p. 195]. Цим зауваженням вчений констатував потребу в альтернативних методах навчання, де точна візуалізація ставала науковим інструментом. Згодом саме його фундаментальна праця «Fabrica» (1543) зруйнувала тогочасні упередження, наочно продемонструвавши якісно новий рівень поєднання науки та ілюстрації.

Попри попередні і досить прогресивні спроби Леонардо да Вінчі та Мікеланджело [7, p. 109], досягти високого рівня анатомічної деталізації вдалося саме Стефану ван Калькару (1499–1546) [4, с. 177]. Калькар виконав роль медичного дизайнера для видання «Fabrica», але, ймовірно, не був художником *усіх* зображень. Майстер, який створив ілюстрації остаточно не встановлений через відсутність автографа [7, p. 115; 13]. Дереворити для подальшого друку могли бути виконані у майстерні Тиціана у Венеції, де останній керував художнім винаходом фігур і сцен роботи, адже образи з видання характерні для італійського Відродження [13]. Хоча окремі дослідники відзначають і специфічний північноєвропейський вплив (поєднання італійського та готичного мистецтва) на ілюстраціях з дерев'яних фігур [4, p. 177; 7, p. 115]. Наприклад, на фронтиспісі Везалій зображений з однією рукою, спрямованою вгору, а іншу – поклав на труп, що нагадує «Афінську школу» Рафаеля; остеологічні пластини зі скелетами нагадують теми смерті, а «memento mori» («пам'ятай про смерть») у стилі vanitas; друга пластина із зображенням м'язистих чоловіків нагадує роботу самого Тиціана «Промова Альфонсо д'Авальоса до своїх військ» (1541) [13].

При цьому варто відзначити, що художня майстерність Стефана ван Калькара та інших майстрів вплинула на візуальний вміст. Сформований мистецький підхід зробив малюнки дещо своєрідними, надавши тілам повноти за уявленнями Відродження, або грандіозних поз, що «оживляли» зображені тіла (рис. 2). Ця особливість, характерна стилю популярних митців аж до XVIII ст., робила малюнки привабливішими, проте медично менш науковими [4, p. 185]. Пізніше А. Везалій зазначав, що мистецький вплив різьбярів змушував його почуватися нещаснішим, ніж трупи, які потрапляли на його стіл для препарування, і водночас він пишався висунутими правилами до зображення людських фігур у «Fabrica» [7, p. 117].

Високий рівень деталізації анатомічних зображень також був зумовлений удосконаленням техніки гравірування, зокрема, використанням

Рис. 2. Скелет, що споглядає череп. Латинський напис на постаменті: «Vivitur ingenio, caetera mortis erunt» («Геній живе вічно, все інше смертне») [12, pp. 203–205]

попереднього оброблення дерев'яних блоків шляхом їх просочення лляною олією. Така технологія зміцнювала матеріал і дозволяла досягати більшої точності та тонкості ліній, що безпосередньо вплинуло на якість і наукову виразність ілюстративного матеріалу [13].

Андреас Везалій розумів потенціал інструментц і сприймав візуалізацію як таку, що вимагає точності не менше ніж описовий текст доробку. Зокрема, у віднайденому рукописі з численними нотатками А. Везалія, яке готувалося до третього видання, але не було реалізованим, містилися численні виправлення до дерев'яних пластин (як-от зміна зображення хряща у верхній повіці, який отримав форму дзвоноподібної кривої; решта зауважень – коментарі до схем), щоб надати більшої ясності або виправити помилки оригінального різьбяра [10, p. 415, 427]. Такий критичний підхід до ілюстрування матеріалу давав змогу студентам медичних факультетів та іншим лікарям без участі в препаруванні отримувати належні знання з анатомії людини. Візуалізація стала інструментом перетворення анатомії в емпіричну науку [4, с. 178].

Ба більше, під час розтинів тіл в анатомічному театрі фламандський анатом залучав надруковані зображення (наприклад, з «Anatomia capitis humani» Йоганнеса Дріандера) або власноруч виконані замальовки під час лекцій, щоб допомогти слухачам узгодити анатомічну реальність із її науковою інтерпретацією. Зображення слугували для студентів інструментом верифікації побаченого на препарувальному столі, допомагаючи структурувати хаотичний біологічний матеріал і зіставляти його з теоретичною моделлю [8, p. 196]. Таким чином, А. Везалій не лише навчав методиці препарування, а й закладав основи емпіричного підходу для подальшого наукового моделювання його учнями.

Вагомим досягненням публікації «Fabrica» став також масовий друк видання, через що Брендан П. Ловасік назвав це ефективним поширенням тогочасного наукового контенту за допомогою комерційного друкарства [13]. Ймовірно, саме широке розповсюдження ілюстрованого багатотомника вплинуло на інших дослідників не лише як механізм передачі знань, але й як імпліцитна пропозиція до подальшого використання візуалізації в анатомічних студіях. У такому випадку «Fabrica» виступає не лише носієм знання, а й чинником формування нових практик його репрезентації.

Окрім самої наявності анатомічних зображень, чи не головну роль відіграли коментарі, додані автором (Рис. 3). Ця інновація полягала у створенні системи легендування анатомічних ілюстрацій, яка передбачала використання курсивних літерних позначень безпосередньо на зображених

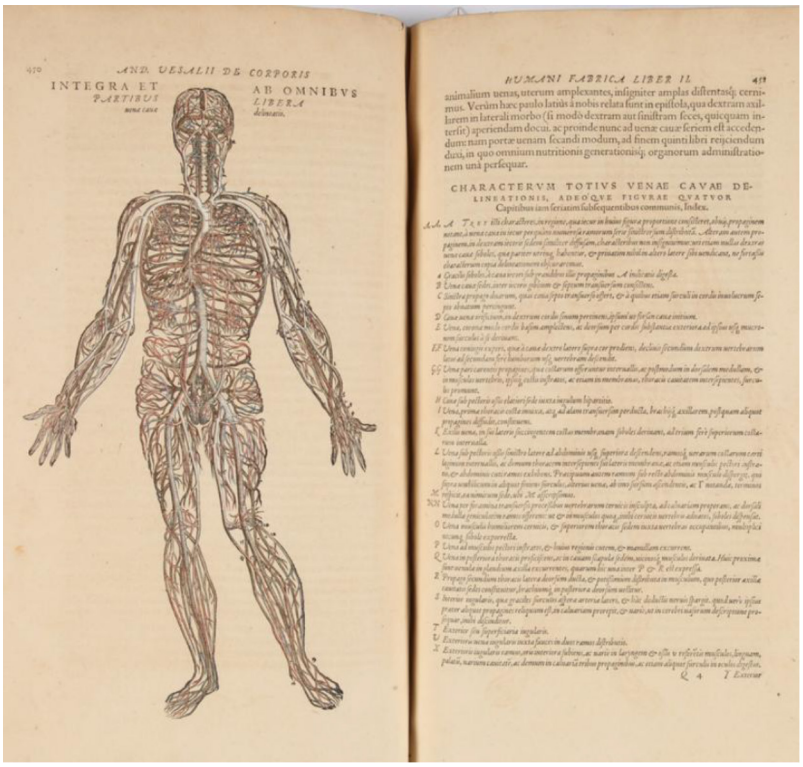

Рис. 3. Анатомічна схема та ілюстрування елементів нервової системи людини [12, pp. 450–451]

структурах [13]. Кожне зображення містило пояснення, отримані анатомом під час препарувань. Перевагою цього рішення було те, що, оскільки розтин тіл суворо регулювався [5, с. 159], візуальний запис частково заміщував його шляхом точної передачі будови людського тіла за допомогою друкованих засобів.

Саме видання розпочинається з фронтиспису «Fabrica», на якому зображено розтин людського тіла в умовах анатомічного театру, що відбувається публічно в присутності численної аудиторії: студентів та колег-лікарів, ректора університету, представників знаті та церкви. У фронтиспісі простежується критичне переосмислення авторитету Галена – це підкреслюється включенням зображення собаки з людською ногою та прикутої мавпи на передньому плані [13]. Ці елементи акцентують залежність галенівської анатомічної традиції від дослідження тварин і водночас вказують на її обмеження у поясненні людського тіла [4, с. 178]. Архітектурне оформлення сцени також має символічне навантаження: антаблемент над колонами містить алюзії на патронів та інтелектуальне середовище автора, зокрема зображення лева Венеціанської республіки та вола Падуанського університету. Міститься також власноруч виконане зображення А. Везалія в процесі препарування кисті та передпліччя, що відсилає до аристотелівської концепції руки як organum organorum («орган органів»), викладеної у «De partibus animalium», де рука постає як ключовий маркер цивілізаційної природи людини [13]. Подібна візуальна репрезентація є принципово важливою, оскільки вона фіксує не лише наукову процедуру, а й її соціальну легітимацію як видовища та навчальної практики. Зображення підкреслює інтеграцію анатомічного знання в публічний простір, де тіло стає об'єктом одночасно наукового дослідження, педагогічної демонстрації та колективного спостереження.

Важливим внеском А. Везалія стало також формування правил читання медичної графіки через систему візуальних кодів. Наприклад, оптичний об'єм судин передавався градацією тіней, а анатомічна структура м'язів – через напрямок чорних ліній, тоді як біле тло між ними вважалося нейтральним. Навіть технічні обмеження чорно-білого друку, які не дозволяли реалістично передати колір «білої лінії» живота без дорогого розфарбовування, анатом компенсував за рахунок графічних не зафарбованих ліній, сприяючи сприйняттю ілюстрації як умовної схеми [7, p. 118].

Концептуальний підхід медика до ілюстрування «Fabrica» базувався на прагматичному використанні художньої майстерності для ефективної передачі медичних знань. Замість пасивного копіювання «природного» стану тіл, автор вдався до їхнього ретельного моделювання та режисування, де кожна деталь виконувала конкретну дидактичну роль. Згаданий Рис. 2 хоч і зберігав «дух Відродження», поза скелета була невипадковою – це демонстрація руху тіла залежно від положення. Візуальне мислення анатома проявилося у жорсткому відборі матеріалу: він свідомо опускав очевидні анатомічні структури, щоб уникнути удорожчання книги та перевитрати паперу, які не підвищували ефективності навчання [7, p. 129].

Висновки. Отже, візуалізація у ранньомодерній «De humani corporis fabrica» Андреаса Везалія виконувала не лише ілюстративну, а передусім пізнавальну та доказову функцію. На відміну від пізньосередньовічної традиції, де зображення переважно супроводжувало текстовий опис та мало творчий характер, у «Fabrica» візуальний матеріал став невід'ємною частиною формування і передачі анатомічного знання. Детальність зображень, система легендування, поєднання ілюстрацій із коментарями автора та масовість друкарства забезпечили можливість репрезентувати досвід безпосереднього спостереження навіть для тих, хто не мав доступу до анатомічного препарування.

Таким чином, А. Везалій не лише запропонував новий рівень точності у зображенні людського тіла, але й сприяв утвердженню нової моделі наукового знання, заснованої на емпіричному дослідженні та візуальній доказовості. «De humani corporis fabrica» стала важливим етапом переходу від авторитету античної традиції до практики перевірки знань через спостереження, а її ілюстративна система вплинула на подальший розвиток медичної візуалізації. І хоч конфлікт між художнім вираженням та анатомічним зображенням зберігався до кінця XVIII ст., у майбутньому завдяки поєднанню мистецьких навичок та знань з анатомії Джон Белл врешті змінив підхід на користь емпіричної достовірності, розвинувши ідею А. Везалія.

Список літератури:

1. Andreas Vesalius: 1514 Brussels – 1564 Zakynthos. Andreas Vesalius. URL: http://www.andreasvesalius.be/ (Accessed: May 01, 2026)
2. Biesbrouck, M., Steeno, O. Andreas Vesalius' Corpses. Acta med-hist Adriat, 2014; 12(1), pp. 9–26.
3. Biesbrouck, M. Een moeilijk vindbare editie van Andreas Vesalius' Tabulae anatomicae sex uit 1983. Andreas Vesalius. URL: https://fatherofanatomy.wordpress.com/wp-content/uploads/2022/12/2023-01-diable.boiteux.ned.versie1.tas.editie1983.pdf (Accessed: May 01, 2026).
4. Ghosh S. K. Evolution of illustrations in anatomy: A study from the classical period in Europe to modern times. Anatomical Sciences Education. 2015. Vol. 8, iss. 1, pp. 71–80. DOI: https://doi.org/10.1002/ase.1465
5. Jorge C. Trainin. Andreas Vesalius. The Resurrection of Anatomy. *Argentine Journal of Cardiology*. 2023. 91(2), pp. 159–161. https://doi.org/10.7775/rac.v91.i2.20619
6. Kemp M. Style and non-style in anatomical illustration: From Renaissance Humanism to Henry Gray. *Journal of Anatomy*. 2010. Vol. 216, iss. 2. P. 192–208. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC2815942/ (Accessed: 17.06.2026).
7. Kusukawa S. Andreas Vesalius: Anatomy and the World of Books (Renaissance Lives). Reaktion Books, Limited, Reaktion Books Ltd., 2024.
8. Kusukawa S. Picturing the Book of Nature : Image, Text, and Argument in Sixteenth-Century Human Anatomy and Medical Botany. University of Chicago Press, 2012.
9. Lanska, D. The evolution of Vesalius's perspective on Galen's anatomy. History of Medicine, 2(1), 2015, pp. 13–26. https://doi.org/10.17720/2409-5834.v2.1.2015.02l
10. Nutton V. Vesalius Revised. His Annotations to the 1555 Fabrica 1. Medical History. 2012. Vol. 56 (4), pp. 415–443. https://doi.org/10.1017/mdh.2012.26
11. The dissection of an emaciated, grey cadaver by an anatomist who is making an abdominal incision with a scalpel with his right hand while his left hand is placed on the cadaver's hip : colour process print, 1926, after a manuscript illustration, 1345. *Wellcome Collection*. URL: https://wellcomecollection.org/works/xwqcpd4w/images?id=dxxs3d4c (Accessed: 03.06.2026).
12. Vesalius A. De humani corporis fabrica libri septem. Basileae : Per Ioannem Oporinum, 1555. 824 p. URL: https://www.loc.gov/item/2021667096/ (Accessed: 14.06.2026).
13. Vesalius's Fabrica Transforms Medicine Through Observation and Illustration // ACS Bulletin. 2026. Vol. 111, iss. 2. URL: https://surl.li/vdcswh (Accessed: 12.06.2026)
14. Нежута А., Мамотенко А. Роботи Андреаса Везалія та Леонардо да Вінчі як прообрази майбутніх анатомічних атласів. Восьма міжнародна конференція молодих учених «Харківський природничий форум». (14–15 травня 2025 р.): збірник наукових праць. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2025. С. 71–74.
15. Тарасюк М., Шевчук Т. Андреас Везалій та його внесок у розвиток анатомічної науки. *Вісник науки та освіти*, 2025. Вип. № 1(31). С. 2335–2344. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-2335-2344
16. Шевченко Ю. Т., Фомін В. С., Данько Ю.С., Е. С. Ячмєньова, Сухоносов Р. О. Революційний підхід Везалія до анатомії людини в «De Humani Corporis Fabrica Libri Septem». Modern problems of science, education and society: Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference, Kyiv, Ukraine, 24–26 April 2023, Kyiv, 2023. pp. 232–236.

Tarasiuk M. Yu. Visualisation as a tool for scientific inquiry in the anatomical treatise "De humani corporis fabrica"

The article examines the role of visualization in Andreas Vesalius's work De humani corporis fabrica (1543, 1555) as a means of scientific representation of anatomical knowledge and as a factor in establishing the principle of direct observation in early modern medical science. The relevance of the study is determined by the need to reconsider anatomical illustration not merely as an accompanying element of a text, but as a full-fledged instrument for the production and transmission of scientific knowledge. Despite the extensive Western historiography devoted to Vesalius and his work, these studies remain insufficiently integrated into Ukrainian academic discourse, which highlights the need for further research in this field. The aim of the article is to trace the role of visualization in De humani corporis fabrica as a means of scientific representation of anatomical knowledge and to determine its significance in the formation of a new model of medical cognition based on empirical observation. The study examines the prerequisites for the development of anatomical visualization, from late medieval traditions to the Renaissance synthesis of text, image, and dissection practice. The article analyzes the specific features of the visual material of Fabrica, including the detailed representation of organs, muscles, and the skeletal system, the system of labeling, and Vesalius's commentaries as instruments for explaining anatomical structures. Particular attention is paid to the technical and publishing aspects of the work that ensured the high accuracy and scientific expressiveness of its illustrations, as well

as the dissemination of anatomical knowledge beyond direct participation in dissections. It is demonstrated that Vesalius used visualization as a method for overcoming the limitations of previous anatomical traditions, transforming images into an essential component of scientific argumentation. The study concludes that De humani corporis fabrica was not only a significant anatomical treatise but also an example of a new system of scientific communication, in which visual representation acquired the status of an evidential tool and contributed to the further development of medical visualization in Europe.

Keywords: *Andreas Vesalius, "De humani corporis fabrica", anatomy, visualisation method, history of medicine, the Renaissance, history of science.*

Дата першого надходження статті до видання: 22.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

АНТРОПОЛОГІЯ

UDC 069:39:004
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.38

Zulyak I. S.
https://orcid.org/0000-0003-3758-2019
Ternopil Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Klish A. B.
https://orcid.org/0000-0001-6074-6064
Ternopil Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Paliukh A. Ya.
https://orcid.org/0000-0001-9856-9147
Ternopil Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

DIGITALIZATION OF MUSEUMS AND THE TRANSFORMATION OF CULTURAL ANTHROPOLOGY

This article examines the interrelationship between the digitalization of the museum sector and the transformation of cultural anthropology within the context of the development of the digital society. It analyzes how the implementation of digital technologies is reshaping the functions of museums, the methods of preserving, interpreting, and representing cultural heritage, while simultaneously influencing the methodological framework of contemporary cultural anthropology. The study demonstrates that the digital museum is gradually evolving from a traditional space for the preservation and exhibition of tangible artefacts into an open, interactive platform for the production, dissemination, and reinterpretation of cultural knowledge. Particular attention is devoted to the development of virtual exhibitions, three-dimensional modelling, digital archives, augmented and virtual reality technologies, artificial intelligence, and interactive communication tools, all of which significantly expand the possibilities for preserving, researching, and promoting cultural heritage.

The article argues that digitalization transforms not only museum practices but also the subject area of cultural anthropology by stimulating research on digital communities, networked forms of cultural memory, virtual identities, digital materiality, and new models of human interaction with cultural heritage. It is established that anthropological inquiry increasingly encompasses digital environments as autonomous cultural spaces in which new social practices, symbolic systems, and mechanisms of collective memory construction emerge. The study further demonstrates that digital technologies do not replace the traditional museum; rather, they create hybrid forms of cultural communication that integrate visitors' physical and virtual experiences.

Special attention is paid to the challenges associated with digital transformation, including the authenticity of digital objects, the long-term preservation of digital resources, digital inequality, the ethical implications of artificial intelligence, the protection of cultural heritage, and the provision of inclusive access to museum collections. The article emphasizes that the digitalization of museums is establishing a new paradigm of interaction between cultural heritage, society, and scholarly knowledge, thereby fostering interdisciplinary research at the intersection of museum studies, cultural anthropology, digital humanities, and information technologies. It is concluded that the digital transformation of museum spaces constitutes one of the key drivers of the modernization

© Zulyak I. S., Klish A. B., Paliukh A. Ya., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

of cultural anthropology, opening new perspectives for the study of culture, memory, and sociocultural communication in the digital age.

Keywords: *museum digitalization, cultural anthropology, digital cultural heritage, virtual museums, digital humanities, cultural memory.*

Formulation of the problem. The digital transformation of the humanities has become one of the defining characteristics of contemporary societal development. Over the past two decades, digital technologies have fundamentally reshaped the ways in which cultural heritage is created, preserved, interpreted, and disseminated, transforming museums from traditional institutions for the preservation of collections into open digital platforms for communication and knowledge exchange. The digitization of museum collections, the development of virtual exhibitions, and the application of three-dimensional modelling, artificial intelligence, augmented reality (AR), and virtual reality (VR) technologies are no longer merely technical innovations; rather, they are creating new models of interaction among cultural heritage, researchers, and society.

At the same time, the digitalization of museums should not be regarded solely as a technological process. It fundamentally alters the very foundations of cultural knowledge production, the mechanisms through which historical experience is represented, and the principles governing the interpretation of both tangible and intangible heritage. Consequently, museums have increasingly become an important subject of cultural anthropological inquiry, which examines not only cultural practices themselves but also the institutions through which these practices are constructed, represented, and endowed with social significance. Whereas in the nineteenth and the first half of the twentieth century the museum served as one of the principal instruments of anthropological knowledge production, today the digital museum is emerging as a dynamic environment for generating new forms of anthropological knowledge.

This issue has gained particular significance following the adoption of the new definition of the museum by the International Council of Museums (ICOM) in 2022, which shifted the emphasis from collections to people, inclusivity, diversity, and community participation. Within this framework, digital technologies have become one of the principal instruments for implementing a human-centred model of the museum, while simultaneously generating new challenges related to digital inequality, the ethical use of data, digital repatriation, the decolonization of museum practices, and the reconsideration of the authority traditionally vested in museum curators.

In contemporary scholarship, the digitalization of museums has been examined primarily within the fields of museum studies, information science, digital humanities, and cultural policy. Considerably less attention has been devoted to analyzing this phenomenon through the lens of cultural anthropology, despite the fact that an anthropological perspective provides a unique opportunity to explore how digital technologies reshape the relationships among culture, power, memory, identity, and society. The reciprocal influence between the digital transformation of museums and the conceptual evolution of contemporary cultural anthropology remains insufficiently explored, particularly in relation to postcolonial studies, digital ethnography, the anthropology of data, and digital heritage studies.

Task statement. The aim of this article is to provide a comprehensive analysis of the relationship between the digitalization of museum activities and the transformation of contemporary cultural anthropology. To achieve this objective, the study examines the human-centred turn in museum development, the specific features of the digital repatriation of cultural heritage, the changing role of museum curators, transformations in digital collection management systems, the emergence of digital ethnography, challenges associated with the digital preservation of intangible cultural heritage, and the postcolonial reinterpretation of museum practice.

Outline of the main material of the study. The relationship between museums and cultural anthropology is structural in nature and has evolved over an extended historical period. Throughout the nineteenth and early twentieth centuries, anthropology was institutionalized largely within the museum environment: the first academic departments of anthropology in the United Kingdom and the United States were established in association with natural history and ethnographic museums, using museum collections as the primary empirical foundation for anthropological research. In this context, the museum functioned not merely as an institution for preserving artefacts but also as a site for the production of anthropological knowledge, where the concepts of culture, ethnicity, and civilizational hierarchy were constructed and refined.

From a classical perspective, a museum collection may be interpreted as a materialized form of anthropological conceptualization. The very processes

of selecting, classifying, spatially organizing, and interpreting objects are not neutral procedures but rather intellectual and ideological constructs reflecting dominant theoretical models of culture as well as asymmetrical power relations between the collecting subject and the represented object. In this sense, the museum operates as an institutional mechanism for encoding anthropological representations of the "Other" [1].

This interdependence underscores the fundamental significance of the digitalization of museum practice, which extends far beyond mere technological modernization. The digitization of collections, the transformation of cataloguing systems, the expansion of online access, the implementation of virtual and augmented reality (VR/AR) reconstructions, and the application of algorithmic systems of interpretation constitute not only infrastructural innovations but also implicit anthropological positions. These developments shape regimes of access to knowledge, redefine the authority of interpretation, and reconfigure concepts of cultural ownership, thereby raising fundamental questions regarding who has the right to represent cultural heritage and under what conditions such heritage becomes accessible.

The traditional museum model and classical museum anthropology were founded upon an object-centred epistemology, in which the artefact constituted the primary unit of knowledge. Within this paradigm, the museum functioned as an institution dedicated to the accumulation, classification, and visual representation of material objects, while visitors assumed the role of passive recipients of interpretative narratives constructed through curatorial authority. Consequently, anthropological practice focused primarily on provenance research, typological classification, and the interpretation of artefacts as representative expressions of culture.

Criticism of this model emerged from several theoretical traditions beginning in the 1980s. Postcolonial scholarship challenged the legitimacy of historical practices of collecting cultural objects within the broader context of imperial and colonial power relations. Constructivist and post-structuralist approaches demonstrated that museum knowledge is not a reflection of an objective cultural reality but rather the outcome of discursive and power-laden processes of classification. At the same time, community-centred approaches highlighted the asymmetry between the subjects of cultural representation and those who exercise interpretative authority over cultural heritage [2].

The repatriation of cultural objects to their source communities has become one of the central issues in contemporary cultural anthropology and museum studies, as it directly addresses questions of historical justice, cultural ownership, and postcolonial ethics. Recent institutional developments indicate a gradual transformation in the policies of leading museums. In particular, in 2022 the Smithsonian Institution adopted its Shared Stewardship and Ethical Returns Policy, which provides for the restitution of cultural objects on the basis of ethical evaluations of the circumstances surrounding their original acquisition. The policy explicitly recognizes that objects obtained through coercion, theft, or without the consent of their owners may be subject to return [6]. A symbolic precedent illustrating the implementation of this policy was the restitution to Nigeria in 2022 of one of the Benin Kingdom artefacts seized by British forces during the punitive expedition of 1897 [6].

At the same time, physical repatriation remains constrained by a range of material, technical, institutional, and epistemological factors. Some museum objects are so fragile that their transportation poses a significant risk of damage, while many source communities lack the infrastructure required for the long-term preservation of returned collections. Moreover, empirical research demonstrates the absence of a universal consensus regarding the preferred form of "return". For some communities, physical restitution remains the primary objective; for others, priority is given to access to digital records, high-quality digital surrogates, or shared stewardship models for cultural heritage management [7]. Consequently, the classical model of repatriation has become conceptually insufficient for addressing the diversity of contemporary postcolonial claims.

In response to these limitations, the concept of digital (virtual) repatriation has emerged as an alternative or complementary approach to the return of cultural heritage. In the scholarly literature, digital repatriation is understood as a compensatory mechanism of postcolonial restitution that develops where the physical return of cultural objects is impossible or significantly constrained. Rather than transferring the original artefacts, this approach involves the creation and dissemination of digital surrogates of cultural heritage objects [8].

The technological infrastructure of digital repatriation encompasses a range of interconnected practices, including three-dimensional scanning and modelling of artefacts followed by the transfer of digital copies to source communities; the development of specialized digital collection management systems, such as the Mukurtu CMS platform, designed to enable Indigenous communities to exercise ethical control

over access to cultural materials; and the digitization of archival resources–including photographs, audio recordings, and field notes–that have historically been preserved in museums and academic institutions across the Global North [8]. Within this framework, digital repatriation functions not merely as a technical procedure but as an instrument for redistributing symbolic authority over cultural memory.

An analysis of empirical practices of digital repatriation demonstrates their heterogeneous character and their dependence on local cultural and political contexts. Yiyun Zhou's comparative study of the Malagan Carvings (Papua New Guinea–United Kingdom), Te Hau-ki-Tūranga (Māori–New Zealand), and the Mukurtu platform illustrates that digital technologies facilitate a transition from a monological museum model to a dialogical one, in which source communities become active participants in the interpretation, governance, and representation of their cultural heritage rather than remaining passive objects of museum knowledge production [8].

At the same time, the scholarly literature emphasizes the conceptual limitations of digital repatriation. It is widely acknowledged that a digital reproduction of an object cannot be considered equivalent to the original physical artefact, particularly in cases where the object was removed under conditions of colonial violence. Digital surrogates cannot restore the material authenticity of cultural objects and, therefore, cannot undo the original act of expropriation. Nevertheless, they can partially restore access to cultural knowledge and collective memory, thereby contributing to forms of symbolic and epistemic restitution [9].

An important theoretical critique concerns the tendency to reduce decolonization to processes of digital transformation. In particular, L. Gibson argues that museum practices of classification and cataloguing, developed during the colonial era, historically reinforced hierarchical systems of cultural knowledge and racialized representations of the "Other". Rather than dismantling these inherited structures, digital technologies may reproduce and even amplify them through new technological formats and infrastructures [10].

Consequently, digitalization should not be regarded as a decolonizing mechanism in itself. Without a critical reassessment of classificatory regimes, the epistemological foundations of cultural description, and institutional policies governing access to heritage, digital representations risk merely scaling historically embedded asymmetries, thereby granting them broader global reach and renewed institutional legitimacy.

A normative response to these challenges has emerged through the evolution of standards governing digital cultural data. The FAIR principles (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) established a technical framework for open science designed to maximize the discoverability, accessibility, and reusability of research data. However, within cultural anthropology and Indigenous studies, these principles have been criticized for overlooking issues of power, sovereignty, and ethical governance.

Against this background, the CARE principles (Collective Benefit, Authority to Control, Responsibility, Ethics) were developed to shift attention from the technical accessibility of data toward its political, ethical, and community-based governance [11]. The CARE framework recognizes that cultural heritage data are not neutral informational resources but constitute a form of collective cultural property. Accordingly, it affirms the institutionalized right of source communities to exercise authority over cultural data, determine conditions of access, and participate directly in processes of interpretation and knowledge production.

The transition from FAIR to CARE therefore represents not merely a technical evolution in data management standards but a fundamental epistemological shift – from the universalist paradigm of unrestricted openness to a contextualized ethics of cultural responsibility. This transformation directly reflects the core principles of contemporary postcolonial anthropology and Indigenous data governance.

Within the classical museum and anthropological paradigm, the curator occupies a central institutional position in the production, organization, and dissemination of knowledge about cultural objects. This functional role is grounded in an asymmetrical model of communication in which the curator is constituted as the authoritative holder of expert knowledge, while visitors and audiences are positioned primarily as its recipients. In this respect, museum communication assumes a predominantly monological character, with interpretative authority concentrated within the institution itself.

From an anthropological perspective, this model is structurally analogous to the classical ethnographic paradigm of fieldwork authority, in which the researcher presents themselves as the direct witness and authoritative interpreter of the "Other's culture". As demonstrated in the works of C. Geertz and J. Clifford, such an epistemological position reinforces a regime of scholarly authority grounded in claims of experiential immediacy and interpretative monopoly [12].

The digital transformation of the museum sector substantially reconfigures this traditional monological model of curatorial authority by creating conditions for more decentralized forms of producing and consuming cultural knowledge. This transformation manifests itself in at least two interrelated dimensions.

First, open digital collections and interactive platforms fundamentally reshape modes of access to museum content, enabling users to construct their own trajectories of interpretation without being constrained by a predetermined curatorial narrative. As a result, a growing divergence emerges between institutionally intended communication – what the museum seeks to communicate – and users' interpretative practices, namely the meanings and knowledge that audiences actually construct through their engagement with digital collections [13].

Second, digital infrastructures create new opportunities for source communities to participate directly in the representation and interpretation of their own cultural heritage, thereby transforming the very logic of museum authority. Within a broader anthropological framework, this development reflects a shift from an object-oriented model of a "science about Others" toward a relational model of a "science with Others", based on collaborative knowledge production and shared interpretative authority.

Overall, the scholarly literature identifies a systemic shift in both the managerial and epistemological paradigms of museums–from the predominance of objects as the primary focus of interpretation toward the prioritization of human experience, participation, and communication [4]. In this sense, digitalization functions not merely as a technological catalyst but also as an institutional mechanism for implementing the broader human-centred turn in museum practice.

The concept of the smart museum represents a further stage in the institutional evolution of museums under conditions of digital transformation. A synthesis of 143 scholarly and institutional publications (2012–2025) identifies fifteen defining characteristics of this model, among which human-centredness, cultural embeddedness, collaboration, adaptability, and multinarrativity are particularly significant from an anthropological perspective [14].

The concept of multinarrativity is especially important because it challenges the traditional assumption of a single, unified museum narrative. Instead, the museum is reconceptualized as a space in which multiple – and at times competing – interpretations of the same cultural objects coexist, reflecting the broader pluralization of regimes of cultural knowledge.

Within this emerging model, the role of the curator undergoes a profound transformation. Curatorial practice gradually shifts away from authorial control over interpretation toward the functions of mediator, editor, and facilitator of communicative processes among museums, audiences, and the communities that create and sustain cultural heritage. From an anthropological perspective, this development corresponds to the transition from the position of the «authoritative observer» to that of the researcher as collaborator, sharing interpretative authority among multiple knowledge holders.

The digital transformation of museum collections also requires extensive infrastructural work involving metadata systems responsible for the description, classification, indexing, dating, and attribution of cultural objects. Although these operations may appear primarily technical, they are fundamentally interpretative in nature and constitute a distinct level of knowledge production about cultural heritage.

Within this framework, metadata can be understood as a specific form of anthropological text, recording not only the characteristics of cultural objects but also the historically contingent regimes through which they are classified and represented. As Yiyun Zhou argues, metadata are "data about data"; however, it is precisely at this level that implicit epistemological assumptions – including colonial classificatory categories and hierarchical conceptions of culture – become embedded within digital information systems [8].

An analysis of museum Collection Management Systems (CMSs) conducted by C. Lewis demonstrates that, even where Indigenous classificatory frameworks are formally incorporated, these systems frequently remain structurally asymmetrical. Limited interoperability between data structures and the fragmented implementation of alternative taxonomies require museums to reconsider the architecture of their information systems. In this context, Lewis emphasizes the necessity of prioritizing Indigenous knowledge systems, recognizing the institutional authority of Indigenous communities, and ensuring their right to determine conditions of access to museum data [11].

Accordingly, Collection Management Systems (CMSs) should be understood not merely as technical tools for managing museum collections but as complex epistemological infrastructures within which postcolonial regimes of knowledge classification are either reproduced or critically deconstructed.

The institutional GLAM cluster (Galleries, Libraries, Archives, and Museums) is increasingly

conceptualized as an integrated environment in which digital humanities, information technologies, and cultural anthropology converge. Within this interdisciplinary space, new modes of producing, preserving, and analysing cultural data are emerging that transcend the traditional boundaries of individual institutional domains.

A systematic review published in 2025 identified thirty-two major research directions within the digital convergence of the LAM sector, organized into four overarching thematic clusters: participatory knowledge transfer, digital technological competence, digital preservation of cultural heritage, and the sociocultural impact of research practices [15]. This typology demonstrates the emergence of a new interdisciplinary field in which cultural heritage is increasingly understood as a dynamic informational resource rather than a static repository of historical artefacts.

Open digital collections maintained by GLAM institutions are fundamentally transforming the conditions under which anthropological research is conducted. Access to digitized archives and museum databases reduces the need for researchers' physical presence in archival repositories, expands opportunities for transnational comparative analysis, and creates favourable conditions for applying machine-learning methods to identify previously hidden patterns within cultural datasets. At the same time, these technologies are reshaping the very nature of anthropological knowledge by moving it toward computational analyses of large-scale cultural data.

Within this framework, the digital resources of GLAM institutions are increasingly regarded not only as archives of cultural memory but also as active infrastructures of cultural production. As noted in the literature, "digitized materials frequently generate new momentum for cultural revitalization, language revitalization, innovative artistic practices, and the creative industries" [9]. Consequently, digitalization transforms cultural heritage from a passive object of preservation into an active resource for cultural production and broader processes of social transformation.

The classical understanding of fieldwork as the foundational method of anthropology has undergone a profound epistemological transformation in the context of digitalization. The traditional model, based on the researcher's physical presence within a geographically bounded field site and direct interaction with informants, is gradually giving way to a more flexible and decentralized understanding of the research environment.

In contemporary anthropology, the «field» is increasingly conceptualized as a network of socio-digital interactions encompassing online communities, social media platforms, virtual environments, and hybrid forms of cultural communication. Within this expanded framework, digital environments function as fully legitimate sites for the production of cultural practices and are therefore subject to anthropological analysis on an equal footing with conventional ethnographic settings.

Within the museum context, digital fieldwork assumes a distinctive configuration that includes investigating online audiences' interactions with digital collections, analysing the responses of source communities to digital repatriation initiatives, and examining how museums' digital communication strategies shape public narratives surrounding cultural heritage. Particularly illustrative are studies of museums' digital practices during the COVID-19 pandemic, especially initiatives such as #MuseumAtHome and #AtHomeAtTheMuseum, which demonstrated the emergence of entirely new modes of interaction between museums and their audiences within exclusively digital environments [16].

The development of digital ethnography has been accompanied by the emergence of new categories of empirical evidence, particularly large-scale collections of user-generated content that may be interpreted as spontaneously produced cultural representations. In this context, the analysis of online visitor reviews has become an increasingly valuable source for reconstructing public cultural perceptions of museums.

The study by Yuandi Jiang and colleagues, based on the analysis of more than 64,000 visitor reviews from thirty museums representing six thematic categories using TF-IDF, Latent Dirichlet Allocation (LDA), and topic modelling techniques, demonstrates a significant shift in perceptions of museums from an object-centred toward a human-centred model of visitor experience [17]. The findings also reveal substantial differences among various types of museum institutions, highlighting the differentiated nature of digital cultural consumption.

Methodologically, this approach represents a transition from classical interpretive ethnography to big data analytics, whereby cultural attitudes are reconstructed through the analysis of users' digital traces generated during interactions with cultural institutions. In this respect, digital ethnography establishes a new empirical foundation for anthropological knowledge, grounded in scalable corpora of unstructured digital data.

A further stage in the evolution of digital anthropology is associated with the integration of artificial intelligence into the infrastructure of museum collections. The application of large language models and conversational interfaces to digital archives is creating a fundamentally new mode of interaction between researchers and cultural materials that may be conceptualized as interface ethnography.

Studies of conversational AI systems designed for digitized museum collections demonstrate a transition from search-oriented models of knowledge access toward dialogical modes of interaction, in which artificial intelligence functions as an interpretative intermediary between users and museum collections [18]. This development fundamentally transforms the traditional architecture of access to museum knowledge: instead of conducting linear searches through catalogues, users increasingly engage in interactive dialogue with algorithmic systems capable of mediating interpretation and facilitating knowledge discovery.

From a theoretical perspective, these developments raise a series of methodological questions that remain unresolved within contemporary anthropology: Can algorithmically generated responses be regarded as a form of knowledge? To what extent does artificial intelligence reproduce or transform existing systems of cultural classification? And can the analysis of interactions between users and AI systems become an independent object of ethnographic inquiry? In this respect, artificial intelligence is gradually evolving from a research tool into a potential participant in the anthropological field itself.

Intangible Cultural Heritage (ICH), encompassing oral traditions, ritual practices, performing arts, and traditional craftsmanship, presents particular challenges for the digitalization of museum practices. Its defining characteristic lies in its processual and contextual nature, which makes it resistant to reduction into stable digital objects.

According to the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003), ICH exists only through the practices of its bearers and cannot be fully separated from the social contexts in which it is enacted and transmitted [19]. Consequently, the digital recording of rituals, songs, or craft traditions serves an important documentary function but cannot reproduce the living practice itself as an evolving sociocultural process.

From the perspective of critical anthropology, this creates the risk of the museumification of the living – the transformation of dynamic cultural practices into static representations detached from the contexts that give them meaning. Such an effect may be interpreted as a digital manifestation of the classical anthropological problem of "cultural fixation", characteristic of early ethnographic approaches.

At the same time, empirical studies reveal an opposing tendency. Access to digital archives may stimulate processes of cultural revitalization, language revitalization, and the restoration of traditional practices, particularly when communities themselves act as active agents in the use and management of digital resources [9]. The digitalization of intangible cultural heritage is therefore an inherently ambivalent process, the outcomes of which are determined not only by technological infrastructures but also by regimes of access, governance, and cultural agency.

The interaction between the digitalization of museum practices and contemporary cultural anthropology may be interpreted as a unified process of postcolonial reconfiguration involving knowledge production, institutional authority, and regimes of cultural representation. Rather than representing the parallel evolution of two autonomous domains, these developments exhibit profound structural interdependence, whereby technological transformations within museums and theoretical shifts in anthropology mutually reinforce and legitimize one another.

Since the 1980s, cultural anthropology has undergone an extended period of critical reflection on its own epistemological and political foundations. Foundational scholarship has demonstrated that anthropological knowledge was historically produced within asymmetrical power relations in which the "Other" functioned primarily as an object of description, classification, and interpretation rather than as an equal participant in knowledge production [1]. Museums, as institutions, have been subjected to comparable critiques. Postcolonial debates concerning the origins of museum collections, practices of expropriation, and monopolies over cultural representation have stimulated far-reaching processes of institutional decolonization, particularly within leading museums and international museum organizations.

Within this context, digitalization functions as an inherently ambivalent force in postcolonial transformation. On the one hand, it provides new instruments for the decolonization of museum spaces, including digital repatriation, the implementation of ethical frameworks for data governance and access – particularly the CARE Principles – and the gradual transformation of source communities from objects of museum representation into active participants in the

interpretation and governance of cultural knowledge. In this respect, digital technologies have the potential to expand participation while redistributing symbolic and institutional authority within the field of cultural heritage.

On the other hand, digitalization also carries the risk of reproducing – or even reinforcing – colonial structures through new technological forms. These risks include digital inequalities in access, asymmetries in technological infrastructure, and the persistence of classificatory systems and metadata architectures that continue to reproduce historically entrenched Eurocentric or colonial epistemological categories. Under such circumstances, the apparent openness of digital archives and platforms becomes largely formal, concealing unequal distributions of opportunities for access, participation, and interpretation.

Consequently, the digital museum and contemporary anthropology occupy a shared field of tension between the emancipatory potential of decolonization and the risk of a new form of digital coloniality. It is precisely this duality that makes anthropology an indispensable analytical perspective for critically examining the digital transformation of museum institutions. Anthropological inquiry enables digital innovations to be understood simultaneously as instruments of emancipation and as mechanisms through which structural inequalities may be reproduced in technologically reconfigured forms.

Conclusions. The findings of this study demonstrate that the digitalization of museums extends far beyond the implementation of new information technologies in museum practice. Rather, it constitutes a comprehensive sociocultural transformation that reshapes the principles governing the production, interpretation, and dissemination of cultural knowledge. Consequently, the digital transformation of the museum sector is intrinsically linked to the conceptual evolution of contemporary cultural anthropology, which is increasingly oriented toward human-centred approaches, the plurality of cultural narratives, collaborative engagement with communities, and the critical reassessment of its own colonial legacies.

The study establishes that the contemporary museum is progressively moving away from the classical object-centred paradigm toward the human-centred model embodied in the ICOM 2022 museum definition. Digital technologies function not only as technical instruments for implementing this paradigm but also as catalysts for developing new forms of interaction among museums, visitors, and the communities that create and sustain cultural heritage. Open digital collections, interactive services, virtual exhibitions, and digital communication platforms contribute to the democratization of access to cultural heritage while simultaneously highlighting persistent challenges associated with digital inequality and the uneven distribution of technological resources across countries and social groups.

Particular attention has been devoted to the reconceptualization of digital repatriation as one of the principal instruments of the postcolonial reconfiguration of museum practice. The study demonstrates that although digital surrogates cannot fully substitute for the physical return of cultural property, they significantly expand opportunities for source communities to participate in the preservation, interpretation, and governance of their own cultural heritage. At the same time, the findings confirm that digitalization alone does not guarantee the decolonization of museum practices. Without a critical revision of classificatory systems, cataloguing principles, access policies, and governance models, digital technologies may continue to reproduce existing forms of symbolic inequality within newly digitized environments.

The research further reveals that digitalization is fundamentally transforming the professional role of the museum curator. Curatorial practice is gradually shifting from the position of the exclusive interpreter of museum collections toward that of a facilitator of multivocal dialogue among researchers, museum institutions, digital platforms, and diverse social communities. Comparable transformations are occurring within cultural anthropology, where the classical model of "studying the Other" is increasingly being replaced by collaborative and participatory approaches to knowledge production.

The study also demonstrates that digitalization creates fundamentally new opportunities for the advancement of digital ethnography, the analysis of large-scale cultural datasets, the interinstitutional integration of GLAM resources, and the application of artificial intelligence to museum collections. These emerging opportunities are accompanied by new methodological challenges concerning the ethical governance of data, algorithmic bias, the authorship of digitally mediated interpretations, and the need to balance open access to information with the rights of cultural communities to exercise authority over their own heritage.

In conclusion, the digitalization of museums and the transformation of cultural anthropology should be understood as mutually reinforcing processes that evolve in parallel while continuously shaping

one another. The digital museum is increasingly emerging not merely as a technologically modernized institution of memory but as a dynamic space for social dialogue, collaborative knowledge production, cultural reflection, and the development of new forms of interaction among people, cultural heritage, and digital technologies. It is the anthropological perspective that provides the most comprehensive framework for understanding these transformations, as it shifts analytical attention away from technologies themselves toward the people who engage with them, their cultural practices, power relations, representational regimes, and the processes through which collective memory is constructed. This constitutes the principal theoretical conclusion of the present study and its primary contribution to the contemporary development of museum studies and cultural anthropology.

Bibliography:

1. Wali A., Collins R. K. Decolonizing Museums: Toward a Paradigm Shift. *Annual Review of Anthropology*. 2023. Vol. 52. P. 329-345. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-052721-040652

2. Wang Z., Meng J. Dialogues with cultural heritage via museum digitalisation: developing a model of visitors' cognitive identity, technological agent, cultural symbolism, and public engagement. *Museum Management and Curatorship*. 2024. *39*(6), 810–833. https://doi.org/10.1080/09647775.2023.2269164

3. ICOM Museum Definition. URL: https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/

4. Li P. Cultural communication in museums: A perspective of the visitors experience. *PLoS ONE*. 2024. 19(5): e0303026. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0303026

5. Giannini T., Bowen J. P. Museums and Digital Culture: From Reality to Digitality in the Age of COVID-19. *Heritage*. 2022, *5*(1), 192–214 https://doi.org/10.3390/heritage5010011

6. Ashleigh ML Breske. Decolonization at the Museum: Exploring Power Dynamics and Changing Ethical Norms – Repatriation Policy in US Museums. *PoLAR*: Political and Legal Anthropology Review. 2024. URL: https://polarjournal.org/2024/09/21/decolonization-at-the-museum

7. Argounova-Low T. Reaching for Ancestral Heritage: Sakha Collections in the Museums of the World. *Museum Anthropology*. 2026. *49*, no. 1: e70029. https://doi.org/10.1111/muan.70029

8. Zhou Y. Museum Digital Repatriation and Case Studies: Exploring Guidelines for the Future Practice and Digital Bridge to Cultural Continuity. *Georgetown University*, 2024. URL: https://repository.digital.georgetown.edu/handle/10822/1088592

9. Hu Q. Virtual repatriation as a methodological reframing for museum learning in the digital age: repositioning, digital transformation, and collaborative meaning-making. *International Journal of Heritage Studies*. 2025. *31*(3), 325–339. https://doi.org/10.1080/13527258.2024.2417110

10. Gibson, L. Digitization Is Not Decolonization: South Africa's Amagugu Ethu Museum Project and Colonial Documentation. *Digital Times. Museum Worlds*. 2024. 12(1), 31–46. https://doi.org/10.3167/armw.2024.120104

11. Lewis K. Toward Centering Indigenous Knowledge in Museum Collections Management Systems. *A Journal for Museum and Archives Professionals*. 2024. 20, (1) 27–50. https://doi.org/10.1177/15501906241234046

12. Ahmad Mohammed. Beyond Access: Rethinking Ownership, Justice, and Decolonization in Digital Repatriation Initiatives. *Heritage Management Organization*. 2025. URL: https://heritagemanagement.org/beyond-access-rethinking-ownership-justice-and-decolonization-in-digital-repatriation-initiatives/

13. Deal L. Visualizing Digital Collections. *Technical Services Quarterly*. 2015. *32*(1), 14–34. https://doi.org/10.1080/07317131.2015.972871

14. Avlonitou C, Papadaki E, Kavoura A. How Smart Can Museums Be? The Role of Cutting-Edge Technologies in Making Modern Museums Smarter. F1000Res. 2025 Nov 26;14:480. https://doi.org/10.12688/f1000research.156212.2

15. Guan Wang, Yanti Idaya Aspura Mohd Khalid, Noorhidawati Abdullah, Yi-Shuai Xu, Ye Yuan. Tradition Meets Innovation: Research Trends in Libraries, Archives, and Museums Convergence From a Digital Humanities Perspective. *Knowl. Organ*. 2025, 52(4), 39514. https://doi.org/10.31083/KO39514

16. Morse C., Landau B., Lallemand C., Wieneke L., Koenig V. From #MuseumAtHome to #AtHomeAtTheMuseum: Digital Museums and Dialogical Engagement Beyond the COVID-19 Pandemic. J. Comput. *Cult. Herit*. 2022. 15, 2, https://doi.org/10.1145/3480955

17. Jiang Y., Pashkevych K., Bi Sh. Evaluating Visitor Perception and Spatial Preferences of Various Museums Based on Machine Learning from 2016 to 2024. *PLOS ONE*. 2025. URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC12250188/

18. Wang Y., Johnston A., Sadokierski Z., Stephens Rh., Ahyong Sh. T. Conversational AI-Enhanced Exploration System to Query Large-Scale Digitised Collections of Natural History Museums. *arXiv*. 2025. https://doi.org/10.48550/arXiv.2603.10285

19. Wang H., Du J., Li Y., Zhang, L., & Li X. Grand Challenges in Immersive Technologies for Cultural Heritage. *International Journal of Human–Computer Interaction*. 2025. 41(21), p. 13682–13703. https://doi.org/10.1080/10447318.2025.2475996

Зуляк І. С., Кліш А. Б., Палюх А. Я. ЦИФРОВІЗАЦІЯ МУЗЕЇВ І ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті досліджено взаємозв'язок процесів цифровізації музейної сфери та трансформації культурної антропології в умовах розвитку цифрового суспільства. Проаналізовано, як впровадження цифрових технологій змінює функції музеїв, способи збереження, інтерпретації та репрезентації культурної спадщини, а також впливає на методологічний інструментарій сучасної культурної антропології. Показано, що цифровий музей поступово трансформується із традиційного простору накопичення й демонстрації матеріальних артефактів у відкриту інтерактивну платформу виробництва, поширення та переосмислення культурних знань. Особливу увагу приділено розвитку віртуальних експозицій, тривимірного моделювання, цифрових архівів, технологій доповненої та віртуальної реальності, штучного інтелекту й інтерактивних засобів комунікації, які розширюють можливості збереження, дослідження та популяризації культурної спадщини.

Обґрунтовано, що цифровізація змінює не лише музейні практики, а й предметне поле культурної антропології, актуалізуючи дослідження цифрових спільнот, мережевих форм культурної пам'яті, віртуальної ідентичності, цифрової матеріальності та нових моделей взаємодії людини з культурною спадщиною. Встановлено, що антропологічний аналіз дедалі більше охоплює цифрові середовища як самостійні культурні простори, у яких формуються нові соціальні практики, символічні системи та механізми конструювання колективної пам'яті. Доведено, що цифрові технології не замінюють традиційний музей, а створюють гібридні форми культурної комунікації, поєднуючи фізичний і віртуальний досвід відвідувача.

Окрему увагу приділено викликам цифрової трансформації, серед яких проблеми автентичності цифрових об'єктів, довготривалого збереження цифрових ресурсів, цифрової нерівності, етичних аспектів використання штучного інтелекту, захисту культурної спадщини та забезпечення інклюзивного доступу до музейних колекцій. Наголошено, що цифровізація музеїв формує нову парадигму взаємодії між культурною спадщиною, суспільством і науковим знанням, сприяючи розвитку міждисциплінарних досліджень на перетині музейної справи, культурної антропології, цифрової гуманітаристики та інформаційних технологій. Зроблено висновок, що цифрова трансформація музейного простору є одним із ключових чинників модернізації культурної антропології, відкриваючи нові перспективи дослідження культури, пам'яті та соціокультурної комунікації в цифрову епоху.

Ключові слова: *цифровізація музеїв, культурна антропологія, цифрова культурна спадщина, віртуальні музеї, цифрова гуманітаристика, культурна пам'ять.*

Дата першого надходження статті до видання: 21.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 75.071.1:069.51:908 (477.41-21)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.39

Дунайна І. Г.
https://orcid.org/0000-0002-0008-4449
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ ГЕОРГІЯ АНТОНЕНКА, КАТЕРИНИ НІКІТАЄВОЇ ТА КАТЕРИНИ УСТИМЕНКО В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті подано опис музейних предметів з порцеляни майстрів декоративно-прикладного мистецтва України Катерини Нікітаєвої, Катерини Устименко, а також репрезентовано предмети з порцеляни та декоративні панно Георгія Антоненка, які входять до мистецької колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зазначений вибір припав на роботи саме цих авторів, оскільки за кількісним складом їх найбільше репрезентовано в колекції НІЕЗ «Переяслав».

Мистецькі твори художників Київського експериментального кераміко-художнього заводу представлені у групах «Кераміка» («К»), «Мистецтво» («М»).

Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації Заповідника вказаних інвентарних груп із метою представлення опису виробів з порцеляни та декоративних панно названих вище авторів. Зазначених музейних предметів з порцеляни нараховується двадцять дев'ять одиниць інвентарної групи «К» (Кераміка) та сімнадцять панно інвентарної групи «М» (Мистецтво) основного фонду. Авторські роботи Г. Антоненка, К. Нікітаєвої, К. Устименко репрезентовані декоративними ложками, вазами, набором для пиття, декоративними тарелями. Порцелянові вироби цих митців створенні в техніках надполив'яного та підполив'яного розпису, часто з доповненням позолоти. Вказані митці зуміли напрочуд майстерно використати в своїх творах петриківський розпис з його характерними композиційними та колористичними особливостями. Незважаючи на те, що роботи відзначаються спільністю стилю, в кожній з них відбивається власна творча манера та самобутність. Декоративні панно та декоративний розпис Антоненка виконані гуашшю, аквареллю на папері в стилі народного петриківського розпису. На основі фондових матеріалів досліджено джерело надходження, техніку, матеріал, розміри та час створення музейного предмета.

Дослідження виробів з порцеляни КЕКХЗ з колекції НІЕЗ «Переяслав», а також вивчення самої творчості митців талановитої плеяди є науковою темою автора, що допомагає у створенні каталогів та виставок музейних предметів з цієї тематики.

Ключові слова: *інвентарні групи «Кераміка», «Мистецтво», фондова колекція, вази, декоративні тарелі, декоративні ложки, панно, розпис.*

Постановка проблеми. Вивчення виробів та творчості майстрів порцеляни Київського експериментального кераміко-художнього заводу (надалі КЕКХЗ) у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») є науковою темою автора. Актуальність дослідження полягає у вивченні, обробці фондово-облікової документації за інвентарними групами «Переяслав-Хмельницький історичний музей», «Кераміка», «Мистецтво» та в уведенні їх до наукового обігу. В цій статті розглядаються музейні предмети трьох авторів фондової колекції Заповідника, творча манера яких пов'язана з петриківським розписом.

© Дунайна І. Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зараз цілісне вивчення повного зібрання колекції порцеляни КЕКХЗ Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗП) відсутнє. До аспектів діяльності, асортименту продукції Київського експериментального кераміко-художнього заводу у своїх працях зверталися провідні дослідники художньої порцеляни Ольга Школьна, Микола Лампека, Олена Корусь. У науковій статті «Порцеляна з петриківським розписом Г. Антоненка, К. Нікітаєвої та К. Устименко у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав» О. Калінович перераховує лише кількісний склад музейних предметів з порцеляни даних авторів [1, с. 210].

Виклад основного матеріалу. Колекція виробів із порцеляни Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» різноманітна за характером та змістовно цікава за асортиментним спектром. Початок її формування припадає на середину 50х років минулого століття. Це вироби провідних фарфорових підприємств України та авторські роботи. Перші предмети надійшли до НІЕЗП із Київського експериментального кераміко-художнього заводу в 1957 році.

Київський експериментальний кераміко-художній завод – одне з провідних підприємств порцелянової галузі в Україні ХХ ст., заснований у 1924 році. В 1993 р. завод було приватизовано, він отримав назву ТОВ «ДЕФФА» (абревіатура від «Декор, фарфор, фарба») і проіснував до 2007 р. На той час це було єдине підприємство в Україні з налагодженим масовим виробництвом порцеляни, прикрашеної розписом майстрів школи петриківського розпису. Художники заводу зберігали й розвивали традицію декорування порцеляни таким методом. Цей стиль став одним із видатних досягнень мистецтва української порцеляни.

Яскравий талант у галузі художньої промисловості продемонстрували майстри, які створювали як предмети масового виробництва, так і оригінальні виставкові зразки, черпаючи натхнення в традиційних формах та образах, експериментуючи з новими прийомами та технологіями. До плеяди таких митців відносяться сучасні майстри – Георгій Антоненко, Катерина Нікітаєва, Катерина Устименко, чий професійний шлях був пов'язаний з КЕКХЗ.

Георгій Володимирович Антоненко живописець-копіювальник КЕКХЗ, народний майстер декоративно-прикладного мистецтва України. Народився в Києві 1960 року; у 1977 р. після закінчення середньої школи прийшов працювати на Київський експериментальний кераміко-художній завод учнем у живописний цех. Навчався на трирічних курсах декоративного розпису при Київському будинку художньої самодіяльності в корінної петриківчанки Поліни Глущенко. Згодом Антоненко отримав ІІІ розряд майстра-копіїста й у 1986 році перейшов на роботу до художньої лабораторії, де розкрив свій творчий талант. На заводі майстер працював до 2000 року і, не зважаючи на те, що обіймав посаду копіїста, виконав значну кількість власних творчих робіт. З 1979 р. брав участь у багатьох художніх виставках. Основний напрямок творчості майстра – національні українські мотиви, петриківський розпис, також авангардна стилістика малювання (сюрреалізм, абстракція, супрематизм). Крім робіт з порцеляни, ним створені декоративні розписи, графічні роботи. Для колекції порцеляни НІЕЗ «Переяслав» у 1987 р. були придбані в автора два предмети, а саме: ваза «Київська весна», таріль «Щедра осінь», а також десять декоративних панно; у 1988 р. куплено шість декоративних ложок і сім декоративних розписів.

Катерина Михайлівна Нікітаєва живописець КЕКХЗ, народний майстер декоративно-прикладного мистецтва України, член Союзу художників України. Народилась у с. Петриківка Дніпропетровської області в 1950 році. Упродовж 1967–1968 років працювала живописцем на фабриці «Дружба» у смт Петриківка. У 1972 р. закінчила Дніпропетровський художній технікум, де під час навчання освоїла спеціальність майстра з розпису порцеляни. На Синельниківському порцеляновому заводі майбутня художниця пройшла виробничу практику й була направлена на роботу до художньої лабораторії КЕКХЗ, на якому працювала з 1972 по 2006 рік. Колекція НІЕЗП у 1988 році поповнилася одинадцятьма авторськими предметами: вазою (автор форми Н. Гогсалес), набором для пиття «Весняний букет» (автор форми Я. Козлова), декоративними ложками.

Катерина Дмитрівна Устименко копіювальниця-живописець КЕКХЗ, народний майстер декоративно-прикладного мистецтва України. Народилася в 1957 році. Вивчала петриківський розпис у Миргородському керамічному технікумі, який закінчила в 1977 р., і була направлена на роботу до Київського експериментального кераміко-художнього заводу, на якому працювала до 1996 року. Для поповнення колекції порцеляни НІЕЗП у 1988 р. в майстрині було придбано шість

декоративних ложок, вазу «Літо», вазу «Рушничок», таріль декоративний «Мереживо», таріль декоративний «Букет», таріль кобальтовий.

Наводимо описи авторських робіт в алфавітному порядку за прізвищами трьох народних майстрів КЕКХЗ у кераміці та мистецтві згідно інвентарних карток «Кераміка», «Мистецтво» фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. К-2085 КН-20017. Ваза «Київська весна», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1986 р. Висока, з вузьким горлом, на невисокій підставці. На білому фоні орнамент у вигляді гілочки квітучого каштану. Порцеляна, розпис; 48 × 18 × 41 см. Придбано в автора за 350 крб., м. Київ, 1987 р. [2; 4].

2. К-2086 КН-20018. Таріль «Щедра осінь», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1983 р. Круглої форми, на низькій підставці. Зображений орнамент у вигляді віночка із квітів та ягід горобини. По центру – стилізоване зображення жар-птиці із квіткою на голові. Порцеляна, розпис; д–41 см. Придбано в автора за 300 крб., м. Київ, 1987 р. [2; 4].

3. К-2140 КН-22137. Ложка декоративна, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді віночка з червоних квітів та зелених листочків. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

4. К-2141 КН-22138. Ложка декоративна, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді зеленожовтої гілочки із стилізованими колосочками. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

5. К-2142 КН-22139. Ложка декоративна, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді гілочки із зелених листочків та голубих квіточок незабудки. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

6. К-2143 КН-22140. Ложка декоративна, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді гілочки із бутонів і квітів червоно-жовтого кольору. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. (рис. 1) [2; 4].

7. К-2144 КН- 22141. Ложка декоративна, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент із синьо-бузкових квітів, синіх бутонів та сіро-зелених листочків. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

8. К-2145 КН- 22142. Ложка декоративна, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент із червоних листочків, сіро-зелених бутонів та золотистих гілочок. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

9. М-1904 КН-20019. Панно декоративне «Червоні квіти», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1981 р. На білому фоні зображений віночок із червоних квітів, бутонів та сірих листочків. Папір,

Рис. 1. Ложка декоративна, автор Г. Антоненко, 1988 р., порцеляна

гуаш, акварель; 71 × 51 см. Придбано в автора за 120 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

10.М-1905 КН-20020. Панно декоративне «Щастя», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1979 р. На бузковому фоні зображений віночок із жовто-червоних квітів та жовто-зелених листочків. У центрі віночка стилізована жар-птиця. Папір, темпера, гуаш; 51 × 70 см. Придбано в автора за 130 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

11.М-1906 КН-20021. Панно декоративне «Червоне і чорне», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1984 р. На білому фоні зображений віночок із великих та дрібних квітів червоно-чорного кольору. Папір, акварель; 61 × 43 см. Придбано в автора за 100 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

12.М-1907 КН-20022. Панно декоративне «Синій птах», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1983 р. На білому фоні зображені дві гілочки у вигляді віночка. У центрі – стилізований синій птах у квітах. Папір, гуаш, акварель; 49 × 39 см. Придбано в автора за 80 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

13.М-1908 КН-20023. Панно декоративне «Блакитна тиша», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1984 р. На білому фоні з тонуванням синього кольору зображений букет із квітів синьо-блакитного кольору з вкрапленням жовтого навколо. Папір, змішана техніка; 71 × 51 см. Придбано в автора за 130 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

14.М-1909 КН-20024. Панно декоративне «Вересень», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1982 р. На білому фоні з тонуванням коричневого кольору зображена гілочка із жовто-червоних квітів. Папір, темпера; 69 × 47 см. Придбано в автора за 120 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

15.М-1910 КН-20025. Розпис декоративний «Троянди», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1986 р. На бузковому фоні зображений букет із п'яти троянд з бутоном біло-бузкового кольору. Листочки та квіти оздоблені сріблястими блискітками. Папір, гуаш, акварель; 44 × 30 см. Придбано в автора за 60 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

16.М-1911 КН-20026. Панно декоративне «Півник», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1980 р. На білому фоні зображений віночок із стилізованих соняшників. У центрі півник жовто-коричнево-зеленого кольору. Папір, темпера; 45 × 64 см. Придбано в автора за 100 крб., м. Київ, 1987 р. (рис. 2) [3; 4].

17.М-1912 КН-20027. Панно декоративне «Сліпий дощик», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1983 р. На білому фоні із синіми краплями зображена гілочка з червоно-бузкових квітів. Зверху хмаринка та сонечко у вигляді стилізованої квітки. Квіти, листочки та крапельки затоновані сріблястою фарбою. Папір, акварель; 50 × 40 см. Придбано в автора за 200 крб., м. Київ, 1987 р. [3; 4].

18.М-2036 КН-22106. Панно декоративне «Сніжні троянди», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні зображена чорна гілочка з квітами троянд з бутонами. Папір, гуаш, акварель; 40,5 × 29 см. Придбано в автора за 70 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

Рис. 2. Панно «Півник», автор Г. Антоненко, папір, темпера

19.М-2037 КН-22107. Панно декоративне «Лісова пісня», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні зображений букет декоративних квітів у блідо-зеленому кольорі. Папір, гуаш, акварель; 40,5 × 29 см. Придбано в автора за 70 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

20.М-2038 КН-22108. Панно декоративне «Бузковий птах», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні в обрамленні синьо-бузкових квітів зображений стилізований птах у синьо-рожевих та бузкових тонах. Папір, гуаш, акварель; 29 × 40,5 см. Придбано в автора за 65 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

21.М-2039 КН-22109. Панно декоративне «Зимова казка», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні зображенні стилізовані квіти у вигляді гілочки синьо-блакитного кольору. Папір, гуаш, акварель; 64 × 47,5 см. Придбано в автора за 75 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

22.М-2041 КН-22113. Панно декоративне «Літо», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні зображені стилізовані червоні квіти з жовто-зеленими бутонами. Папір, яєчна темпера; 80 × 55,5 см. Придбано в автора за 60 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

23.М-2042 КН-22113. Панно декоративне «Малиновий дзвін», автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні зображений стилізований рослинний орнамент бузково-червоного кольору. Папір, гуаш, акварель; 29 × 40,5 см. Придбано в автора за 70 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

24.М-2071 КН-22500. Панно декоративне, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні зображений стилізований рослинний орнамент синього та жовто-зеленого кольору. Папір, темпера; 50 × 40 см. Придбано в автора за 60 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

25.М-2072 КН-22501. Панно декоративне, автор – Г. В. Антоненко, м. Київ, 1988 р. На білому фоні – стилізований віночок із червоних квітів. Папір, темпера; 50 × 40 см. Придбано в автора за 60 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

26.К-2127 КН-22111. Ваза, автор розпису – К М. Нікітаєва, автор форми – Н. Гонсалес, м. Київ, 1982 р. Висока, з випуклими бочками, на невисокій підставці. На білому фоні орнамент у вигляді двох букетів із великих квітів синьо-зеленого кольору. Порцеляна, розпис, золочення; 38,5 × 24 × 16,3 см. Придбано в автора за 200 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

27.К-2128 КН-22112. Набір для пиття «Весняний букет», автор розпису – К М. Нікітаєва, автор форми – Я. П. Козлова, м. Київ, 1982 р. Складається із чотирьох предметів – глечика і трьох кухликів. На білому фоні орнамент у вигляді двох букетів із квітів синьо-зеленого кольору. Порцеляна, розпис, золочення; глечик – 18,3 × 8,7 × 9 см, кухлики – 8 × 6,5 × 5 см. Придбано в автора за 100 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

28.К-2163 КН-22494. Ложка декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент із букета квітів зелено-коричневого. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано на КЕКХЗ за 8 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

29.К-2164 КН-22495. Ложка декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент із букета жовто-червоних квітів. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано на КЕКХЗ за 8 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

30.К-2165 КН-22496. Ложка декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді гілочки із синьо-коричневих листочків та бутонів. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано на КЕКХЗ за 8 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

31.К-2166 КН-22497. Ложка декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді гілочки із червоних квітів та коричневих листочків. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано на КЕКХЗ за 8 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

32.К-2167 КН-22498. Ложка декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді букета квітів зеленого кольору та коричневих листочків. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано на КЕКХЗ за 8 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

33.К-2168 КН-22499. Ложка декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді гілочки із червоних квітів. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано на КЕКХЗ за 8 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

34.К-2263 КН-24560. Ваза декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1983 р. Висока, овальної форми. Розписана стилізованими формами кольорових квітів. Порцеляна, розпис, золочення; 40 × 24 × 16,5 см. Придбано на КЕКХЗ за 350 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

35.М-2073 КН-22502. Дощечка декоративна, автор – К М. Нікітаєва, м. Київ, 1988 р. Прямокутної форми, порцелянова. Розписана у вигляді букета з синіх квітів. Зверху отвір. Порцеляна, розпис, золочення; 30,5 × 18,3 см. Придбано на КЕКХЗ за 30 крб., м. Київ, 1988 р. [3; 4].

36.К-2129 КН-22125. Ложка декоративна, автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді гілочки із бутонів і листочків червоно-чорного кольору. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5х 5,6 см Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

37.К-2130 КН-22126. Ложка декоративна, автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді гілочки із ягід малини, квітів та зелених бутонів. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

38.К-2131 КН-22127. Ложка декоративна, автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді букета із листочків та завитків. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

39.К-2132 КН-22128. Ложка декоративна, автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент у вигляді золотистої гілочки з листочків і квіток. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

40.К-2133 КН-22129. Ложка декоративна, автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент золотистого кольору. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

41.К-2134 КН-22130. Ложка декоративна, автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1988 р. Зображений рослинний орнамент бузково-рожевого кольору. Порцеляна, розпис, золочення; 17,5 × 5,6 см. Придбано в автора за 12 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

42.К-2135 КН-22131. Ваза «Літо», автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1982 р. Висока, з випуклими бочками, на невисокій підставці. На білому фоні орнамент із квітів синьо-рожевого кольору з вкрапленням позолоти. Порцеляна, розпис, золочення; 62 × 20 × 16,5 см. Придбано в автора за 275 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

43.К-2136 КН-22132. Таріль «Мереживо», автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1982 р. Круглої форми. Орнаментований рослинним орнаментом сіро-зеленого кольору з вкрапленням позолоти. По краю вінець рослинний орнамент. Порцеляна, розпис, золочення; д.-42,3 см. Придбано в автора за 150 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

44.К-2137 КН-22133. Таріль «Букет», автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1988 р. Круглої форми. Орнаментований букетом квітів бузково-синього кольору з вкрапленням позолоти. По краю вінець рослинний орнамент. Порцеляна, розпис, золочення; д.-34,2 см. Придбано в автора за 150 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

45.К-2138 КН-22134. Ваза «Рушничок», автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1983 р. Висока, з приплюснутими бочками, на невисокій підставці. Орнаментована червоно-чорними букетами квітів з вкрапленням позолоти. Порцеляна, розпис, золочення; 59 × 28,5 × 19,3 см. Придбано в автора за 350 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

46.К-2139 КН-22135. Таріль кобальтовий, автор – К. Д. Устименко, м. Київ, 1985 р. Круглої форми. Орнаментований рослинним орнаментом. Краї вінець оздобленні золотистою смужкою. Порцеляна, розпис, золочення; д.-30,5 см. Придбано в автора за 100 крб., м. Київ, 1988 р. [2; 4].

Висновки. Отже, проаналізовано та введено до наукового обігу музейні предмети майстрів декоративно-прикладного мистецтва України з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» інвентарних груп «Кераміка», «Мистецтво», які обліковані та записані в інвентарних книгах № 4, № Досліджена тема дає можливість повніше використовувати музейні предмети в експозиційній та виставковій роботі Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини, для написання статей та публікацій із метою популяризації творчого спадку митців КЕКХЗ.

Список літератури:

1. Калінович О. Порцеляна з петриківським розписом Г. Антоненка, К. Нікітаєвої та К. Устименко у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2021. Вип. 20 (22). С. 210–212.

3. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга «Кераміка» № 4.

4. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга «Мистецтво» № 4.

Dunayna I. H. ARTWORKS BY HEORHII ANTONENKO, KATERYNA NIKITAIEVA AND KATERYNA USTYMENKO IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREIASLAV"

This article describes museum objects made of porcelain by Ukrainian decorative and applied arts masters Kateryna Nikitaieva and Kateryna Ustymenko, and presents porcelain objects and decorative panels by Heorhii Antonenko that form part of the art collection of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav". The works of these particular artists were selected because they are represented in the largest numbers in the collection of the NHER "Pereiaslav".

The works of artists from the Kyiv Experimental Ceramics and Art Factory are represented in the inventory groups "Ceramics" ("K") and "Art" ("M").

The aim of the article is to examine the Reserve's collection and registration documentation for the specified inventory groups in order to provide descriptions of porcelain objects and decorative panels by the above-mentioned authors. These museum holdings comprise twenty-nine porcelain objects in inventory group "K" (Ceramics) and seventeen panels in inventory group "M" (Art) of the main collection. The original works of H. Antonenko, K. Nikitaieva and K. Ustymenko include decorative spoons, vases, a drinking set and decorative plates. The artists' porcelain works were created using overglaze and underglaze painting techniques, often enhanced with gilding. These artists displayed remarkable skill in incorporating Petrykivka painting, with its distinctive compositional and colouristic features, into their works. Although the works share a common style, each reflects the artist's individual creative manner and originality. Antonenko's decorative panels and ornamental paintings were executed in gouache and watercolour on paper in the tradition of folk Petrykivka painting. Based on the collection records, the study examines the source of acquisition, technique, material, dimensions and date of creation of each museum object.

The study of porcelain products made by the Kyiv Experimental Ceramics and Art Factory and held in the collection of the NHER "Pereiaslav", as well as the study of the artistic work of this talented constellation of artists, constitutes the author's research theme and supports the preparation of catalogues and exhibitions of museum objects in this field.

Keywords: *inventory groups "Ceramics" and "Art", collection holdings, vases, decorative plates, decorative spoons, panels, decorative painting.*

Дата першого надходження статті до видання: 05.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті:30.10.2026

УДК [930.253:069]. (477). 161.2-1Гордасевич
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.40

Іващук Л. А.
https://orcid.org/0009-0001-2186-1059
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ПОСТАТЬ ГАЛИНИ ГОРДАСЕВИЧ У СВІТЛІ АРХІВНИХ РОЗВІДОК

Стаття присвячена дослідженню архівної спадщини української поетеси, письменниці, громадської діячки Галини Леонідівни Гордасевич у складі наукового архіву Кременецького краєзнавчого музею (ККМ) та Центрального архіву-музею літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України). Методи дослідження базуються на цілеспрямованому науковому аналізі і синтезі для процесу вивчення архівних джерел та систематизації для їх групування залежно від спільних ознак. Результат роботи полягає в інтродукції до наукового обігу раніше невідомих архівних матеріалів, зокрема документів ККМ. Були описані архівні документи Ф. 1293 при ЦДАМЛМ України. Документи, що стосуються архівної спадщини Г. Л. Гордасевич, можна умовно поділити на чотири групи. До першої входять документи про подальшу реабілітацію, автобіографії, посвідчення та почесні відзнаки. Друга група документів стосується громадської діяльності Г. Л. Гордасевич – це статті, листівки з віршами, замітки, інтерв'ю, рекламно-агітаційні листки та календарики, виборча програма та звернення до виборців. Третя група – це епістолярна спадщина. До цієї групи входять клопотання про надання фінансової підтримки, рецензії, листування щодо уточнень даних для публіцистичних та історичних видань Г. Л. Гордасевич. У четвертій групі документів – статті, рецензії, спогади сучасників про її творчість, а також некрологи та опис вечорів пам'яті. Висновки. Ознайомлення з матеріалами особистого фонду поетеси у ЦДАМЛМ України та ККМ дозволяє зробити наступні висновки. Архівні фонди підтверджують вагомий внесок Г. Гордасевич у відродження української ідентичності на сході України. Архівні справи висвітлюють її як високоосвічену, принципову особистість, чиє життя було підпорядковане ідеї державності, за що вона була удостоєна ряду нагород. Збережені автографи та листування слугують основою для історичних і літературознавчих розвідок.

Ключові слова: *архівна спадщина, Галина Леонідівна Гордасевич, документи.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження архівної спадщини Г. Л. Гордасевич сьогодні зумовлена кількома критично важливими факторами, що резонують із сучасним станом України. У контексті сучасної війни та боротьби за деокупацію сходу України постать Г. Л. Гордасевич є ключовою. Вона була однією з лідерок українського відродження в Донецьку в 1960–1990-х рр. Дослідження її досвіду допомагає спростувати міфи про «исконно русскій» регіон і показує історію інтелектуального спротиву русифікації на Донбасі.

Для того щоб здійснити детальний огляд архівної спадщини Галини Леонідівни Гордасевич потрібно коротко висвітлити її біографію, творчість та громадську діяльність. Г. Л. Гордасевич (31.03.1935–11.03.2001) – українська поетеса, прозаїк, публіцист та громадська діячка. Член Спілки письменників України (1983 р.); член ініціативної «трійки» зі створення Донецького обласного Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка (ДонТУМ) (1989 р.); делегат Всеукраїнського установчого з'їзду ТУМ, обрана до Великої ради (1990 р.); член оргкомітету зі створення Руху в Україні (з червня 1990 р.); голова Львівського товариства шанувальників Т. Шевченка, член Національної ради Демократичної партії України (ДемПУ). Відзначена Літературною премією в галузі критики ім. О. І. Білецького, лауреат літературного конкурсу «Шістдесятники» (1996 р.), перший лауреат премії імені В. В. Марченка – в галузі публіцистики. Посмертно нагороджена відзнакою-хрестом «За заслуги в боротьбі за волю України» від Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих (24 серпня 2001 р.) [13], а також нагрудною відзнакою (орденом) «За вірність» ім. В. Стуса від товариства «Меморіал» ім. В. Стуса (24 грудня 2001 р.) [14]. За роки незалежної України опублікувала понад 150 статей про політичну та економічну ситуацію в країні,

© Іващук Л. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

роботу Верховної Ради та окремих депутатів. Збірки поезій: «Веселки на тротуарах» (1966 р.), «Високе полум'я дня» (1980 р.), «Наречена сонця» (1976 р.), «Слід зірниці» (1986 р.). Проза: «Відцвіла шипшина» (1974 р.), «Твій тихий дім» (1980 р.), «Двадцять років і один день» (1984 р.), «Прекрасні імена жіночі», літературні портрети «Силуети поетес» (1989 р.). Публіцистика: «Письма к другу» (1989 р.), есе «Із сімейного альбому» (1993 р.). Авторка книги «Степан Бандера: людина і міф» (2001 р.) [31, арк. 10].

Народилась в м. Кременець Тернопільської області в сім'ї православного священника Леоніда (1912–1990 рр.) та Олени Гордасевич (Хомчук, публікувалась під псевдонімом Олена Волинянка, 1912–2000 рр.). Батько політв'язень, на підставі ст. 54-1 КК УРСР («зрада Батьківщини») засуджено до заслання у найсуворіших концентраційних таборах Братська, Тайшета та Анчерлагу (1946–1953 рр.). З 1950 р. Г. Гордасевич навчалась в Острозькому педагогічному училищі. У 1952 р. заарештована, засуджена на 10 років позбавлення волі за статтею 54-10 карного кодексу УРСР («антирадянська агітація»), звільнена в грудні 1954 р. за гарну поведінку. Залучилась до так званого Організованого набору на Донбасі. З 1955 р. жила на Донбасі. Працювала різноробочою на будівництві, вчилась у вечірній школі, після її закінчення поступила на вечірнє відділення Донецького індустріального інституту (металургійний факультет), але покинула його після смерті першого сина Сергія. Згодом, 19 червня 1961 р. народила сина Богдана.

У 1960–1962 рр. працювала керівником художньої самодіяльності в Палаці культури в м. Ханжонково, дещо пізніше поступила на режисерський факультет Донецького культосвітнього училища. У цей час Г. Л. Гордасевич перебралась до Донецька і працювала в друкарні. Восени 1963 р. Г. Л. Гордасевич почала відвідувати заняття літературного об'єднання «Обрій» при газеті «Комсомолець Донбасу». Урешті решт, зрозумівши, що справжнє її покликання це література, кинула училище і поступила на заочне відділення Літературного інституту ім. О. М. Горького. У 1966–1974 рр. Г. Л. Гордасевич працювала редактором Донецького обласного управління у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, потім ще десять років сценаристом комбінату «Донпобутреклама», з 1983 р. перейшла на творчу роботу. Серед друзів-однодумців Г. Л. Гордасевич у розбудові української свідомості, які на той час мешкали і працювали на Донбасі вважаються: В. М. Чорновіл, Н. О. Світлична, А. О. Горська, В. І. Зарецький, І. М. Дзюба, І. О. Світличний, Є. О. Сверстюк. Із середини 1970-х рр. починається плідний період творчості Г. Л. Гордасевич. Середина 1980-х рр. характеризується активною громадською діяльністю поетеси. У 1990 р. письменниця переїхала до Львова. Львівський період у житті та творчості поетеси, став завершальним і надзвичайно плідним етапом її діяльності. Зокрема, Г. Л. Гордасевич висуває свою кандидатуру в народні депутати України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними напрямками наукових розвідок є літературознавчий аналіз поезії, вивчення біографічного контексту (зокрема дисидентського періоду) та дослідження її публіцистичної спадщини. Основні напрямки досліджень – це літературознавчий аналіз. У бібліографічному описі О. П. Гуляєвої висвітлюється життя та творчість поетеси [1]. Дослідниця Т. М. Лободовська до 90-річчя дня народження Г. Л. Гордасевич опублікувала цікаву статтю на сайті Державного історико-культурного заповідника міста Острога [3]. Стаття С. С. Кіраль присвячена життю, дисидентській долі та багатогранній творчості видатної української письменниці [2]. Наразі відсутній глибокий критичний аналіз та комплексне представлення архівної спадщини Г. Л. Гордасевич.

Постановка завдання. Метою наукового дослідження є висвітлення життєвого та творчого шляху Г. Л. Гордасевич за допомогою архівних документів ККМ та ЦДАМЛМ України.

Оскільки творчий доробок Г. Л. Гордасевич є загальнодоступним, детальний виклад текстів її поезій, оповідань та статей з архівних фондів видається недоцільним. Тож художню та публіцистичну спадщину письменниці цілком легко знайти читачу, ми оминаємо цитування її архівних текстів, зосередившись на біографічних документах, матеріалах, пов'язаних з громадською діяльністю, епістолярії, а також джерелах про діячку.

Постановка завдання. Перша група документів має біографічний характер. До неї входять документи про подальшу реабілітацію, автобіографія, посвідчення та почесні відзнаки (орден «За вірність» ім. В. Стуса тощо). Слід окремо виділити довідку про реабілітацію, видану прокуратурою Рівненської області 11 травня 1992 р. У документі вказано місце проживання, місце роботи і посада Г. Гордасевич до арешту: м. Костопіль Рівненської області, студентка Острозького педучилища. Засуджена 31 липня 1952 р. Рівненським обласним судом. Стаття і термін покарання

з врахуванням внесених у вирок змін ст. 54-10 ч. II, ст. 54-2 КК УРСР. Заарештована 20 травня 1952 р., звільнена 23 грудня 1954 р. Знаходилась під арештом в місцях позбавлення волі 2 роки, 7 місяців, 3 дня. На основі ст. I Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. громадянка Гордасевич Галина Леонідівна реабілітована [22, арк. 1–2]. У друкованій автобіографії Г. Л. Гордасевич, датованій 2 березня 1987 р., м. Донецьк, вказує, що її батьки вже на той час мешкали в Черкасах. За спогадами письменниці, в 1966 р. у видавництві «Радянський письменник» вийшла перша поетична збірка «Веселки на тротуарах». У 1974 р. в тому ж видавництві – перша прозова збірка «Відцвіла шипшина» (прозу почала писати за порадою критика А. В. Клоччі). Критикою почала займатися в другій половині 1960-х рр., першу рецензію написала для газети «Социалистический Донбасс» на збірку Анатолія Кравченка «Сто шагов к солнцу» на прохання автора [4, арк. 1–2].

У спогадах «Мій батько, православний священник» Г. Л. Гордасевич детально і з великою любов'ю розповідає про свого тата Л. О. Гордасевича, який закінчив Кременецьку духовну семінарію, поступив на теологічний відділ Варшавського університету, одружився, рукоположився в Почаївській Лаврі, служив в с. Городець на Рівненщині, там же й арештували в червні 1941 р. Чекісти вимагали доносити інформацію зі сповіді. Категорично відмовився. Заслано на Колиму. Працював недовго кухарем на харчоблоці, перевізником на річці Ангарі, обморозив руки, ледве не ампутувати кінцівки, але обійшлось, залишився при лікарні санітаром. Диригував хором (культурно-виховна робота в таборі). Останні 20 років свого життя проживав в Черкасах у власному домі з дружиною, була одна церква на все місто, він там керував хором та підміняв відсутніх священників. Як пенсіонер він міг отримувати зарплату лише два місяці на рік, але він був ладний зовсім безплатно працювати аби лише бути в церкві. Служив в с. Михайлівка Черкаського району, помер від серцевого нападу в автобусі по дорозі на службу [16, арк. 1–2].

Грамота № 120, датована 24 серпня 2001 р., від Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих засвідчує нагородження почесною відзнакою-хрестом Г. Л. Гордасевич (посмертно), як колишнього політичного в'язня радянського окупаційного режиму, активного учасника боротьби за волю України [13, арк. 1]. Посвідчення № 012 підтверджує нагородження нагрудною відзнакою (орденом) «За вірність» ім. В. Стуса Г. Л. Гордасевич. Розпорядження № 83 від 26 квітня 2001 р. Голови Українського добровільного культурно-просвітницького, правозахисного благодійного товариства «Меморіал» ім. В. Стуса. Затверджено Головою Комісії Верховної Ради України з питань культури та національного відродження [14, арк. 1].

Друга група документів стосується громадської діяльності Г. Л. Гордасевич. Це статті, листівки з віршами, замітки, інтерв'ю, рекламно-агітаційні листки та календарики, виборча програма та звернення до виборців. Серед свідчень громадської діяльності поетеси є запрошення на вечір-реквієм, присвячений 10-річчю Чорнобильської трагедії (з програмою виступів за участю Г. Л. Гордасевич) та лист American Biographical Institute із запрошенням взяти участь в конкурсі MAN OF THE YEAR 9 січня 1999 р. [28, арк. 1; 29, арк. 1]. У газеті «Літературний Львів» за 1995 і 1997 рр. опубліковані інтерв'ю поетеси [9, арк. 4; 10, арк. 3; 11, арк. 2].

Оскільки Г. Л. Гордасевич подавалась в депутати Верховної Ради, після її балотування було сформовано пакет паперів, серед яких можна виділити декілька ключових документів. Сюди входять рекламно-агітаційні листки [12; 6], календарики [5] та буклети [7, арк. 2]. В архівному документі № 63 (ЦДАМЛМ), датованому 1998 р., містяться автобіографія, виборча програма та звернення до виборців, листівки кандидата в депутати Г. Л. Гордасевич від виборчого округу № 116, м. Львів. Програма фокусувалась на таких тезах:

1. Перегляд статусу депутатської недоторканності.

2. Перегляд статусу пенсіонера державного службовця.

3. Переглянути Закон «Про реабілітацію жертв тоталітарного режиму». 4. Порушити питання про виплату компенсації переселенцям з етнічних українських земель, які після Другої світової війни відійшли до Польщі.

5. Порушити питання про виплату Росією як правонаступницею СРСР компенсації репресованим і депортованим на її територію українцям за втрачене майно, а також за роботу в таборах. Відповідальний за випуск Б. Гордасевич. Від руки Г. Л. Гордасевич написано: «Проте не вдалося мені переконати виборців. 4.06.1998 р. Київ» [31, арк. 3, 5, 15].

Можна виокремити офіційні звернення Г. Л. Гордасевич як голови Львівського товариства шанувальників Т. Шевченка до різних

високопоставлених осіб України. У клопотанні до Президента України Л. Д. Кучми Г. Л. Гордасевич звертається з проханням прискорити розгляд представлення Львівською філармонією актриси Л. Г. Родзь на звання «Заслужена артистка України» [23]. У відкритому листі до Першого секретаря ЦК Компартії України П. М. Симоненка громадська діячка виступає з критикою з приводу його виступу по радіо у програмі «Україна передвиборна» (1994 р.) [24, арк. 2–3]. Від імені Львівського товариства шанувальників Т. Шевченка Г. Л. Гордасевич вимагає від Голови Верховної Ради України О. О. Мороза позбавлення депутатських прав тих посланців народу, які відмовилися прийняти присягу, та права голосу тих, що не хочуть використовувати державну мову в своїх виступах (1996 р.) [25, арк. 1].

У відкритому листі, датованому 1996 р., Президенту України Л. Д. Кучмі, Голові Верховної Ради О. О. Морозу, Прем'єр-міністру України Є. К. Марчуку Г. Л. Гордасевич пропонує від імені Львівського товариства шанувальників Т. Шевченка розробити на державному рівні програму національного відродження України. Зокрема, належним чином відзначити 150-ліття створення «Заповіту», а також організувати схематичний маршрут Т. Г. Шевченка за участі науковців, письменників, журналістів: Ісківці–Прилуки–Ніжин–Лубни–Чернігів–Київ–Васильків–Кам'янець-Подільський–Почаїв–Острог–Кременець–Вишневець–Берестечко [26, арк. 1–2].

5 квітня 1999 р. Г. Л. Гордасевич звертається до Голови Народного Руху України, голови Комітету з прав людини Верховної Ради України Г. Й. Удовенка з пропозицією щодо висунення кандидатом у депутати до Верховної Ради України представника Народного Руху від Донеччини В. В. Проценко [27, арк. 1].

В архівному документі № 62 (ЦДАМЛМ України) зібрано матеріали, присвячені 50, 60, 65-річчю від дня народження Г. Л. Гордасевич. Це статті, листівки з віршами, замітки за період 9 квітня 1985 р. – 1 квітня 2000 р. в газетах «Радянська Донеччина», «Тернопіль вечірній», «Неділя» тощо. Можна виокремити інтерв'ю ювілярки із З. Зимним, газета «Неділя», 26 травня 1995 р., в якому вона розповідає про святкування свого 60-річчя в Тернополі, а згодом і в Кременці. З 14 по 17 квітня, з сином Богданом їздила в Дібровицю, де письменниця провела свої дитячі роки. Навідалися до храму, де півстоліття тому служив її батько, Л. Гордасевич. У школі с. Орвяниця навіть з'ясувалося, що учні писали твір за віршем поетеси «Яничарська балада». А заключним акордом був творчий вечір в Національному музеї у Львові, де письменниця влаштувала своєрідну виставку, були розкладені різні речі і документи, почавши з похвальної грамоти за п'ятий клас, тюремна валізка, робочий одяг і шматок колючого дроту з табору, а також книжки, газети, журнали, грамоти за активну громадську і літературну діяльність, поміж них різні фотографії [30, арк. 4].

Третя група – це епістолярна спадщина. До цієї групи входять клопотання про надання фінансової підтримки, рецензії, листування щодо збірника про репресованих письменників України. Г. Л. Гордасевич, не маючи коштів, була вимушена шукати меценатів, які б допомогли її книгам побачити світ. 19 червня 1998 р. Г. Л. Гордасевич звертається з цього приводу до народного депутата України Ю. Л. Звягільського [17, арк. 1]. 4 жовтня 2000 р. в листі до народного депутата України Г. П. Антоньєвої просить допомогти з публікацією повісті «Соло для дівочого голосу», ділячись прикрими подіями в своєму житті, – померла мама поетеси, О. Гордасевич, та ряд інших важливих людей в житті поетеси, за її словами, невідомо коли пролунає останній дзвінок, а так хотілось ще за життя переконатися, що якесь місце в літературі вона зайняла [20, арк. 1–2]. Незважаючи на власне скрутне матеріальне становище Г. Л. Гордасевич намагалась завжди допомогти іншим письменникам. Зокрема, в листі до сумської поетеси Т. М. Хвостенко (Герасименко) надає свою рекомендацію для публікації її віршів в журналі «Дніпро», бо там Галина Леонідівна була членом редколегії [19, арк. 1].

Серед різноманітних напрямів літературної діяльності Г. Л. Гордасевич складала збірник про репресованих письменників. З цього приводу вона переписувалась з поетом, прозаїком, діячем підпілля ОУН М. О. Сарма-Соколовським щодо уточнення інформації про нього [18, арк. 1], також у листі до поетеси М. Ф. Федунець надсилає різноманітні історичні довідки про поетів Хмельниччини, зокрема й поетичну збірку В. Д. Булаєнка [21, арк. 1].

Четверта група документів – це матеріали про Г. Л. Гордасевич: статті, рецензії, спогади сучасників про її творчість, а також некрологи та опис вечорів пам'яті. У документі № 65 містяться вирізки з газет. Зокрема, в газеті «Заря Приазовья» за 6 листопада 1988 р. описується зустріч Г. Л. Гордасевич з учнями Микільської школи на Донеччині. У замітці за 4 січня 1990 р. в газеті «Друг читача» опублікована схвальна рецензія Л. Б. Тарнашинської на книгу Г. Л. Гордасевич «Силуети поетес» – літературні портрети українських поетес. У газеті

«Культура Донбасу», травень 1992 р., надруковано відгук на книгу поетеси «Прекрасні імена жіночі». Репортаж на шпальтах газети «Літературний Львів» за 23 квітня 1998 р. розповідає про візит Г. Л. Гордасевич до школи с. Порічне-Задвірне на Львівщині. Поетеса переконувала в необхідності знати свою рідну мову і продекламувала свою поему «Яничарська балада». Твір народився у лютому 1990 р., під час її подорожі до школи на Донеччині, яку намагались закрити, але цього не сталось [32, арк. 1, 2, 5, 12, 14].

У напівжартівливому тоні на перший погляд З. Зимний порівнює творчість В. Стуса та Г. Л. Гордасевич. Вони розпочинали свою дорогу в українську літературу з одного літературного об'єднання «Обрій» м. Донецька, яким керував на той час письменник Йосиф Курлат. Важливою є ще така деталь, що Г. Гордасевич прийшла до літоб'єднання саме того 1963 р., коли В. Стус вже переїхав до Києва, де поступив до аспірантури. Тобто, вони не мали ні особистих, ні творчих контактів, які могли б спричинити тематичне запозичення, а отже напрошується висновок, що то в самому літоб'єднанні «Обрій» вийшло стільки обдарованих письменників: О. Гарматюк, аж три лауреати Шевченківської премії – В. С. Стус, В. І. Захарченко, Л. М. Талалай, лауреат премії О. І. Білецького та В. В. Марченка Г. Л. Гордасевич, лауреат премії Лесі Українки О. Орач та лауреат багатьох премій в царині гумору А. П. Гарматюк. А ще поет В. І. Міщенко, поет і прозаїк М. Хижняк, поетка Т. Анісімова [33, арк. 1, 2, 3].

Серед архівних документів ККМ можна знайти запрошення взяти участь в урочистостях з нагоди 70-річчя від Дня народження Г. Л. Гордасевич [15], а також статтю Т. Сєніної «Жила, любила, плакала, сміялась» пам'яті поетеси в газеті «Вісник Кременецький» за 16 березня 2001 р. [8].

Висновки. Проведені архівні розвідки на базі фондів ККМ та ЦДАМЛМ України дозволяють по-новому осмислити масштаб постаті Г. Л. Гордасевич не лише як талановитої письменниці та громадської діячки, а й як незламної особистості, чия доля тісно переплетена з драматичною історією сходу та заходу України ХХ ст. На основі аналізу особистих документів, мемуарів, друкованих спогадів, вирізок із газет, плакатів, буклетів, що зберігаються в архівних фондах ККМ та ЦДАМЛМ України, можна зробити такі висновки.

У результаті проведеного дослідження було комплексно проаналізовано архівні матеріали ЦДАМЛМ України, які проливають світло на маловідомі сторінки життя та творчості Г. Л. Гордасевич. Залучення нових архівних джерел з фондів ККМ дозволило розширити обсяг відомих документів про письменницю. Документальна база дослідження є унікальним джерелом для реконструкції життя поетеси. Архівні матеріали підтверджують активну роль Г. Л. Гордасевич у збереженні культурної пам'яті та її зусилля щодо популяризації імен інших видатних українців, що свідчить про її тяглість у традиції українського просвітництва. Наукова обробка фондів Г. Л. Гордасевич дозволила систематизувати її спадщину за чотирма ключовими напрямами: біографічні документи, матеріали громадсько-політичної діяльності, епістолярій та рецензія її творчості сучасниками. Усі ці матеріали мають високу історико-культурну цінність. Вони не лише детально розкривають життєвий шлях і багатогранну працю поетеси, але й відкривають широкі перспективи для майбутніх літературознавчих, біографічних та історичних досліджень. Виявлений масив документів є унікальним джерелом для детальної реконструкції біографії поетеси. Архівні джерела документально підтверджують активну громадянську позицію письменниці, її вагому роль у збереженні національної пам'яті та популяризації імен видатних діячів української культури.

Індивідуальні фотографії Гордасевич Г. Л. серпень 1990–1996 рр. Арк. 4 // ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 69. 12 арк.

Список літератури:

1. Галина Гордасевич Йти просто по землі крізь терни… / уклад. О. П. Гуляєва. Маріуполь, 2020. 43 с. URL: https://bibliokids-mrpl.com.ua/images/OurEditions/gordasevich.pdf (дата звернення – 06.05.2026).

2. Кіраль С. С. «І пора почуватись великими»: штрихи біографії й творчості Галини Гордасевич (до 90-річчя від Дня народження) / Українська літературна газета 05.04.2025. URL: https://litgazeta.com.ua/articles/sydir-kiral-i-pora-pochuvatys-velykymy-shtrykhy-biohrafii-j-tvorchosti-halyny-hordasevych/ (дата звернення – 18.07.2026)

3. Лободовська Т. М. «Йти просто по землі крізь терни…» (До 90-річчя з дня народження Галини Гордасевич) / Державний історико-культурний заповідник міста Острога 30.03.2025. URL: https:/ostrohcastle.com.ua/jty-prosto-po-zemli-kriz-terny-br-do-90-richchya-z-dnya-narodzhennya-galyny-gordasevych/ (дата звернення – 06.05.2026).

4. Друкована автобіографія Г. Л. Гордасевич / Кременецький краєзнавчий музей (далі ККМ) № 22540-Док.-2521. 2 арк.

5. Календарик на 2000 р. На зворотній стороні – фотопортрет Г. Л. Гордасевич / ККМ № 37595-Пл-л.-6144. 1 арк.

6. Листок агітаційний, де поміщено портрет та автограф Г. Л. Гордасевич / ККМ № 37601-Пл-л.-6146. 1 арк.

7. Буклет Г. Л. Гордасевич з короткою біографією / ККМ № 37603–37609-Пл-л.-6148–6150. 1 арк.

8. Сєніна Т. «Жила, любила, плакала, сміялась» / Вісник Кременецький. 16.03.2001 / ККМ № 38603-Пл-л.-6498. 1 арк.

9. Інтерв'ю з Г. Л Гордасевич в газеті «Літературний Львів» 1997 р. під назвою «Пишу політичні детективи» / ККМ № 37604–37605-Арх.-530–531. 5 арк.

10. Інтерв'ю з Г. Л. Гордасевич в газеті «Літературний Львів» 1997 р., під назвою «Пишу політичні детективи» / ККМ № 37604-Архів-370. 1 арк.

11. Інтерв'ю з Г. Л. Гордасевич / Літературний Львів. 1995 / ККМ № 37605-Архів-531. 1 арк.

12. Календар на 2000 р. На лицевій стороні фото Г. Л. Гордасевич з сином / ККМ № 38479-Пл-л.-6602. 1 арк.

13. Почесна відзнака-хрест «За заслуги в боротьбі за волю України» № 120 / ККМ № 40085-Док.-4297. 1 арк.

14. Посвідчення Г. Л. Гордасевич / ККМ № 40086-Док.-4298. 1 арк.

15. Запрошення прийняти участь в урочистостях з нагоди 70-річчя від Дня народження Г. Л. Гордасевич / ККМ № 41680- Пл-л.-7552. 1 арк.

16. Спогади «Мій батько, православний священик», «Автопортрет на фоні Рівненщини», «Донеччина в моїй судьбі», «Чоловічі справи». Авторизований маш. Вирізка з газети «Східний часопис». 1990 р. – 25 березня 1995 р. / Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України) Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 30. 21 арк.

17. Лист Г. Л. Гордасевич Ю. Л. Звягільському 19 червня 1998 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 44. 1 арк.

18. Лист Г. Л. Гордасевич М. О. Сармі-Соколовському 19 березня 1996 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 46. 1 арк.

19. Лист Г. Л. Гордасевич до Хвостенко (Герасименко) Т. М. б/д. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 47. 1 арк.

20. Листи Г. Л. Гордасевич невстановленим особам із зверненнями «Пані Галино!», «…Магдалино!». 4 жовтня 2000 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 48. 3 арк.

21. Лист М. Ф. Федунця 9 грудня 1997 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 49. 1 арк.

22. Довідка, видана прокуратурою Рівненської обл. про реабілітацію, творча характеристика (без закінчення). 11 травня 1992 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 50. 1 арк.

23. Лист Г. Л. Гордасевич Президентові України Кучмі Л. Д., з проханням прискорити розгляд представлення Львівською філармонією актриси Родзь Л. на звання «Заслужена артистка України». 1990-ті рр. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 53. 1 арк.

24. Відкритий лист ГГЛ Першому секретареві ЦК Компартії України Петрові Симоненку з приводу його виступу по радіо у програмі «Україна передвиборна». 1994 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 54. 9 арк.

25. Лист Г. Л. Гордасевич голові Верховної Ради України О. О. Морозу з вимогою від Львівського братства шанувальників Тараса Шевченка щодо позбавлення депутатських прав тих посланців народу, які відмовилися прийняти присягу, та права голосу тих, що не хочуть використовувати державну мову в своїх виступах. 1996 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 55. 1 арк.

26. Лист Г. Л. Гордасевич Президентові України Л. Д. Кучмі, голові Верховної Ради України О. О. Морозу, Прем'єр-міністру України Є. К. Марчуку з пропозицією від ЛБШТШ розробити на державному рівні програму національного відродження України. 1996 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 56. 2 арк.

27. Лист Г. Л. Гордасевич Голові народного руху України, голові Комітету з прав людини ВРУ Г. Й. Удовенку з пропозицією щодо висунення кандидатом у депутати до ВРУ представника народного руху від Донеччини Проценко В. Додається також лист поетеси до Проценко В. 5 квітня 1999 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 58. 3 арк.

28. Запрошення на вечір-реквієм, присвячений 10-річчю Чорнобильської трагедії (з програмою виступів за участю Г. Л. Гордасевич). 24 квітня 1996 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 59. 1 арк.

29. Лист American Biographical Institute до Гордасевич Г. Л. з запрошенням взяти участь в конкурсі MAN OF THE YEAR 9 січня 1999 р. Додано бланк анкети для заповнення конкурсантам. 20 листопада 1998 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 60. 3 арк.

30. Матеріали, присвячені 50, 60, 65-річчю від дня народження Гордасевич Г. Л. (статті, листівка з віршами, замітки). Вирізки з газ. «Радянська Донеччина», «Тернопіль вечірній», «Неділя» та ін. 9 квітня 1985 р. – 1 квітня 2000 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 62. 9 арк.

31. Матеріали про висунення Гордасевич Г. Л. кандидатом у депутати до Верховної Ради України (автобіографія, виборча програма звернення до виборців, листівки та ін.). 1998 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 63. 19 арк.

32. Куценко Н. «Слово рідне, мова рідна», Тарнашинська Л. «Мелодія тринадцяти струн», Щербаков В. «Прощание с Изольдой»; редакційні та хронікальні замітки про зустрічі Гордасевич Г. Л. з учнями шкіл м. Львова і Львівщини та ін. Вирізки з газ. «Культура Донбасу», «Літературний Львів» та ін. 6 листопада 1988 р. – 23 квітня 1998 р. / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 65. 14 арк.

33. Зимний З. «Муха Стуса проти мухи Галини Гордасевич» (спогад) / ЦДАМЛМ України. Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 66. 5 арк.

Ivashchuk L. A. THE FIGURE OF GALINA HORDASEVYCH IN THE LIGHT OF ARCHIVE RESEARCH

The article is devoted to the study of the archival heritage of the Ukrainian poetess, writer, and public figure Halyna Leonidivna Gordasevich in the scientific archive of the Kremenets Museum of Local Lore (KKM) and the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine (CSAMLM of Ukraine). The research methods are based on purposeful scientific analysis and synthesis for the process of studying archival sources and systematization for their grouping depending on common features. The result of the work is the introduction into scientific circulation of previously unknown archival materials, in particular documents of the KKM. Archival documents F. 1293 at the Central State Archives of Ukraine were described. Documents relating to the archival heritage of G. L. Gordasevych can be conditionally divided into four groups. The first group includes documents on further rehabilitation, autobiographies, certificates and honorary distinctions. The second group of documents concerns G. L. Gordasevych's public activities – these are articles, postcards with poems, notes, interviews, advertising and campaign leaflets and calendars, election program and appeals to voters. The third group is the epistolary heritage. This group includes requests for financial support, reviews, correspondence regarding clarifications of data regarding journalistic and historical publications by G. L. Gordasevich. The fourth group of documents includes articles, reviews, memoirs of contemporaries about her work, as well as obituaries and descriptions of memorial evenings. Conclusions. Familiarization with the materials of the poetess's personal fund at the Central State Archives of Ukrainian Literature and Literature and the Central Committee of the Ukrainian Academy of Sciences allows us to draw the following conclusions. Archival funds confirm the significant contribution of G. Gordasevych to the revival of Ukrainian identity in eastern Ukraine. Archival files highlight her as a highly educated, principled person whose life was subordinated to the idea of statehood, for which she was awarded a number of awards. Preserved autographs and correspondence serve as the basis for historical and literary research.

Keywords: *archival heritage, Halyna Leonidivna Gordasevych, documents.*

Дата першого надходження статті до видання: 14.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 7.036(477)(=411.16):316.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.41

Сердобольська О. Ю.
https://orcid.org/0000-0003-3854-6642
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Федченко Є. Е.
https://orcid.org/0000-0001-9050-3338
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОМУ МИСТЕЦЬКОМУ ПРОСТОРІ: ВОЛОДИМИР БАРАНОВ-РОССІНЕ ТА ХАНА ОРЛОФФ

У сучасному мистецтвознавчому дискурсі культурна ідентичність дедалі частіше розглядається не як усталена сукупність національних або етнічних ознак, а як динамічний процес становлення, позиціонування та репрезентації. Особливо показовими в цьому контексті є мистецькі біографії Володимира Баранова-Россіне та Хани Орлофф, сформовані на перетині українського та єврейського походження, імперського досвіду, міграційних траєкторій і паризького мистецького середовища. Вивчення цих постатей дає змогу простежити, як культурна належність трансформується під впливом переміщень, професійної соціалізації та включення до нових художніх середовищ.

Метою статті є дослідження культурної ідентичності Володимира Баранова-Россіне та Хани Орлофф, як динамічного процесу становлення і позиціонування, а також виявлення особливостей взаємодії українського та єврейського походження, імперського досвіду, міграції та паризького мистецького середовища.

Теоретичною основою дослідження є концепція культурної ідентичності Стюарта Голла, що передбачає її осмислення через категорії становлення, позиціонування та репрезентації. Методологію «histoire croisée», розроблену Майклом Вернером і Бенедіктом Циммерманном, використано для аналізу перехрещень культурних просторів, циркуляції художніх моделей, взаємних трансформацій і історичної змінності категорій національної та культурної належності.

Наукова новизна полягає у проблемному зіставленні мистецьких траєкторій Баранова-Россіне та Орлофф не як симетричних біографій або прикладів переходу між усталеними національними культурами, а як різних конфігурацій культурних перехрещень. Означення «український», «єврейський», «французький» та «Паризька школа» розглянуто як історично змінні режими культурного позиціонування та репрезентації.

У результаті дослідження встановлено, що культурна належність обох митців формувалася в процесах міграції, професійної соціалізації, художньої циркуляції та інституційного переозначення. У творчій траєкторії Баранова-Россіне ця перехресність проявилася передусім у поєднанні авангардних і міждисциплінарних практик, тоді як у творчості Орлофф – у взаємодії діаспорного досвіду, культурної пам'яті, паризького модернізму та пізніших зв'язків з Ізраїлем. Таким чином, українсько-єврейська ідентичність у розглянутих випадках постає не як фіксована подвійна характеристика, а як історично ситуйований і змінний процес культурного самовизначення.

Ключові слова: *культурна ідентичність, українсько-єврейське мистецтво, єврейське мистецтво, мистецтво XX століття, Володимир Баранов-Россіне, Хана Орлофф, діаспора, histoire croisée, Паризька школа, авангард, авангардна естетика.*

© Сердобольська О. Ю., Федченко Є. Е., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Проблема культурної належності митців модернізму, чиї біографії формувалися в умовах імперій, міграцій і транснаціональних мистецьких мереж, вимагає відмови від одновимірних національних класифікацій. Володимир Баранов-Россіне та Хана Орлофф є особливо показовими в цьому сенсі: обидва походили з українських територій Російської імперії, зростали в єврейському культурному середовищі та професійно сформувалися в контакті з Парижем, однак їхні траєкторії, досвіди міграції й способи художнього позиціонування істотно відрізнялися. Тому актуальним є не встановлення єдиної «правильної» національної належності цих митців, а дослідження механізмів, через які різні форми належності набували значення в конкретних історичних та мистецьких контекстах. Такий ракурс важливий і для сучасної історії мистецтва, оскільки категорії «український митець», «єврейський митець», «французький модернізм» або «Паризька школа» не є взаємозамінними нейтральними означеннями. Вони виникали в різних інституційних та історіографічних умовах і можуть по-різному структурувати бачення одного й того самого художнього доробку. Отже, аналіз культурної ідентичності потребує одночасного врахування біографічного досвіду, мистецьких мереж, репрезентацій і самої історії категоризації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія творчості Володимира Баранова-Россіне та Хани Орлофф сформувалася переважно в межах окремих біографічних, національних і мистецьких контекстів. Український вимір творчості Баранова-Россіне розглядають Мирослав Шкандрій, Віта Сусак і Катя Денисова, акцентуючи його зв'язок з українським авангардом, одеським художнім середовищем та еміграційними мережами Парижа [21; 23; 6]. Жан-Клод Маркаде окремо проблематизує традиційне включення митця до категорії «російського авангарду» та наголошує на необхідності врахування українського контексту його творчості [15]. Для аналізу Одеси, як полікультурного простору важливою є праця Стелли Гервас [9], тоді як Річард Сонн розглядає Баранова-Россіне в ширшому контексті єврейської мистецької діаспори Парижа [22]. Творчість Хани Орлофф найбільш послідовно досліджена Полою Бірнбаум, яка аналізує її крізь проблематику єврейської ідентичності, діаспори, гендеру, материнства та переміщення між Україною, Палестиною, Францією та Ізраїлем [2; 3]. Водночас у наявній літературі український, єврейський, французький та інші культурні виміри обох митців здебільшого досліджуються окремо. Менш розробленим залишається питання їхньої взаємодії в процесі формування культурної ідентичності, а також історичної мінливості самих категорій, за допомогою яких Баранова-Россіне та Орлофф включали до різних національних і мистецьких канонів. Саме цей аспект становить основний предмет запропонованого дослідження.

Методологічно дослідження спирається на процесуальне розуміння культурної ідентичності Стюарта Голла та концепцію «histoire croisée» Майкла Вернера і Бенедікт Циммерманн. Голлове трактування ідентичності як становлення і позиціонування дає змогу відійти від її розуміння як сталої сукупності етнічних чи національних ознак і простежити, як культурна належність переозначується в історичному досвіді та репрезентації [12, с. 222–237]. «Histoire croisée», своєю чергою, орієнтує аналіз на перетини, циркуляції та взаємні трансформації культурних просторів і водночас вимагає історизувати самі категорії належності [25, с. 30–50]. Відповідно, означення «український», «єврейський», «російський», «французький» і «Паризька школа» розглядаються тут не як наперед задані характеристики митців, а як історично змінні способи їхнього позиціонування та репрезентації.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження та аналіз культурної ідентичності Володимира Баранова-Россіне та Хани Орлофф, як динамічного процесу становлення і позиціонування та виявлення того, яким чином українське й єврейське походження, імперський досвід, міграційні траєкторії, паризьке художнє середовище і пізніші режими історіографічної репрезентації перехрещувалися та переозначували культурну належність обох митців.

Виклад основного матеріалу. Ранній досвід Баранова-Россіне вже засвідчує складність культурного середовища, у якому формувався митець. Він народився у Великій Лепетисі Таврійської губернії, на території сучасної України, в єврейській родині [16]. Упродовж життя змінювалися форми імені, під якими художник виступав у різних мистецьких середовища: у ранніх документах фігурував як Шулим Вольф Давидович Баранов, а згодом використовував ім'я Володимир Баранов-Россіне. Цю зміну доцільно трактувати не як однозначне свідчення зміни національної ідентичності, а як один із проявів публічного позиціонування митця.

Важливим етапом раннього мистецького формування був одеський період. У 1903–1907 роках

Баранов-Россіне навчався в Одеській школі образотворчого мистецтва, де здобув фахову підготовку та ознайомився із сучасними європейськими художніми тенденціями [21, с. 14]. Одеса початку XX століття була багатомовним і полікультурним міським середовищем із розвиненими міжнародними зв'язками. Стелла Гервас характеризує її як периферійний щодо імперського центру, але відкритий до європейських впливів простір [9, с. 107–124]. Відтак одеський період доцільно розглядати не лише як початковий етап біографії митця, а як простір його раннього мистецького формування, позначений взаємодією українського, єврейського, імперського та ширшого європейського контекстів.

Навчання Баранова-Россіне в Санкт-Петербурзі у 1908–1909 роках включило його до авангардного мистецького середовища та ранніх виставкових практик російського й українського авангарду [21, с. 14]. Жан-Клод Маркаде акцентує на українському контексті творчості митця, розглядаючи його поряд з іншими представниками українського авангарду [15, с. 31–44]. Відтак його належність до «російського авангарду» доцільно трактувати як історіографічну класифікацію, тоді як у перспективі «histoire croisée» авангард постає як транснаціональна мережа культурних взаємодій.

Переїзд до Парижа 1910 року змінив професійне середовище Баранова-Россіне, включивши його до кола митців з України, пов'язаних із паризьким модернізмом і феноменом Паризької школи [23]. Участь в Осінньому салоні та Салоні незалежних, проживання в Ла-Рюш і контакти з Олександром Архипенком, Осипом Цадкіним, Марком Шагалом, Хаїмом Сутіним, Сонею та Робером Делоне засвідчують його включеність у транснаціональне мистецьке середовище Парижа [20, с. 60, 63, 69]. Водночас цей процес доцільно розглядати не як односторонній «вплив Парижа», а як взаємодію засвоєних художником моделей із кубізмом, футуризмом, орфізмом та іншими напрямами європейського модернізму. Твори початку 1910-х років, зокрема цикли «Адам і Єва» та «Апокаліпсис», демонструють експериментальне переосмислення форми й кольору, в якому ремінісценції Сезанна поєднуються з авангардними пошуками [24]. Нефігуративні скульптурні конструкції 1913–1914 років, представлені, зокрема, на Салоні незалежних 1914 року, засвідчують його участь у транснаціональному оновленні скульптурної мови.

Ще виразніше принцип перехрещення проявився у прагненні художника поєднати різні медіа. Річард Сонн розглядає експерименти Баранова-Россіне в контексті синестетичних пошуків художників-іммігрантів у Парижі, пов'язуючи їх із передаванням музичного ритму засобами кольору й форми [22, с. 196–198]. Вони були частиною ширшого явища «візуальної музики», що поєднувало абстракцію, світло, колір і звук [4]. Після експериментів зі світло-кольоровими проєкціями у Скандинавії Баранов-Россіне у 1920–1923 роках створив оптофонічне піаніно, механізм якого включав розписані диски, призми, лінзи, дзеркала та джерело світла [14, с. 47]. У перспективі «histoire croisée» цей експеримент можна трактувати як перетин живопису, музики, оптики, механіки та перформативної практики.

Перша світова війна перервала перший паризький період художника. Після перебування у Скандинавії та кількох років роботи на теренах колишньої Російської імперії Баранов-Россіне 1925 року остаточно оселився в Парижі [20, с. 13–15]. У пізнішій творчості помітні контакти із сюрреалізмом і біоморфною абстракцією, а паралельне захоплення винахідництвом продовжувало характерну для нього тенденцію до синтезу мистецтва, науки й технології [24]. Отже, транснаціональний вимір його творчості виявлявся не лише в географії переміщень, а й у тому, як він поєднував досвід різних мистецьких середовищ із науково-технологічними пошуками.

Показовим є і сучасне музейне позиціонування Баранова-Россіне. Музей сучасного мистецтва (Museum of Modern Art) [19] у Нью-Йорку визначає його як українського художника, Центр Жоржа Помпіду (Centre Pompidou) [5] – як митця російської національності, народженого в Україні, тоді як у каталозі Музею і саду скульптур Гіршгорна (Hirshhorn Museum and Sculpture Garden) [13] його представлено як російського митця, народженого у Херсоні, Україна («Russian, b. Kherson, Ukraine»). Така розбіжність демонструє, що культурна належність продовжує переозначуватися через музейні атрибуції та історіографічні рамки. У межах концепції Стюарта Голла репрезентація тут не просто відображає вже сформовану ідентичність, а бере участь у виробленні позицій, через які художника вписують у різні культурні історії [12, с. 222–237]. Відтак український, єврейський, імперський, радянський і французький контексти його мистецької біографії доцільно розглядати не ізольовано, а як історично змінну реляційну конфігурацію.

Мистецька біографія Хани Орлофф розгорталася за іншою траєкторією, однак її культурний

досвід так само не зводиться до однієї національної належності. Вона народилася 1888 року на українських територіях Російської імперії в єврейській родині. У родинному середовищі співіснували їдиш та українська, а також іврит і російська [11, с. 2]. Цей факт важливий не як ілюстрація «змішаної» ідентичності, а як свідчення того, що локальний український, єврейський і імперський контексти були взаємопроникними ще до міграції.

На відміну від Баранова-Россіне, перше переміщення Хани Орлофф було безпосередньо пов'язане з антиєврейським насильством. У 1905 році її родина, рятуючись від погромів, залишила Україну й емігрувала до Палестини, де оселилася в Петах-Тікві [3, с. 16–21]. Цей досвід важливий не лише як біографічний епізод. Пола Бірнбаум розглядає цю траєкторію в контексті вимушеного переміщення, діаспори та множинної культурної належності [3]. Крізь призму процесуальної концепції ідентичності від'їзд з України можна трактувати як розрив, що не знищує попередньої належності, а змінює її конфігурацію. Палестинський період посилив її зв'язок із єврейським культурним середовищем, однак процес формування ідентичності тривав і надалі.

1910 року Орлофф переїхала до Парижа, а 1911-го вступила до Школи декоративного мистецтва (École des Arts décoratifs). Академічна освіта поєднувалася з неформальним середовищем Академії Марії Васильєвої та Монпарнаса, де вона контактувала з Фернаном Леже, Амедео Модільяні, Хаїмом Сутіним, Мойсеєм Кіслінгом та іншими представниками паризького модернізму [11, с. 4–5]. Її художня мова формувалася через вибіркову трансформацію модерністських формальних рішень: видовження пропорцій, узагальнення об'ємів, фронтальність і декоративну організацію поверхні. Гробо-Дрейфюс відзначає також спорідненість її пошуків із творами Модільяні, Елі Надельмана та Олександра Архипенка [11, с 5–6]. У перспективі «histoire croisée» ці паралелі варто трактувати як результат циркуляції форм у спільному художньому середовищі.

Одним із ключових творів раннього періоду є дерев'яне «Maternité» («Материнство») 1914 року. Узагальнення й геометризація форми дистанціюють його від академічної моделі скульптури. Мотив матері й дитини став для Орлофф довготривалим: у 1914–1961 роках вона створила двадцять чотири роботи на цю тему [11, с. 15]. Пола Бірнбаум розглядає материнство як один із центральних мотивів, через які Орлофф формувала образ модерної єврейської жінки, поєднуючи професійну ідентичність мисткині з досвідом жіночого тіла й материнства [1, с. 45–56]. Водночас було б спрощенням трактувати цей мотив як безпосередній вияв «єврейської сутності» її мистецтва. У межах запропонованого Голлом підходу він постає як динамічний образний комплекс, де перетинаються приватний досвід, модерністська пластична мова, гендерні уявлення та культурна пам'ять [12, с. 225–226; с. 235].

Подібна логіка простежуєтьсяу трактуванні Орлофф оголеного жіночого тіла. У роботі «Жінка, що купається навпочіпки» (Grande baigneuse accroupie, 1925; також Femme accroupie) 1924–1925 років антична традиція Афродіти навпочіпки, переосмислена в XIX та XX століттях Роденом, Майолем, Матіссом та іншими митцями, поєднується з модерністським узагальненням форми. Стилізація й лаконічність поверхні віддаляють твір від академічної моделі ню [10, с. 25; 7, с. 126; 17, с. 135, с. 218–219]. У цьому випадку культурна пам'ять виявляється не у прямому цитуванні «національних» мотивів, а в переосмисленні європейської художньої традиції.

До середини 1920-х років Орлофф була інтегрована у паризьке мистецьке середовище: брала участь у салонах, отримала французьке громадянство й мала власну майстерню [18]. Однак французький контекст не витіснив попередніх культурних зв'язків, а доповнив їх, вплинувши на подальше формування та репрезентацію її ідентичності. Новим тяжким випробуванням для мисткині стала Друга світова війна: 1942 року вона залишила Париж і виїхала до Швейцарії, а після повернення виявила, що її майстерню пограбували. У створеній 1945 року скульптурі «Повернення» пережитий досвід осмислюється через експресивне опрацювання поверхні та напруженість форми, що засвідчують трансформацію пластичної мови мисткині [8].

Після створення Держави Ізраїль Орлофф активніше працювала в ізраїльському культурному просторі: від 1949 року виставлялася в Тель-Авіві, Єрусалимі та Хайфі, створила портрет Давида Бен-Ґуріона, а 1961 року в Ізраїлі відбулася ретроспектива її творчості [11, с. 11]. Цей етап засвідчує, що єврейський та ізраїльський виміри її належності набували нових форм у змінених політичних та інституційних умовах. Водночас означення мисткині як представниці «Паризької школи» фіксує лише один аспект її мистецької біографії й не охоплює всієї складності її культурних зв'язків та ідентифікацій. У перспективі «histoire croisée» український, єврейський, французький

та ізраїльський виміри доцільно розглядати як історично змінну конфігурацію, сформовану на перетині місця походження, пам'яті, досвіду переслідування, Палестини, Парижа та Ізраїлю [12, с. 222-237; 25, с. 30–50].

Зіставлення Баранова-Россіне та Орлофф виявляє спільність вихідних обставин, але не симетричність їхніх траєкторій. Обидва народилися 1888 року на українських територіях Російської імперії в єврейських родинах і 1910 року опинилися в Парижі. У перспективі «histoire croisée» важливіше не вибудовувати з цих збігів наперед задану порівняльну схему, а простежити, як по-різному структурувалися їхні переміщення, професійні контакти та способи репрезентації. У Баранова-Россіне перехресність найвиразніше проявилася у взаємодії авангардних мов і медіа – живопису, скульптури, музики, оптики й технології. У випадку Орлофф домінує інша конфігурація: вимушена міграція, діаспорний досвід, Палестина, Париж, травма Другої світової війни та пізніший зв'язок з Ізраїлем, що особливо виразно проявляється в темах материнства, жіночого тіла, втрати й повернення. Саме ця відмінність не дозволяє використовувати поняття «українсько-єврейська ідентичність» як універсальну формулу. Йдеться радше про дослідницьку проблему: які форми належності набували значення в конкретний момент, через які інституції й мистецькі практики вони артикулятувалися та як змінювалися внаслідок міграцій, політичних розривів і подальшої історіографічної канонізації. Відтак українсько-єврейський вимір траєкторій Баранова-Россіне та Орлофф постає не як сума двох сталих компонентів, а як історично змінна конфігурація культурних зв'язків.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що культурну ідентичність Володимира Баранова-Россіне та Хани Орлофф доцільно розглядати не як наперед задану національну чи етнічну характеристику, а як історично змінну конфігурацію належностей. Українське походження, єврейський родинний і культурний досвід, перебування в імперському просторі, міграції та включення до паризького мистецького життя не утворювали послідовності, у якій одна ідентичність витісняла іншу. Їхнє співвідношення змінювалося залежно від конкретного історичного контексту, професійних контактів, політичних розривів та способів подальшої репрезентації митців. Відтак поняття українсько-єврейської ідентичності в цих випадках означає не фіксовану «подвійну» належність, а динаміку взаємодії різних культурних зв'язків.

Водночас подібність вихідних обставин не зумовила симетричності двох траєкторій. У творчості Баранова-Россіне культурні перетини особливо виразно проявилися у взаємодії різних авангардних мов і медіа – живопису, скульптури, музики, оптики та технології. Для Орлофф вагомішими стали досвід вимушеної міграції, діаспори, пам'яті та зміни культурних координат між Україною, Палестиною, Францією та Ізраїлем. Її звернення до материнства, жіночого тіла, втрати й повернення показує, як особистий досвід і ширші культурні наративи могли входити в художню практику, не перетворюючись на безпосередню ілюстрацію етнічної чи національної належності.

Важливим результатом дослідження є також виявлення історичної мінливості самих категорій, за допомогою яких спадщину обох митців включали до різних мистецьких історій. Означення «український», «єврейський», «російський», «французький» або «Паризька школа» набували різного змісту залежно від часу, інституційного середовища та історіографічної оптики. Тому питання культурної належності Баранова-Россіне та Орлофф доцільно ставити не як пошук остаточної національної атрибуції, а як дослідження процесів, через які ця належність формувалася, змінювалася й репрезентувалася.

Список літератури:

1. Birnbaum P. J. Chana Orloff: Sculpting as a Modern Jewish Mother. In: Buller R. E. (ed.). Reconciling Art and Mothering. Ashgate, 2012. P. 45–56.

2. Birnbaum P. J. Chana Orloff: A Modern Jewish Woman Sculptor of the School of Paris. Journal of Modern Jewish Studies. 2016. Vol. 15, No. 1. P. 65–87. DOI: https://doi.org/10.1080/14725886.2015.1120430

3. Birnbaum P.J. Sculpting a Life: Chana Orloff between Paris and Tel Aviv. Waltham, MA: Brandeis University Press, 2022. 440 p.

4. Brougher K., Mattis O., Strick J., Wiseman A., Zilczer J. Visual Music: Synaesthesia in Art and Music Since 1900. London: Thames & Hudson, 2005. 271 p.

5. Centre Pompidou. Vladimir Baranoff Rossiné. n.d. URL: https://www.centrepompidou.fr/en/ressources/personne/cR5Agn9

6. Denysova K. The Émigrés from Ukraine: Archipenko, Delaunay and Baranoff-Rossiné. In: Akinsha K., Denysova K., Kashuba-Volvach O. (eds.). In the Eye of the Storm: Modernism in Ukraine, 1900–1930s. London : Thames & Hudson, 2022. P. 104–109.

7. Gamzu H., Cassou J., Goldscheider C., Coutard-Salmon G. Chana Orloff: Catalogue Raisonné. Brescia : Shakespeare & Company, 1980. 159 p.

8. Garzón E.I., Azulay Tapiero M. Chana Orloff: la mémoire sculptée. In: Fleury B., Mercier A., Monnier A. (eds.). Témoignage, mémoire et histoire: Mélanges offerts à Jacques Walter. Éditions de l'Université de Lorraine, 2023. P. 227–247. DOI: https://doi.org/10.62688/edul/b9782384510207/c14

9. Ghervas S. Odessa et les confins de l'Europe: un éclairage historique. In: Ghervas S., Rosset F. (eds.). Lieux d'Europe. Mythes et limites. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2008. P. 107–124. DOI: https://doi.org/10.4000/books.editionsmsh.784

10. Gianfreda S. Chana Orloff: Grande baigneuse accroupie, 1925; 2000 (posthumer Guss). In: Jahresbericht 2024. Zürich: Zürcher Kunstgesellschaft, 2024. P. 24–26. URL: https://jahresbericht.kunsthaus.ch/2024/media/pages/downloads/46c63815f0-1745799883/01_kuns_jahresbericht_2024_einstieg.pdf

11. Grobot-Dreyfus A. Chana Orloff, Maternité, 1914. Une exposition – une œuvre. Paris: Musée d'art et d'histoire du Judaïsme, 2021. URL: https://www.academia.edu/49505158/Chana_Orloff_Maternite_1914_MAHJ

12. Hall S. Cultural Identity and Diaspora. In: Rutherford J. (ed.). Identity: Community, Culture, Difference. Lawrence & Wishart, 1990. P. 222–237.

13. Hirshhorn Museum and Sculpture Garden. Capriccio Musicale (Circus). Smithsonian Institution. n.d. URL: https://www.si.edu/object/capriccio-musicale-circus%3Ahmsg_88.8

14. Leal B. (dir.). Collection art moderne: La collection du Centre Pompidou, Musée national d'art moderne. Centre Pompidou, 2007. 642 p.

15. Marcadé J.-C. Sur quelques traits distinctifs de l'école ukrainienne. Histoire de l'art. 2023a. No. 91. P. 31–44. URL: https://devisu.inha.fr/histoiredelart/100

16. Marcadé J.-C. Vladimir Baranoff-Rossiné. Galerie Le Minotaure, 2023. 124 p. ISBN 978-2-38203-141-4.

17. Marcilhac F. Chana Orloff. Paris: Les Éditions de l'Amateur, 1991. 319 p.

18. Muller N. Chana Orloff, une femme artiste ukrainienne (1). Institut national d'histoire de l'art. 2024. URL: https://www.inha.fr/actualites/chana-orloff-une-femme-artiste-ukrainienne-1/

19. Museum of Modern Art. Vladimir Baranoff-Rossiné. n.d. URL: https://www.moma.org/artists/325-vladimir-baranoff-rossine

20. Pattu C. Vladimir Baranov-Rossiné (1888–1944), artiste pluridisciplinaire, créateur et interprète au sein de l'Avant-garde russe. Master's thesis. 2016. DUMAS. URL: https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01691791

21. Shkandrij M. Avant-Garde Art in Ukraine, 1910–1930: Contested Memory. Boston: Academic Studies Press, 2019. 202 p.

22. Sonn R.D. Modernist Diaspora: Immigrant Jewish Artists in Paris, 1900–1945. Bloomsbury Visual Arts, 2022. 392 p.

23. Susak V. Ukrainian Artists in Paris, 1900–1939. Rodovid Press, 2010. 408 p.

24. Tyl M. Baranoff-Rossiné, Vladimir. Galerie Le Minotaure. URL: https://galerieleminotaure.net/artist/baranoff-rossine-vladimir/

25. Werner M., Zimmermann B. Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. History and Theory. 2006. Vol. 45, No. 1. P. 30–50. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2006.00347.x

Serdobolska O. Yu., Fedchenko Ye. E. UKRAINIAN-JEWISH IDENTITY IN THE TRANSNATIONAL ART SPACE: VOLODYMYR BARANOV-ROSSINÉ AND CHANA ORLOFF

In contemporary art-historical discourse, cultural identity is increasingly understood not as a fixed set of national or ethnic attributes, but as a dynamic process of formation, positioning, and representation. The artistic biographies of Volodymyr Baranov-Rossiné and Chana Orloff are particularly illustrative in this regard, having been shaped at the intersection of Ukrainian and Jewish heritage, imperial experience, migratory trajectories, and the Parisian artistic milieu. Examining these figures makes it possible to trace how cultural belonging is transformed through migration, professional socialization, and integration into new artistic environments. The aim of the article is to examine the cultural identities of Volodymyr Baranov-Rossiné and Chana Orloff as dynamic processes of formation and positioning, while also identifying the ways in which their Ukrainian and Jewish heritage, imperial experience, migration, and involvement in the Parisian artistic milieu intersected and interacted.

The theoretical framework of the study draws on Stuart Hall's concept of cultural identity, which approaches identity through the categories of becoming, positioning, and representation. The methodology of histoire croisée, developed by Michael Werner and Bénédicte Zimmermann, is employed to analyze the intersections of cultural spaces, the circulation of artistic models, processes of mutual transformation, and the historical contingency of categories of national and cultural belonging. The scholarly novelty of the study lies in a problem-oriented comparison of the artistic trajectories of Baranov-Rossiné and Orloff,

not as symmetrical biographies or as examples of movement between established national cultures, but as distinct configurations of cultural entanglements. The designations "Ukrainian", "Jewish", "French", and "School of Paris" are considered as historically changing modes of cultural positioning and representation. The study demonstrates that the cultural belonging of both artists was shaped through processes of migration, professional socialization, artistic circulation, and institutional redefinition. In Baranov-Rossiné's artistic trajectory, this cultural entanglement was manifested primarily through the synthesis of avant-garde and interdisciplinary practices, whereas in Orloff's work it emerged through the interplay of diasporic experience, cultural memory, Parisian modernism, and her later connections with Israel. Thus, in the cases examined, Ukrainian-Jewish identity should not be understood as a fixed dual designation, but rather as a historically situated and continually evolving process of cultural self-positioning.

Keywords: *cultural identity, Ukrainian-Jewish art, Jewish art, twentieth-century art, Vladimir Baranoff-Rossiné, Chana Orloff, diaspora, histoire croisée, School of Paris, avant-garde, avant-garde aesthetic.*

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

УДК 39:299.18(=512.157)»189»(092)Геккер
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.42

Щепанський В. В.
https://orcid.org/0000-0002-1934-2559
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

«ДВІЧІ У ШАМАНА»: ТЕКСТ НАУМА ГЕККЕРА 1898 РОКУ ЯК ЕТНОГРАФІЧНИЙ ДОКУМЕНТ СИБІРЯКОВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Стаття пропонує аналітичне прочитання газетного нарису українсько-єврейського політичного засланця Наума Леонтійовича Геккера «Двічі у шамана» (1898) як етнографічного документа Якутської (Сибіряковської) експедиції Східносибірського відділу Російського географічного товариства 1894–1896 рр. Мета дослідження полягає в демонстрації концептуальної щільності цього тексту через рамки сучасної антропології релігії та онтологічного повороту, а також у заповненні лакуни в українській дослідницькій традиції, у якій постать Геккера як учасника експедиції не отримала ані інвентарної фіксації, ані теоретичного прочитання. Дослідження ґрунтується на поєднанні чотирьох методів: історико-філологічний метод застосовано для аналізу газетного тексту 1898 р. в його жанрово-публікаційному контексті; контекстуально-біографічний – для реконструкції експедиційного оточення Геккера й інституційної рамки Сибіряковської експедиції за матеріалами сибірської періодики 1894–1899 рр. та новітніх біографічних довідників; компаративний – для зіставлення Геккерового прочитання шаманської практики саха з прочитаннями інших учасників-засланців; концептуально-аналітичний – для прочитання тексту через рамки сучасної історії антропології релігії. Наукова новизна статті полягає у першому в українській гуманітаристиці аналітичному прочитанні нарису Наума Геккера «Двічі у шамана» та у вписуванні його імені в канон українських дослідників традиційної культури народів Сибіру поряд із Я. Стефановичем, В. Гориновичем і Г. Савченком-Осмоловським. Показано, що нарис Геккера фіксує методологічно й концептуально щільні сюжети, які західна антропологія артикулює як окремі проблеми лише наприкінці XX ст.: перебудову інституту шаманства під тиском адміністративного формування меж сакрального; перформативну структуру ритуалу з обізнаною аудиторією; об'єктну агентність шаманського каптана; синкретичну структуру навернення «без зречення»; ранній першоосібний наратив про шаманську хворобу та шаманське покликання як примус. Газетний жанр публікації не зменшує етнографічної вартості тексту й виявляється єдиним каналом, через який Геккерові експедиційні спостереження збереглися в повному обсязі за життя автора. Постать Геккера має посісти місце поряд із Я. Стефановичем, В. Гориновичем і Г. Савченком-Осмоловським у каноні українських дослідників традиційної культури народів Сибіру, окресленому в монографії В. Білоус.

Ключові слова: *Наум Геккер, Сибіряковська експедиція, шаманство саха, антропологія християнства, синкретизм, перформативний ритуал, етнографія заслання.*

Постановка проблеми. Повернення в український науковий обіг імен дослідників, чий доробок з різних причин лишився поза академічним каноном, набуло особливої ваги в умовах повномасштабної російської агресії, яка прямо загрожує збереженню української культурної й наукової спадщини. У межах історії антропології та етнографії поступово оформився окремий напрям, присвячений участі вихідців з України в етнографічному вивченні неєвропейських народів XIX ст. Найповнішу інвентаризацію цього шару представила В. Білоус у монографії «Українські дослідники традиційної культури та побуту зарубіжних народів (XIX ст.). Нариси» [10]. Шостий розділ цієї книги присвячений сибірознавчій спадщині українських політичних засланців, що працювали в Якутській області у 1880–1900-х рр., із детальним аналізом доробку Я. Стефановича, В. Гориновича та Г. Савченка-Осмоловського – учасників Якутської (Сибіряковської) експедиції Східносибірського відділу Російського географічного товариства 1894–1896 рр.

© Щепанський В. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Поза цією тріадою лишилася постать Наума Леонтійовича Геккера (1862–1920) – уродженця Бахмута, революціонера-народовольця, учасника Південноруського робітничого союзу, засудженого в 1882 р. до десяти років каторги в копальнях Кари і висланого по її відбуванні на поселення в Якутську область [17]. У 1895–1896 рр. Геккер брав безпосередню участь у Сибіряковській експедиції, відповідаючи в плановому 13-томному виданні «Трудов» за антропологію саха. Його розвідка «До характеристики фізичного типу якутів» [12] була премійована Московським товариством любителів природознавства, антропології та етнографії. Проте найвиразнішим залишився нарис у двох частинах «Двічі у шамана. (Зі спогадів екскурсанта)», який вийшов у томській газеті «Сибірське життя» 11 і 12 липня 1898 р. [13].

Цей нарис не отримав в українській гуманітаристиці ані інвентарної фіксації, ані теоретичного прочитання. Постать Н. Геккера як учасника Сибіряковської експедиції відсутня в монографії В. Білоус [10]; у статті тієї ж дослідниці про Я. Стефановича [11] Н. Геккер не згадується, хоча його газетна публікація 1898 р. з'явилася за рік після нарису «На шаманстве» [16] і тематично з ним прямо перегукується. Проблема полягає в тому, що жанр газетного нарису традиційно сприймається українською дослідницькою традицією як периферійний для академічного канону, тоді як конкретне прочитання тексту Н. Геккера в рамках сучасної антропології релігії показує зворотне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання розпадається на два несиметрично розвинуті кластери. В українській традиції найповніший опис ролі політичних засланців у Сибіряковській експедиції подала В. Білоус у монографії «Українські дослідники традиційної культури та побуту зарубіжних народів (XIX ст.). Нариси» [10], шостий розділ якої присвячено сибірознавчому доробку Я. Стефановича, В. Гориновича та Г. Савченка-Осмоловського. Пізніша стаття тієї ж дослідниці «Сибірознавчі етнологічні студії політвигнанця Я. Стефановича (90-ті рр. XIX ст.)» [11] дає докладний аналіз його нарису «На шаманстве». Постать Н. Геккера у цих інвентаризаційних працях відсутня. Біографічну довідку про самого Н. Геккера подав П. Усенко в «Енциклопедії історії України» [17], однак виключно у вимірі історії революційного народництва, без урахування його експедиційної діяльності.

У західній антропологічній традиції теоретичні підходи, крізь які має сенс розглянути нарис «Двічі у шамана», розроблялися переважно наприкінці XX і на початку XXI ст. Т. Асад у монографії «Формації секулярного» [1] подав концепцію адміністративного формування меж сакрального в модерних державах. Р. Амайон у праці «Полювання за душею» [4] обґрунтувала перформативну модель шаманізму як структурованої гри з відомою публіці сюжетною схемою. К. Гамфрі і Дж. Лейдлоу розробили концепт «ритуальної позиції» [5]. Ф. Дескола в монографії «По той бік природи і культури» [3] і М. Педерсен у монографії «Не зовсім шамани» [7] розвинули онтологічний поворот у студіях довкола шаманізму. Дж. Роббінс у програмній статті в журналі «Сучасна антропологія» [8] сформулював концепцію синкретичного навернення «без зречення», а В. Кін у монографії «Християнські модерни» [6] – концепт «семіотичної ідеології». П. Вітебські в монографії «Шаман» [9] переглянув феноменологію шаманської хвороби. Жоден із цих теоретичних підходів досі не був застосований до тексту Н. Геккера.

Постановка завдання. Мета статті – подати нарис «Двічі у шамана» як етнографічний документ Сибіряковської експедиції та прочитати його ключові сцени через рамки історії антропології релігії й онтологічного повороту. Робоча гіпотеза полягає в тому, що газетний жанр публікації не зменшує концептуальної щільності тексту, який фіксує методологічні й теоретичні рухи, що в західній антропології артикулюються як окремі проблеми лише наприкінці XX ст. Завдання дослідження: реконструювати інституційну рамку Сибіряковської експедиції та позицію Н. Геккера в її структурі; здійснити аналітичне прочитання етнографічних сцен «Двічі у шамана» через рамки антропології секулярного Т. Асада, перформативної теорії шаманства Р. Амайон, антропології християнства Дж. Роббінса й онтології об'єктної агентності Ф. Дескола та М. Педерсена; зіставити опис шаманської практики саха з прочитаннями інших учасників-засланців Сибіряковської експедиції.

Виклад основного матеріалу. Якутська експедиція Східносибірського відділу Російського географічного товариства, історично відома як «Сибіряковська» за іменем її головного фундатора Іннокентія Сибірякова, була, як свідчать матеріали тогочасної сибірської періодики, першою комплексною стаціонарною експедицією для вивчення корінних народів Якутської області. Її організатор, правитель справ Східносибірського відділу Д. Клеменц, від початку відмовився від моделі «блискучих експедицій європейських знаменитостей» і поклався на місцеві сили, передусім

політичних засланців, які мали довіру серед тубільного населення й знали мову саха [15]. Більшість учасників, як зазначає В. Білоус, і до того ж найбільш дієвих, були політичними засланцями: 15 з 25 загалом [10, с. 233]. Серед них щонайменше троє мали українське походження: В. Горинович, Г. Савченко-Осмоловський, С. Ковалик.

До цього переліку слід додати Н. Геккера. Згідно з біографічною довідкою П. Усенка в «Енциклопедії історії України», Геккер народився 30 квітня 1862 р. в Бахмуті в родині заможного купця, навчався в Бердянській гімназії, де очолював революційний гурток місцевої молоді, у 1879 р. вступив до Новоросійського університету в Одесі, де організував революційний гурток. У 1880 р. виїхав до Києва, де зблизився з членами Південноруського робітничого союзу М. Щедріним, Є. Ковальською, П. Івановим, С. Богомолець; брав участь у таємній друкарні в Києві. У квітні 1881 р. заарештований в Одесі, у 1882 р. засуджений Одеським військово-окружним судом до позбавлення всіх прав і десяти років каторги в копальнях Кари. На Карі перебував із 1884 р., у 1888 р. був випущений у вільну команду, у 1891 р. відправлений на поселення в Якутську область, де жив у Мегінському улусі, а з липня 1895 р. – у с. Доброму Якутського округу. Після заслання повернувся до Одеси, де і помер [17].

У 1895 р. Геккер був залучений до Якутської (Сибіряковської) експедиції. У плановій 13-томній структурі видання, оприлюдненій В. Обручевим у листопаді 1897 р., він відповідав за том II «Антропологія», частину I «Якути Якутського й Колимського округів» [14]. Як члену Російського географічного товариства генерал-губернатор Іркутська дозволив йому перебування в Іркутську для опрацювання при місцевому музеї зібраних матеріалів. Результатом цього опрацювання стала премійована Московським товариством любителів природознавства, антропології та етнографії розвідка «До характеристики фізичного типу якутів» [12]. Із 1896 р. Геккер почав співпрацювати з іркутською газетою «Східний огляд» та «Сибірським збірником»; у 1898 р., після клопотання про лікування, отримав дозвіл на виїзд із Сибіру до «Європейської Росії» з підпорядкуванням гласному нагляду на батьківщині [17].

Доля експедиційних томів виявилася драматичною. Через хворобу й передчасну смерть І. Сибірякова, що настала 1901 р., повне 13-томне видання так і не вийшло у світ. Частина авторів опублікувала свої праці окремо, як Е. Пекарський свій багатотомний «Словарь якутского языка» (1907–1930); більшість матеріалів залишилася в архівних фондах Петербурга, Москви та Якутська [10, с. 234–235]. У цьому контексті газетний нарис «Двічі у шамана» набуває особливого статусу. Це єдиний результат експедиційного зіткнення Н. Геккера з шаманською практикою саха, що вийшов у повному обсязі за життя автора. Парадоксально, але саме «легкий» газетний жанр виявився найбільш стабільним каналом збереження цих спостережень. Академічна частина доробку обмежилась антропометричною розвідкою 1896 р., а решта матеріалів, які автор зібрав під час перебування в Якутській області, у повному обсязі не вийшла.

Нарис «Двічі у шамана» був надрукований у двох частинах у номерах 146 і 147 «Сибірського життя» від 11 і 12 липня 1898 р. і має чітку двоскладову композицію. Перша частина описує підготовку до камлання й саме перше камлання, що відбувається в наслег (якут. нэһилиэк – поселення, частина якутської волості (улусу) в Російській імперії) за двадцять верст від Якутська над хворою жінкою, родичкою приятеля Н. Геккера. Друга частина описує інший випадок камлання, побачений автором у тих же околицях, з аналітично-критичною інтонацією, у якій Н. Геккер виразно відмежовує себе від першого, безпосереднього досвіду.

Уже підготовча частина нарису містить теоретично важливий матеріал. Н. Геккер зауважує, що дістати повне шаманське вбрання для серйозного камлання у приміських улусах надзвичайно складно: «в околицях міста, де так багато уважного й суворого керівництва й де священники так стежать за порушеннями церковних обрядів. Не дивно, що й шамана тут не завжди знайдеш, – вони пішли в глибину країни, а ті з них, хто ще бродить тут поблизу, не мають шаманського одягу і справляють свої служби як прийдеться, іноді й з одним бубоном» [13, № 146]. Це не просто фіксація занепаду традиції. Тут подано опис конкретної інституційної перебудови, у якій шаманська практика розщеплюється на три типи: серйозне камлання з повним облаченням, що потребує приїзду шамана здалеку й добре сплачується; неповне камлання «з одним бубоном» серед бідняків; і камлання аматорів-юродивих, які «без розбору бурмочуть незрозумілі слова» в дешевому балахоні з телячої шкури замість справжнього каптана з ровдуги (шаманський одяг оленячої шкіри особливої вичинки, м'якої й гнучкої, на яку нашивалися залізні бляхи-«кістки», бахрома, дзвіночки та зображення духів-помічників, від чого загальна

вага сягала 10–15 кг.), як обов'язкового атрибуту. Перед нами постає активний процес перерозподілу ритуальної компетенції під тиском церковного й владного нагляду.

Цю сцену продуктивно прочитувати через рамку, яку запропонував Т. Асад [1]. Дослідник показав, як межі того, що відповідна історична культура зараховує до «релігії», формуються владою, яка адмініструє визнані конфесії. У випадку Російської імперії наприкінці XIX ст. ця адміністративна машина створювала тонку градацію між «істинним православ'ям», «терпимими конфесіями інородців» і «небажаними шаманськими дійствами». Останні не зникали, а перебудовувалися: відходили в дальші улуси, ставали дорожчими, набували аматорських замінників на околицях. Шаман з нарису Н. Геккера, який мусить чекати кілька днів і докладати «зусиль для прискорення приготувань», бо в нього є «великі зв'язки серед багатьох городян», – це професіонал, що працює в режимі напівпідпільної високоспеціалізованої послуги.

Н. Геккер далі додає характерну ретроспективу: «За один-два шматки масла давали на ніч шаманське вбрання, а багатим тойонам, приїзду яких так раді наші городяни, воно діставалося і просто так, по одному знайомству; хіба ми не пам'ятаємо той час, коли в зимові свята на ряджені вечори в одного з наших колишніх великих панів не раз закликався ось цей шаман, тоді ще молодий і недосвідчений, закликався для забави й потіхи публіки в повному облаченні з бубоном, які так легко було тоді знайти в місті» [13, № 146]. Перед нами не стерта традиція, а соціальна траєкторія, у якій ритуальний костюм пройшов через цикли від побутової доступності через панську розвагу до напівпідпільного дефіциту. Це чиста асадівська матерія для теоретизації: формація секулярного й релігійного відбувається у формі конкретної інституційної перебудови, а не як ідеологічна декларація.

Дзеркальний випадок з того самого хронологічного й географічного зрізу подає Я. Стефанович у нарисі «На шаманстве» [16]. Як зазначає В. Білоус, працюючи «консерватором» у якутському музеї, Я. Стефанович познайомився з шаманом, який зацікавився експонованим костюмом для камлання й наполегливо просив позичити його для ритуалу зцілення; між чоловіками відбувся «торг», у якому за експонат шаман дозволив Я. Стефановичу бути присутнім на ритуалі й навіть фотографувати, а також забрати до музею всі задіяні атрибути [10, с. 228]. Цей випадок доповнює картину, що була описана Н. Геккером, з протилежного боку, коли шаману доводиться позичати ритуальний костюм із музею, де той уже виставлений як етнографічний експонат. Іконографічна та етнографічна каталогізація переводить активний ритуальний об'єкт у режим репрезентаційного зберігання, де шаман мусить домовлятися з цією системою, щоб отримати тимчасовий доступ до власного ритуального знаряддя.

Друга частина нарису пропонує іншу теоретичну рамку. Н. Геккер бачить камлання вдруге, у іншому місці, з тим самим шаманом, і його реакція принципово інша. Перше камлання залишає автора в стані захопленості, страху, безсонної ночі. Друге, навпаки, переживається з аналітичною дистанцією. Сама ця асиметрія є етнографічним фактом і прикладом методологічного зростання спостерігача, коли автор моделює власне теоретичне дозрівання через повторне зіткнення з тим самим феноменом. Опис другого камлання більш аналітичне і дистанційоване, ніж опис першого: «Яким знайомим і шаблонним здалося мені все це дійство з незрозумілими заклинаннями, з загадковими промовами й голосіннями, сенс яких був не ясний самому заклинателю. І яким досвідченим актором здався мені шаман, кожен жест якого, кожен рух і стрибок, майже кожне слово якого були заздалегідь розраховані й не тільки передвизначені самим ходом дійства, а й точно відомі заздалегідь для більшості публіки, що бачила ці видовища» [13, № 147].

Це формулювання випереджає на ціле століття той теоретичний поворот, який артикулювала Р. Амайон [4]. Дослідниця послідовно критикувала уявлення про шаманізм як стан виняткового екстазу й трансу і пропонувала натомість бачити в ньому структурований перформативний жанр, у якому ролі заздалегідь розподілені, а аудиторія є обізнаним учасником, що знає сценарій і відстежує його виконання. Н. Геккер фіксує саме цю структуру: «А ці наївні й забобонні глядачі! У виразі їхніх облич є щось, крім забобонного страху, – чи то сумнів і лукавий скептицизм, чи то ніяковість і невпевненість» [13, № 147]. Лукавий скептицизм аудиторії, у формулюванні автора, не суперечить участі в ритуалі, а становить її конститутивну частину. Це дзеркальне відображення того, що в працях К. Гамфрі й Дж. Лейдлоу пізніше отримає назву «ритуальної позиції» (англ. *ritual stance*) [5], тобто режиму, у якому учасник може не вірити, але виконувати, і в самому цьому виконанні актуалізує ритуальну дієвість.

Однак текст Н. Геккера не зводиться до лише перформативного прочитання описаних подій.

У ньому є моменти, де камлання має онтологічну щільність, яку театральна метафора лишає поза дужками. Найвиразніший з цих моментів – сцена з фотоапаратом. Н. Геккер просить шамана після другого камлання стати в позу з бубоном у руках для знімка, і шаман охоче погоджується. Але як тільки він береться налагоджувати апарат, шаман починає мимоволі підстрибувати й похитуватися, роблячи мимовільні рухи рукою й усім тілом. Н. Геккер фіксує його пояснення: «Він зізнався мені, що в ровдужному каптані є якась сила, яка рухає ним і не дає йому спокою, поки він стоїть у позі шамана» [13, № 147]. У примітці автор додає, що пізніше, коли шаман опинився сам у галереї фотографа, ця сила вже не турбувала його, і він повністю витримав огляд експозиції. Окремої уваги заслуговує і поряд із цим епізодом зафіксована сцена з динамометром, яким Н. Геккер заміряв силу шамана після камлання й фіксував «небувале» нервове збудження, але цей момент подальшого пояснення у нарисі не отримав.

Ця сцена не описується ні через «віру в духів», ні через театральність. Сам носій традиції говорить мовою об'єктного руху, не суб'єктної дії: не «я рухаюся, бо духи входять у мене», а «у каптані є сила, яка рухає мною». Найадекватніша теоретична рамка для цієї формули – підхід Ф. Дескола, особливо концепція анімістичної онтології [3]. У такій онтології об'єкт, який модерний натуралізм категорично відносить до сфери інертної матерії, виявляється носієм власної агентності, що вступає в активну взаємодію з людським тілом. Для шамана з нарису Н. Геккера каптан і тіло складають єдине агентне ціле, у якому ініціативу тримає не суб'єкт-носій, а сам ритуальний об'єкт у момент, коли тіло прибирає відповідну позу.

Це положення безпосередньо розвиває М. Педерсен [7] на матеріалі дархадського шаманства Північної Монголії, близького до традиції саха саме за тюрксько-монгольським комплексом. Він показує, що в подібних випадках ритуальні предмети є не пасивними інструментами шаманської дії, а конститутивними партнерами ритуального ансамблю. Н. Геккер фіксує цю саму структуру на матеріалі саха, не маючи в своєму розпорядженні теоретичної мови, яка дозволила б її назвати.

З цим самим вузлом дотичний фрагментарно зафіксований Геккером сюжет архаїчного регістру ритуального мовлення. У примітці до сцени з тривалим топтанням на одному місці автор зазначає: «У цій дії, як і в інших, багато що залишилося для нас темним, нез'ясованим. Утім, багато що залишалося незрозумілим і самим якутам, які не тільки не могли передати сенс промов шамана, а й зізнавалися, що зовсім не розуміють їх, оскільки в багатьох місцях він говорить давньоякутською говіркою або вживає слова й вирази, що втратили своє значення й нині не використовуються» [13, № 146]. Цей пасаж також залишається в нарисі бічним, не розгорнутим у самостійну тему. Але він фіксує явище, яке через десять років докладно опише В. Богораз [2, p. 437–439], присвятивши окремий розгляд «шаманській мові» чукчів як свідомо архаїзованому регістру, у якому звичайні слова замінюються паралельними «потаємними». Н. Геккер фіксує те саме явище в контексті саха, але лише як примітку, не розгортаючи в систему. Це додає до перформативної рамки Р. Амайон важливе ускладнення, де знайомий аудиторії сценарій співіснує з лексичною непрозорістю самого ритуального мовлення, яке відсилає до глибших шарів традиції й залишається непроникним навіть для своїх. Тут варто наголосити, що В. Богораз і Н. Геккер не просто синхронно фіксували суміжні явища. Вони обидва належали до того самого політико-засланського кола: обидва відсиділи на Карі, обидва опинилися в Якутській області в 1890-х. В. Богораз, як ідентифікує В. Білоус, був «євреєм з Овруча»; перед нами не випадкова паралель, а структурна типологічна спорідненість. Спостереження Н. Геккера потрапили в російськомовну газетну періодику, В. Богораза – у виданий англійською мовою том про релігію чукчів Єсупівської експедиції; на цьому жанрово-публікаційному розходженні значною мірою тримається наступна асиметрія їхнього входження в академічний канон.

Завершальна сцена нарису – найбільш концептуально щільна. За вечерею після другого камлання, перш ніж розпочати їсти, шаман тричі перехрестився «побожним і благочестивим хрестом». Н. Геккер не зміг утриматися від подиву, як той міг хреститися після всього, що відбулося. Відповідь шамана становить парадигматичний кейс для історії антропології релігії у контексту релігійного синкретизму: «Раніше я служив чорту, – сказав він, – тепер я належу Богу. Так учив мене мій батько і дід, які теж були шамани. З сімнадцяти років це почалося в мене, ніщо не допомогло мені позбавитися цього, ні молитви, ні пости, ні молебні в місті, і якби я не шаманив для інших, то шаманили б наді мною, і я напевно зійшов би з розуму, бо я мучився й не мав спокою, поки не почав шаманити» [13, № 147].

Ця формула розпадається на дві аналітично відмінні частини. Перша частина – «раніше я

служив чорту, тепер я належу Богу. Так учив мене мій батько і дід» – є парадигмою того, що Дж. Роббінс [8] назвав «прийняття без зречення» (англ. *adoption without abolition*). Шаман не описує свій «перехід» як зречення; він водночас стверджує лояльність до Бога й безперервність родової шаманської лінії від батька й діда. Категорія розриву, центральна для модерного протестантського розуміння навернення (а опосередковано й для російського православного місіонерського дискурсу XIX ст.), тут не працює. Те, що з боку нагляду священників виглядає як «синкретизм» і «двоєвір'я», з боку самого носія виявляється послідовним сімейним наступництвом, у якому змінилася лише номінальна патронна структура.

Семіотична ідеологія тут, у термінах В. Кіна [6], припускає, що та сама практика може «належати» різним нелюдським патронам без скасування своєї внутрішньої наступності. Симетричне свідчення з того ж шаманського середовища саха фіксує Я. Стефанович: за його спостереженням, шаман у місті «торгується з духами як крамар, заговорює зуби і звільняється від них за допомогою обдурення», що сам Я. Стефанович інтерпретує як свідчення урбаністичних впливів на ритуальне мовлення [10, с. 230]. Перед нами та сама семіотична динаміка: ритуальна форма приймає словник навколишнього соціального світу – торговельний, християнський, адміністративний – без втрати своєї внутрішньої тяглості.

Друга частина шаманської промови є чи не найранішим у російськомовній етнографічній літературі першоосібним свідченням про шаманську хворобу та шаманське покликання як примус (англ. *shamanic vocation*). «З сімнадцяти років це почалося... якщо б не шаманив для інших, то шаманили б наді мною, і я напевно зійшов би з розуму». Ця формула несподівано близька до того, що П. Вітебські [9, p. 57–62] описав як парадигму шаманської хвороби: стан, у якому потенційний шаман переживає поклик духів як страждання, від якого єдиним порятунком є прийняття ролі. Шаман Геккера описує саме цю структуру: молитви, пости й молебні не допомогли йому позбутися шаманського покликання, бо воно не є опцією, з якої можна вийти. Воно є примусом, з яким можна лише або співпрацювати (шаманити для інших), або страждати (шаманили б наді мною).

Ця завершальна сцена не звужується до жодної з попередніх рамок. Вона з'єднує театральну структуру (шаман після виступу, ще в режимі «досвідченого актора», переходить до вечері й хреститься) з онтологічною щільністю (шаманська хвороба, від якої не можна позбутися молитвами) і з синкретичним семіотичним перерозподілом («раніше служив чорту, тепер належу Богу»). Чутливість до такої мережі регістрів є, мабуть, найбільш характерною рисою аналізованого тексту. Н. Геккер не намагається звести все до однієї категорії, не оголошує шамана ні хитруном, ні психічно хворим, ні релігійним новонаверненим. Він фіксує співіснування різних режимів дії й залишає це співіснування як таке.

Корисно зіставити Н. Геккера з його сучасниками з того ж експедиційного кола в питанні інтерпретаційної постави щодо шаманізму саха. Усі троє ідентифікованих В. Білоус українських учасників експедиції, які так чи інакше документували камлання, обирають інші інтерпретаційні стратегії.

Я. Стефанович у нарисі «На шаманстве» [16] дає докладний 20-сторінковий опис камлання, який В. Білоус характеризує як максимально повну емпіричну реконструкцію без концептуалізації; сам Я. Стефанович, як зазначає дослідниця, «не вдавався до розмислів, а ставив своєю метою якнайповніше відтворити всі компоненти лікувального шаманства» [10, с. 227]. Це стратегія сумлінної етнографічної фіксації, що відмовляється від інтерпретативного жесту як такого.

В. Горинович, чий доробок з опису шаманських камлань залишився в рукописі й зберігається в Санкт-Петербурзькій філії РАН, відсуває ритуал у тінь власної інтерпретації, формулюючи його через категорію «гіпнотичного навіювання» в одному ряду з В. Приклонським, В. Трощанським і М. Виташевським [10, с. 240]. Це стратегія психофізіологічної редукції, що зводить ритуальну дієвість до натуралістично описуваного механізму.

Г. Савченко-Осмоловський збирає мисливську й рибальську ритуальну магію саха для запланованого тому IV «Вірування якутів», підготовку якого мав вести В. Іонов; за повідомленням останнього, від Г. Савченка-Осмоловського він отримав «традиційні тексти мисливської та рибальської магії, а також замітки про інші обряди» [10, с. 248]. Це стратегія фольклорно-текстологічної фіксації, що працює з ритуалом як з корпусом вербальних форм.

Н. Геккер у цьому ряду характерний тим, що відмовляється і від чистої емпіричної реєстрації, і від психофізіологічної редукції, і від фольклорного запису як такого. Він пише як автор, що бачить у ритуалі багатошарову структуру, у якій театральність, об'єктна агентність, архаїчний регістр мовлення й синкретичний вокаційний

наратив співіснують і не зводяться одне до одного. Парадоксальним чином саме найменш «академічний» за зовнішнім жанром (газетний нарис, а не наукова стаття чи окрема монографія) текст виявляється найбільш концептуально щільним і теоретично резонантним для пізнішої антропології релігії.

Це не означає, що Н. Геккер свідомо передбачав теоретичні розробки кінця XX ст. Його інтерпретаційна стратегія – позиція засланця-журналіста, який пише для широкої публіки, а не для академічного цеху, – відкривала йому такі регістри спостереження, які академічні рамки його колег з експедиції систематично відсікали. Завдання не зводити побачене до однієї пояснювальної моделі, тримати в полі зору одночасно театральне, онтологічне й релігійне виявилося, як показало пізніше теоретичне опрацювання, методологічно продуктивним.

Висновки. Прочитання нарису «Двічі у шамана» (1898) у рамках історії антропології релігії дозволяє побачити в ньому не газетний нарис екскурсанта, а етнографічний документ, концептуально щільніший за більшість академічних описів камлання шаманів саха того ж періоду. Дослідницька стратегія Н. Геккера, а саме відмова зводити побачене до однієї пояснювальної моделі, чутливість до співіснування адміністративного, перформативного, онтологічного й синкретичного регістрів, виявилася методологічно продуктивнішою за стратегії його колег по Сибіряковській експедиції, які тяжіли або до сумлінної позитивістської емпіричної реєстрації чи до психофізіологічної редукції, або ж до фольклорно-текстологічної фіксації.

Парадокс газетної публікації полягає в тому, що саме «легкий» жанр виявився єдиним каналом, через який експедиційні спостереження Н. Геккера зберіглися в повному обсязі за життя автора. Академічна частина його доробку обмежилась антропометричною розвідкою 1896 р., тоді як планований антропологічний том Сибіряковської експедиції так і не вийшов. Це дає підставу переглянути усталений в українській дослідницькій традиції критерій академічності для пам'яток етнографії кінця XIX ст., де жанрова приналежність публікації не корелює з її пізнішою науковою релевантністю.

Заповнення лакуни в українській гуманітаристиці, що утворилася навколо постаті Н. Геккера, є не лише жестом історичної справедливості щодо забутого засланця-етнографа, а й розширенням поля української сибірознавчої спадщини: до тріади Я. Стефанович – В. Горинович – Г. Савченко-Осмоловський, окресленої В. Білоус, додається четверта постать, чий текст утримує найбільшу теоретичну резонантність для історії антропології релігії.

Список літератури:

1. Asad T. Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity. Stanford: Stanford University Press, 2003. 269 p.

2. Bogoras W. The Chukchee. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History, 7. Leiden; New York : E. J. Brill; G. E. Stechert, 1907.

3. Descola Ph. Beyond Nature and Culture / transl. by J. Lloyd. Chicago: University of Chicago Press, 2013. 488 p.

4. Hamayon R. La chasse à l'âme: Esquisse d'une théorie du chamanisme sibérien. Nanterre: Société d'ethnologie, 1990. 879 p.

5. Humphrey C., Laidlaw J. The Archetypal Actions of Ritual: A Theory of Ritual Illustrated by the Jain Rite of Worship. Oxford : Clarendon Press, 1994. 312 p.

6. Keane W. Christian Moderns: Freedom and Fetish in the Mission Encounter. Berkeley : University of California Press, 2007. 354 p.

7. Pedersen M. A. Not Quite Shamans: Spirit Worlds and Political Lives in Northern Mongolia. Ithaca : Cornell University Press, 2011. 264 p.

8. Robbins J. Continuity Thinking and the Problem of Christian Culture: Belief, Time, and the Anthropology of Christianity. *Current Anthropology*. 2007. Vol. 48, No. 1. P. 5–38. DOI: https://doi.org/10.1086/508690

9. Vitebsky P. The Shaman: Voyages of the Soul – Trance, Ecstasy and Healing from Siberia to the Amazon. London: Macmillan, 1995. 184 p.

10. Білоус В. Українські дослідники традиційної культури та побуту зарубіжних народів (XIX ст.). Нариси. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2019. 256 с.

11. Білоус В. Сибірознавчі етнологічні студії політвигнанця Я. Стефановича (90-ті рр. XIX ст.). Народознавчі зошити. 2020. № 2 (152). С. 267–276. DOI: https://doi.org/10.15407/nz2020.02.267

12. Геккер Н. К характеристике физического типа якутов. (Антропологический очерк). Иркутск : Типолитография П. И. Макушина, 1896. 36 с.

13. Геккер Н. Дважды у шамана. (Из воспоминаний экскурсанта). Сибирская жизнь. 1898. № 146 (11 июля); № 147 (12 июля).

14. Программа изданий трудов экспедиции для этнографического исследования Якутской области. Восточное обозрение. 1897. № 139 (21 ноября).

15. Сибиряковская экспедиция. Письмо I. Сибирский вестник. 1894. № 59 (25 мая).

16. Стефанович Я. На шаманстве. Землеведение. 1897. Кн. I–II. С. 29–48.

17. Усенко П. Геккер Наум Леонтійович. Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Gekker_N

Shchepanskyi V. V. "TWICE AT THE SHAMAN'S": NAUM HEKKER'S 1898 TEXT AS AN ETHNOGRAPHIC DOCUMENT OF THE SIBIRYAKOV EXPEDITION

The article offers an analytical reading of the newspaper essay "Twice at the Shaman's" (1898) by the Ukrainian-Jewish political exile Naum Leontiiovych Hekker as an ethnographic document of the Yakutsk (Sibiryakov) Expedition of the East Siberian Branch of the Russian Geographical Society (1894–1896). The purpose of the study is to demonstrate the conceptual density of this text through the frameworks of contemporary anthropology of religion and the ontological turn, and to fill a lacuna in the Ukrainian research tradition, in which Hekker's figure as a participant in the expedition has received neither inventorial fixation nor theoretical reading. The research rests on the combination of four methods: the historical-philological method is applied to analyze the 1898 newspaper text in its genre and publication context; the contextual-biographical method is used to reconstruct Hekker's expeditionary environment and the institutional framework of the Sibiryakov Expedition based on Siberian periodicals of 1894–1899 and recent biographical reference works; the comparative method is applied to juxtapose Hekker's reading of Sakha shamanic practice with the readings of other exile-participants; the conceptual-analytical method is used to read the text through the frameworks of contemporary history of the anthropology of religion. The scientific novelty of the article lies in offering the first analytical reading of Naum Hekker's "Twice at the Shaman's" in Ukrainian scholarship and in inscribing his name into the canon of Ukrainian researchers of the traditional culture of the peoples of Siberia alongside Ya. Stefanovych, V. Horynovych, and H. Savchenko-Osmolovsky. It is demonstrated that Hekker's essay registers methodologically and conceptually dense issues that Western anthropology articulates as separate problems only at the end of the 20th century: the restructuring of the institution of shamanism under the pressure of administrative formation of the boundaries of the sacred; the performative structure of ritual with an audience knowing the script; the object agency of the shaman's caftan; the syncretic structure of religious conversion "without abolition"; and an early first-person narrative on shamanic illness and shamanic calling as compulsion. The newspaper genre of the publication does not diminish the ethnographic value of the text and proves to be the only channel through which Hekker's expeditionary observations have survived in full form during the author's lifetime. Hekker's figure should take its place alongside Ya. Stefanovych, V. Horynovych, and H. Savchenko-Osmolovsky in the canon of Ukrainian researchers of the traditional culture of the peoples of Siberia outlined in the monograph by V. Bilous.

Keywords: *Naum Hekker, Sibiryakov Expedition, Sakha shamanism, anthropology of Christianity, syncretism, performative ritual, ethnography of exile.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Л. М. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства, викладач Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Аніщук Н. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»

Березюк А. В. – аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Беспека В. Ю. – доктор філософії з історії та археології, докторант Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Біліченко Л. С. – магістр історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Борчук С. М. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Бурачок Л. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Василишин С. Ю. – кандидат історичних наук, начальник Гуманітарного відділу Копичинецької міської ради

Галушка Р. Б. – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Горохова Г. І. – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології, соціології та педагогіки Донецького державного університету внутрішніх справ

Данилюк І. В. – доктор філософії, кандидат історичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Демченко О. П. – кандидат історичних наук, заступник директора з навчально-методичної роботи Академічного фахового коледжу Національного університету «Одеська юридична академія»

Доценко В. О. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Дунайна І. Г. – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Жолоб М. П. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Завальнюк І. В. – доктор філософії у галузі права, старший викладач кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»

Захожай З. В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Зварич Р. В. – кандидат історичних наук, викладач кафедри педагогіки та методик навчання освітніх галузей і технологій початкової освіти Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради

Зуляк І. С. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Іващук Л. А. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Кентеш П. П. – аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Кириленко С. О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Кізлова А. А. – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Кіцак В. М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Кліш А. Б. – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Коляда І. А. – доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України, професор кафедри методології та методики навчання суспільних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Костилєва С. О. – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Крупенко О. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Кушнір С. А. – аспірант Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Лаврут О. О. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Левінець Р. П. – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Лизень Є. В. – доктор філософії з історії та археології, стажер Аналітичного центру балканських досліджень

Луценко Ю. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Мартиненко В. В. – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету філології, історії та політико-юридичних наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Мартинчук І. І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та методики її навчання Рівненського державного гуманітарного університету

Михайлюк М. В. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу пам'яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України

Михальчук Р. Ю. – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії та методики її навчання Рівненського державного гуманітарного університету

Мулява В. Д. – кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

Палюх А. Я. – доктор юридичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Пастушенко А. О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних економічних відносин та безпеки бізнесу Харківського національного університету імені Семена Кузнеця

Петрик Ю. Б. – доктор філософії (PhD) в галузі історії, вчитель історії Тернопільського ліцею № 21 – спеціалізованої мистецької школи імені Ігоря Герети Тернопільської міської ради Тернопільської області

Попов В. Ж. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Рибчинський Н.-М. О. – PhD, асистент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

Скиба І. І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Тарасюк М. Ю. – докторка філософії з історії та археології, старша наукова співробітниця кафедри соціології, викладачка кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тищук С. В. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Топальський В. Л. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

Трубчанінов М. А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Фалач І. В. – аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Чумаковська А. Ю. – аспірантка кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Щепанський В. В. – кандидат філософських наук, докторант кафедри культурології, богослов'я та релігієзнавства Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Щербина А. П. – аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Ніжинський фаховий коледж Національного університету біоресурсів і природокористування України»

Юрченко С. С. – провідний науковий співробітник відділу інформації, використання документів та міжнародної діяльності Державного архіву Кіровоградської області, викладач історії та географії Кропивницького фахового коледжу харчування та торгівлі

Якуба О. С. – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ятищук О. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 37 (76) № 2 2026

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *Т. Клименко*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 36,30. Ум. друк. арк. 38,60.
Зам. № 0926/739 Наклад 150 прим.
Дата розміщення онлайн: 30.10.2026. Дата друку: 06.11.2026.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.